

वार्षिक प्रतिवेदन

(आ.व. २०७८/२०७९)

नेपाल कानून आयोग

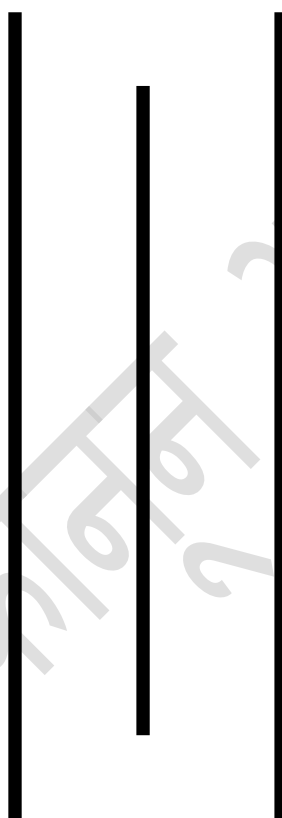
बानेश्वर, काठमाडौं

भदौ, २०७९

(नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा २२ बमोजिम तयार गरिएको)

वार्षिक प्रतिवेदन

(आ.व. २०७८/२०७९)

नेपाल कानून आयोग

बानेश्वर, काठमाडौं

भदौ, २०७९

संक्षेपीकरण

आ.व.:	आर्थिक वर्ष
आयोग:	नेपाल कानून आयोग
ऐन:	नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३
वार्षिक प्रतिवेदन:	नेपाल कानून आयोगको आ.व. २०७८/७९ को वार्षिक प्रतिवेदन
संविधान:	नेपालको संविधान
अमेरिका (America):	संयुक्त राज्य अमेरिका (United States of America)

प्राक्कथन

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ ले नेपाल कानून आयोगलाई नयाँ कानूनको तर्जुमा, विद्यमान कानूनमा संशोधन, परिमार्जन, पुनरावलोकन, एकीकरण तथा संहिताकरण गर्ने र कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी कानूनको मस्यौदा तर्जुमा गर्ने, कानून तथा न्यायसँग सम्बद्ध अध्ययन अनुसन्धान गर्ने समेतको गहन जिम्मेवारी आयोगलाई प्रदान गरेको छ। आयोगलाई प्राप्त सीमित स्रोत साधन र दक्ष जनशक्तिको बाबजुद आफ्नो काम, कर्तव्य र दायित्व प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्दै आएको छ।

कानूनको समसामयिक परिमार्जन र सुधारबाट मात्र राज्यको आर्थिक तथा सामाजिक व्यवस्थामा अग्रगामी परिवर्तन गर्न सकिन्छ। सर्वसाधारण जनताको सक्रिय सहभागितामा तर्जुमा हुने कानूनबाट सरोकारवालाको अपनत्व भई समाजमा उठेका माग, आवश्यकता र समस्याको समाधानमा सहयोग पुग्दछ। नागरिकको आवश्यकता र समयानुकूल कानून तर्जुमा हुन सकेमा त्यसको परिणाम उपलब्धिमूलक हुन्छ। हालसम्म हाम्रो कानून तर्जुमा पद्धति कानूनी अनुसन्धानमा आधारित हुन नसकेको हुँदा आगामी दिनमा कानून तर्जुमालाई अनुसन्धानमूलक बनाउन अत्यावश्यक छ।

प्रभावकारी र समयसापेक्ष कानून निर्माण गर्न, कानून तथा न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गरी अनुसन्धानमा आधारित कानून निर्माण प्रणाली विकास गर्न, कानून र न्यायको क्षेत्रमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक र समसामयिक सुझाव दिन तथा समग्र न्याय प्रणालीको सुधारका उपायहरू सिफारिस गर्न आयोगलाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को रूपमा विकास गर्न जरूरी छ। पर्याप्त दक्ष जनशक्ति र स्रोत साधनको अभावमा सो कार्य प्रायः असंभव छ। यसका लागि मुख्यतः आयोगको विद्यमान संगठन संरचना र दरबन्दी तेरिजलाई परिमार्जन गर्ने, आयोगलाई विनियोजन हुने वार्षिक बजेट उल्लेख्य रूपमा थप गर्ने र आयोगमा कार्यरत कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ।

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा २२ बमोजिम तयार गरी आ.व. २०७८/७९ मा आयोगबाट सम्पादन भए गरेका काम कारवाही समेतलाई समेटी यो

वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। प्रस्तुत प्रतिवेदनमा उल्लेखित समस्या र चुनौतिलाई व्यवस्थित रूपमा समाधान गर्ने तर्फ नेपाल सरकारबाट औचित्यपूर्ण सम्बोधन हुने कुरामा आयोग आशावादी रहेको छ। प्रतिवेदनलाई सरल, सूचनामूलक र बोधगम्य बनाउन यथासंभव प्रयत्न गरिएको छ।

आगामी वर्षमा आयोगलाई थप सुदृढ र यसका काम कारवाहीलाई थप प्रभावकारी बनाउनेतर्फ प्रयत्नशील रहने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दै आ.व. २०७८/७९ को वार्षिक प्रतिवेदन माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीज्यू मार्फत नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तमा, यो प्रतिवेदन तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने आयोगका पदाधिकारी तथा सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई आयोग हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ।

नेपाल कानून आयोग
भदौ, २०७९

कार्यकारी सारांश

१. कानून सम्बन्धी विषयहरूको अध्ययन अनुसन्धान र नयाँ कानूनको मस्यौदा तर्जुमा गर्ने तथा भईरहेको कानूनलाई समय सापेक्ष संशोधन, परिमार्जन, पुनरावलोकन र संहिताकरण सम्बन्धी कार्य गर्नको लागि वि.सं. २०१० सालदेखि विभिन्न रूपमा कानून आयोगको गठन भएको पाइन्छ।
२. नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ बमोजिम आयोगले कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन गर्ने तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्दै आएको छ।
३. आयोगबाट सम्पादन हुने काम कारवाहीलाई व्यवस्थित तथा प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न आयोगमा प्रशासन र तर्जुमा तथा अनुसन्धान गरी दुई महाशाखा रहेका छन्। आयोगमा अध्यक्ष र उपाध्यक्ष बाहेक हालको संगठन संरचना अनुसार कुल ३३ जना कर्मचारीको स्वीकृत दरबन्दी रहेको छ। यी दरबन्दीहरू मध्ये नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह अन्तर्गत १९, प्रशासन सेवा, लेखा समूह अन्तर्गत १, प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूह अन्तर्गत ३, विविध सेवा अन्तर्गत २, हलुका सवारी चालक-३, कार्यालय सहयोगी-४ र स्वीपर-१ रहेका छन्।
४. आ. व. २०७८/७९ मा आयोगका लागि बजेट उपशीर्षक नं. ३११२१०११३ (चालू खर्च) अन्तर्गत रु. ३,६७,६६,०००।- (तीन करोड सतसठ्ठी लाख छैसठ्ठी हजार) र बजेट उपशीर्षक नं. ३११२१०११४ (पूँजीगत खर्च) अन्तर्गत रु. १०,००,०००।- (दश लाख) वार्षिक बजेट निकासा प्राप्त भएको थियो ।
५. आ. व. २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रममा आयोगलाई चारवटा विधेयक तर्जुमा गर्न बजेट विनियोजन भएकोमा देहायका चारवटा विधेयकहरू तर्जुमा गरी आवश्यक कारवाहीका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइएको छ:-
(क) संसदीय सुनुवाइ सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक,

- (ख) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक,
- (ग) मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक,
- (घ) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक।
६. आ.व. २०७८/७९ मा आयोगले तयार गरेको विधेयक मस्यौदा उपर राय सुझाव संकलनका लागि चार वटा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो ।
७. आ.व. २०७८/७९ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत कानूनको सचेतना सम्बन्धी सात वटा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य रहेकोमा मोरङ जिल्लाको विराटनगरमा प्रदेशस्तरीय कानून तर्जुमा सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम, उदयपुरमा जिल्लाको गाइघाटमा जिल्लास्तरीय समसामयिक कानूनी विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम र सुनसरीको इटहरी, पाँचथरको फिदिम र तेह्रथुम जिल्लाको आठराईमा बालअधिकार तथा घरेलु हिंसासँग सम्बन्धी कानूनी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो। त्यसैगरी, काभ्रेपलाञ्चोकको बनेपा र भक्तपुर जिल्लामा सहकारी कानूनका विषयमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो।
८. मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को संशोधन मस्यौदामा रहेका विषयलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरी उक्त संशोधन प्रस्ताव गर्नुपर्ने आधार र कारण सहितको प्रतिवेदन (व्याख्यात्मक टिप्पणी) तयार गरी आवश्यक कारबाहीका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको छ।
९. जबर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, सामाजिक परिवेश तथा आवश्यकताका आधारमा प्रचलित कानूनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा अध्ययन गरी "जबर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९" तयार गरी आवश्यक कारबाहीको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको थियो।

१०. सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनः विवाह गरेमा पूर्व पतितर्फबाट प्राप्त गरेको अंशको व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा विभिन्न विकल्पहरू सहितको आधारपत्र तयार गरी आधारपत्र नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको छ।
११. इन्टर्नेसिप कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालका विभिन्न कलेजका कानून संकायमा स्नातक तहमा अध्ययनरत छ जना विद्यार्थीहरूलाई आयोगबाट सम्पादन हुने विभिन्न काम, कारबाहीमा संलग्न गराइएको थियो।
१२. नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिम आयोगले देहायका विषयमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस तथा सुझावहरू पेश गरेको छ:-

क. कानून निर्माणको क्षेत्र (Areas of Law Making)

१. संविधानको अनुसूचीमा उल्लिखित साझा अधिकारको विषय,
२. रासायनिक पदार्थको सुरक्षित प्रयोग, नियमन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून निर्माण,
३. घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate Speech) सम्बन्धी कानून निर्माण।

ख. अध्ययन तथा अनुसन्धानको क्षेत्र (Area of Research and Study):

१. मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन,
२. अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) सम्बन्धी कानूनको आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन,
३. उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनको एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन,
४. दोहोरोपन (Overlapping) भएका कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन,
५. सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानूनहरूको एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन।

ग. कानूनी सचेतना तथा साक्षरता (Legal Awareness and Literacy),

घ. प्रविधि मैत्री आयोग तथा जनशक्ति विकास (Technology Friendly Commission and Human Resources),

ड. आयोगको विगतका सिफारिस तथा सुझावहरूको कार्यान्वयन (Implementation of Past Recommendation and Suggestions of Commission)।

१३. आयोगको कार्य सम्पादनलाई थप प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउन सम्बोधन हुनुपर्ने विषयहरू:-
- (क) आयोगको संगठन संरचनालाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को स्वरूपमा परिवर्तन गर्ने,
 - (ख) कानून सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धानमूलक निकायको रूपमा स्थापित गर्ने,
 - (ग) अध्ययन अनुसन्धान गरेर मात्र तयार गर्नु पर्ने ऐनको मस्यौदा कार्यको जिम्मा आयोगलाई दिने,
 - (घ) व्यवस्थित र वृहत पुस्तकालय निर्माण गर्ने,
 - (ङ) पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था हुनुपर्ने,
 - (च) भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुनुपर्ने,
 - (ज) वृत्तिविकास र व्यवसायिकताको विकास (Career Development and Professional Development) ।

विषय सूची

परिच्छेद-एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ विभिन्न देशहरूको कानून आयोग सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था	२
१.२.१ अष्ट्रेलिया (Australia)	२
१.२.२ बंगलादेश (Bangladesh)	३
१.२.३ संयुक्त अधिराज्य (United Kingdom)	४
१.२.४ न्यूजिल्याण्ड (New Zealand)	५
१.२.५ अमेरिका (America)	५
१.२.६ भारत (India)	६
१.३ नेपाल कानून आयोगको स्थापना र विकासक्रम	७
१.३.१ ल कमिशन, २०१०	८
१.३.२ ल कमिशन, २०१७	९
१.३.३ कानून आयोग, २०२०	९
१.३.४ कानून आयोग, २०२९	१०
१.३.५ कानून सुधार आयोग, २०३६	१०
१.३.६ नेपाल कानून सुधार आयोग, २०४१	१०
१.३.७ नेपाल कानून सुधार आयोग, २०५९	११
१.३.८ नेपाल कानून आयोग	११
१.४ आयोगको गठन र संगठनात्मक संरचना	१२
१.४.१ आयोगको गठन	१२
१.४.२ आयोगमा कार्यरत पदाधिकारीहरू	१३

१.४.३	आयोगको संगठनात्मक संरचना	१४
१.५	आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार	१५
१.६	वार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश गरिएका विषयवस्तु	१६
१.७	उपलब्ध स्रोत साधन	१६
१.७.१	मानव स्रोत	१७
१.७.२	भौतिक स्रोत साधन	१७
१.७.३	आयोगको वार्षिक कार्यक्रम तथा वित्तीय स्थिति	१८

परिच्छेद-दुई

कानून सुधारमा आयोगको भूमिका

२.१	विषय प्रवेश	१९
२.१.१	कानूनको मस्यौदा	२०
२.१.२	कानूनको पुनरावलोकन	२०
२.१.३	कानून निर्माणमा एकरूपता	२१
२.१.४	कानून संशोधनका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव	२१
२.१.५	वेबसाइटमा कानूनको अभिलेख	२१
२.१.६	सम्बन्धित निकाय वा संस्थासँग परामर्श, छलफल तथा अन्तरक्रिया	२२
२.१.७	सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुरूप कानून भए वा नभएको विषयमा अध्ययन	२२
२.२	आयोगले विधेयक मस्यौदा गर्दा विकास गरेको अभ्यास	२२

परिच्छेद-तीन

आ.व.२०७८/०७९ को वार्षिक कार्यक्रम तथा कार्यप्रगति

३.१	विषय प्रवेश	२४
-----	-------------	----

३.२	आ.व.२०७८/७९ मा सम्पादित कार्यहरु	२५
३.२.१	विधेयक मस्यौदा तर्जुमा	२५
३.२.२	आयोगबाट तयार गरिएका विधेयक मस्यौदाउपर छलफल तथा अन्तरक्रिया	२७
३.२.३	नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस तथा अध्ययन प्रतिवेदन पेश	२९
३.२.४	आयोगबाट तयार भएका अन्य अध्ययन प्रतिवेदन	३१
३.२.५	सर्वोच्च अदालतमा लिखित जवाफ पेश	३२
३.२.६	कानूनको जानकारी तथा सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम (Legal Dissemination Program)	३३
३.२.७	इन्टर्नेसिप कार्यक्रम सञ्चालन	३४
३.२.८	आयोगको वेबसाइट तथा मोबाइल एप्स (Apps.) सञ्चालन	३४
३.२.९	कानूनी शब्दकोषको निर्माण (Making of Legal Dictionary)	३५
३.२.१०	आयोगले स्थापना कालदेखि हालसम्म गरेका विधेयक मस्यौदा	३५

परिच्छेद-चार

सुझाव तथा सिफारिस

४.१.	कानून निर्माणको क्षेत्र (Areas of Law Making)	३७
४.१.१	संविधानको अनुसूचीमा उल्लिखित साझा अधिकारको विषय	३८
४.१.२	रासायनिक पदार्थको सुरक्षित प्रयोग, नियमन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून निर्माण	३९
४.१.३	घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate Speech) सम्बन्धी कानून निर्माण	४२
४.२.	अध्ययन तथा अनुसन्धानको क्षेत्र (Area of Research and Study)	४५
४.२.१.	मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन	४५

४.२.२	अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) सम्बन्धी कानूनको निर्माण	४७
४.२.३.	उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनको एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन	५२
४.२.४	दोहोरोपन (Overlapping) भएका कानूनी व्यवस्थाहरूको अध्ययन	५४
४.२.५	सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानूनहरूका एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन	५६
४.३	कानूनी सचेतना तथा साक्षरता (Legal Awareness and Literacy)	६१
४.४	प्रविधि मैत्री आयोग तथा जनशक्ति विकास (Technology Friendly Commission and Human Resources)	६२
४.५	आयोगको विगतका सिफारिस तथा सुझावहरूको कार्यान्वयन (Implementation of Past Recommendation and Suggestions of Commission)	६३

परिच्छेद-पाँच

अवसर र चुनौतीहरू

५.१	अवसरहरू (Opportunities)	६४
५.२	चुनौतीहरू (Challenges)	६५

परिच्छेद-छ

आयोगको भूमिका प्रभावकारी बनाउने उपाय

६.१	आयोगलाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को रूपमा विकास गर्ने	६६
६.२	सबै ऐनको मस्यौदा कार्यको जिम्मा आयोगलाई दिने	६७
६.३	व्यवस्थित र बृहत पुस्तकालय निर्माण गर्ने	६८
६.४	पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था हुनुपर्ने	६८

६.५	भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था	६९
६.६	जनशक्ति व्यवस्थापन	७०
६.७	वृत्ति विकास र व्यवसायिकताको विकास	७१

नेपाल कानून आयोग

अनुसूचीहरू

अनुसूची—१	आयोगका वि.सं.२०१० सालदेखि हालसम्मका अध्यक्षहरूको नामावली	७२
अनुसूची—२	आयोगका वि.सं.२०१० सालदेखि हालसम्मका उपाध्यक्षहरूको नामावली	७३
अनुसूची—३	आयोगको प्रशासनिक संगठन संरचना	७४
अनुसूची—४	कर्मचारीको दरबन्दी विवरण	७५
अनुसूची—५	कार्यरत कर्मचारीको नामावली	७६
अनुसूची—६	आयोगको भौतिक तथा सवारी साधनको विवरण	७८
अनुसूची—७	वित्तीय तथा प्रगति विवरण	८१
अनुसूची—८	आ.व. २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रम	८६
अनुसूची—९	आ.व. २०७८/७९ मा आयोगबाट तर्जुमा भई सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइएका विधेयकहरूको मस्यौदाको पूर्ण पाठ	९१
	(क) संसदीय सुनुवाइ सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक	९१
	(ख) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक	१००
	(ग) मुलुकी देवानी संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक	१०४
अनुसूची—१०	आ.व. २०७८/७९ मा नेपाल सरकार समक्ष गरिएका सिफारिस तथा पेश गरिएका अध्ययन प्रतिवेदनहरू	११०
	(क) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७९	११०

(ख) जवर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी एक अध्ययन	१२५
(ग) उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन	१८७
(घ) सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनःविवाह गरेमा पूर्व पतितर्फबाट प्राप्त गरेको अंश सम्बन्धी विकल्पको आधारपत्र	२२८
अनुसूची-११ आ.व. २०७८/७९ मा आयोगबाट अन्य विषयमा अध्ययन गरी तयार गरिएका प्रतिवेदनहरू	२२९
(१) कानूनको खारेजी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन	२२९
(२) विकास निर्माणमा कानूनले पारेको प्रभावको सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन	२८०
अनुसूची-१२ इन्टर्नसिप सम्पन्न गर्ने विद्यार्थीहरूको नामावली	३५५
अनुसूची-१३ आयोगको वेबसाइटमा रहेका कानूनहरूको विवरण	३५६
अनुसूची-१४ आयोगले स्थापना कालदेखि हालसम्म गरेका विधेयक मस्यौदाको सूची	३५७

परिच्छेद-एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

राज्य सञ्चालनको लागि कानून अपरिहार्य रहेको हुन्छ। कानून समाजको प्रतिबिम्ब हो। समाजको गतिशिलता र विकाससँगै मानवीय व्यवहार, आचरण र सम्बन्धहरू पनि क्रमशः परिवर्तन हुँदै जान्छन्। कानूनको समयानुकूल परिवर्तनले नै नागरिक अधिकारको रक्षा र राज्यको आर्थिक तथा सामाजिक संरचना समेतको अग्रगामी परिवर्तन गर्न सकिन्छ।¹ समाजमा शान्ति, सुरक्षा, सुव्यवस्था र अमनचयन कायम राख्न, समतामूलक समाजको सृजना गर्न, सामाजिक विभेदलाई अन्त्य गरी राज्यप्रति अपनत्व र विश्वास कायम राख्न कानूनले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। तर्कपूर्ण, युक्तियुक्त र न्यायसंगत कानून मात्र असल कानूनको दायरा भित्र पर्न आउँछ। असल कानूनले मात्र समाजलाई सही दिशामा डोर्न्याउँछ।

समाज परिवर्तनसँगै परिवर्तित मानवीय व्यवहार, आचरण र सम्बन्धलाई सहजीकरण र नियमन गर्ने विद्यमान कानूनमा समसामयिक सुधार, संशोधन तथा परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ भने कतिपय पुराना कानूनहरू (Outdated Laws) खारेज गरी नयाँ कानून निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ। कानूनको आवश्यकता र औचित्य समेत विचार गरी व्यापक अध्ययन, अनुसन्धान र विचार विमर्शको माध्यमबाट समयसापेक्ष कानून निर्माण गरी विश्वसनीय कानूनी प्रणालीको विकास गर्नु हरेक समाजको आवश्यकता हो। सोही उद्देश्यले कानून तर्जुमा गर्न विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न संस्थागत र प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू हुँदै आएको छ।²

विद्यमान कानूनमा समयानुकूल संशोधन, परिमार्जन, पुनरावलोकन र सुधार गर्दै राज्यको आवश्यकता अनुसार समय सापेक्ष कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण र

¹ नेपाल कानून आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (आ.व. २०७७/७८, पृ. १)।

² नेपाल कानून आयोगबाट गठित कार्यदलले तयार गरेको “नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को संशोधनको आवश्यकता: अवधारणापत्र”, पृ. १।

एकीकरण गर्ने उद्देश्यले विश्वका विभिन्न मुलुकमा विभिन्न नामले आयोगहरू गठन गरिएको पाइन्छ। कानून आयोग, कानून सुधार आयोग, कानून पुनरावलोकन आयोग, कानून तथा न्याय आयोग, कानून सुधार सल्लाहकारी समिति, कानून संशोधन समिति, कानून सुधार समिति, कानून पुनरावलोकन सल्लाहकारको कार्यालय वा कानून सुधार संस्थान इत्यादि नामले विभिन्न मुलुकमा त्यस्ता आयोग स्थापना गरिएको पाइन्छ।

त्यस्ता आयोगलाई कानूनहरूको संशोधनको मस्यौदा गर्ने, कानूनहरूको एकीकरणको मस्यौदा तयार गर्ने, पुराना कानूनहरूको अद्यावधिक गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने, अप्रचलित वा प्रयोग विहीन कानूनहरूको खारेज गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने आदि जिम्मेवारी तोकिएको हुन्छ।

१.२ विभिन्न देशहरूको कानून आयोग सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

कमन ल प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा सामान्यतः कानूनको नियमित सुधार गर्न विशेष कार्यक्षेत्रगत शर्त (Terms of Reference) सहित छुट्टै आयोग गठन गर्ने गरेको पाइन्छ। दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन (South Asian Association for Regional Co-operation-SAARC) का सदस्य मुलुकहरूमध्ये भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका र बंगलादेशमा कानून आयोगको गठन गरिएको छ। त्यसैगरी कमन ल प्रणाली अवलम्बन गर्ने बेलायत, अमेरिका, न्यूजिल्याण्ड, आयरल्याण्ड, तान्जानिया, केन्या, मरिशस, युगाण्डा, दक्षिण अफ्रिका लगायतका मुलुकहरूमा पनि कानून सुधार आयोग स्थापना गरिएको देखिन्छ। केही मुलुकका कानून आयोग सम्बन्धी व्यवस्था देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छः-

१.२.१ अष्ट्रेलिया (Australia)

अष्ट्रेलियामा अष्ट्रेलियन ल रिफर्म कमिशन एक्ट, १९९६ (Australian Law Reform Commission Act, 1996) द्वारा अष्ट्रेलियन ल रिफर्म कमिशन (Australian Law Reform Commission) को स्थापना गरिएको छ। कमिशनमा एकजना अध्यक्ष र छजना सम्म सदस्यहरू रहन्छन्।³ सदस्यहरू पूर्णकालीन र आंशिक समय काम गर्ने गरी नियुक्त गरिएका

³ अष्ट्रेलियन कानून सुधार आयोग ऐन, १९९६ को दफा ६(१)।

हुन्छन्। कानूनको क्रमबद्ध सुधार र विकासको लागि कमनवेल्थ कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्नु, महान्यायाधिवक्ताले सिफारिस गरेको विषयमा अनुसन्धान गर्नु, कानूनको एकीकरण र सुधारका लागि सरकारलाई प्रतिवेदन माफत सिफारिस गर्नु कमिशनको प्रमुख कार्य रहेको छ।⁴

१.२.२ बंगलादेश (Bangladesh)

बंगलादेशमा सन् १९७६ मा Justice Kemal Uddin Hossain को अध्यक्षतामा पहिलो कानून सुधार समितिको स्थापना भएको थियो। सन् १९९६ भन्दा अगाडि अस्थायी प्रकृतिका कानून सुधार समितिहरू स्थापना भएका थिए।⁵ द ल कमिशन एक्ट, १९९६ (The Law Commission Act, 1996) द्वारा ल कमिशन स्थापना गरिएको छ।

ल कमिशनमा एकजना अध्यक्ष र दुईजना सदस्यहरू रहने, सरकारले आवश्यक ठानेमा सदस्यहरूको संख्या बढाउन सक्ने, ल कमिशनका अध्यक्ष र सदस्यहरू सरकारद्वारा नियुक्ति गरिने, तिनीहरूको नियुक्ति र सेवाका शर्तहरू सरकारद्वारा निर्धारण गरे बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ।⁶

ल कमिशनले आफूले गर्ने कार्यको कार्ययोजना सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्ने, आफ्नो काम कर्तव्यको कार्यान्वयनको लागि आफैं खोज वा अनुसन्धान गर्न सक्ने, विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूको राय संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था छ।⁷ विभिन्न तहका अदालतहरूमा मुद्दाको फर्स्यौटमा ढिलाइ हुनुको कारण र त्यसको शिघ्रताको लागि आवश्यक उपायहरू पत्ता लगाउनु, सान्दर्भिक कानूनहरूको अनुसन्धान र पुनरावलोकन गरेर विद्यमान कानूनमा सुधार गर्न र नयाँ कानून बनाउन सुझाव दिनु, न्याय प्रणालीको आधुनिकीकरणका लागि सुधारका उपायहरूको बारेमा सुझाव दिनु, न्याय प्रणालीमा आबद्ध अधिकृत तथा जनशक्तिको कार्यक्षमतामा सुधारका लागि

⁴ अस्ट्रेलियन कानून सुधार आयोग ऐन, १९९६।

⁵ <http://www.lawcommissionbangladesh.org>

⁶ The Law commission Act, 1996, sec. 5(1) and (2).

⁷ The Law commission Act, 1996, sec. 7(1).

तालीम तथा अन्य आवश्यक उपायहरूको सुझाव दिनु, सरकारवादी मुद्दाहरूको अनुसन्धानलाई बढी जिम्मेवार तथा दक्ष तुल्याउन मापदण्डहरू सिफारिस गर्नु, निर्वाचन सम्बन्धी, वाणिज्य सम्बन्धी, महिला सम्बन्धी लगायतका क्षेत्रगत कानूनहरूको आवश्यक सुधारका लागि सिफारिस गर्नु, कानूनी शिक्षाको स्तरोन्नतिका लागि आवश्यक कदम सुझाउनु लगायतका काम, कर्तव्य र अधिकार कमिशनलाई प्रदान गरिएको छ।⁸

१.२.३ संयुक्त अधिराज्य (United Kingdom)

संयुक्त अधिराज्यमा कानून सुधार आयोगहरूको गठनका लागि ल कमिशन एक्ट, १९६५ (Law Commission Act, 1965) कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाइन्छ। इङ्गल्याण्ड र वेल्समा लर्ड चान्सलरद्वारा नियुक्त हुने अध्यक्ष र चार अन्य आयुक्तहरू रहने गरी ल कमिशनहरू गठन गरिएका छन्। कमिशनको अध्यक्षमा उच्च अदालत वा पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश नियुक्त गरिन्छ। आयुक्तहरूको पदावधि बढीमा पाँच वर्षको हुन्छ।⁹ स्कटल्याण्डमा पनि सोही ऐनद्वारा छुट्टै द स्कटिश ल कमिशन (The Scottish Law Commission) स्थापना गरिएको छ।¹⁰

कानूनको व्यवस्थित विकास तथा सुधार गर्ने, नयाँ कानून तर्जुमा गर्ने, कानूनी त्रुटी सच्याउने, आवश्यकता नभएका कानून खारेज गर्ने, छरिएर रहेका कानूनको संहिताकरण गर्ने, कानूनलाई सरलीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने काम ल कमिशनको कार्यक्षेत्र भित्र पर्दछ।¹¹

निष्पक्ष, आधुनिक, सरल र किफायती कानून निर्माणका लागि आवश्यक सिफारिस गर्ने, अनुसन्धान र परामर्श गर्ने, कानूनको संहिताकरण गर्न, विसंगतिहरू हटाउने, अप्रचलित र अनावश्यक कानूनहरू खारेज गर्न बेलायतमा कानून आयोगहरूको स्थापना भएको देखिन्छ।

⁸ The Law commission Act, 1996, sec.6 (Bangladesh)

⁹ Law Commission Act, 1965, Section 1(1), (1A), (3) (United Kingdom)

¹⁰ Ibid, Section 2(1).

¹¹ Ibid, Section 3.

१.२.४ न्यूजिल्याण्ड (New Zealand)

कानूनको पुनरावलोकन, सुधार र विकासको लागि केन्द्रीय सल्लाहकार निकायको रूपमा न्यूजिल्याण्डमा ल कमिशन एक्ट, १९८५ (Law Commission Act, 1985) द्वारा ल कमिशन स्थापना भएको हो। कमिशन एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला संगठित संस्थाको रूपमा रहने, कमिशनमा न्याय मन्त्रीको सिफारिसमा गभर्नर जनरलद्वारा नियुक्त गरिएका तीनदेखि छ जनासम्म कमिशनरहरू रहने, कमिशनरहरूको पदावधि बढीमा पाँच वर्ष हुने व्यवस्था रहेको छ। कमिशनले आफूले गरेको काम कारवाहीको प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित मन्त्री समक्ष पेश गर्नुपर्ने तथा सो प्रतिवेदन पेश भएपछि सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

न्यूजिल्याण्ड कानूनलाई क्रमवद्ध रूपमा पुनरावलोकन गर्ने, कानूनको सुधार र विकासका लागि सुझावहरू दिने, कानूनलाई बोधगम्य र सहज बनाउन सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने काम कर्तव्य कमिशनलाई प्रदान गरिएको छ। प्रचलित कानूनको अधीनमा रही आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारहरूको प्रयोग गर्न कमिशन स्वायत्त छ।

१.२.५ अमेरिका (America)

अमेरिकामा द युनिफर्म ल कमिशन (The Uniform Law Commission) को स्थापना १८९२ मा गरिएको थियो। कानूनको स्पष्टता र स्थिरताको लागि विधायनको मस्यौदा गर्ने उद्देश्यले यो कमिशनको स्थापना भएको देखिन्छ। सबै राज्यहरूमा कानूनको मस्यौदा तर्जुमाको एकरूपताको लागि विभिन्न राज्यहरूबाट कानून व्यवसायी, न्यायाधीश, विधायक र विधायकहरूलाई सहयोग गर्ने कर्मचारी तथा कानूनका प्राध्यापकहरूको प्रतिनिधित्व रहन्छ। सदस्यहरूले कर्मचारी सरह कानून तर्जुमा गर्न आफ्नो अनुभव र विज्ञताको निःशुल्क प्रयोग गर्दछन्।

द युनिफर्म ल कमिशनले मूलतः देहायका कार्यहरू गर्दछः-

- (क) राज्यका कानूनहरूमा एकरूपताको सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने, राज्यहरूलाई आवश्यक परेको कानून मस्यौदा गर्ने,
- (ख) राज्यका कानून निर्माण सम्बन्धी अनुभवलाई प्रतिविम्बित गरी संघीय प्रणालीलाई बलियो बनाउने,
- (ग) महत्त्वपूर्ण र समयसापेक्ष कानूनी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गरी राज्यको कानूनलाई अद्यावधिक गर्ने,
- (घ) आर्थिक विकासलाई सहज बनाउने र विदेशी संस्थाहरूलाई अमेरिकी नागरिक र व्यवसायहरूसँग व्यवहार गर्न कानूनी प्लेटफर्म प्रदान गर्ने।

१.२.६ भारत (India)

राष्ट्रपतिको स्वीकृतिमा सरकारी राजपत्रमा आदेश प्रकाशित गरी तीन वर्षको लागि भारतको कानून आयोग गठन हुने व्यवस्था छ। एकजना पूर्णकालीन अध्यक्ष; चार पूर्णकालीन सदस्यहरू (एक सदस्य-सचिव सहित); विधि कार्य विभागको सचिव पदेन सदस्य, कानून सचिव पदेन सदस्य र बढीमा पाँच आंशिक सदस्यहरू समेत रहने गरी कानून आयोग गठन गरिएको छ। सर्वोच्च वा उच्च अदालतको बहालवाला न्यायाधीश नै कानून आयोगको अध्यक्षमा नियुक्ति गरिने, निजको पदावधि वा न्यायाधीशको अवधि जुन पहिला हुन्छ सोही मितिबाट अवकाश हुने व्यवस्था गरिएको छ। बहालवाला पूर्णकालीन अध्यक्ष वा सदस्यको हकमा निजको सेवासर्त सम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमका सेवा शर्तहरू समेत लागू हुन्छ। आंशिक सदस्यहरूले आयोगलाई तोकिएको काम कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। भारतीय कानून (विधि) आयोगलाई देहायका कामहरू सुम्पिएको छ:-

- (क) अभ्यासमा नरहेका, आवश्यक नरहेका, आर्थिक उदारीकरण विरुद्धका तथा संशोधन र परिवर्तन गर्नु पर्ने कानूनको पहिचान गर्ने,
- (ख) कानून प्रति नागरिकको गुनासो सम्बोधनको लागि सुझाव दिने,

- (ग) गरिबीसँग सम्बन्धित आर्थिक सामाजिक कानूनको समिक्षा गर्ने,
- (घ) न्याय प्रणालीलाई छिटो-छरितो, पहुँचयोग्य बनाउन ढिलासुस्ती हटाउने सम्बन्धमा र समस्त न्याय प्रशासनको सुधारका सम्बन्धमा समिक्षा गर्ने,
- (ङ) राज्यका नीति अनुरूप कानूनहरू बने-नबनेको परीक्षण गर्ने र आवश्यक परेको अवस्थामा सुझाव दिने,
- (च) लैङ्गिक समानता सम्बन्धी प्रचलित कानूनको जाँच गरी आवश्यक सुझाव दिने,
- (छ) सार्वजनिक महत्वका संघीय कानूनमा रहेका असंगति र असमानता हटाउने,
- (ज) प्रचलनमा नरहेका कानूनहरू खारेज गर्न सिफारिस गर्ने,
- (झ) कानून मन्त्रालयले पठाएको न्याय प्रशासन सम्बन्धमा सरकारलाई राय दिने,
- (ञ) विदेशबाट अनुसन्धानको लागि प्राप्त विषयमा अनुसन्धान गर्ने,
- (ट) खाद्य सुरक्षा, बेरोजगारीको प्रभाव अध्ययन गर्ने र जोखिममा रहेका समुदायको हितको रक्षाको लागि सिफारिस गर्ने,
- (ठ) स्वदेश र विदेशका ख्यातिप्राप्त विश्वविद्यालय र विद्यालयसँग साझेदारीमा विभिन्न अनुसन्धान गर्ने,
- (ड) इन्टर्नेसिप कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

आयोगको प्रतिवेदन संसदको दुबै सदनमा प्रस्तुत गरिन्छ। हालसम्म भारतीय कानून आयोगले २७७ वटा रिपोर्ट प्रस्तुत गरिसकेको छ। अध्ययन अनुसन्धानका लागि आयोगमा पठाएका परियोजनामा आयोगलाई परामर्शदाता नियुक्ति गर्नसक्छ। आयोगका लागि आवश्यक पर्ने बजेट संघीय संसदको स्वीकृतिमा सरकारले व्यवस्था गर्छ।

१.३ नेपाल कानून आयोगको स्थापना र विकासक्रम

नेपालमा औपचारिक रूपमा कानून निर्माण तथा न्याय सम्पादनको संस्थागत विकास हुनुभन्दा अघि विभिन्न धार्मिक ग्रन्थ र शास्त्रहरूका आधारमा शासन सञ्चालन गर्ने गरिएको थियो। किराँत कालमा देशको शासन विधान किराँत

समुदायको पवित्र ग्रन्थ मुन्धुमद्वारा सञ्चालित थियो। लिच्छवी कालको न्याय प्रशासन विभिन्न धर्मशास्त्र अनुसार सञ्चालन हुने गरेको तथ्य इतिहासमा भेटिन्छ। त्यसबखत, धर्मशास्त्रले नसमेटेका विषयमा “राजाज्ञा” र “सनद” जारी गर्ने अभ्यास रहेको देखिन्छ। अंशुवर्माले धर्मशास्त्रका विभिन्न विषयमा विद्वानहरूसँग छलफल गरी “लोक व्यवहार” अनुसार कानून बनाउने गरेका थिए।

मल्लकालमा जयस्थिति मल्लले तत्कालीन सामाजिक अवस्थालाई विचार गरी नयाँ कानूनी व्यवस्था गर्न “विद्वानहरूसँग समिति” बनाएका थिए। कानूनका विद्वानहरूसँग सहायता लिई चारवटा कानूनहरू गृह निर्णय, क्षेत्र निर्णय, जात निर्णय र मानव न्याय शास्त्र बनाई जारी गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी शाहकालीन राजा राम शाहले विभिन्न थितिको व्यवस्था गरी तत्कालीन समयको न्याय व्यवस्था र कानूनलाई उदार बनाई समयानुकूल सुधार गरेको हुँदा “न्याय नपाए गोरखा जानु” भन्ने लोकोक्ति चलेको थियो। राणा कालमा जंगबहादुर राणाले कानून मस्यौदा गर्ने एक निकाय “कौशल अड्डा” गठन गरी दुईसय दशजना पदाधिकारीलाई मस्यौदा बनाउन लगाई वि.सं. १९१० मा “मुलुकी ऐन” जारी गरेका थिए। राणा शासन कालमा वि.सं. १९९३ मा कम्पनी कानून, पेटेण्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क कानून तथा वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैंक सम्बन्धी कानून बनेको देखिन्छ।

वि.सं. २००७ सालको परिवर्तन पछि नेपालको शासन व्यवस्थामा आधुनिकीकरण शुरु भएसँगै कानून सुधारको क्षेत्रमा समेत विशेष प्रयास शुरु गरेको देखिन्छ। सोही क्रममा कुनै नयाँ कानून निर्माण गर्ने, कानूनको संहिताकरण गर्ने तथा भइरहेका कानूनहरूको पुनरावलोकन गरी आवश्यकता अनुसार संशोधन गर्ने लगायतका जिम्मेवारी सहित विभिन्न समयमा विभिन्न नामले कानून आयोगहरू गठन भएको पाइन्छ।

१.३.१ ल कमिशन, २०१०

वि.सं. २००९ को बुच कमिशनले कानून आयोगको गठन गर्न सर्वप्रथम नेपाल सरकारलाई सिफारिश गरेको थियो। मिति २०१०।९।६ को मन्त्रिमण्डल बैठकबाट “ल कमिसन” खडा गर्ने निर्णय भएको थियो। मन्त्रिमण्डलको सो निर्णयमा ल कमिशनमा

एकजना चेयरम्यान र छजना सदस्य रहने तथा कमिशनको काम कारबाही सुचारु रूपले चलाउन देहायका तीन सेक्सनमा बाँडिने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छः-

- (क) देवानी विषयक ऐन, सवाल, सनदको सेक्सन।
- (ख) फौजदारी विषयक ऐन, सवाल, सनदको सेक्सन।
- (ग) मालको सवाल, अड्डालाई भएका सवाल र श्रेस्ता अपिल विषयक सवाल, सनदको सेक्सन।

नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले व्यवस्था गरेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्तसँग बाझिएका प्रचलित नेपाल कानून, ऐन, सनद, सवाल लगायत कानूनको अध्ययन गरी निर्देशक सिद्धान्तसँग अनुकूल हुनेगरी कानून बनाउने, छरिएर रहेका कानूनी दस्तावेजहरूलाई एकत्रित गरी संहिताकरण गर्ने र नयाँ ऐनका मस्यौदा तयार गरी सुझाव सिफारिश गर्ने गरी सो कमिशनको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको पाइन्छ। सो कमिशनले मिति २०१०।११।३ देखि कार्य प्रारम्भ गरी वि.सं. २०१२ सालमा “नेपाल दण्ड विधान” को मस्यौदा तयार गरेको थियो।

१.३.२ ल कमिशन, २०१७

दोस्रो ल कमिशन मिति २०१७।६।२७ मा दुई वर्षका लागि गठन भएको थियो। सो कमिशनले छोटो अवधिमा मुलुकी ऐनको आधुनिकीकरणको काम थालनी गर्दै नयाँ मुलुकी ऐनको मस्यौदा तयार गरी सिफारिश गरेको पाइन्छ।

१.३.३ कानून आयोग, २०२०

तत्कालीन श्री ५ को सरकारको मिति २०२०।१०।८ को निर्णयबाट मिति २०२०।१२।१० मा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी कानून आयोगको गठन तथा स्थापना भएको थियो। त्यसपछि पटक-पटक म्यादथप हुँदै २०२७ सालसम्म उक्त आयोगलाई कानूनका

क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान, कानून तर्जुमा, संशोधन, संहिताकरण लगायतको थप कार्य सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको पाइन्छ।

१.३.४ कानून आयोग, २०२९

प्रचलित नेपाल कानूनमा विशेष गरी फौजदारी, देवानी, बाणिज्य तथा प्रमाण सम्बन्धी कानूनहरूमा भइरहेको अभाव र त्रुटीहरू हटाई यथासक्य सरल, बैज्ञानिक र व्यवहारिक रूप दिई छुट्टाछुट्टै ऐनहरूको तर्जुमा गर्न न्यायिक समितिका अध्यक्ष एवं सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री नयनबहादुर खत्रीको अध्यक्षतामा मिति २०२९।२।१९ मा पाँच सदस्यीय चौथो कानून आयोगको गठन भएको थियो। यस आयोगले प्रमाण ऐन र अपराध संहिताको मस्यौदा तथा तत्सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गरेको थियो। उक्त आयोग २०३३।११।२३ मा विघटन गरिएको थियो।

१.३.५ कानून सुधार आयोग, २०३६

नेपाल कानून आयोगको तर्फबाट पेश भएको अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको मस्यौदामा प्राप्त सल्लाह र सुझावहरू अध्ययन गरी मस्यौदामा समावेश गरी अद्यावधिक गर्ने र दण्ड सजाय सम्बन्धी नीति, हर्जाना, क्षतिपूर्ति लगायतका विषयमा कार्य गर्न मिति २०३६।८।२६ मा पाँचौ पटक नेपाल कानून सुधार आयोग गठन भई मिति २०४१।८।२० सम्म कार्यरत रहेको देखिन्छ।

१.३.६ नेपाल कानून सुधार आयोग, २०४१

तत्कालीन श्री ५ को सरकारको मिति २०४१।८।२१ को निर्णयबाट छैठौँ पटक नेपाल कानून सुधार आयोग गठन भई मिति २०५७।१।१९ सम्म कार्यरत रहेको देखिन्छ। यसरी कार्यकारिणीको निर्णयबाट विभिन्न मितिमा विभिन्न नामबाट आयोगको गठन हुँदै आएको र छुट्टै कानूनद्वारा व्यवस्थित स्पष्ट अधिकार क्षेत्रको अभावमा पनि तत्कालीन आयोगहरूले प्रभावकारी कार्यसम्पादन गरी महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ।

१.३.७ नेपाल कानून सुधार आयोग, २०५९

नयाँ कानून निर्माण गर्ने वा भईरहेका कानूनको संशोधन गर्ने सम्बन्धमा मस्यौदा गर्ने तथा सरकारलाई परामर्श दिने, तर्जुमा गरिने कानूनका सम्बन्धमा गोष्ठी, सेमिनार, अन्तरक्रिया गर्ने तथा परामर्श सेवा लिनुको साथै आवश्यकतानुसार आयोगका पदाधिकारी समेत भएको वा नभएको कार्यदल वा कार्यटोली गठन गरी मस्यौदा तर्जुमा गर्ने, गराउने, प्रचलित कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्ने र त्यसमा हुनुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा समय-समयमा सरकारलाई सुझाव दिने, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बमोजिम बनाउन बाँकी रहेका कानूनहरूको मस्यौदा गरी सरकार समक्ष पेश गर्ने, सरकारले तोकिएको विषयमा कानूनको संहिताकरण गरी मस्यौदा तयार गर्ने, कानून निर्माण, संहिताकरण तथा कानून कार्यान्वयनको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने, गराउने, सरकारले समय-समयमा तोकिएका अन्य कार्य गर्ने जिम्मेवारी सहित तत्कालीन श्री ५ को सरकारद्वारा मिति २०५९।१२।१३ मा नेपाल कानून सुधार आयोग गठन गरिएको थियो। तत्कालीन श्री ५ को सरकारको मिति २०५९।११।१६ को निर्णयानुसार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको सचिव र सर्वोच्च अदालतको रजिष्ट्रार पदेन सदस्य तथा नेपाल कानून सुधार आयोगको सचिव सदस्य-सचिव रहने व्यवस्था गरियो। पुनः मिति २०५९।११।२९ को निर्णयानुसार न्याय परिषद्को सचिव र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नायब महान्यायाधिवक्ता समेत पदेन सदस्य रहने व्यवस्था गरियो।

१.३.८ नेपाल कानून आयोग

विभिन्न समयमा सरकारको कार्यकारी आदेशबाट आयोगको गठन भई कार्य क्षेत्रगत शर्तहरू (Terms of References-TORs) तोकिएको अभ्यास रहेकोमा नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ द्वारा नेपाल कानून आयोगको स्थापना भयो। सो ऐनको दफा ४ बमोजिम आयोगको गठन हुने व्यवस्था छ। दफा १० र २१ मा आयोगको काम, कर्तव्य,

अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। आयोगको कार्यक्षेत्र तथा अधिकारका सम्बन्धमा पहिलेका आयोगहरू भन्दा यस आयोग स्पष्ट र अधिकार सम्पन्न निकायको रूपमा स्थापित भएको छ। विगतका कार्यकारी निर्णय वा आदेशबाट गठन हुने अभ्यासको अन्त्य भई आयोग एक स्थायी कानूनी निकाय (Statutory Body) को रूपमा रहने व्यवस्था भएको छ। नेपाल कानून आयोग गठन भएपछि कानूनको सुधारलाई शासन सञ्चालनको एक कार्यसूची (Agenda) को रूपमा स्वीकार गरी निरन्तर कानूनको सुधार प्रक्रिया अघि बढेको छ।

१.४ आयोगको गठन र संगठनात्मक संरचना

१.४.१ आयोगको गठन

कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन गर्ने तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने उद्देश्यले मिति २०६३।९।३० मा जारी भएको नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा ४ को उपदफा (१) बमोजिम आयोगको गठन देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था छ:-

(क) सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश भइसकेको वा हुने योग्यता पुगेका व्यक्तिहरूमध्येबाट नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको व्यक्ति — अध्यक्ष

(ख) नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको पदमा रही काम गरिसकेको वा वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको हैसियतले कम्तीमा पन्ध्र वर्ष कानून व्यवसायीको रूपमा काम गरेको वा कानूनको अध्यापन, अनुसन्धान, तर्जुमा वा कानून वा न्यायको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको व्यक्ति — उपाध्यक्ष

- (ग) खण्ड (ख) बमोजिमको योग्यता पुगेका व्यक्तिहरू मध्येबाट
नेपाल सरकारले मनोनीत गरेको कम्तीमा एकजना महिला
रहने गरी बढीमा तीनजना - सदस्य
- (घ) सचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय - सदस्य
- (ङ) सचिव (कानून), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय- सदस्य
- (च) नायव महान्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय - सदस्य
- (छ) सचिव, नेपाल कानून आयोग - सदस्य-सचिव

१.४.२ आयोगमा कार्यरत पदाधिकारीहरू

हाल आयोगमा देहाय बमोजिमका पदाधिकारीहरू कार्यरत हुनुहुन्छ:-

- (क) श्री जागेश्वर सुवेदी - अध्यक्ष
- (ख) प्रा.डा. श्री लक्ष्मीप्रसाद मैनाली - उपाध्यक्ष
- (ग) श्री उदयराज सापकोटा, सचिव, कानून न्याय
तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय -सदस्य
- (घ) श्री धनराज ज्ञवाली, सचिव (कानून), प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय -सदस्य
- (ङ) श्री कृष्णजीवि घिमिरे, नायव महान्यायाधिवक्ता,
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय -सदस्य
- (च) श्री लीला देवी गडतौला (निरौला), सचिव,
नेपाल कानून आयोग - सदस्य-सचिव

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा ४ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) बमोजिम मनोनीत हुने सदस्यहरूको पद हाल रिक्त रहेको छ। आयोगका वि.सं. २०१० देखि हालसम्मका अध्यक्षहरूको नामावली अनुसूची-१ मा र उपाध्यक्षहरूको नामावली अनुसूची-२ मा राखिएको छ।

१.४.३ आयोगको संगठनात्मक संरचना

आयोगबाट हुने काम कारवाहीलाई व्यवस्थित तथा प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न आयोगमा प्रशासन र तर्जुमा तथा अनुसन्धान गरी दुई महाशाखा रहेका छन्। आयोगमा हालको संगठन संरचना अनुसार नेपाल न्याय सेवा र नेपाल प्रशासन सेवाका कर्मचारीहरू गरी देहाय बमोजिमका कुल ३३ जनाको स्वीकृत दरबन्दी रहेको छः-

(क) सचिव (विशिष्ट श्रेणी) नेपाल न्याय सेवा	-१
(ख) सहसचिव (रा.प. प्रथम श्रेणी) न्याय सेवा, कानून समूह	-२
(ग) उपसचिव (रा.प. द्वितीय श्रेणी) न्याय सेवा, कानून समूह	-२
(घ) शाखा अधिकृत (रा.प. तृतीय श्रेणी) न्याय सेवा, कानून समूह	-५
(ङ) लेखा अधिकृत (रा.प. तृतीय श्रेणी) प्रशासन सेवा, लेखा समूह	-१
(च) कम्प्युटर ईन्जिनियर (रा.प. तृतीय श्रेणी) विविध सेवा	-१
(छ) नायव सुब्बा (रा.प. अनं. प्रथम श्रेणी) न्याय सेवा, कानून समूह	-५
(ज) नायव सुब्बा (रा.प. अनं. प्रथम श्रेणी) प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूह	-३
(झ) कम्प्युटर अपरेटर (रा.प. अनं. प्रथम श्रेणी) विविध सेवा	-१
(ञ) खरिदार (रा.प. अनं. द्वितीय श्रेणी) न्याय सेवा, कानून समूह	-४
(ट) हलुका सवारी चालक	-३
(ठ) कार्यालय सहयोगी	-४
(ड) स्वीपर	-१

१.५ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ बमोजिम आयोगले मूलतः कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण, प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ । आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम रहेको छ :-

- (क) नयाँ कानून बनाउने, विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा, कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने,
- (ख) कानूनको संहिताकरणका लागि आवश्यक संहिताको मस्यौदा तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने,
- (ग) प्रचलित कानूनमा एकीकरण, पुनरावलोकन गर्ने तथा सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिने,
- (घ) नयाँ कानून निर्माण गर्ने र आवश्यकतानुसार प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको मस्यौदा नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने,
- (ङ) हाल प्रयोग नभएका, एक आपसमा बाझिएका, असमान, विभेदजन्य, मानव अधिकार विरुद्धका तथा कार्यान्वयन हुन नसकेका कानूनको बारेमा अध्ययन गरी त्यस्तो कानून खारेज, संशोधन, पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने,
- (च) अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौताका प्रावधानलाई आवश्यकतानुसार प्रचलित कानूनमा समावेश गर्न नेपाल सरकारलाई मस्यौदा वा सुझाव दिने,
- (छ) कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण, एकीकरण, पुनरावलोकन, सुधार र विकास गर्ने सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार सम्बन्धित निकाय, संस्थासँग परामर्श, छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने, सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकाय, संस्थासँग सहकार्य गर्ने,
- (ज) विशेष किसिमका कानूनको अध्ययन र अनुसन्धान तथा मस्यौदा तर्जुमा गर्नको लागि विशेषज्ञको सेवा प्राप्त गर्ने,
- (झ) कानून निर्माण प्रकृत्यामा आवश्यकतानुसार जनधारणा र राय सुझाव संकलन गर्ने,
- (ञ) कानूनको मस्यौदालाई परिमार्जन गर्ने सिलसिलामा आवश्यकतानुसार गोष्ठी, सेमिनार तथा अन्तरक्रिया जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

- (ट) अन्य मुलुकका कानून आयोग तथा कानून तर्जुमा गर्ने निकायहरूसँग सम्पर्क गरी आवश्यक जानकारी तथा सूचनाहरू आदान प्रदान गर्ने,
- (ठ) सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुरूप कानून भए नभएको विषयमा अध्ययन गर्ने तथा सो अनुरूप भएको नदेखिएमा कानून तर्जुमा, खारेज तथा पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष मस्यौदा पेश गर्ने,
- (ड) आयोगको वार्षिक कार्यक्रम तयार गर्ने,
- (ढ) नेपाल सरकारले तोकेको तथा आयोगले आवश्यक सम्झेको कानून तथा न्यायसँग सम्बन्धित अन्य कामहरू गर्ने ।

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा २२ बमोजिम आयोगले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले साठी दिनभित्र आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

१.६ वार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश गरिएका विषयवस्तु

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा २२ बमोजिम आयोगले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले साठी दिनभित्र आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। सोही प्रयोजनका लागि आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ मा यस आयोगबाट सम्पादित काम कारवाहीको विवरण समावेश गरी प्रस्तुत वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। यस प्रतिवेदनमा मूलतः आयोगबाट सम्पादन भएका मुख्य-मुख्य काम, आयोगको गठन तथा संगठनात्मक स्वरूप, जनशक्ति, भौतिक संरचना, वित्तीय विवरण, भावी कार्यदिशा, कानून र न्यायको क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधारका लागि सुझाव र सिफारिसका अतिरिक्त आयोगका विभिन्न गतिविधीहरू समेत समावेश गरिएका छन्।

१.७ उपलब्ध स्रोत साधन

हाल आयोगमा उपलब्ध रहेको मानव तथा भौतिक साधन स्रोतको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छ :-

१.७.१ मानव स्रोत

कुनै पनि संगठनको उद्देश्य हासिल गर्ने प्रमुख स्रोतको रूपमा मानव स्रोत रहेको हुन्छ। मानव स्रोतको अभावमा कुनै पनि संगठनले आशातीत सफलता हासिल गर्न सक्दैन। आयोगमा ३३ जना कर्मचारीहरूको स्वीकृत दरबन्दी रहेको छ। स्वीकृत दरबन्दी बाहेक अध्यक्षको कानूनबमोजिम प्राप्त हुने सुविधा अन्तर्गत हलुका सवारी चालक एक र कार्यालय सहयोगी एक करार सेवामा राखिएको छ। आयोगको प्रशासनिक संगठन संरचना अनुसूची-३ मा उल्लेख गरिएको छ। हाल कार्यरत रहेका कर्मचारी र दरबन्दी सम्बन्धी विवरण अनुसूची-४ मा समावेश गरिएको छ। साथै, उक्त दरबन्दी अनुरूप प्रतिवेदन अवधिमा आयोगमा कार्यरत कर्मचारीको नामावली अनुसूची-५ मा समावेश गरिएको छ।

१.७.२ भौतिक स्रोत साधन

(क) आयोगको भवन

नियमित र व्यवस्थित रूपमा कार्यालय सञ्चालनमा भौतिक पूर्वाधारले समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ र कार्यवातावरणको सृजना गर्दछ। हालसम्म नेपाल कानून आयोगको आफ्नो स्वामित्वमा जग्गा र भवन नभएकोले घर भाडामा लिई आयोगको कामकारवाही सञ्चालन भइरहेको छ। वि.सं. २०७२ अघि आयोग सिंहदरबार परिसर भित्र हालको संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय रहेको भवनमा रहेको थियो। वि.सं. २०७२ साल बैशाख १२ गते आएको महाभूकम्प पश्चात आयोगले नयाँ बानेश्वरस्थित अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन केन्द्रलाई घरभाडा तिर्ने गरी सो केन्द्रको परिसरभित्र रहेको प्रि-फ्याव (Prefab) टहराहरूमा कार्यालय सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। आयोगमा रहेको भौतिक तथा सवारी साधनहरूको विवरण अनुसूची-६ मा समावेश गरिएको छ।

(ख) पुस्तकालय

पुस्तकालयलाई ज्ञान आर्जनको स्रोतको रूपमा लिइन्छ। आयोगको मुख्य काम अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र मस्यौदा तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने भएकोले आयोगको लागि पुस्तकालय अति आवश्यक रहेकोले आयोगमा वि.स. २०३६ साल देखि आफ्नै पुस्तकालय रहेको छ। आयोगको पुस्तकालयमा हरेक क्षेत्रलाई समेट्ने पुस्तकहरू राख्न हरसम्भव प्रयास गरिएको छ। आयोगलाई आवश्यक पर्ने र कानूनको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने व्यक्ति वा संघ संस्थालाई आवश्यक पर्ने अध्ययन सामग्री सहित हाल पुस्तकालयमा आयोगले खरिद गरेका, विभिन्न व्यक्ति, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट प्राप्त भएका विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित करिब ४,९०७ को संख्यामा पुस्तकहरू रहेका छन्।

१.७.३ आयोगको वार्षिक कार्यक्रम तथा वित्तीय स्थिति

नेपाल सरकारको वित्तीय स्रोतबाट आयोगले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। आयोगको सम्पूर्ण कार्यक्रम सञ्चालनको लागि आर्थिक रूपले नेपाल सरकार माथि नै पूर्ण रूपमा भर पर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ।

गत आ.व. २०७८/७९ मा आयोगका लागि बजेट उपशीर्षक नं. ३११२१०११३ (चालु खर्च) अन्तर्गत रु. ३,६७,६६,०००।- (तीन करोड सतसठ्ठी लाख छैसठ्ठी हजार) र बजेट उपशीर्षक नं. ३११२१०११४ (पूँजीगत खर्च) अन्तर्गत रु. १०,००,०००।- (दश लाख) वार्षिक बजेट प्राप्त भएको थियो। आयोगको आ. व. २०७८/७९ को वित्तीय तथा प्रगति विवरण अनुसूची-७ मा र स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम अनुसूची-८ मा समावेश गरिएको छ।

परिच्छेद-दुई

कानून सुधारमा आयोगको भूमिका

२.१ विषय प्रवेश

कानून समय सापेक्ष हुनु पर्छ। समाजको तत्कालीन आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी कानूनको निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ। समयको माग र आवश्यकता अनुसार कानून निर्माण, त्यसमा सुधार र संशोधन हुन जरूरी हुन्छ। एक पटक निर्माण भएको कानूनले सदासर्वदा समाजको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्छ भन्ने अपेक्षा गर्न सकिँदैन। समय सापेक्ष कानून निर्माण र सुधार निरन्तर चलिरहने प्रकृया हो। संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व, विद्यमान आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक, वातावरणीय प्रभावको आधार र अन्य मुलुकका सर्वोत्तम अभ्यास (Best Practices) लाई समेत मध्यनजर गरी नयाँ कानूनको निर्माण र विद्यमान कानूनमा समयानुकूल परिमार्जन वा सुधार गर्नु पर्ने हुन्छ।

कानूनको निर्माण जति महत्वपूर्ण छ त्यो भन्दा बढी महत्वपूर्ण पक्ष कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो। कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेमा कानूनको अवज्ञा बढ्ने जोखिम रहन्छ। कानूनको अवज्ञा बढ्दै गएमा त्यस्तो कानून बनाउनुको कुनै औचित्य रहँदैन। त्यस्तो जोखिमबाट बच्नका लागि समेत विद्यमान कानूनमा निरन्तर सुधार एवं परिमार्जन आवश्यक हुन्छ।

नयाँ कानून निर्माण वा विद्यमान कानूनमा सुधारका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धानको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ। नयाँ कानूनको निर्माण वा विद्यमान कानूनमा सुधारका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धानमा नेपाल कानून आयोगले महत्वपूर्ण भूमिका रही आएको छ। कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनमा संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन गर्न तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने कार्य समेत सम्पादन गर्नका लागि नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ बमोजिम नेपाल कानून आयोगको स्थापना भएको

हो। कानूनको सुधारमा आयोगको भूमिकालाई संक्षिप्त रूपमा देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः-

२.१.१ कानूनको मस्यौदा

आयोगले आवश्यक र उपयुक्त देखेको कुनै विषयमा वा नेपाल सरकारको कुनै मन्त्रालयको अनुरोधमा कुनै विषयमा नयाँ ऐनको मस्यौदा (विधेयक) तर्जुमा गर्ने कार्य गर्दछ। विधेयकको मस्यौदा तयार गर्ने क्रममा आयोगले संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व, मापदण्ड र सर्वोत्तम अभ्यास, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तलाई दृष्टिगत गरी सरोकारवालासँग छलफल एवं अन्तरक्रिया गरी नेपालको समसामयिक परिस्थिति र सन्दर्भ अनुकूल हुने गरी तयार गर्ने गर्दछ। आयोगले ऐनको नयाँ वा संशोधन मस्यौदा तयार गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालयका प्रतिनिधि समेत राखी सरोकारवालाको परामर्श र पृष्ठपोषण समेत लिई तयार गर्दै आएको छ। त्यसरी तयार गरेको मस्यौदालाई आवश्यक कारवाहीको लागि नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालयमा प्रेषित गर्ने गर्दछ।

२.१.२ कानूनको पुनरावलोकन

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिम आयोगलाई कानूनको पुनरावलोकन गरी कानून संशोधन वा एकीकरण गर्न जिम्मेवारी सुम्पिएको छ। आयोगले प्रचलित कानूनको सुधार र परिमार्जन गरी प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने देखिएमा संशोधित कानूनको मस्यौदा तर्जुमा गरी सिफारिस सहित नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालयमा प्रेषित गर्दछ। त्यसैगरी आयोगले निष्कृत्य रहेका र हाल व्यावहारिक रूपमा प्रचलनमा नरहेका कानूनहरूको पहिचान गरी खारेज गर्न नेपाल सरकार समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन मार्फत सिफारिस गर्दै आइरहेको छ।

२.१.३ कानून निर्माणमा एकरूपता

नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम संघीय संसदमा पेश हुने विधेयक, अध्यादेश तथा प्रचलित कानून बमोजिम नेपाल सरकारले जारी गर्ने नियम, आदेश, निर्देशिका, कार्यविधिको तर्जुमा सहमति प्रदान गर्ने जिम्मेवारी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयलाई तोकिएको भए तापनि नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय वा अन्य निकायबाट पनि कानूनको प्रारम्भिक मस्यौदा हुने गरेको छ।

विभिन्न मन्त्रालयहरूले विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा गर्दा मस्यौदामा एकरूपता नभई शैली र ढाँचा समेत फरक-फरक हुनसक्ने भई कानून व्याख्या र कार्यान्वयनमा असहजता र फरकपन उत्पन्न हुन सक्दछ। कानून तर्जुमा कार्यमा एकरूपता कायम गर्न आयोगले कानून तर्जुमाको दिग्दर्शन तयार गरी प्रकाशन समेत गरेको छ।

२.१.४ कानून संशोधनका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव

आयोगले कानून तथा न्यायको क्षेत्रमा कुनै विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान र पुनरावलोकन गरी विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्नु पर्ने देखिएमा नेपाल सरकार समक्ष आवश्यक सुझाव पेश गर्ने गर्दछ।

२.१.५ वेबसाइटमा कानूनको अभिलेख

आयोगले प्रचलित नेपाल कानून, नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, खारेज भइसकेका नेपाल कानून र कानून सम्बन्धी महत्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अभिलेख राखी सबैले उपयोग गर्न सक्ने गरी आफ्नो वेबसाइट www.lawcommission.gov.np मा राख्दै आएको छ। त्यसका अतिरिक्त आयोगले केही नेपाल कानूनलाई अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरी आफ्नो वेबसाइटमा राख्दै आएकोमा हाल स्रोतको अभावका कारण अनुवाद कार्य हुन सकेको छैन। साथै Android तथा IOS Platform बाट समेत उपयोग गर्न सकिने गरी "Kanun Ayog" नामको आयोगको छुट्टै मोबाइल एप्स (Apps.) सञ्चालन गरी विद्यमान कानूनहरू सर्वसाधारणलाई सहजै उपलब्ध गराउँदै आइरहेको छ।

२.१.६ सम्बन्धित निकाय वा संस्थासँग परामर्श, छलफल तथा अन्तरक्रिया

आयोगले आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित निकाय वा संस्थासँग कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण, एकीकरण, पुनरावलोकन, सुधार सम्बन्धी विषयमा परामर्श, छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने कार्य गर्दछ।

२.१.७ सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुरूप कानून भए वा नभएको विषयमा अध्ययन

आयोगले सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुरूप कानून भए वा नभएको विषयमा अध्ययन गर्ने र सो अनुरूप भएको नदेखिएमा सो अनुरूप हुने गरी कानून तर्जुमा, खारेज तथा पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने गर्दछ।

२.२ आयोगले विधेयक मस्यौदा गर्दा विकास गरेको अभ्यास

नेपाल कानून आयोगले नयाँ कानूनको तर्जुमा, विद्यमान कानूनमा संशोधन, परिमार्जन, पुनरावलोकन, एकीकरण तथा संहिताकरण गर्ने र कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी कानूनको मस्यौदा तर्जुमा गर्ने कार्य गर्दै आएको छ।

कुनै ऐनको वा विधेयक मस्यौदा तयार गर्नु पूर्व आयोगले आवश्यक र उपयुक्त देखेको विषयहरूमा अवधारणापत्र (Concept Paper) तयार गर्दछ। अवधारणापत्र तयार भए पछि मस्यौदा कार्यदल गठन हुने गर्दछ। मस्यौदा कार्यदलमा आयोगका पदाधिकारी, नेपाल सरकारका उच्च अधिकृत, कर्मचारी लगायत सम्बन्धित विषय विज्ञहरू रहने अभ्यास छ। आयोगले विधेयक मस्यौदा तयार गर्दा नेपालको संविधान, नेपालले बहन गर्नु पर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व, विभिन्न कानून प्रणाली अपनाउने देशले आत्मसात् गरेका सर्वोत्तम अभ्यासहरूको अध्ययन, सरोकारवाला र विज्ञहरूको राय सल्लाह तथा सुझावको आधारमा प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्दछ। त्यसरी तयार पारिएको प्रारम्भिक मस्यौदा उपर नेपाल सरकारका प्रतिनिधिहरू, जनप्रतिनिधिहरू, नागरिक समाज र विज्ञहरूसँगको सहभागितामा आवश्यकता अनुसार अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरी राय सुझाव संकलन गरिन्छ। उपयुक्त राय सुझावलाई कार्यदलले विधेयकको मस्यौदामा आवश्यकता

अनुसार समावेश गरी परिमार्जित मस्यौदा तयार गर्दछ। व्यवस्थापनले उक्त मस्यौदालाई आयोगको बैठकमा पेश गर्ने र आयोगको बैठकले मस्यौदालाई आवश्यक कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउने अभ्यास रही आएको छ।

आयोगले थालनी गरेको यस प्रकारको अभ्यासबाट विधेयकको मस्यौदामा विभिन्न सरोकारवाला समूह वा व्यक्तिहरूको राय सल्लाह र पृष्ठपोषण प्राप्त हुने, विधेयकको मस्यौदा तयार गर्ने काम पारदर्शी हुने र नागरिक समाजको भूमिका रहने भएकोले त्यसरी निर्माण हुने कानूनप्रति नागरिकले आफ्नो अपनत्व महसुस गर्ने भई कानून कार्यान्वयनमा सहजता हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

परिच्छेद-तीन

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रम र कार्यप्रगति

३.१ विषय प्रवेश

आयोगले सम्पादन गर्ने प्रमुख कार्यहरूमध्ये विधेयकको मस्यौदा गर्ने कार्य एक हो। विधेयकको मस्यौदाको तर्जुमा गर्दा आयोगले आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्ति, निकाय वा विज्ञहरूको सुझाव तथा पृष्ठपोषण लिने उद्देश्यले गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गर्दछ। त्यसैगरी आयोगले कार्यान्वयनमा रहेका कानूनको बारेमा सर्वसाधारणमा जानकारी गराउने उद्देश्यले कानूनी सचेतनामूलक कार्यक्रम (Legal Dissemination Program) समेत सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ।

मुलुकको कानून प्रणालीलाई सुदृढ तथा परिस्कृत बनाउन अध्ययन र अनुसन्धानको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले आयोगले नयाँ कानूनको आवश्यकता पहिचान तथा प्रचलित कानूनको पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी अवधारणापत्र तयार गर्ने, कानूनको संशोधन तथा एकीकरण लगायतका विषयमा अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने, सर्वोच्च अदालतका फैसला, अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सन्धि सम्झौताको दायित्वको कार्यान्वयन सम्बन्धी विषयमा अध्ययन गर्ने, विधिशास्त्रीय नवीनतम अवधारणाका सम्बन्धमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ। न्याय प्रशासनमा सूचना तथा प्रविधिको प्रयोग र पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले नेपालको मौजुदा कानूनहरू, नीतिहरू, नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, खारेज भएका कानूनहरू र केही नेपाल कानूनहरूको अंग्रेजी भाषामा अनुवाद तथा केही अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको नेपाली अनुवाद गरी वेबसाईट तथा मोबाइल एप्स (Apps.) मा राखी वेबसाईट तथा मोबाइल एप्स (Apps.) को व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य गर्दै आएको छ।

आयोगले सम्पादन गर्ने कार्यहरू स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम र विनियोजित बजेट बमोजिम सञ्चालन हुँदै आएका छन्।

३.२ आ.व.२०७८/७९ मा सम्पादित कार्यहरू

३.२.१ विधेयक मस्यौदा तर्जुमा

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिम आयोगले नयाँ कानून बनाउने, विद्यमान कानूनमा संशोधन, परिमार्जन, पुनरावलोकन, एकीकरण तथा संहिताकरण गर्ने र कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी कानूनको मस्यौदा गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रममा आयोगले चारवटा विधेयक मस्यौदा गर्ने लक्ष्य लिएकोमा सोही बमोजिम चारवटा विधेयकहरूको मस्यौदा तर्जुमा गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाएको छ:-

(क) संसदीय सुनुवाइ सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक

नेपालको संविधान बमोजिम शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तलाई मूर्त रूप दिन तथा संसदीय सर्वोच्चता कायम राख्दै उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूको नियुक्तिका लागि संसदीय सुनुवाइ सम्बन्धी प्रक्रिया महत्वपूर्ण रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा २९२ ले संसदीय सुनुवाइ संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। संविधानको धारा २३१ को उपधारा (१) मा "संघीय कानून नेपालभर वा आवश्यकता अनुसार नेपालको कुनै क्षेत्रमा लागू हुने गरी बनाउन सकिनेछ" भन्ने प्रावधान रहेको छ। नेपालको संविधान जारी भए पश्चात हालसम्म पनि संसदीय सुनुवाइ सम्बन्धी संघीय कानून बनेको छैन। नेपालको संविधानको धारा १०४ को व्यवस्था बमोजिम संघीय संसदको कार्य सञ्चालन गर्नको लागि तथा कार्यविधि नियमित गर्नको लागि मात्र संघीय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त

समिति (कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०७५ बनाइएको र सोही नियमावलीमा संसदीय सुनुवाई सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। उक्त नियमावली संघीय संसदको लागि मात्र लागू हुने कानून भएकोले संसदीय सुनुवाई संघीय कानून बमोजिम गर्नुपर्ने नेपालको संविधानको बाध्यात्मक व्यवस्था र संसदीय सुनुवाईको प्रकृति समेतले उक्त प्रक्रियालाई नियमावलीलेमात्र समेट्न सक्ने विषय नभएको हुँदा संसदीय सुनुवाई सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐनको विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा गरिएको हो। उक्त विधेयकको मस्यौदा आयोगको मिति २०७८।११।२६ गते बसेको बैठकबाट पारित भई आवश्यक कारवाहीको लागि कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय पठाइएको छ।

(ख) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको मिति २०७८।८।२२ को मन्त्रिस्तरीय निर्णय र च.नं. लै.हि.नि./५९, मिति २०७८।८।२६ को पत्र बमोजिम कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई अध्ययन गरी त्यसमा तत्काल गर्नुपर्ने आवश्यक संशोधन सहितको यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) (पहिलो संशोधन) विधेयक, २०७९ को मस्यौदा तयार गरी आयोगको मिति २०७९।०३।१२ गते बसेको बैठकबाट पारित भई आवश्यक कारवाहीको लागि महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयमा पठाइएको छ।

(ग) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को अध्ययन गरी त्यसमा तत्काल गर्नुपर्ने आवश्यक सुधार तथा संशोधनका लागि विधेयक मस्यौदा तयार गरी आयोगको मिति २०७९।०३।२७ को बैठकबाट पारित गरी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएको छ।

(घ) मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अध्ययन गरी त्यसमा तत्काल गर्नुपर्ने आवश्यक सुधार तथा संशोधनका लागि विधेयक मस्यौदा तयार गरी आयोगको मिति २०७९।०३।२७ को बैठकबाट पारित गरी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएको छ।

आ.व. २०७८/७९ मा आयोगबाट तर्जुमा भै सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइएका विधेयकहरूको पूर्ण पाठ अनुसूची-९ मा समावेश गरिएको छ।

३.२.२ आयोगबाट तयार गरिएका विधेयक मस्यौदा उपर छलफल तथा अन्तरक्रिया

आयोगबाट तर्जुमा गरिएका चारवटा विधेयक मस्यौदा उपर राय सुझावको लागि सरोकारवाला तथा विज्ञहरूसँग विभिन्न मितिमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो:-

(क) संसदीय सुनुवाई सम्बन्धी विधेयकको मस्यौदा उपर छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम

नेपालको संविधान बमोजिम संघीय कानून बमोजिम संसदीय सुनुवाई गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको र संसदीय सुनुवाईको प्रकृति समेतबाट सो सुनुवाई प्रक्रियालाई संघीय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त समिति (कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७५ का प्रावधानले समेट्न नसक्ने भएकोले आयोगबाट संसदीय सुनुवाई सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक मस्यौदा तयार गरिएको थियो। संघीय संसद अन्तर्गतका प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभाका सदस्यहरू, संसदीय सुनुवाई समितिका सदस्यहरू, कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिका सदस्यहरू, नेपाल सरकारको विभिन्न निकायका सचिवहरू, सहसचिवहरू, नेपाल ल क्याम्पसका प्रतिनिधीहरू, वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरू,

नेपाल बार तथा सर्वोच्च अदालत बार एशोशिएसनका प्रतिनिधिहरू, संविधान विज्ञ तथा अन्य सम्बद्ध निकायका प्रतिनिधि समेतको उपस्थितिमा मिति २०७८/११/२ गते आयोगका अध्यक्ष श्री जागेश्वर सुबेदीको अध्यक्षता र माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो।

(ख) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को संशोधन विधेयकको मस्यौदा उपर छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ तथा त्यसको व्यवहारिक पक्ष अध्ययन गरी संशोधनको लागि मस्यौदा तयार गरिएको थियो। नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय, गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधी, नेपाल ल क्याम्पसका उपप्राध्यापक तथा प्राध्यापकहरू तथा अन्य सम्बद्ध निकायबाट अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका नयाँ आयामहरू, राय, प्रतिक्रिया तथा सुझावहरू लिई तयार गरिएको सो मस्यौदा उपर सम्बन्धित विषय विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूसँग मिति २०७८।१२।०२ र मिति २०७९।०३।२२ मा आयोगका अध्यक्ष श्री जागेश्वर सुबेदीको अध्यक्षतामा दुईवटा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो।

(ग) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयकको मस्यौदा उपर छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम

कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयकको मस्यौदा उपर सरोकारवालाहरूको राय, प्रतिक्रिया तथा सुझाव लिने उद्देश्यले माननीय महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यमा

नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयका सचिवहरू, सह-सचिवहरू, नेपाल प्रहरीको प्रतिनिधिहरू, विभिन्न गैरसरकारी संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरू, नेपाल ल क्याम्पस लगायत विभिन्न कानून संकाय, अध्ययन, अध्यापन गराउने कलेजका प्रतिनिधिहरू, नेपाल बार एसोसिएशन, सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएशनका प्रतिनिधिहरू तथा अन्य सम्बद्ध निकायसँग मिति २०७९/२/२७ गते नेपाल कानून आयोगका अध्यक्ष श्री जागेश्वर सुबेदीको अध्यक्षता छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो।

३.२.३ नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस तथा अध्ययन प्रतिवेदन पेश

(क) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७९

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ संशोधन गर्ने सम्बन्धमा आयोगबाट विभिन्न मितिमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू आयोजना भई उक्त कार्यक्रमबाट प्राप्त राय, सुझाव, टिप्पणी, सिफारिस तथा विभिन्न विज्ञहरूसँग गरिएको छलफलको आधारमा सोको परिमार्जित संशोधन मस्यौदा तयार गरिएको थियो। प्रस्तावित संशोधन मस्यौदामा रहेका विभिन्न महत्वपूर्ण विषयलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरी उक्त संशोधन प्रस्ताव गर्नुपर्ने आधार र कारण सहितको प्रतिवेदन (व्याख्यात्मक टिप्पणी) तयार गरी विधेयकको मस्यौदा र तीन महले सहित आयोगको मिति २०७९।३।२७ को बैठकबाट आवश्यक कारबाहीका लागि नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (ढ) बमोजिम नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको थियो। सो प्रतिवेदनको मस्यौदा अनुसूची -१० मा समावेश गरिएको छ।

(ख) जबर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट अनुरोध भई आए बमोजिम जबर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, सामाजिक परिवेश तथा आवश्यकताका आधारमा प्रचलित कानूनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा अध्ययन गरी "जबर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९" तयार गरी मिति २०७९/०३/२८ गते बसेको आयोगको बैठकबाट आवश्यक कारवाहीको लागि नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (ढ) बमोजिम नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको छ। सो प्रतिवेदन अनुसूची-१० मा समावेश गरिएको छ।

(ग) उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट अनुरोध भईआए बमोजिम उच्च अदालतका न्यायाधीश र जिल्ला अदालतका न्यायाधीश नियुक्तिका आधार र प्रक्रिया सम्बन्धमा अध्ययन गरी "उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन" सहित माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीसमक्ष प्रस्तुत गरिएको छ। सो प्रतिवेदनको मस्यौदा अनुसूची-१० मा समावेश गरिएको छ।

(घ) सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनः विवाह गरेमा पूर्व पतितर्फबाट प्राप्त गरेको अंश सम्बन्धी विकल्पको आधारपत्र

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ संशोधन गर्ने सम्बन्धमा आयोगबाट आयोजित विभिन्न मितिमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरूबाट प्राप्त टिप्पणी, सुझाव, सिफारिस तथा विभिन्न विज्ञहरूसँग

गरिएको छलफलको आधारमा सोको परिमार्जित संशोधन मस्यौदा तयार गरिएको थियो। प्रस्तावित संशोधन मस्यौदामा रहेको "सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनः विवाह गरेमा पूर्व पतितर्फबाट प्राप्त गरेको अंश सम्बन्धी विषय" मा थप छलफलका लागि विभिन्न विकल्पहरू सहितको आधारपत्र तयार गरी सो आधारपत्र समेत नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (ढ) बमोजिम नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको थियो। सो आधारपत्रको मस्यौदा अनुसूची - १० मा समावेश गरिएको छ।

३.२.४ आयोगबाट तयार भएका अन्य अध्ययन प्रतिवेदन

(क) कानूनको खारेजी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको प्रतिनिधि सहितको अध्ययन कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले प्रचलनमा रहेका ऐनहरूमध्ये नेपालको संविधान सम्मत नभएका, प्रचलनमा नरहेका, नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको प्रावधानसँग बाझिएका, नेपाल सरकारको नयाँ नीति तथा कार्यक्रमले खारेज गर्ने तथा कार्यान्वयन नभएका वा कार्यान्वयन हुने सम्भावना नभएका ऐनहरूको पहिचान गरी खारेजीका लागि सिफारिस गर्न अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरेको छ। सो प्रतिवेदनको मस्यौदा अनुसूची - ११ मा समावेश गरिएको छ।

(ख) विकास निर्माणमा प्रचलित कानूनले पारेको प्रभावको अध्ययन गर्ने सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

विकास निर्माणमा प्रचलित कानूनले पारेको प्रभावको अध्ययन गरी सोको अवस्था र सुझावको लागि आयोग समक्ष पेश गर्न आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा भौतिक मन्त्रालयको प्रतिनिधि सहितको अध्ययन कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले हालसम्म

तर्जुमा भएका विकास सम्बन्धी कानूनको प्रकृति, वैधता लगायत त्यस्ता कानूनले विकास निर्माणमा पारेको असर र प्रभाव, सडक, सिँचाई, जलविद्युत, विमानस्थल, रेल, खानेपानी, वन तथा पर्यटन लगायतका विकासका क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानूनमध्ये नमूनाको रूपमा जलविद्युत विकाससँग सम्बन्धित कानूनको अध्ययन गरी त्यस्तो विकाससँग सम्बन्धित कानूनले विकास निर्माणमा पारेको असर र प्रभाव सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरेको छ। सो प्रतिवेदनको मस्यौदा अनुसूची -११ मा समावेश गरिएको छ।

३.२.५ सर्वोच्च अदालतमा लिखित जवाफ पेश

(क) रिट निवेदक अधिवक्ता डा. पुण्यप्रसाद खतिवडा समेतले यस आयोग समेतलाई विपक्षी बनाई मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १२३, १२४, १७६ मा भए सरहको व्यवस्था मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा समेत गर्नु, गराउनु, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३३ मा गरिए बमोजिम सजायमा छुट दिने तथा मुद्दा चलाउनु पर्ने नपर्ने सम्बन्धमा अदालतले समेत आफ्नो न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्नु, गराउनु, सोझै अदालत तथा न्यायिक निकायमा उपस्थित हुने वा कानून तथा अदालत वा न्यायिक निकायलाई सहयोग पुऱ्याउने व्यक्तिको हकमा अदालत तथा न्यायिक विवेक प्रयोग गर्न सक्ने स्पष्ट व्यवस्था देवानी र फौजदारी दुबै कानूनहरुमा गर्नु, गराउनु, सो सम्बन्धी स्पष्ट तथा प्रभावकारी कानून बनाउन संसदको यसै अधिवेशनमा यथाशीघ्र कानूनको मस्यौदा वा विधेयक पेश गर्नु भनी श्री सर्वोच्च अदालत समक्ष दायर गर्नुभएको सम्वत् २०७९ सालको रिट नं. ०७९-WO-१२२१ को निवेदनमा म्यादभित्रै लिखित जवाफ पेश गरिएको छ।

(ख) रिट निवेदक अधिवक्ता डा. पुण्यप्रसाद खतिवडा समेतले आयोगलाई समेत विपक्षी बनाई निर्वाचनलाई प्रभावकारी एवम्

प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताका आधारमा योग्य तथा सक्षम जनप्रतिनिधिहरू छनौटका आधार, जनप्रतिनिधिलाई फिर्ता बोलाउने, जनप्रतिनिधिको स्वघोषणा र त्यसको कार्यान्वयनलाई समेट्ने कुनै पनि कानूनी व्यवस्था नभएको हुँदा उक्त विषयलाई समेटेर कानून निर्माण गर्नुपर्ने भनी श्री सर्वोच्च अदालत समक्ष दायर गर्नुभएको सम्बत् २०७९ सालको रिट नं. ०७८-WO-१२२२ को निवेदनमा म्यादभित्रै लिखित जवाफ पेश गरिएको छ।

३.२.६ कानूनको जानकारी तथा सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम (Legal Dissemination Program)

आयोगको आ.व. २०७८/७९ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत सात वटा कानूनको जानकारी तथा सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम रहेका थिए।

कानूनका प्रयोगकर्ता तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई नयाँ कानूनका बारेमा समयमै जानकारी प्राप्त हुन नसक्दा र नयाँ कानूनका बारेमा अभ्यस्त नहुँदा कानूनको प्रयोग र पालनामा एकरूपता कायम गर्न कठिनाई पर्न सक्ने तथा असहज हुने भएकोले आयोगले विभिन्न जिल्लामा कानूनको जानकारी गराउने सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ।

यस आ.व. मा सात वटा कानूनी सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य रहेकोमा मोरङमा प्रदेशस्तरीय कानून तर्जुमा सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम, उदयपुरमा जिल्ला स्तरीय समसामयिक कानूनी विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम र सुनसरी, पाँचथर र तेह्रथुम जिल्लामा बालअधिकार तथा घरेलु हिंसासँग सम्बन्धी कानूनी अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको थियो। त्यसैगरी, काभ्रेपलाञ्चोक र भक्तपुर जिल्लामा सहकारी कानूनका विषयमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो।

३.२.७ इन्टर्नेसिप कार्यक्रम सञ्चालन

इन्टर्नेसिप कार्यक्रम अन्तर्गत कानून विषय अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई कानूनको सैद्धान्तिक ज्ञानका अतिरिक्त कानूनको तर्जुमा लगायतका विषयमा व्यवहारिक ज्ञान प्रदान गर्ने उद्देश्यले कानून अध्ययन अध्यापन गराउने क्याम्पसमा स्नातकतहमा अध्ययनरत छ जना विद्यार्थीलाई आयोगबाट सम्पादन हुने विभिन्न काम, कारबाहीमा संलग्न गराई कार्य सम्पादन समेत गराइएको थियो। आ.व. २०७८/७९ मा काठमाडौं स्कूल अफ ल, नेसनल ल कलेज र नेपाल ल क्याम्पसका विद्यार्थीले इन्टर्नेसिप सम्पन्न गरेका छन्।

इन्टर्नेसिप सम्पन्न गर्ने विद्यार्थीहरूको नामावली अनुसूची-१२ मा समावेश गरिएको छ।

३.२.८ आयोगको वेबसाइट तथा मोबाइल एप्स (Apps.) सञ्चालन

आयोगले वि.सं. २०६५ सालदेखि वेबसाइट तयार गरी वेबसाइटमा विद्युतीय ढाँचामा विभिन्न प्रचलित नेपाल कानूनहरू राख्दै (Upload) गर्दै आएको छ। आयोगले वेबसाइटमा रहेका कानूनहरू अद्यावधिक गरी सर्वसाधारण तथा सेवाग्राहीहरूलाई सरल एवं सहज किसिमले नेपाल कानून सम्बन्धी जानकारी प्रदान गरी विद्युतीय माध्यमबाट त्यसको पहुँच सुनिश्चित गर्दै आएको छ।

आयोगको वेबसाइटमा नेपालको संविधान, संघीय ऐन, नियम तथा गठन आदेशहरू अद्यावधिक गरी केही ऐन अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरी उपलब्ध गराउँदै आएको छ। साथै, खारेज भएका ऐन, नियम, गठन आदेश लगायतका नेपाल कानून तथा कानून सम्बन्धी ऐतिहासिक दस्तावेजहरू समेत समावेश गरिएको छ।

आ.व.२०७८/७९ मा आयोगको वेबसाइटलाई समयानुकूल बनाउन परिमार्जन गरी नयाँ स्वरूपमा उपयोगकर्ता मैत्री बनाईएको छ। स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम अनुसार मोबाइल (एन्ड्रोइड तथा एप्पल) दुबैमा उपयोग गर्न सकिने गरी मोबाइल एप्स (Mobile Apps.) निर्माण गरी

विद्यमान कानूनहरू मोबाइलबाटै हेर्न र पढ्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको छ। आयोगको वेबसाइटमा रहेका कानूनहरूको विवरण अनुसूची-१३ मा समावेश गरिएको छ।

३.२.९ कानूनी शब्दकोष निर्माण (Making of Legal Dictionary)

कानूनले निर्देशन गर्ने विषयवस्तु वा कानूनमा प्रयोग भएका शब्दको प्रयोग वस्तुपरक र निश्चितता (Objectivity and Accuracy) मा आधारित हुने गर्दछ। कानूनको शब्दमा व्याख्याको गुन्जायस रहे तापनि कानूनमा प्रयोग भएका शब्दको प्रयोग र बुझाइमा एकरूपता कायम गर्नको लागि कानूनमा प्रयोग भएका शब्दहरूको अर्थको लागि आधिकारिक शब्दकोषको आवश्यकता पर्दछ। यसले कानून निर्माण, प्रयोग, कानूनको अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान तथा व्याख्या गर्ने निकाय वा पदाधिकारीको कार्यलाई सहज तुल्याउँछ। हालसम्म नेपालमा आधिकारिक कानूनी शब्दकोष नभएको सन्दर्भलाई समेत विचार गरी आयोगले आधिकारिक कानूनी शब्दकोषको निर्माण गरिरहेको छ।

३.२.१० नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ लागू भए पछि तयार गरेका विधेयक मस्यौदा

विगतदेखि नै नेपाल कानून आयोगले विधेयक मस्यौदा तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिरहेको छ। नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ लागू भए पछि आयोगबाट तयार गरिएका विधेयक मस्यौदाको विवरण अनुसूची-१४ मा राखिएको छ।

परिच्छेद-चार

सुझाव तथा सिफारिस

नेपालको संविधानले शक्ति पृथकीकरण (Separation of Power) को सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी राज्यका तीन अङ्गहरू कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका बिच शक्तिको पृथकीकरणको व्यवस्था गरेको छ। साथै, नेपालको संविधानले नियन्त्रण र सन्तुलन (Check and Balance) को सिद्धान्त समेत अवलम्बन गरेको छ। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम राज्यका अङ्गहरूले आ-आफ्नो काम स्वतन्त्रतापूर्वक सम्पादन गर्दछन् भन्ने मान्यता रही आएको छ। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम राज्यका तीनै अङ्गहरू एक अर्कोबाट स्वतन्त्र (Independent) रूपमा कार्य गर्न सक्षम (Competent) हुन्छन्।

संविधानतः सम्प्रभुत्ता र राज्यशक्तिको स्रोत जनतामा निहित रहने भएकोले सरकार सदैव जनताप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बन्नु पर्ने विश्वव्यापी मान्यता रहे बमोजिम नेपालले पनि यसको अवलम्बन गर्दै आएको छ। राज्य सञ्चालनको काम कारवाहीलाई पारदर्शी तथा जवाफदेही बनाउनकोलागि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था आवश्यक पर्दछ। त्यस्तो कानूनी व्यवस्था निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको यस आयोगलाई अझ थप क्रियाशील बनाउन, कानून तथा न्यायका क्षेत्रको समसामयिक विषयमा अध्ययन र अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन, प्रचलित कानूनको एकीकरण, संहिताकरण तथा पुनरावलोकन गरी कानूनको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न आयोगले नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिम नेपाल सरकार समक्ष देहाय बमोजिम सुझाव तथा सिफारिस पेश गरेको छः-

४.१ कानून निर्माणको क्षेत्र (Area of Law Making)

नेपालको संविधानको कार्यान्वयनका लागि धेरै जसो कानूनहरू निर्माण भए तापनि केही कानूनहरू हालसम्म निर्माण हुनसकेको छैन। आयोगले विगतका वर्षहरूमा विभिन्न कानूनहरूको मस्यौदा गरी सम्बन्धित मन्त्रालयहरूमा पठाइसकेको छ।

हाल देहायका विषयमा कानून निर्माण, संशोधन र एकीकरण गरी कानून निर्माण गर्नु पर्ने देखिन्छः-

४.१.१ संविधानको अनुसूचीमा उल्लिखित साझा अधिकारको विषय

नेपालको संविधानले व्यवस्था गरे बमोजिम संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको व्यवस्था छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहले नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग संविधान तथा कानून बमोजिम गर्दै आएका छन्। नेपाल संघीय राज्य भएकोले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफैं कानून निर्माण गर्न सक्दछन्। नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले कानून निर्माण गर्ने विषयलाई एकल र साझा अधिकारको रूपमा क्रमशः अनुसूची-५, अनुसूची-६, अनुसूची-७, अनुसूची-८ र अनुसूची-९ मा उल्लेख गरेको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूची वा साझा सूचीमा नपरेको विषयमा संघलाई अवशिष्ट अधिकार दिएको छ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको विषय संविधानको अनुसूची-९ मा उल्लेख छ। साझा अधिकारको प्रयोग नेपालको संविधान र संघीय कानून, प्रदेश कानून र गाँउसभा वा नगरसभाले बनाएको कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। संविधान जारी भएको सातौँ वर्ष पूरा हुन लाग्दा समेत अनुसूची-९ मा उल्लिखित साझा अधिकारका विषयमा जति कानून निर्माण हुनु पर्ने हो त्यति कानून निर्माण भएको पाइदैन। साझा अधिकारका विषयमा कानून निर्माण गर्नकोलागि तीनै तहको सहकार्य र समन्वयको आवश्यकता रहने भए तापनि संघको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपालको संविधान बमोजिमका संघीय संसद, प्रदेश सभा र गाँउसभा वा नगरसभाले कानून निर्माणको सम्बन्धमा संविधानले प्रदान गरेको अधिकार, सीमा (Limitation) तथा संविधानको अनुसूचीमा उल्लिखित साझा अधिकारका विषयहरू (जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि आदि) मा कानून निर्माण कसरी गर्ने भन्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा स्पष्ट हुनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साझा

अधिकारका विषयमा संघले यथाशक्य चाडो कानून बनाउन आवश्यक भएको छ।

४.१.२ रासायनिक पदार्थको सुरक्षित प्रयोग, नियमन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून निर्माण

वर्तमान समयमा मानव गतिविधिको करिब सबै क्षेत्रहरूमा रासायनिक पदार्थको प्रयोग भइरहेको छ। अर्थतन्त्रका धेरै क्षेत्रहरूमा र औद्योगिक विकासको लागि ठूलो मात्रामा योगदान गर्ने मुख्य आधार रसायन भएको छ। यसले कृषि क्षेत्र सहित कैयौं उद्योगहरूलाई कच्चा पदार्थ जस्तै-कपडा, कागज, रंग, साबुन, डिटर्जेंट, औषधि, बल्क औषधि र सूत्रहरू उपलब्ध गराउँछ। नेपालमा उद्योगधन्दा, कलकारखाना, प्रयोगशाला, कृषि, अध्ययन अनुसन्धान लगायतका विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न रासायनिक पदार्थहरू प्रयोग हुँदै आएका छन्। रासायनिक पदार्थहरू एकातर्फ दैनिक जीवनमा नभई नहुने अत्यावश्यक वस्तु हुन् भने अर्कोतर्फ केही रासायनिक पदार्थहरू मानव स्वास्थ्य, खाद्य पदार्थ, जलस्रोत, प्राकृतिक सम्पदा, खनिज पदार्थ, जैविक सम्पदा तथा वातावरणका लागि अत्यन्तै जोखिमपूर्ण छन्। कुनै कुनै रसायनहरूको अनुचित र अधिकतम प्रयोग तथा उत्सर्जनबाट मानव स्वास्थ्यका साथै वातावरणमा समेत प्रतिकूल असर पर्दछ।

रासायनिक पदार्थको अनुचित र असुरक्षित प्रयोग तथा उत्सर्जनबाट क्यान्सरजस्ता घातक रोग लाग्नुका साथै समग्र वातावरणीय पर्यावरण नै परिवर्तन भई असन्तुलित हुन सक्छ। रासायनिक प्रयोगशालामा सुरक्षात्मक उपायहरू अबलम्बन नगर्दा वा कार्यरत व्यक्तिहरूलाई पनि व्यक्तिगत सुरक्षात्मक उपायहरूको व्यवस्थापन नहुँदा उनीहरूको स्वास्थ्यमा तत्कालीन तथा दीर्घकालीन रूपमा प्रतिकूल असर पर्न जान्छ। त्यसैले रासायनिक पदार्थहरूको प्रयोग र सञ्चालनको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ। त्यसका लागि कानूनी र संस्थागत व्यवस्थाको आवश्यकता रहेको देखिन्छ। रासायनिक पदार्थहरूलाई विसर्जन गर्न विशेष प्रविधि चाहिने, सो प्रक्रियामा जोखिम पक्ष पनि उत्तिकै प्रबल

रहने, त्यसको लागि ठूलो धनराशी आवश्यक पर्ने र विसर्जन गर्दा पर्यावरण र जनस्वास्थ्यमा पर्नसक्ने हुन्छ। त्यसैले असरको आंकलन समेतबाट त्यस्ता रसायन उत्सर्जन गर्ने देशहरूबाट विभिन्न बहानामा अविकसित मुलुकहरूमा निर्यात गर्ने अभ्यास बढेर गएको पाईन्छ।

नेपालको संविधानको धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणको हक अन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुने र वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षतिबाट पीडितलाई प्रदूषकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी, धारा ३५ बमोजिम प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुने र धारा ४४ को उपधारा (१) मा प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक हुने व्यवस्था छ। नेपालको संविधानको धारा ५१ राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत रासायनिक पदार्थबाट वातावरण र मानव स्वास्थ्यमा पर्ने असरलाई न्यूनिकरण गर्न राज्यले प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र उपयोग सम्बन्धी र नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिहरू अवलम्बन गरेको छ।

रासायनिक पदार्थको सुरक्षित प्रयोग, नियमन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा समेत समावेश गरिएको छ। हानिकारक फोहरहरूको अन्तर्देशीय स्थानान्तरण तथा तिनको विसर्जनको नियन्त्रणसम्बन्धी बसेल महासन्धि, १९८९, जैविक तथा विषादी हतियारको विकास, उत्पादन र भण्डारणलाई निषेध गर्ने एवम् तिनीहरूको भण्डारणको समाप्ति गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९९३ (The Chemical Weapons Convention or CWC,1993), अन्तर्राष्ट्रिय ब्यापारमा केही हानिकारक रसायन तथा जीवनाशक विषादीको पूर्व जानकारी गराउने सहमति सम्बन्धी रोटरडाम महासन्धि, १९९८, The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants [POPs], 2001, Strategic Approach to International Chemicals Management (SAICM) (2006), Minamata Convention on Mercury, 2017, Single Convention on Narcotic Drugs, 1961, International Convention on Psychotropic Substances, 1971, UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic

Drugs and Psychotropic Substances, 1988, लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र The Earth Summit, 1992 को एजेण्डा तथा दिगो विकास लक्ष्यमा समेत रासायनिक पदार्थको उत्पादन, उपयोग, ओसारपसारको नियमन लगायतका विषय समावेश गरिएको छ।

जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो.पब्लिक) का तर्फबाट अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाईं विरुद्ध विपक्षी नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय समेत रहेको परमादेश समेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट "विषादीको असरबाट स्थानीय जनसमुदाय र पर्यावरणमा परेको र पर्नसक्ने क्षतिको पूर्ति गर्ने पर्याप्त आर्थिक र प्राविधिक स्रोत साधनसहितको अधिकार सम्पन्न संयन्त्र खडा गरी कार्य गर्नुपर्ने र मौलिक हकको रूपमा स्थापित जीवनको अधिकार र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई टेवा पुऱ्याउने हिसाबले राज्यका नीतिमा समेत समेटिएको विषयमा राज्यका कार्यक्रम मुखरित हुनु वाञ्छनीय मात्र नभै अनिवार्य नै हुने" भनी सिद्धान्त प्रतिपादित भएको छ।¹²

रासायनिक पदार्थको उत्पादन, आयात, निर्यात, आपूर्ति, प्रयोग, तथा भण्डारणलाई वैज्ञानिक ढंगले व्यवस्थापन गर्न, जोखिमयुक्त रासायनिक पदार्थहरूलाई विश्वव्यापी मिलान प्रणाली अनुरूप वर्गीकरण गर्न, प्रयोगशालामा रसायन व्यवस्थापन अभ्यास अनुशरण गर्न, रासायनिक पदार्थको व्यवस्थापनका लागि छुट्टै निकायको स्थापना गर्न, रासायनिक पदार्थहरूको सुरक्षित तरिकाले व्यवस्थापन गर्न, रासायनिक प्रयोगशालामा सुरक्षात्मक उपायहरूको अनिवार्य व्यवस्थापन गर्न, प्रयोगशालाबाट उत्सर्जन हुने रासायनिक फोहरको उचित ढंगले व्यवस्थापन गर्न, प्रचुर मात्रामा प्रयोगमा आउने उपयोगी रसायनहरूको स्वदेशमै उत्पादन प्रवर्द्धन गर्न, औद्योगिक प्रक्रियामा सकेसम्म कम मात्रा तथा कम जोखिमयुक्त रासायनिक पदार्थहरू प्रयोग हुने प्रक्रिया

¹² ने.का.प. २०६६, नि.न. ८२३९।

अबलम्बन गर्न, हानिकारक रासायनिक पदार्थलाई खुल्ला रूपमा जथाभावी प्रयोग हुनबाट रोक लगाउन, रासायनिक पदार्थको व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अबलम्बन गर्न, रासायनिक पदार्थको असुरक्षित प्रयोगबाट हुनसक्ने दुर्घटनालाई न्यूनीकरण गर्न, रासायनिक पदार्थ र उपउत्पादनहरूलाई ट्याकिङ्ग गर्न, रासायनिक पदार्थसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयगत कानूनहरूले नसमेटेको विषयलाई समेत सम्बोधन गर्न तथा खाद्य पदार्थ, वातावरण, जलस्रोत, प्राकृतिक सम्पदा, मानव स्वास्थ्य, खनिज पदार्थ, जैविक सम्पदा आदिमा हानिकारक रासायनिक पदार्थको उत्सर्जनलाई न्यूनीकरण गर्दै दिगो, स्वच्छ र सन्तुलित वातावरण कायम राख्नु पर्ने आवश्यकता छ।

नेपालमा कुन कुन रासायनिक पदार्थहरू प्रयोग भइरहेका छन्? कुन कुन स्वदेशमै उत्पादन गरिन्छन्? र कुन कुन आयात गरिन्छन्? भन्ने आधिकारिक तथ्याङ्क छैन। रासायनिक पदार्थहरूको व्यवस्थापनको लागि हालसम्म स्पष्ट कानून तथा नियामक निकाय समेत नभएको अवस्था छ। सुरक्षित रसायन प्रयोगको जनचेतनामा कमी छ। रसायनको जथाभावी प्रयोग भइरहेको छ। प्रयोगशालाहरूमा रसायन व्यवस्थापनको उचित अभ्यास अबलम्बन गरिएको छैन। साथै जोखिम रसायनहरूलाई रसायन वर्गीकरणको विश्वव्यापी प्रणाली (Globally Harmonized System of Classification and Labeling of Chemicals) अनुसार वर्गीकरण गरिएको अवस्था समेत छैन। नेपालमा सम्पूर्ण रासायनिक पदार्थको ढुवानी, बिक्री वितरण, भण्डारण, प्रयोग गर्ने संस्थाहरूको रजिस्ट्रेसन, नियमन, डाटावेस, प्रयोग परिमाण, प्रयोग पश्चातको व्यवस्थापनका साथै रासायनिक पदार्थको जीवनचक्र व्यवस्थापन गरी नागरिकको स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई न्यूनीकरण गरी सुरक्षित प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्न नयाँ ऐन बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

४.१.३ घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate Speech) सम्बन्धी कानून निर्माण

स्वतन्त्रताको सिद्धान्तका प्रतिपादक उपयोगितावादी दार्शनिक John Stuart Mill ले स्वतन्त्रता सम्बन्धी क्षतिको सिद्धान्त (Harm Principle) को प्रतिपादन गर्दै हरेक व्यक्तिलाई उसको इच्छानुसार कार्य गर्न पाउने स्वतन्त्रता रहने र त्यस्तो कार्यबाट समाजलाई हानि नभएसम्म नियन्त्रण गर्न नहुने धारणा राखेको पाइन्छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई पूर्ण अधिकारको रूपमा हेर्न नसकिने मत उनको रहेको छ। स्वतन्त्रताको मूल मर्म नै हरेक व्यक्ति आफ्नो स्वतन्त्रताको प्रयोग पूर्णरूपमा गर्न पाउनु पर्दछ र त्यस्तो स्वतन्त्रताको प्रयोगले अर्को व्यक्तिलाई असर वा हानि पुऱ्याएको हुनु हुँदैन भन्ने हो। स्वतन्त्रता लोकतन्त्रको प्रमुख आधारशिला पनि हो। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता विनाको लोकतन्त्र वास्तविक लोकतन्त्र हुन सक्दैन। यद्यपि यसका पनि केही विवेकसम्मत सीमा (Justifiable Limitation) हुने गर्दछ।

नेपालको संविधानको भाग ३, धारा १६ देखि ४८ सम्म मौलिक हक र कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ। संविधानले प्रत्याभूत गरेका सबै मौलिक हकहरू नागरिकका महत्वपूर्ण हक हुन। नेपालको संविधानको धारा १७ को उपधारा (२)को खण्ड (क) मा प्रत्येक नागरिकलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक हुने व्यवस्था छ भने धारा १८ मा सबै नागरिक कानूनका दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने भन्ने व्यवस्था छ। त्यस्तै धारा १९ मा सञ्चारको हकअन्तर्गत विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापा लगायतका जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य, श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छाप्न पूर्व प्रतिवन्ध लगाइने छैन भनी व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तो व्यवस्थामा धारा १७ को उपधारा (२) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशको (१), धारा १९ को उपधारा (१) तथा उपधारा (२) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश तथा धारा २४ को उपधारा (३) बमोजिम मनासिब प्रतिवन्ध लगाउन पाउने गरी ऐन बनाउन सकिने व्यवस्था रहेको छ।

विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक निरपेक्ष अधिकार नभई सापेक्ष अधिकार हो र यसलाई मनासिब प्रतिबन्ध लगाउन सकिन्छ। तर त्यस्तो प्रतिबन्ध विश्वव्यापी मान्यता, मानव अधिकारका स्थापित सिद्धान्त र लोकतन्त्रका मूल्यमान्यता अनुरूप हुनु पर्दछ। नेपालको संविधानले संविधानप्रदत्त अधिकारमा निश्चित अवस्थामा बन्देज लगाउन मिल्ने कानून बनाउन सक्ने बाटो खोलीदिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमा पनि राज्यको अखण्डता र सुरक्षामा असर पार्ने एवं अरुको अधिकार हनन हुने र हिंसा भड्काउने अभिव्यक्तिलाई बन्देज लगाउन सक्ने देखिन्छ। अतः कुनै व्यक्तिले कुनै निश्चित समुदाय, रङ्ग, लिङ्ग, स्थान वा जातका समुदायप्रति लक्षित गरी गरिएका घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate Speech) दिएमा त्यस्तो अभिव्यक्तिलाई कानून बमोजिम बन्देज लगाउन सकिन्छ।

कुनै व्यक्तिले भाषण, लेखन वा व्यवहारको माध्यमद्वारा कुनै धर्म, समुदाय, राष्ट्रियता, जाति, वंश, लिङ्गको र कुनै स्थानमा रहे बसेको व्यक्तिलाई लक्षित गरी भेदभावपूर्ण भाषा (Discriminatory Language) को प्रयोगद्वारा घृणा फैलाउने उद्देश्यले गरिने अभिव्यक्तिलाई घृणायुक्त अभिव्यक्ति भनिन्छ। घृणायुक्त अभिव्यक्तिले राज्यको अखण्डता र सुरक्षामा असर पार्नेमात्र नभई समाजमा मिलेर बसेका जात, जाति, धर्म, वर्ण वा समुदाय समेतलाई गम्भीर असर पार्ने भएकाले घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई विश्वका थुप्रै देशले फौजदारी अपराधको रूपमा परिभाषित गरी दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको सन्दर्भमा नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा राष्ट्रिय एकता उपर खलल पुग्ने कार्य, राजद्रोह, राष्ट्र हित प्रतिकूल कार्य तथा कसैलाई गाली बेइज्जती गर्ने जस्ता कार्यलाई निषेध गर्ने र त्यस सम्बन्धी अभिव्यक्ति दिनेलाई दण्डित गर्ने कानून भए तापनि घृणायुक्त अभिव्यक्ति (Hate Speech) लाई कसूर कायम गर्ने र त्यस्तो कसूरमा सजाय गर्ने सम्बन्धी कुनै कानून छैन। तसर्थ, घृणायुक्त अभिव्यक्तिलाई अपराधिकरण गर्ने र त्यस्तो अभिव्यक्ति दिने व्यक्तिलाई सजायको दायरामा ल्याउन घृणायुक्त अभिव्यक्ति निवारण सम्बन्धी कानून निर्माण गर्न आवश्यक छ।

४.२ अध्ययन तथा अनुसन्धानको क्षेत्र (Area of Research and Study)

४.२.१ मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन

नेपालमा मध्यस्थता सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न मध्यस्थता ऐन, २०५५ कार्यान्वयनमा रहेको छ। मध्यस्थताको उद्देश्य पक्षहरूको सहमतिमा छिटो छरितो विवादको समाधान गर्नु भए तापनि नेपालमा मध्यस्थता सम्बन्धी विवादहरू अन्तिम हुन वर्षौंसम्म लाग्ने गरेको देखिन्छ। मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३० र मध्यस्थताको मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालतले मध्यस्थताको विषयवस्तुमा प्रवेश गरी मध्यस्थको निर्णय जाँचन मिल्दैन। मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३० मा मध्यस्थले गरेको निर्णय उपर निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको तर विभिन्न मुद्दामा अदालतले पुनरावेदन सरह हेरिदिँदा विवाद निरन्तर चलिरही धेरै ढिलोसम्म अन्त्य नहुने अवस्थामा पुगेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा लामो समयसम्म विवादको अन्त्य हुन नसकी मध्यस्थताको मर्म नै समाप्त हुन जाने अवस्था आउन सक्छ।

नेपालमा विदेशमा हुने मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णय (Foreign Arbitral Award) को कार्यान्वयनमा समस्या आउने गरेको छ। भारतको मध्यस्थता सम्बन्धी ऐन Arbitration and Conciliation Act, 1996 को प्रस्तावनामा नै मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णय (Foreign Arbitral Award) कार्यान्वयन सम्बन्धी मुद्दालाई समेत व्यवस्थापन गरिने उल्लेख गरिएको छ।¹³ उक्त ऐनमा विस्तृत रूपमा मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णय (Foreign Arbitral Award) को कार्यान्वयन सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। नेपालमा विदेशमा भएको मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णयको सम्बन्धमा भारतको जस्तो प्राथमिकता दिएर कानूनी व्यवस्था गरेको देखिँदैन। हाम्रो मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनलाई समेत विदेशमा हुने मध्यस्थता र सोमा भएको मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णय कार्यान्वयनको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न जरूरी देखिन्छ।

¹³ Arbitration and Conciliation Act, 1996 <https://legislative.gov.in/sites/default/files/A1996-26.pdf>

भारतमा अदालतमा प्रवेश गरी मध्यस्थताको निर्णय अन्तिम हुन हुने ढिलाई र कार्यान्वयनमा हुने ढिलाइलाई रोक्नको लागि Arbitration and Conciliation (Amendment) Act, 2015 कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। सन् २०१५ भन्दा अधिका मुद्दाहरूमा Arbitration and Conciliation Act, 1996 लागू हुने र २०१५ पछिका मुद्दामा Arbitration and Conciliation (Amendment) Act, 2015 लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ। सो ऐनको प्रस्तावनामा नै Foreign Arbitral Award सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई समेत व्यवस्थापन गरिने भनी उल्लेख गरिएको छ। नेपालमा पनि स्पष्ट रूपमा नेपाल बाहिर र नेपाल भित्र हुने मध्यस्थता प्रक्रियाको बारेमा व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको छ। हाम्रो मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनलाई समेत विदेशमा हुने मध्यस्थता र सोमा भएको मध्यस्थता सम्बन्धी निर्णय कार्यान्वयनको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न जरूरी देखिन्छ।

वेलायतको कानून आयोगले मध्यस्थता सम्बन्धी ऐन Arbitration Act, 1996 मा समसामयिक सुधारका लागि मध्यस्थ कानूनको पुनरावलोकन तथा समिक्षा गर्ने¹⁴ भनी उल्लेख गरेको छ। विकासोन्मुख राष्ट्रका लागि मध्यस्थता सम्बन्धी विवादको छिटो छरितो कार्यान्वयनमा विभिन्न समस्या झेलनुपरेको अवस्था हुँदा नेपालमा समेत मध्यस्थता ऐन, २०५५ को पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यक देखिन्छ। छिटो समाधान गर्नुपर्ने व्यापारिक प्रकृतिका विवादमा मध्यस्थबाट टुंगिन वर्षौंसम्म लाग्दा विदेशी लगानी निरुत्साहित हुने भएकोले यस विषयमा विदेशी राष्ट्रहरूको तथा अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनमा भएका व्यवस्था समेतको अध्ययन गरी मध्यस्थतासम्बन्धी विवादको टुङ्गोमा हुने ढिलाइ र विकृतिलाई समाधान गर्न मध्यस्थता ऐन, २०५५ विस्तृत अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। मध्यस्थता सम्बन्धी विवादको समाधानका लागि विद्युतीय माध्यमबाट डिजिटल प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न समेत आवश्यक देखिएको छ। अनसिट्रल, इक्सिड, आईसीसीजस्ता मध्यस्थता सम्बन्धी विवाद समाधानका अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू, मध्यस्थता

14 Law Commission to review the Arbitration Act 1996; <https://www.lawcom.gov.uk/law-commission-to-review-the-arbitration-act-1996>.

सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू, मध्यस्थता ऐन, २०५५ मा रहेका व्यवस्था, त्यसबाट विवाद समाधानमा परेका असर, विभिन्न देशका मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनी प्रावधानको अध्ययन गरी मध्यस्थता ऐन, २०५५ लाई समसामयिक बनाउन आवश्यक देखिएको छ।

४.२.२ अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) सम्बन्धी कानूनको अध्ययन

प्रविधिमा आएको विकास र इन्टरनेटको प्रयोगमा भएको अत्यधिक वृद्धिको कारण विकास भएको virtual समाजले प्रयोग गर्ने मुद्रा नै अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) हो। यसमा कम्प्युटर नेटवर्किङको सहायताले पृथ्वीको जुनसुकै स्थानबाट कारोबार र भुक्तानी गर्न सकिने तथा कारोबारको प्रमाणीकरण र अभिलेख पनि विश्वव्यापी रूपमै राख्न सकिने हुन्छ। अभौतिक मुद्राको भौतिक अस्तित्व हुँदैन। तर, यो विनिमयको एक यस्तो एकाइ हो जसलाई इन्टरनेटको माध्यमबाट अनलाइनमामात्र प्रयोग गर्न सकिन्छ अर्थात् virtual समाज भित्रको कारोबारको भुक्तानी इन्टरनेटको माध्यमबाट गर्न सकिन्छ।

युरोपियन केन्द्रीय बैंकले सन् २०१२ मा अभौतिक मुद्रालाई “साधारणतः यसको विकासकर्ता (Developers) ले निष्काशन र नियन्त्रण गरेको तथा नियमन नगरिएको एक किसिमको डिजिटल मुद्रा हो जसलाई आफ्ना सदस्यहरू बिच स्वीकार गरिएको हुन्छ,” भनी परिभाषित गरेको छ। Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN) नामक एक अमेरिकी संस्थाले अभौतिक मुद्रालाई “कुनै कुनै अवस्थामा मुद्राको रूपमा कारोबार गरेको तर साँच्चैको मुद्राको जस्तो विशेषता नभएको विनिमयको एक माध्यम” भनी अभौतिक मुद्राको अर्थ गरेको पाइन्छ।

(क) अभौतिक मुद्राका केही रूपहरू¹⁵

(अ) **बिट्क्वाइन (Bitcoin):** बिट्क्वाइनलाई सबैभन्दा पहिलो विकेन्द्रित डिजिटल मुद्राको रूपमा लिइन्छ। यो मुद्राको कारोबार सामूहिक रूपमा गरिने र Cryptographically

¹⁵ नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, कात्तिक २०७२, वर्ष ४०, अंक २, पृ. ५

https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/NR_Samachar_2072_7.pdf

verified हुने भएकोले यसको कारोबार सुरक्षित मानिन्छ। यो मुद्रा कुनै व्यक्ति विशेषको नेटवर्कको नियन्त्रणमा नरहने र संसारका कुनै पनि मुलुकमा सञ्चालन हुन सक्ने गरी डिजाइन गरिएको भन्ने दावी बिट्क्वाइन फाउण्डेसनको छ।

- (आ) **लाइटक्वाइन (Litecoin):** सन् २०११ देखि प्रचलनमा आएको यो अभौतिक मुद्रा बिट्क्वाइन पश्चात् सबैभन्दा ठुलो कारोबार भएको अभौतिक मुद्राको रूपमा लिइन्छ। यस अभौतिक मुद्रालाई चार्ली ली भन्ने व्यक्तिले विकास गरेको मानिन्छ जुन व्यक्ति बिट्क्वाइनको दोस्रो प्रमुख व्यक्तिको रूपमा रहेको मानिन्थे।
- (इ) **डार्कक्वाइन (Darkcoin):** डार्कक्वाइनको कारोबार पूर्ण रूपमा गोप्य (Anonymity) हुन्छ। Evan Duffield भन्ने व्यक्तिले सन् २०१४ मा विकास गरेको यस अभौतिक मुद्राले छोटो समयमा यसको प्रयोगकर्तालाई निकै आकर्षित गरेको मानिन्छ।
- (ई) **पियरक्वाइन (Peercoin):** यसलाई Peer-to-peer coin/P2VP coin पनि भन्ने गरिन्छ। यो अभौतिक मुद्रालाई सफ्टवेयर विकासकर्ताहरू Sunny King र Scot Nadal भन्ने व्यक्तिहरूले विकास गरेको मानिन्छ। यसको प्रयोग सन् २०१२ देखि हुन थालेको हो। Sunny King ले नै Primecoin नामक अर्को भर्चुअल मुद्राको विकास गरेका छन्। यसको framework भित्र प्राइम नम्बरहरू जसलाई (Cunningham chains र bi-twin chains पनि भनिन्छ) समावेश गरिएका छन् जसको कारणले यसको प्रयोगकर्तालाई सुरक्षित तुल्याएको मानिन्छ।
- (उ) **डगक्वाइन (Dogcoin):** यो पनि एक अभौतिक मुद्रा हो। यसको प्रयोग सन् २०१३ देखि भएको हो। यसलाई

Billy Markus र Jackson Palmer ले सृजना गरेको
मानिन्छ।

(ख) अभौतिक मुद्राको चुनौतीहरू

अभौतिक मुद्रा एक डिजिटल करेन्सी मात्र हो जसलाई जो-कोही व्यक्तिले पनि निष्काशन तथा सञ्चालनमा ल्याउने क्षमता राख्दछ। त्यसैले अभौतिक मुद्राको प्रचलनले अर्थतन्त्रका विभिन्न परिसूचकहरू लगायत आर्थिक तथ्याङ्क, विनिमय दर नीति, कर चुहावट, भुक्तानी प्रणाली, मुद्रा निर्मलीकरण र वित्तीय नियमनका क्षेत्रहरूमा चुनौती थप्न सक्छ।

उपर्युक्त चुनौतीहरू मध्ये हाल आतङ्कवादीहरूले यस्तो अभौतिक मुद्राको प्रयोगबाट ठूलो कारोबार गरिरहेको र आतङ्कवादी कार्यमा यसको प्रयोग भैरहेका अवस्था छ। एकातिर हामी सम्पत्ति शुद्धीकरण, मुद्रा निर्मलीकरण, अवैधानिक आम्दानी र कालो धनको प्रयोग गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयासमा छौं भने अर्कोतिर अभौतिक मुद्राको प्रयोगले यस्ता कारोबारलाई अनियन्त्रित तुल्याइरहेका छन्।

यसको प्रयोगमा पनि ठूलो चुनौती रहेको पाइन्छ। कुनै भौतिक वस्तुको अस्तित्व यसमा नरहने र प्रयोगकर्ताको सम्पत्ति उसले प्रयोग गर्ने इन्टरनेटको ज्ञानमा निर्भर रहने हुँदा सानो भन्दा सानो असावधानीले पनि एक छिनमै उसको सम्पत्ति अरुले हत्याउन सक्ने हुन्छ। सबै प्रयोगकर्ता प्रविधिमा निपुण हुन्छन् भन्ने छैन। त्यसैले अभौतिक मुद्रामा लगानी र कारोबार गर्दा सर्वसाधारण ठगिने तथा अवैधानिक तरिकाले रकम बाहिर गई स्वदेशी पूँजी पलायन हुने जोखिम रहेको छ।

मुद्राको माग र पूर्तिअनुसार विनिमय दरमा तल-माथि हुन्छ। तर, प्रचलनमा रहेका अभौतिक मुद्राको मूल्यको उतारचढाव अत्यन्त तीव्र छ। यसले नयाँ अभौतिक मुद्राको मूल्य निर्धारण कसरी

हुन्छ भन्ने आकलन गर्न पनि अत्यन्तै कठिन छ। मूल्य शृंखलाको अन्योल र तीव्र उतारचढावको कारणले समेत विश्वको विनिमय बजार सुरक्षित हुन नसक्ने देखिन्छ।

त्यस्तै, विभिन्न मुलुकका सरकारी निकाय पनि यस्तो कारोबारलाई वैधानिकता दिने विषयमा निकै द्विविधामा रहेको पाइन्छ। कुनै कुनै मुलुकमा बिट्क्वाइन लगायतका कारोबारलाई वैधानिक मानिन्छ भने कुनै कुनै मुलुकमा यसको प्रयोग गैरकानूनी मानिन्छ। छिमेकी राष्ट्र भारतमा अप्रिल २०१८ मा रिजर्व बैंक अफ इण्डियाले विट क्वाइनमा लगाएको प्रतिवन्धलाई भारतको सर्वोच्च अदालतले मार्च ४ सन् २०२० मा खारेज गरिदिए पछि यसलाई बैध मानिएको छ¹⁶ र सन् २०२३ सम्ममा केन्द्रीय बैंकबाट जारी हुने अभौतिक मुद्रा प्रचलनमा ल्याउने लक्ष्य राखेको छ।

(ग) नेपालको सन्दर्भमा अभौतिक मुद्रा

अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) को कारोबारलाई नियमन गर्न विभिन्न राष्ट्रहरूमा कानून निर्माण भइसकेको अवस्थामा नेपालमा हालसम्म कुनै कानूनी व्यवस्था भएको छैन। यस सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले क्रिप्टोकरेन्सी वा हाइपर फण्डमा कुनै पनि प्रकारको लगानी वा कारोवारमा रोक लगाउने तथा ठगी र स्वदेशी पुँजीको अवैध निकासी हुने जोखिम बढेको हुँदा निर्देशन सम्म जारी गरेको छ।

नेपालभित्र बसोबास गर्ने नागरिक, फर्म, कम्पनी, संस्था (विदेशी समेत) र नेपालबाहिर बसोबास गर्ने सबै नेपाली नागरिक तथा नेपालमा दर्ता भई नेपालबाहिर रहेका, फर्म, कम्पनी, संस्था तथा त्यस्ता कम्पनी वा संस्थाका शाखा कार्यालय तथा एजेन्सीहरूले कुनै पनि प्रकारका Virtual Currency/Crypto Currency (Stable

¹⁶ Internet and Mobile Association of India versus Reserve Bank of India. Writ petition (Civil) No.528 of 2018

Coins) समेत पिरामिडमा आधारित Network Marketing तथा हाइपर फन्ड (Hyper Fund) कारोबार गरे वा गराएको पाइएमा तथा सोको प्रयोग, संलग्नता, सदस्यता, लगानी, स्वामित्व ग्रहण, स्थानान्तरण, विप्रेषण, विनिमय तथा माइनिङ (Mining) सम्बन्धी कार्य गर्ने वा गराएको पाइएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही हुने ब्यहोरा सहितको सूचना विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ को दफा १२ बमोजिम समय समयमा प्रकाशन गरेको पाइन्छ।¹⁷

(घ) अध्ययनको आवश्यकता

नेपालमा अभौतिक मुद्रा प्रयोगका विषयमा आधिकारिक सूचना छैन। कसैले प्रयोग गरेको छ वा छैन यकीन गर्न सकिदैन तापनि यसको प्रयोग इन्टरनेटको माध्यमबाट जोसुकैले गर्न सक्ने अवस्था विद्यमान रहन्छ। अभौतिक मुद्राको प्रयोगले तुरुन्तै कुनै भौतिक मुद्राको माग नहुने भए तापनि हिसाब राफसाफ गर्ने मामिलामा कहीं न कहीं भौतिक मुद्राको माग हुने अवस्था रही नै रहन्छ। प्रविधिको विकासमा आएको द्रुतताले भौतिक मुद्राको अस्तित्वमा निकै चुनौती आएको र अभौतिक मुद्राको प्रयोग बढ्दै गएको तथ्य नकार्न सकिदैन। केही मानिसहरूले सर्वसाधारणलाई प्रलोभनमा पारेर कानून विपरीत अभौतिक मुद्रामा लगानी गर्न लगाइरहेको पाइन्छ। यस्ता गतिविधिले आममानिसको बचतदेखि लगानी प्रभावित हुने र विदेशबाट आइरहेको रेमिट्यान्स समेत भित्रिन रोकावट हुने सम्भावना रहन्छ।

अतः नेपालमा हुने गरेको अभौतिक मुद्रा (Cryptocurrency) को कारोबारलाई थप नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न र कानूनको अभावलाई पूर्ति गर्नको लागि नयाँ ऐनको आवश्यकताको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिन्छ।

¹⁷ नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट जारी मिति २०७८।१०।०९ को सूचना।

https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2022/01/FXMD_Notice_Crypto.pdf.

४.२.३ उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनको एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन

“उपभोक्ता” भन्नाले कुनै वस्तु वा सेवा उपभोग वा प्रयोग गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई जनाउँछ। उपभोक्ताको अधिकार भनेको जनजीविकाको अधिकार भन्ने बुझिन्छ। उपभोक्ता अधिकार मानव अधिकारहरू मध्येको एक महत्वपूर्ण अधिकार हो। प्रत्येक वस्तु र सेवा किन्दा उपभोक्ताले सार्वभौम रूपमा उपभोग गर्न सक्ने अधिकार नै उपभोक्ताको अधिकार हो। मालसामान खरिद गर्दा क्रेता नै सजग हुनुपर्ने सिद्धान्त, उत्पादक विक्रेता जिम्मेवार हुनुपर्ने सिद्धान्त, उपभोक्ताको सार्वभौमिकताको सिद्धान्त, सम्मानको सिद्धान्त आदि उपभोक्तावादसँग सम्बन्धित आधारभूत सिद्धान्तहरू हुन्।

नेपालको संविधानको धारा ४४ मा मौलिक हकको रूपमा उपभोक्ताको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। जस अन्तर्गत प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक हुने र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक मौलिक हक संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न, उपभोक्तालाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार प्रदान गर्न र उपभोक्तालाई हुन सक्ने हानि, नोक्सानी बापत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएको हो। उक्त ऐनमा उपभोक्ताको अधिकारअन्तर्गत पहुँचको अधिकार, छनौट गर्न पाउने अधिकार, सूचित हुने अधिकार, उत्पादक, पैठारीकर्ता वा विक्रेताबाट जानकारी पाउने अधिकार, हानिकारक वस्तुबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार, उचित कानूनी कारवाही गराउन पाउने अधिकार, क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निकायबाट उपचार पाउने वा सुनुवाई हुने अधिकार, उपभोक्ता शिक्षा पाउने अधिकार लगायतका अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ।

त्यसैगरी उक्त ऐनमा वस्तु वा सेवाको गुणस्तर, उत्पादकको दायित्व, पैठारीकर्ताको दायित्व, ढुवानीकर्ताको दायित्व, सञ्चयकर्ताको दायित्व, बिक्रेताको दायित्व, सेवा प्रदायकको दायित्व, निषेधित कामहरू, वस्तु वा सेवाको मूल्य निर्धारण सम्बन्धी व्यवस्था, जाँचबुझ, निरीक्षण र अनुगमन सम्बन्धी व्यवस्था, कसूर र सजाय सम्बन्धी व्यवस्था लगायत कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

त्यस्तै वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायलाई नियमन गरी भरपर्दो, पारदर्शी एवं प्रतिस्पर्धात्मक बनाई सर्वसाधारण उपभोक्ताको हक हित संरक्षण गर्न “वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने) ऐन, २०७४” जारी भएको छ जसले इजाजतपत्रप्राप्त नगरी वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी कार्य गर्न नहुने, इजाजतपत्र प्राप्त गर्न निवेदन दिनु पर्ने, स्वामित्व वा दायित्व हस्तान्तरण वा परिवर्तन सम्बन्धी व्यवस्था, पिरामिडमा आधारित व्यवसाय गर्न नहुने, स्वदेशी वस्तु बिक्री वा वितरण गर्नु पर्ने, खरिद गरेको वस्तु फिर्ता गर्न सक्ने लगायत व्यवस्था गरिएको छ।

त्यस्तै स्तनपानको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु लगायत बाल आहारको बिक्री वितरणलाई नियमित गरी बच्चाहरूको लागि सुरक्षित एवं पर्याप्त पोषणको व्यवस्था गर्नका लागि “आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९” जारी भएको छ। यस ऐनमा उत्पादक तथा वितरकले गर्नु नहुने कार्य, उत्पादनको प्रमाणीकरण, लेवल लगाउने, गुण, दण्ड सजाय लगायत व्यवस्था गरिएको छ।

यसरी नेपालमा उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू विभिन्न ऐनहरूमा छरिएर रहेको र एकआपसमा दोहोरिएको (Duplication) तथा सम्बद्ध निकायहरू मध्ये कुन निकायको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने लगायतको विषय विवादास्पद देखिएकोले उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको एकीकरणको संभावनाको अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

हाल नेपालमा विद्यमान उपभोक्ता सम्बन्धी छरिएर रहेका कानूनहरूमा समसामयिक सुधार गर्दै लैजानुपर्ने चुनौति, अन्तरराष्ट्रिय नवीनतम असल अभ्यासहरूलाई नेपालको कानूनमा समावेश गर्दै जानुपर्ने आवश्यकता, उपभोक्ताको अधिकार उल्लंघनमा न्यायिक उपचारको व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन तथा दण्ड सजायमा एकरूपता ल्याउनुपर्ने दायित्व, उपभोक्तावादका सिद्धान्तहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै उपभोक्ताको सार्वभौम अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसमेत गर्दै जाने दायित्व एकीकृत कानूनी व्यवस्थाको माध्यमबाट पूरा गर्नका लागि समेत उपभोक्ता सम्बन्धी कानूनको एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन गरी आयोग समक्ष सुझाव पेश गर्न आवश्यक देखिएको छ।

४.२.४ दोहोरोपन (Overlapping) भएका कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन

हाल नेपालका प्रचलित केही ऐनहरूमा एकापसमा दोहोरो (Overlapping) व्यवस्था रहेको तथा कुन निकायको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने भन्ने समेत अस्पष्ट रहेकोले त्यस्ता कानूनहरू अध्ययन गरी दोहोरोपन रहेका र खण्टिएका कानूनी व्यवस्थाहरू पहिचान गरी सम्भावित निकास समेतको अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

सामान्य कानूनको रूपमा देवानी र फौजदारी दुबै विषयलाई समेटि वि.सं. २०२० सालमा जारी भएको साविक मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी देवानी विषयका सम्बन्धमा मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ एवं फौजदारी कसूर र अपराधका सम्बन्धमा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मिति २०७५।०५।०१ लागू भई दुबै संहिता कार्यान्वयनमा आएका छन्।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ३ मा “यस संहिताले नियमित गरेका विषयमा प्रचलित कानूनमा छुट्टै व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो विषयमा यस संहिताको व्यवस्थाले कुनै असर पार्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ भने मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ५ मा “कुनै खास कामलाई कुनै विशेष ऐनद्वारा छुट्टै कसूर मानी सजाय गर्ने

व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा सोही ऐन लागू हुनेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

मुलुकी देवानी संहिताको दफा ११३ को उपदफा (१) मा कुनै दम्पतिको कुनै छोरा, छोरी जन्मिएमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको अधिकारी समक्ष त्यस्तो छोराछोरी जन्मिएको तीन महिनाभित्र जन्म दर्ताको लागि आमा वा बाबुले निवेदन दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था छ।

स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को दफा ११(२) को खण्ड (च) को (३) मा जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्ध विच्छेद, बसाइँ सराई दर्ता र पारिवारिक लगतको अभिलेख तथा पञ्जीकरण व्यवस्थापन गर्ने अधिकार गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई प्रदान गरिएको देखिन्छ।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ को दफा १८ मा व्यक्तिगत घटना दर्ता गराउनको लागि त्यस्तो घटना घटेको पैंतीस दिन भित्र तोकिए बमोजिमको फाराम भरी स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको कार्यालयमा सूचना गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४ मा बालबालिका जन्मेपछि प्रचलित कानून बमोजिम जन्मदर्ता गर्नुपर्ने, बालबालिका जन्मेपछि निजको बाबु आमाको सहमतिबाट राखिएको थर वा त्यस्तो सहमति हुन नसकेमा निजको बाबुको थर आफ्नो नाम पछाडि प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था छ।

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १११ को उपदफा (३) मा प्रत्येक व्यक्तिले जन्मेपछि निजको आमा बाबुको सहमतिबाट राखिएको थर वा त्यस्तो सहमति हुन नसकेमा निजको बाबुको थर आफ्नो नाम पछाडि प्रयोग गर्न पाउनेछ भन्ने व्यवस्था छ।

यसरी एउटै विषयवस्तुलाई विभिन्न कानूनमा छरिएर भिन्ना भिन्नै कानूनी व्यवस्था गर्दा कानून कार्यान्वयनमा समेत यदाकदा द्विविधा उत्पन्न हुन गएको अवस्था समेत देखिएको छ।

तसर्थ हाल नेपालमा सामान्य कानूनको रूपमा रहेका मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा रहेका कानूनी व्यवस्था र विशेष ऐनको रूपमा रहेका विषयगत ऐनहरूमा रहेका कानूनी प्रावधानहरू एक आपसमा दोहोरोपन (Duplication) तथा एउटै विषय विविध निकायको क्षेत्रधिकार भित्र पर्ने (Overlapping) भई अस्पष्ट रहेकोले त्यस्ता कानूनहरू अध्ययन गरी दोहोरोपना रहेका र खण्टिएका कानूनी व्यवस्थाहरू पहिचान गरी त्यस्ता कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

प्रचलित कानूनमा एकीकरण वा पुनरावलोकन गर्ने तथा सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिने; हाल प्रयोग नभएका, एक आपसमा बाझिएका, असमान, बिभेदजन्य, मानवाधिकार विरुद्धका तथा कार्यान्वयन हुन नसकेका कानूनको बारेमा अध्ययन गरी त्यस्तो कानून खारेज, संशोधन वा पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने जिम्मेवारी नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० ले नेपाल कानून आयोगलाई प्रदान गरेको हुँदा आयोगबाट यस सम्बन्धमा अध्ययन गर्न आवश्यक छ।

४.२.५ सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानूनहरूका एकीकरण सम्बन्धी अध्ययन

(क) सामाजिक सुरक्षा

सामाजिक सुरक्षा (Social Security) नागरिक अधिकार (Civil Right) को अभिन्न अंग हो। समाजमा सबै वर्ग, समुदाय, भाषाभाषी, लिङ्ग, धर्मका मानिसहरूले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन पाउने तथा सामाजिक वस्तुको उपयोग गर्न पाउने अवस्थाको सृजना गर्नु नै सामाजिक सुरक्षा हो। आवास, खाद्यान्न, स्वास्थ्य, शिक्षा जस्ता क्षेत्रमा रहने पहुँच विस्तृत अर्थमा सामाजिक सुरक्षा हो। औपचारिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम विश्वमा सबभन्दा पहिला जर्मनीले सन् १८८० को दशकदेखि विरामी कामदारको स्वास्थ्य बीमाबाट, फ्रान्सले सन् १९०५ देखि बेरोजगारी भत्ता व्यवस्थाबाट,

बेलायतले सन् १९११ देखि स्वास्थ्य बीमा, बेरोजगारी भत्ता र जेष्ठ नागरिकको बीमा वा भत्ता कार्यक्रमबाट र तत्कालीन सोभियत सङ्घले सन् १९२२ देखि बृहत् सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था शुरू गरेको पाइन्छ।¹⁸ अमेरिकामा सामाजिक सुरक्षा (Social Security) को अवधारणा सन् १९३५ मा तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति फ्रैंकलिन डि रूजवेल्टले सामाजिक सुरक्षा ऐन, १९३५ प्रमाणीकरण गरेपछि विधिवत रूपमा लागू भएको हो। यस ऐनले व्यवस्था गरेका कार्यक्रम अन्तर्गत अमेरिकामा बेरोजगार, वृद्धवृद्धा र सेवा निवृत्त कर्मचारीका लागि भत्ता र बीमाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।¹⁹

सामाजिक सुरक्षाको विषय संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणा, महासन्धी तथा अन्य विश्वव्यापी सन्धिहरूले व्यवस्था गरेको पाइन्छ। मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा, १९४८, जातजाति विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धी, १९६५, नागरिक र राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६, सामाजिक, आर्थिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धी, १९७९, बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९८९, सहस्राब्दी घोषणा, २००० तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, २००६ समेतले सामाजिक सुरक्षालाई मानव अधिकारको अंगको रूपमा लिएको पाइन्छ।

आजभोली विश्वका प्रायः सबै देशहरूमा कुनै न कुनै किसिमका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहको पाइन्छ।

नेपालमा पनि प्रथम विश्वयुद्धबाट फर्केका घाइते सैनिकको सहयोगको लागि वार्षिक एकमुष्ट रकमको सहयोग गर्ने व्यवस्था गरेको समयबाट नै यस अवधारणाको विकास भएको मान्न

¹⁸ <https://www.britannica.com/topic/social-security-government-program/Historical-evolution>

¹⁹ <https://www.archives.gov/milestone-documents/social-security-act>

सकिन्छ। त्यस बेलादेखि देशको क्षमताअनुसार ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बृद्धबृद्धा, बालबालिका, गर्भवती, निवृत्त कर्मचारी, सीमान्तकृत व्यक्ति तथा समुदायका लागि विविध सेवासुविधा प्रदान गर्ने जस्ता सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई सुधार गर्दै ल्याइएको छ। नेपालको संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था अनुसार बालबालिका, एकल महिला, बृद्धबृद्धा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, लोपोन्मुख जातजाति, सहिदको परिवार, द्वन्द्व प्रभावित परिवार लगायत गरिब र सीमान्तकृत परिवार तथा समुदायका विशेष संरक्षण र सहयोगको आवश्यकता पर्ने व्यक्तिहरूका लागि राज्यबाट सहयोग स्वरूप नगद हस्तान्तरण लगायत अन्य सेवासुविधा सहितको सामाजिक सुरक्षा पाउने व्यवस्था भएको छ।

(ख) संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको छ। जोखिममा रहेका वर्ग, विशेषगरी आर्थिक रूपमा विपन्न वा गरिबीको रेखामुनि रहेकाहरूको सामाजिक सुरक्षामा विशेष ध्यान दिएको छ। नेपालको संविधानले मौलिक हक अन्तर्गत श्रम सम्बन्धी हकमा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हकको प्रत्याभूति गरेको छ।²⁰ त्यसैगरी सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तिकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ।²¹ सामाजिक सुरक्षाको हक अन्तर्गत आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं

²⁰ नेपालको संविधान, धारा ३४।

²¹ नेपालको संविधान, धारा ४२(२)।

गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानून बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था भएको छ।²² राज्यका नीति अन्तर्गत सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिमा सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभिन्नका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था छ।²³

मर्यादित श्रमको अवधारणा अनुरूप सबै श्रमिकको आधारभूत अधिकार समेत सुनिश्चित गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गर्ने सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी राज्यको नीति रहेको छ। यसबाट संरक्षणको विशेष आवश्यकता भएका नागरिक तथा बालबालिकाको सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी सेवासुविधा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित भएको छ।

(ग) कानूनी व्यवस्था

सामाजिक संरक्षण लगायत सामाजिक सुरक्षा कार्यहरूका लागि विभिन्न ऐन तथा नियमावलीमा कानूनी व्यवस्थाहरू भएको पाईन्छ। लक्षित व्यक्ति, परिवार तथा समुदायको योगदानमा आधारित नहुने सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित मुख्य ऐनको रूपमा सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ लाई लिन सकिन्छ। यस ऐनमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताका विभिन्न प्रावधानहरू रहेको छ। ऐनको दफा ३ ले जेष्ठनागरिक, आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्था रहेको व्यक्ति, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, लोपोन्मुख जाति तथा आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने नेपाली नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ।²⁴

²² नेपालको संविधान, धारा ४३।

²³ नेपालको संविधान, धारा ५१(ब)।

²⁴ सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५, दफा ३।

यसका अतिरिक्त सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गरिएका केही अन्य कानूनहरू देहाय बमोजिम छन् :-

- (क) निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५०
- (ख) समाज कल्याण ऐन, २०४९ र समाज कल्याण नियमावली, २०४९
- (ग) श्रम ऐन, २०७४
- (घ) योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४
- (ङ) रोजगारीको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५
- (च) बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- (छ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७५
- (ज) ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३
- (झ) वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४।

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था विभिन्न कानूनहरूमा छरिएर रहेको अवस्था छ। योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ को दफा २६ ले सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना गरेको छ। सो कोषमा सामाजिक सुरक्षा योजना अन्तर्गतको योगदान, श्रम सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिमको योगदान, सामाजिक सुरक्षा कर बापत सङ्कलित रकम आदि जम्मा भई उक्त कोषबाट सामाजिक सुरक्षाका लागि योग्य व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिने व्यवस्था समेत गरेको छ। श्रम ऐन, २०७४ मा श्रमिकहरूको सञ्चय कोष, उपदान तथा बिमा लगायतका सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयहरूका लागि कानूनी व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ।

(घ) सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानूनको अध्ययनको आवश्यकता

नेपालको संविधान तथा प्रचलित नेपाल कानूनमा सामाजिक सुरक्षाको विभिन्न क्षेत्रहरूलाई समेट्ने तथा विस्तारको कार्य गरिएको छ। हालसम्म विभिन्न ऐन, नियमावली, निर्देशिका तथा

मार्गनिर्देशिका अन्तर्गत सञ्चालन हुँदै आएका विद्यमान सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू व्यवस्थित नीतिगत संरचना विना विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेको अवस्था छ। विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूले सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् तर तिनीहरूको कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि व्यवस्थित संस्थागत रणनीतिको अभाव रहेको छ।

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी छरिएर रहेका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई एकीकरण गर्दै सामाजिक सुरक्षाको दायरा एवम् प्रभावकारितामा समेत वृद्धि गर्न आवश्यक रहेको छ। सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी छरिएर रहेका कानूनी व्यवस्था तथा अन्य देशका असल अभ्यासको अध्ययन गरी सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको वर्तमान अवस्थामा सुधार गरी सामाजिक सुरक्षालाई थप सुव्यवस्थित गर्न अध्ययनको आवश्यकता देखिएको छ।

४.३. कानूनी सचेतना तथा साक्षरता (Legal Awareness and Literacy)

नेपाली समाजको सबैभन्दा ठूलो चुनौतीको विषय भनेको कानूनको कमजोर कार्यान्वयन हो। कानूनको अभाव चिन्ताजनक हुनसक्छ तर कानूनको कार्यान्वयन कमजोर हुनु वा कानूनको कार्यान्वयनमा एकरूपता नहुनु त्योभन्दा बढी चिन्ताको विषय हो। कानूनमा निश्चितता र पूर्वानुमानयोग्यता हुन जरूरी हुन्छ। यो कानूनको शासनको अनिवार्य पूर्वशर्त (Prerequisite) पनि हो। कानूनको कार्यान्वयन कमजोर हुनुमा धेरै कारण हुन सक्दछन्। कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको कमजोर क्षमता, आम मानिसमा कानूनको ज्ञानको अभाव, कानूनी उपचार र अन्य सुविधा प्राप्तिसमा जटिल प्रक्रियागत व्यवस्था आदि कारणले कानून प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुन सक्छ। कानूनी भाषाको संरचना, अन्तर-सन्दर्भको व्यापक प्रयोग र न्यायिक भाषाको थप जटिल बनावटले सर्वसाधारणलाई कानून बुझ्न कठिन हुन्छ। तसर्थ, आम मानिसमा कानूनको पूर्ण ज्ञान हुनु अनिवार्य हुन्छ। त्यसका लागि कानूनी सचेतना महत्वपूर्ण पक्ष हो।

नेपालमा तीन तहको शासन व्यवस्था भएको र तीनै तहले कानून बनाउन सक्ने र कानूनको संख्या अत्यधिक हुनाले कार्यान्वयनमा जटिलता उत्पन्न हुन

सकदछ। तसर्थ, कानून निर्माण र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको संस्थागत विकासपछि कानूनी सचेतना सम्बन्धी नीति आवश्यक देखिन्छ। कानूनी सचेतनाले कानूनी संस्कृति, कानून निर्माणमा सहभागिता र कानूनको शासनलाई प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्दछ।

कानूनको बारेमा सर्वसाधारण तथा सरोकारवालाको जानकारीको लागि प्रचारप्रसारको आवश्यकता विगतको भन्दा टड्कारो रहेको छ। नेपालमा कानूनी सचेतनाको लागि विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले आ-आफ्नै किसिमले कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन्। छरिएर रहेका कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता कम हुने हुँदा कानूनी सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम एउटै निकाय वा एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। कानूनी सचेतना तथा साक्षरता कार्यक्रम एउटै निकाय वा एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गर्न आयोगले नेपाल सरकारलाई यसअघि नै सिफारिस गरी सकेको छ। त्यसरी, एउटै निकाय वा एकद्वार प्रणालीबाट कानूनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था नभएसम्म समन्वयात्मक रूपमा आयोगबाट विगतमा सञ्चालन गरे जस्तै कानूनी सचेतना तथा कानूनी साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

४.४ प्रविधि मैत्री आयोग तथा जनशक्ति विकास (Technology Friendly Commission and Human Resources)

कानून निर्माण भएको छोटो समयमा नै कानूनको संशोधन गर्नु पर्ने अवस्थालाई निरुत्साहित गर्न कानून निर्माणको समयमा नै सोसँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया तथा छलफल गर्ने पद्धतिलाई बढावा दिनु पर्ने हुन्छ। त्यसका लागि सम्बन्धित निकायमा दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ। कानूनको मस्यौदा तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी प्राप्त आयोगमा पनि दक्ष जनशक्ति उपलब्ध हुनुपर्ने हुन्छ। साथै, अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कानून मस्यौदाको क्षेत्रमा भएको विकास अनुरूप नेपालमा पनि कानूनको मस्यौदालाई समसामायिक बनाउन आयोगमा कार्यरत जनशक्तिलाई थप सक्षम बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ। त्यसका लागि पर्याप्त स्रोत साधन तथा कानून तर्जुमासँग सम्बन्धित विषयमा कर्मचारीलाई स्वेदश तथा विदेशमा उचित

प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तो कार्य हुन सकेमा आयोगमा कार्यरत कर्मचारीको मनोबल उच्च हुने र राम्रा कानून (Good Law) बनाउन सहयोग पुग्न जाने हुन्छ।

सबै नेपाल कानूनलाई अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरी आयोगको वेबसाइटमा राख्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। त्यसैगरी, नेपालको प्राचीन कानूनी दस्तावेजलाई पनि आयोगको वेबसाइटमा राख्नु पर्ने भएको छ। त्यसको लागि समेत पर्याप्त बजेट विनियोजन गरी आयोगको काम कारवाहीलाई प्रविधि मैत्री बनाउनु पर्ने हुँदा पर्याप्त आर्थिक, भौतिक तथा मानवीय स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता खडकिएको छ।

४.५ आयोगको विगतका सिफारिस तथा सुझावहरूको कार्यान्वयन (Implementation of Past Recommendation and Suggestions of Commission)

आयोगले विगतमा पेश गरेका वार्षिक तथा अन्य प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका सिफारिस तथा सुझावहरूको कार्यान्वयन नभएको सन्दर्भमा उक्त सिफारिस तथा सुझावहरूको कार्यान्वयनको उचित सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

परिच्छेद-पाँच

अवसर र चुनौतीहरू

आयोगले कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान कार्य सञ्चालन गर्दै नेपालको कानूनी प्रणालीको विकास र समृद्धिमा स्थापनाकालदेखि नै उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ। त्यसरी कार्य सञ्चालन गर्दा आयोग सामु देहायका अवसर र चुनौतीहरू रहेका छन्:-

५.१ अवसरहरू (Opportunities)

आयोगका लागि देहायका अवसरहरू रहेका छन्:-

- (क) नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ ले आयोगलाई स्वायत्त कानूनी संस्थाको रूपमा स्थापित गरी कानूनको तर्जुमा, संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन गर्ने तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने अवसर दिएको छ ।
- (ख) दशकौं लामो राजनीतिक प्रयासको प्रतिफल स्वरूप संविधानसभाबाट निर्माण भएको नेपालको संविधान, करिव छ दशक लामो प्रयास पछि नवीनतम मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गरी लागू भएको मुलुकी देवानी संहिता र मुलुकी अपराध संहिता, अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यास (International Best Practice), नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सृजना गरेको दायित्व समेतलाई दृष्टिगत गर्दा विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरूमा समयानुकूल सुधार र संशोधन गर्ने उपयुक्त समय आएको छ ।
- (ग) आयोगलाई कानून निर्माणको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने बौद्धिक नीति विकास संस्था (Advisory Think Tank)को रूपमा विकसित गर्ने अवसर रहेको छ ।

५.२ चुनौतीहरू (Challenges)

आयोगको लागि देहायका चुनौतीहरू रहेका छन् :-

- (क) आयोगको संस्थागत संस्मरण (Institutional Memory) लाई संस्थागत गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
- (ख) आयोग प्रति कर्मचारीको आकर्षण कायम राखी कार्यरत कर्मचारीहरूलाई टिकाई (Retain) राख्न अर्को ठूलो चुनौती देखापरेको छ।
- (ग) आयोगको आफ्नै भवन नहुँदा आयोगका दैनिक कार्य सञ्चालनमा चुनौती सामना गर्नु परिरहेको छ।
- (घ) सीमित जनशक्तिबाट आयोगको तोकिएको व्यापक जिम्मेवारी सम्पादन गर्न चुनौती रहेको छ।
- (ङ) पर्याप्त स्रोत साधनको अभावमा कर्मचारीहरूको व्यवसायिक र वृत्ति विकास (Professional and Career Development) गर्नु अर्को चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

परिच्छेद-छ

आयोगको भूमिका प्रभावकारी बनाउने उपाय

आयोगको कार्य सम्पादनलाई थप प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउन देहायका विषयहरूको उपयुक्त सम्बोधन हुनुपर्ने देखिन्छ:-

६.१ आयोगलाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को रूपमा विकास गर्ने

संसारका विभिन्न देशहरूका कानून आयोगको अध्ययनबाट र नेपाल कानून आयोगबाट काम कारबाही सम्पादन गर्ने क्रममा हासिल भएको अनुभवबाट आयोगलाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को रूपमा विकास गर्न आवश्यक देखिएको छ। यसका लागि देहाय बमोजिम गर्नु जरूरी देखिन्छ:-

(क) आयोगको संगठन संरचनालाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को स्वरूपमा परिवर्तन गर्ने

आयोगलाई बौद्धिक नीति विकास संस्था (Think Tank) को रूपमा विकास गर्न आयोगको संगठन संरचनासमेतको सुधारको लागि नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ मा समयसापेक्ष संशोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

(ख) कानून सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धानमूलक निकायको रूपमा स्थापित गर्ने

आयोगलाई नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (क) बमोजिम कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने, गराउने काम, कर्तव्य सुम्पिएको छ। सोही दफाको खण्ड

(ज) तथा दफा १७ मा कानून सम्बन्धी विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न आयोगले विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने प्रावधान रहेको छ।

अतः सो जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न आयोगलाई कानून र न्याय सम्बन्धी खोजमूलक अनुसन्धान गर्ने निकायको रूपमा विकास गर्नु पर्ने हुन आएको छ। यसका लागि आयोगको काम, कर्तव्य र कारवाहीलाई देहायका विषयमा थप केन्द्रीत गर्नु पर्ने आवश्यकता छः-

- (१) नयाँ निर्माण गर्नु पर्ने कानून सम्बन्धी विभिन्न विषयमा शोध, अवधारणापत्र तयार र प्रकाशन गर्ने,
- (२) कानूनको कार्यान्वयनको अवस्थाको अध्ययन गर्ने,
- (३) नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता बमोजिम कानून बने नबनेको र कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- (४) नेपाल सरकारले लिएका नीतिहरू र संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- (५) सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त बमोजिम कानून बने नबनेको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- (६) हाल प्रयोग नभएका, एक आपसमा बाझिएका, असमान, विभेदजन्य, मानव अधिकार विरुद्धका तथा कार्यान्वयन हुन नसकेका कानूनको बारेमा अध्ययन गर्ने,
- (७) कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने,
- (८) अध्ययन अनुसन्धानमा आवश्यकता अनुसार बाह्य विज्ञहरूको सेवा लिनसक्ने व्यवस्था गर्ने,

- (९) अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू तथा अनुसन्धानमूलक जर्नल नेपाली र अंग्रेजी भाषामा वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने,
- (१०) नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको नेपाली अनुवाद र नेपाल कानूनको अंग्रेजी अनुवाद गरी गराई प्रकाशन गर्ने,
- (११) अन्य मुलुकको अनुभव आदान प्रदान तथा विदेशी मुलुकको कानून आयोगसंग सम्बन्ध र समन्वय कायम गर्ने,
- (१२) विश्वविद्यालयहरू अन्तर्गत कानून अध्ययन अध्यापन गराउने शिक्षण संस्थाका विद्यार्थीहरूबाट इन्टर्नशीप गराउने,
- (१३) कानूनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

६.२ ऐनको मस्यौदा कार्यको जिम्मा आयोगलाई दिने

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (घ) ले नयाँ कानून निर्माण गर्ने र आवश्यकता अनुसार प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको मस्यौदा नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने जिम्मेवारी आयोगलाई सुम्पेको छ। नेपाल सरकारले पेश गर्ने सरकारी विधेयकहरू मस्यौदा गर्न नेपाल आयोगमा नपठाई सम्बन्धित मन्त्रालय आफैँले वा परामर्श (Consultancy) मार्फत मस्यौदा गर्ने गरिएको पाइन्छ। यसबाट कानूनको मस्यौदामा एकरूपता कायम हुन नसक्नुको अलावा कानून तर्जुमाको ज्ञान नभएका व्यक्तिले मस्यौदा गर्ने भएकोले समय तथा आर्थिक स्रोतको समेत पूर्ण रूपमा उपयोग हुन सकेको छैन।

अतः अध्ययन अनुसन्धान गरी मस्यौदा तयार गर्नु पर्ने नयाँ विधेयक (आर्थिक विधेयक बाहेक) मस्यौदा तर्जुमा गर्दा नेपाल कानून आयोगबाट गराउने कानूनी व्यवस्था हुनु जरूरी छ। नेपाल कानून आयोग मार्फत मस्यौदा गर्दा कानूनमा एकरूपता कायम हुने, सरकारी स्रोतको उचित सदुपयोग हुने, कानूनहरू बिच एक आपसमा दोहोरोपन नहुने तथा अध्ययन अनुसन्धान गरी मस्यौदा तयार हुने हुँदा कार्यान्वयनमा सहजता हुन सक्नेछ।

६.३ व्यवस्थित र वृहत पुस्तकालय निर्माण गर्ने

स्रोत र स्थानको अभावमा आयोगमा कानून र कानूनको अनुसन्धानका लागि सन्दर्भ ग्रन्थहरूको पर्याप्तता छैन। अतः पुस्तकालयका लागि उपयुक्त भवन (आयोगको लागि भवन) को व्यवस्था, पुस्तकालय अधिकृतको स्थायी दरवन्दी सृजना र कानूनको अनुसन्धानका लागि सन्दर्भ ग्रन्थहरूको लागि पर्याप्त स्रोत विनियोजन भई आयोगमा प्रभावकारी व्यवस्थित पुस्तकालय निर्माण आवश्यक छ।

६.४ पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था हुनुपर्ने

नेपाल सरकारका अन्य निकायमा प्रत्येक आ.व.मा बढोत्तरीको आधार (Incremental Basis) मा भए पनि बजेट बढ्ने गरेको छ। तर, आयोगमा बजेट बढ्नुको सट्टा घट्ने क्रम रहेको छ। नेपाल कानून आयोगको बजेट कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सिलिङ भित्र रहने गरेको छ। बजेट तयार गर्दा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको बजेट बृद्धि हुन गएमा प्रणाली (System) को कारणले आयोगको बजेट स्वतः घट्न जाने हुन्छ।

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा २० ले आयोगलाई आवश्यक पर्ने बजेट नेपाल सरकारले व्यवस्था गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तर, आयोगका लागि बजेट विनियोजन गर्दा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सिलिङभित्र राखी आवश्यकता भन्दा न्यून बजेट विनियोजन हुँदै आएको छ।

अतः आयोगका लागि छुट्टै सिलिङ निर्धारण गरी क्षेत्रगत मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली (Line Ministry Budgetary Information System-LMBIS) मा आयोगका नाममा छुट्टै सिलिङ राखी बजेट विनियोजन गरी पर्याप्त स्रोतको व्यवस्था भएमा आयोगले सहज किसिमबाट कार्य गर्न सक्नेछ। साथै,

आयोगलाई उल्लिखित विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न र विशेषज्ञ सेवा लिनको लागि समेत बजेट व्यवस्था हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

६.५ भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था

आयोगको आफ्नै भवन नहुँदा दैनिक रूपमा गर्नुपर्ने काम समेत प्रभावित हुने गरेको छ । आयोगको काम कारवाही समिति वा कार्यदल मार्फत हुने भएकोले छलफलको लागि सेमिनार कक्ष, बैठक कक्ष, पुस्तकालय, सूचना प्रविधि कक्ष, प्रशिक्षार्थी कक्ष लगायत कर्मचारी बस्ने कोठा अति आवश्यक भए तापनि सोको व्यवस्था गर्न सकिएको छैन । त्यसैगरी आयोगमा छलफलको क्रममा माननीय मन्त्री, विभिन्न मन्त्रालयको सचिवहरूसँग नियमित छलफल गर्नु पर्ने हुँदा आयोगको भवन केन्द्रीय प्रशासनिक भवन भन्दा धेरै टाढा भएमा काम कारवाहीमा बाधा अवरोध आउने हुन्छ । आयोगको काम कारवाहीलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि उपयुक्त भवनको स्थायी व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ ।

हाल आयोगको लागि डेस्कटप कम्प्युटर, प्रिन्टर, पदाधिकारी र कर्मचारीका लागि ल्यापटप तथा प्रोजेक्टरको अभाव रहेको छ । त्यसैगरी सवारी साधन, त्यसको सञ्चालनका लागि इन्धन र अन्य फर्निचर समेतको उपलब्धता न्यून रूपमा रहेको छ ।

हाल आयोगको कार्यालय रहेको स्थानमा पुरुष तथा महिला कर्मचारीहरूको लागि अलग अलग शौचालयको व्यवस्था छैन । अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन केन्द्रको हाताभित्र रहेका सुरक्षाकर्मी, अन्य कार्यालयका कर्मचारीले समेत प्रयोग गर्ने गरेको एउटैमात्र शौचालय आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारीले समेत प्रयोग गर्न परिरहेको छ ।

नेपाल कानून आयोगका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष र सहसचिवले हाल प्रयोग गर्नु भएको सवारी साधन पुरानो भई मर्मत गरिरहनु पर्ने भएको हुँदा तीनवटा

हलुका सवारी साधन र आयोगको विभिन्न कार्यक्रमको सिलसिलामा काठमाडौं उपत्यका बाहिर फिल्डमा जाँदा प्रयोग गर्ने समेत प्रयोजनको लागि एकवटा समेत गरी जम्मा चार वटा नयाँ हलुका सवारी साधनको टङ्कारो आवश्यकता रहेको छ।

६.६ जनशक्ति व्यवस्थापन

कुनै पनि संगठनको उद्देश्य पूर्ति गर्ने मुख्य स्रोत मानव स्रोत (Human Resource) हो। मानव स्रोतको अभावमा संगठनले आशातीत सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन। आयोगको संगठन, संरचना तथा व्यवस्थापनको दरबन्दी सृजना भए तापनि आयोगको समन्वय, जानकारी बिना कर्मचारी सरुवा वा काजमा अन्यत्र पठाउँदा आयोगको संस्थागत स्मरण (Institutional Memory) नहुने, आयोगको काममा बाधा पुग्न जाने र कर्मचारीको व्यावसायिक क्षमता विकासमा असर पर्ने हुन्छ। यी विषयहरूमा सम्बद्ध निकायहरू संवेदनशील हुन जरुरी छ।

आयोगबाट सम्पादन हुने कामकारबाहीलाई व्यवस्थित तथा प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न आयोगमा प्रशासन र तर्जुमा तथा अनुसन्धान गरी दुई महाशाखा रहेका छन्। आयोगमा अध्यक्ष र उपाध्यक्ष बाहेक हालको संगठन संरचना अनुसार कुल ३३ जनाको (सवारी चालक तथा कार्यालय सहयोगी समेत) स्वीकृत दरबन्दी रहेको छ। कार्य प्रकृति अनुसार आयोगको काम अधिकृतस्तरका कर्मचारीबाट (Officer Oriented) गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसका लागि केही अनुभवी कर्मचारी आवश्यक भए तापनि कर्मचारी खटन पटनमा आयोगको कुनै भूमिका नरहने भएकोले प्रायः नयाँ कर्मचारीहरू आयोगमा सरुवा भई आउने गरेको र आयोगबाट अनुभव हासिल गरे पश्चात अन्यत्र सरुवा भई जाने हुँदा कार्यसम्पादनमा कठिनाई उत्पन्न हुने गरेको छ।

६.७ वृत्तिविकास र व्यवसायिकताको विकास (Career Development and Professional Development)

तालीमले कर्मचारीको क्षमतालाई पुनर्ताजगी गर्दछ। समय समयमा कर्मचारीहरूमा रहेको क्षमतालाई पुनर्ताजगी र अभिवृद्धि गर्न तालीम आवश्यक रहने गर्दछ। समयसापेक्ष कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न प्रकारका तालीमहरू अति आवश्यक पर्दछ। कानून तर्जुमा, अध्ययन अनुसन्धान एवं व्यवसायिक सिपको लागि कर्मचारीहरूलाई लामो अवधिको तालीम (Long Term Training), छोटो अवधिको तालीम (Short Term Training), स्थलगत अनुसन्धान (Field Research), वैदेशिक अध्ययन तालीम (Study Tour in Abroad) जस्ता कार्यक्रमबाट कर्मचारीहरूको क्षमताको विकास गरी उनीहरूको मनोबल बृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ। जसले गर्दा कर्मचारीमा विशेषज्ञता समेत प्राप्त हुन्छ। कर्मचारीहरूलाई यस्ता अवसरहरू उपलब्ध गराउन आयोगको प्रत्यक्ष भूमिका नहुने, आयोगको आफ्नै स्रोतबाट यस्ता अवसरहरू उपलब्ध गराउन नसकिने र यस्ता अवसरहरू प्रदान गर्ने निकायबाट आयोगलाई प्राथमिकता नदिने गरेको हुनाले आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूको उपयुक्त वृत्तिविकास हुन नसकेको र उत्प्रेरणा समेत जागृत हुन सकेको छैन।

अनुसूची-१

आयोगका वि.सं. २०१० सालदेखि हालसम्मका अध्यक्षहरुको नामावली

(१.४.२ सँग सम्बन्धित)

१. वडाकाजी श्री मणिकलाल राजभण्डारी, चेयरम्यान, ल कमिशन
(२०१०/०९/०६)
२. श्री विनोद प्रसाद धिताल, पदेन अध्यक्ष, कानून आयोग (२०२०/१०/०८)
३. श्री नयन बहादुर खत्री, अध्यक्ष, कानून आयोग (२०२९/२/२९)
४. श्री नयन बहादुर खत्री, अध्यक्ष, नेपाल कानून सुधार आयोग
(२०३६/८/२३—२०४८/१०/०२)
५. श्री विश्वनाथ उपाध्यक्ष, अध्यक्ष, नेपाल कानून सुधार आयोग (२०४१/०८/०२)
६. श्री हरगोविन्द सिंह प्रधान, अध्यक्ष, नेपाल कानून सुधार आयोग
(२०५२/१/१९ — २०५७/०१/१८)
७. श्री निरञ्जन थापा, अध्यक्ष, नेपाल कानून सुधार आयोग
(२०५९/११/१६ — २०६२/०३/३१)
८. श्री बाबुराजा जोशी, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग
(२०६३/४/१५ — २०६८/४/१४)
९. श्री उमेश चन्द्र झा, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग
(२०६८/०९/१२ — २०७३/०३/०९)
१०. श्री माधव प्रसाद पौडेल, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग
(२०७३/०३/२६ — २०७८/०३/२५)
११. श्री जागेश्वर सुवेदी, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग
(२०७८/०५/१० देखि)

अनुसूची—२

आयोगका वि.सं.२०१० सालदेखि हालसम्मका उपाध्यक्षहरुको नामावली

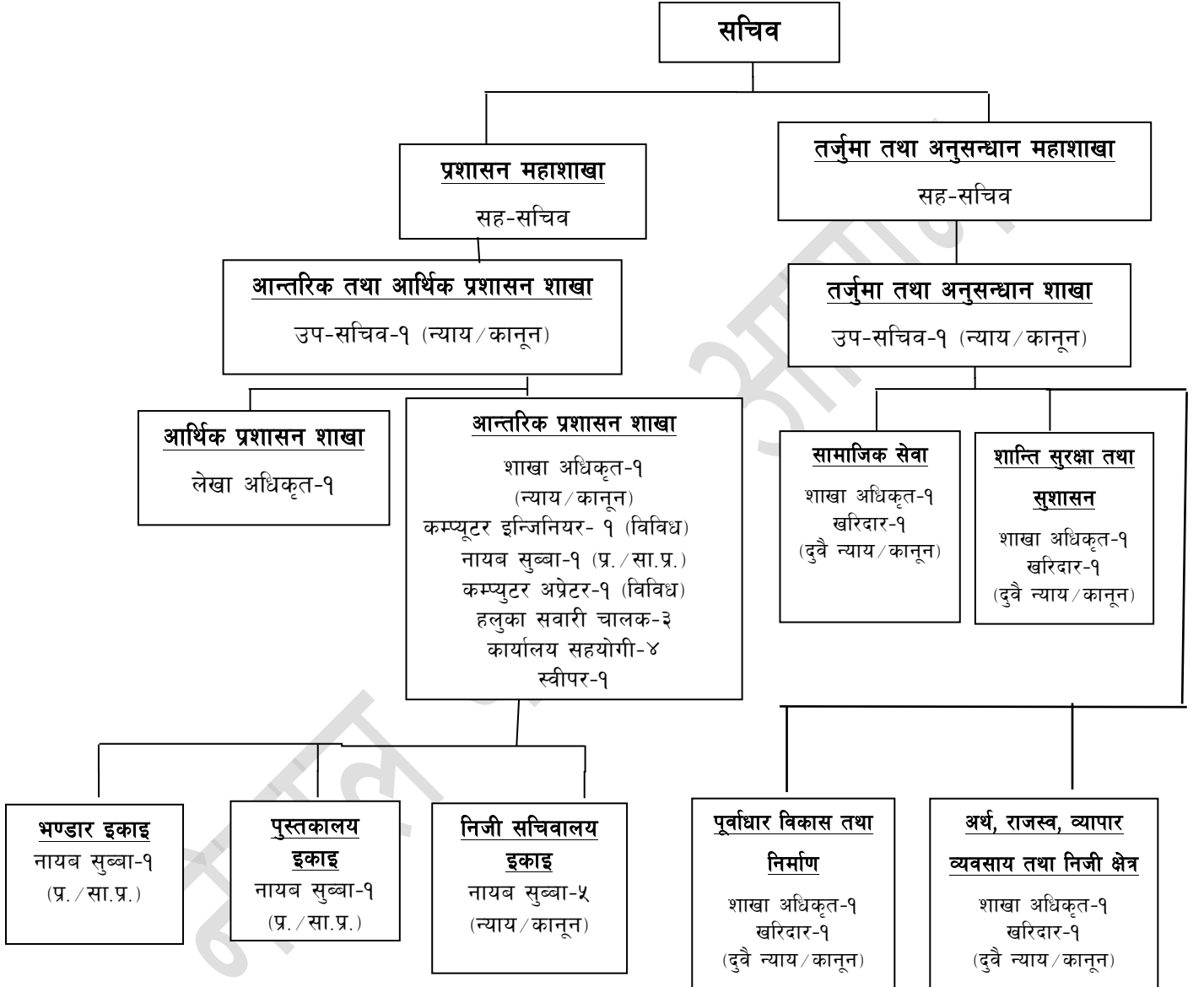
(१.४.२ सँग सम्बन्धित)

१. श्री उदय नेपाली श्रेष्ठ (२०६०/०४/१९)
२. श्री हरिप्रसाद न्यौपाने (२०६३/०५/२६)
३. श्री प्रचण्डराज प्रधान (२०६८/०९/१२)
४. श्री भेषराज शर्मा (२०७२/१०/१३)
५. प्रा. डा. लक्ष्मीप्रसाद मैनाली (२०७७/१२/१२ देखि)

अनुसूची-३

आयोगको प्रशासनिक संगठन संरचना

(१.७.१ सँग सम्बन्धित)

अनुसूची— ४

कर्मचारीको दरबन्दी विवरण

(१.७.१ सँग सम्बन्धित)

१.	सचिव (विशिष्ट श्रेणी), नेपाल न्याय सेवा	१ जना
२.	सहसचिव (रा.प. प्रथम श्रेणी), नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह	२ जना
३.	उपसचिव (रा.प. द्वितीय श्रेणी), नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह	२ जना
४.	शाखा अधिकृत (रा.प. तृतीय श्रेणी), नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह	५ जना
५.	लेखा अधिकृत (रा.प. तृतीय श्रेणी), नेपाल प्रशासन सेवा, लेखा समूह	१ जना
६.	कम्प्युटर इन्जिनियर (रा.प. तृतीय श्रेणी), नेपाल विविध सेवा	१ जना
७.	नायव सुब्बा, नेपाल प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समूह	३ जना
८.	नायव सुब्बा, नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह	५ जना
९.	कम्प्युटर अपरेटर, नेपाल विविध सेवा	१ जना
१०.	खरिदार, नेपाल न्याय सेवा, कानून समूह	४ जना
११.	हलुका सवारी चालक, इन्जिनियरिङ्ग सेवा	३ जना
१२.	कार्यालय सहयोगी	४ जना
१३.	स्वीपर	१ जना
	कूल दरबन्दी	३३ जना

अनुसूची— ५

कार्यरत कर्मचारीको नामावली

(१.७.१ सँग सम्बन्धित)

१. श्री लीला देवी गडतौला (निरौला)	—सचिव
२. श्री पाराश्वर ढुङ्गना	—सह-सचिव
३. श्री भरतमणि रिजाल	—सह-सचिव
४. श्री राजन नेपाल	—उप-सचिव
५. श्री विमला पौडेल	—उप-सचिव
६. श्री राम कृष्ण पाठक	—शाखा अधिकृत
७. श्री सुशिला अधिकारी	—शाखा अधिकृत
८. श्री आयाम शर्मा	—शाखा अधिकृत
९. श्री अमिता खनाल	—शाखा अधिकृत
१०. श्री जेनी कंडेल	—शाखा अधिकृत
११. श्री जगन्नाथ शर्मा	—लेखा अधिकृत
१२. श्री तील कुमारी अधिकारी	—नायब सुब्बा
१३. श्री शिव प्रसाद पौडेल	—नायब सुब्बा
१४. श्री संजिव गुरुङ्ग	—नायब सुब्बा
१५. श्री जनक शर्मा	—नायब सुब्बा
१६. श्री नबिन गेलाल	—नायब सुब्बा

१७. श्री चण्डेश्वरी प्रजापति	—कम्प्यूटर अपरेटर
१८. श्री कृष्ण गोविन्द महर्जन	—हलुका सवारी चालक
१९. श्री खिलप्रसाद दाहाल	—हलुका सवारी चालक
२०. श्री बहादुर महर्जन	—हलुका सवारी चालक
२१. श्री धन बहादुर क्षेत्री	—हलुका सवारी चालक (सेवा करार)
२२. श्री राम प्रसाद राजबाहक	—हलुका सवारी चालक (सेवा करार)
२३. श्री तीलक बहादुर श्रेष्ठ	—हलुका सवारी चालक (सेवा करार)
२४. श्री मिठे राना	—कार्यालय सहयोगी
२५. श्री रामबहादुर रानामगर	—कार्यालय सहयोगी
२६. श्री दिलशोभा पोडे	—स्विपर
२७. श्री सविता राना	—कार्यालय सहयोगी (सेवा करार)
२८. श्री सृजना लम्साल	—कार्यालय सहयोगी (सेवा करार)
२९. श्री किरण शर्मा	—कार्यालय सहयोगी (सेवा करार)

अनुसूची- ६

आयोगको भौतिक तथा सवारी साधनको विवरण

(१.७.२ सँग सम्बन्धित)

म.सं.प.का.सं.नं. १४१
आयोगको कार्यालय, ५२

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
नेपाल कानून आयोग
कार्यालय कोड नं. ३११२१३५०१
जिन्सी निरीक्षण कार्यालय
नेपाल कानून आयोग
२०६३

आर्थिक वर्ष-२०७८/७९

क्र.स.	जिन्सी सङ्केत नं.	खाता पाना नं.	विवरण	एकाइ	जिन्सी खाता समीक्षितको मौज्जात		स्पेसिफिकेसन अनुसार		भौतिक परीक्षण गर्दा			चाव्हालतमा		सामानको अवस्था				कुल परिमाण	कैफियत
					परिमाण	मूल्य	थिडेको	नथिडेको	घट सङ्ख्या	बढ सङ्ख्या	घट । बढको मूल्य	रहेको	नरहेको	मर्मत गर्नु पर्ने	विलास / विक्रि गर्नु पर्ने	सिन्हा गर्नु पर्ने	संरक्षण गर्नु पर्ने		
१	६११२१०९००१		मोटर साइकल	संख्या	७		७					६	१	१				७	१ मर्मत गर्नुपर्ने
२	६११२१०९००२		स्कुटर	संख्या	४		४					४						४	
३	६११२११०००१		कार	संख्या	५		५					५						५	
४	६११२१११००१		टेलिभिजन	संख्या	१		१					१						१	
५	६११२२११००४		डिजिटल क्यामेरा(Digital Camera)	संख्या	१		१						१					१	
६	६११२२११०३०		डिजिटल क्यामेरा सेट	संख्या	१		१					१						१	
७	६११२२११००७		चेक राइटर	संख्या	१		१								१			१	
८	६११२२११००८		बुक वाइन्डिङ मेसिन	संख्या	१		१					१						१	
९	६११२२११०३३		हाकिर मेसिन	पिस	२		२						१	१				२	
१०	६११२२११०३६		भर्याङ	संख्या	१		१					१						१	
११	६११२२११०३७		वाटर डिस्पेसर	संख्या	१		१					१						१	
१२	६११२२११०५६		अन्य कार्यालय उपकरण	संख्या	२		२					२						२	फगइवर सिट २ वटा २ जना उपसचीवज्यूको कोठामा
१३	६११२२११००१		डेस्कटप कम्प्युटर	पिस	२९		२९					२५	४	७				२९	
१४	६११२२११००२		ल्यापटप	पिस	२७		२७					२५	२	५				२७	
१५	६११२२११००३		प्रिन्टर	पिस	२५		२५					२५	०	५				२५	

7/25/2022, 11:31 AM

क्र.स.	जिन्सी सङ्केत नं.	खाता पाना नं.	विवरण	एकाइ	जिन्सी खाता बमोजिमको मोज्दात		स्पेसिफिकेसन अनुसार		भीतिक परीक्षण गर्दा			चासु हालतमा		सामानको अवस्था				कुल परिमाण	कैफियत
					परिमाण	मूल्य	भिडेको	नभिडेको	घट सङ्ख्या	बढ सङ्ख्या	घट । बढको मूल्य	रहेको	नरहेको	मर्मत गर्नु पर्ने	लिलाम / बिक्रि गर्नु पर्ने	मिन्हा गर्नु पर्ने	संरक्षण गर्नु पर्ने		
१६	६११२२२२००४		फोटोकपी मेसिन	पिस	५		५					५		१				५	
१७	६११२२२२००६		प्रोजक्टर	पिस	२		२					१	१	१				२	
१८	६११२२२२००७		फ्याक्स मेसिन	पिस	२		२					१	१		१			२	
१९	६११२२२२००८		प्रोजक्टर स्क्रीन	LITRE	१		१					१						१	
२०	६११२२२२००९		मोनितर	पिस	१२		१२					७	५		५			१२	
२१	६११२२२२०१०		आइ प्याड	पिस	१		१					१						१	
२२	६११२२२२०११		ट्याबलेट	पिस	२		२					१	१	१				२	
२३	६११२२२२०१२		स्वयानर मेसिन	पिस	६		६					३	३	१	२			६	
२४	६११२२२३००१		हितर	पिस	३		३					३						३	
२५	६११२२२३००३		टेबुल पंखा	पिस	१०		१०					८	२		२			१०	
२६	६११२२२३००५		एयर कन्डीसनर	पिस	२		२					२						२	
२७	६११२२२३००८		भ्याकुम क्लिनर	पिस	२		२					१	१	१				२	
२८	६११२२२३००९		यु पि एस	पिस	१०		१०					७	३		३			१०	
२९	६११२२२३०१०		ब्याट्री(Battery BDC)	पिस	१		१								१			१	
३०	६११२२२३०८०		माईक्रो ओभन(Micro Oven)	पिस	१		१					१						१	
३१	६११२२२४००१		राउटर	पिस	२		२					२						२	
३२	६११२२२४००२		सर्भर	पिस	४		४					४						४	
३३	६११२२२६०४३		लाउड स्पीकर	संख्या	१		१					१						१	
३४	६११२२३०००२		पुस्तक	पिस	३९		३९					३९						३९	यस आर्थिक वर्षमा खरिद भएका पुस्तकहरुक
३५	६११२३११००१		टेबुल	पिस	२७		२७					२०	७	५	२			२७	
३६	६११२३११००३		दराज	पिस	३		३					३						३	
३७	६११२३११००५		कार्पेट	पिस	२५९.४		२५९					२५९						२५९	२५९.४ मिटर
३८	६११२३११००९		स्टिल दराज	पिस	१४		१४					१३	१		१			१४	
३९	६११२३११०१३		टि टेवल	संख्या	२४		२४					२१	३	३				२४	
४०	६११२३११०१४		कम्युटर टेबुल	संख्या	१२		१२					१	३	२	१			१२	

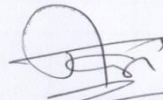
(Handwritten signature)

नेपाल सरकार
नेपाल कानून आयोग
२०७२

7/25/2022.

क्र.स.	जिन्सी सङ्केत नं.	खाता पाना नं.	विवरण	एकाइ	जिन्सी खाता बमोजिमको मौज्दात		स्पेसिफिकेसन अनुसार		भौतिक परीक्षण गर्दा			चालू हालतमा		सामानको अवस्था			कुल परिमाण	कैफियत	
					परिमाण	मूल्य	भिडेको	नभिडेको	घट सङ्ख्या	बढ सङ्ख्या	घट । बढको मूल्य	रहेको	नरहेको	मर्मत गर्नु पर्ने	तिलाम / बिक्रि गर्नु पर्ने	मिना गर्नु पर्ने			संरक्षण गर्नु पर्ने
४१	६११२३११०१८		खाट पलङ लोबेड	पिस	१		१					१							
४२	६११२३११०१९		न्याक	पिस	८		८					८							
४३	६११२३११०२६		फाठको दराज	संख्या	२		२					२							
४४	६११२३११०३१		अन्य फर्निचर	संख्या	१		१					१							
४५	६११२३११०४२		मिटिङ टेबुल	संख्या	६		६					६							फोटोग्राम
४६	६११२३११०५३		साईड टेबल	पिस	७		७					७							
४७	६११२३११०५४		फाईलिङ क्याबिनेट	पिस	४		४					४	२	२					
४८	६११२३११०५५		बुक केस(Book Case)	पिस	४२		४२					४२							
४९	६११२१०९००४		ई-साईकल	पिस	३		३					२	१		१				
५०	६११२११०००२		जिप	संख्या	३		३					३							१ को मूल्य नखुलेको
५१	६११२२११००२		टेलिफोन	संख्या	९		९					९							
५२	६११२२३०००७		फ्रिज	पिस	१		१					१							
५३	६११२३११००२		कुर्चि	पिस	४१		४१					२१	२०		२०				
५४	६११२३११००६		सोफासेट	पिस	१२		१२					११	१		१				
५५	६११२३११०११		रिभल्टभिङ चेयर	पिस	७८		७८					६६	१२	४	८				
५६	६११२३११०१६		कोट हेंगर	पिस	५		५					५							
५७	६११२३११०७२		फ्रेम (Frame)	पिस	१		१					१							फोटो फ्रेम
५८	६११२३११०८१		अफिस टेबल (Office Table)	पिस	१		१					१							

अन्सी निरीक्षण समिति गठन मिति:
अन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन पेस मिति:
अन्सी निरीक्षण समितिका पदाधिकारीको विवरण:
पि: पद हस्ताक्षर

२०६९/४/२

अनुसूची- ७
आयोगको वित्तीय तथा प्रगति विवरण

(१.७.३ सँग सम्बन्धित)

आ.व. २०७८/७९ सालको असार महिनाको खर्चको फाँटवारी चालु

नेपाल कानून आयोग
कार्यालय कोड नं.: ३११२२३५०९

खर्चको फाँटवारी
असार महिनाको
नेपाल कानून आयोग
२०७३

म. ले. प. फा. न. २१०

वित्तीय वर्ष:- २०७८/७९
जेट उपशीर्षक : नेपाल कानून आयोग [३११२२३५०९२३]

खर्च/वित्तीय सङ्केत नं	खर्च/वित्तीय सङ्केतको नाम	अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकास	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेसकी	पेसकी बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
२११११	१.१.१.२-रा.प. विशिष्ट	८६७,०००.००	९०८,४४८.००	८३७,२०१.००	२९,७९९.००	८६७,०००.००	०.००	८६७,०००.००	०.००
२११११	१.१.१.२५-ह.स.चा. पाँचौं स्तर	१,५८९,०००.००	१,७३७,०००.८०	१,५८९,०००.००	०.००	१,५८९,०००.००	०.००	१,५८९,०००.००	०.००
२११११	१.१.१.३-रा.प. प्रथम	१,४६८,०००.००	१,५९६,४२२.००	१,४६६,२५६.४०	१,७४३.६०	१,४६८,०००.००	०.००	१,४६८,०००.००	०.००
२११११	१.१.१.३०-का. स. पाँचौं स्तर	१,२४४,०००.००	१,३८३,०७८.६०	१,२४४,०००.००	०.००	१,२४४,०००.००	०.००	१,२४४,०००.००	०.००
२११११	१.१.१.४-रा.प. द्वितीय	१,२८७,०००.००	१,२८१,७५२.९०	१,१७२,९७३.९०	१०८,७७९.००	१,२८१,७५२.९०	०.००	१,२८१,७५२.९०	५,२४७.१०
२११११	१.१.१.५-रा.प. तृतीय	२,९८२,०००.००	३,५४४,२९४.९०	२,९८२,०००.००	०.००	२,९८२,०००.००	०.००	२,९८२,०००.००	०.००
२११११	१.१.१.६-रा.प.अनं. प्रथम	४,०३२,०००.००	२,३२७,०५५.४७	२,३९८,८२४.१४	९४७,४७५.६३	३,३४६,२९९.७७	०.००	३,३४६,२९९.७७	६८५,७००.२३
२११११	१.१.१.७-रा.प.अनं.द्वितीय	१,६३९,०००.००	३७९,७०३.००	३७९,७०३.००	०.००	३७९,७०३.००	०.००	३७९,७०३.००	१,२५९,२९७.००
२१११२	१.१.७.५-सवारी चालक	७७०,०००.००	७६९,९१३.००	६८९,८८३.००	७२,०३०.००	७६९,९१३.००	०.००	७६९,९१३.००	८,०८७.००
२१११२	१.१.७.७-अध्यक्ष	१,००९,०००.००	८४९,४३९.००	८४९,४३९.००	११९,५५६.००	९६८,९९५.००	०.००	९६८,९९५.००	४०,००५.००
२१११२	१.१.७.९-उपाध्यक्ष	९६६,०००.००	९२७,०१३.००	९२७,०१३.००	३८,९८७.००	९६६,०००.००	०.००	९६६,०००.००	०.००
२११२१	१.३.१.१-निजामती कर्मचारीहरुको पोशाक खर्च	३००,०००.००	२२०,०००.००	२२०,०००.००	०.००	२२०,०००.००	०.००	२२०,०००.००	८०,०००.००
२११३२	१.२.२.१-स्थायी कर्मचारीको महंगी भत्ता	८००,०००.००	५२२,०००.००	४७८,०००.००	४४,०००.००	५२२,०००.००	०.००	५२२,०००.००	२७८,०००.००
२११३४	१.२.४.१-समितिको बैठक भत्ता	३००,०००.००	२८३,९७०.००	३४,९७०.००	२६४,६८४.००	२९९,६५४.००	०.००	२९९,६५४.००	३४६.००

लेखा अधिकृत

२११३९	1.2.10.1-पाले पहरा भत्ता	८५,०००.००	३०,९७५.००	२१,६७५.००	९,३००.००	३०,९७५.००	०.००	३०,९७५.००	५४,०२५.००
२११३९	1.2.8.1-प्रसुती स्याहार भत्ता	१५,०००.००	५,०००.००	५,०००.००	०.००	५,०००.००	०.००	५,०००.००	१०,०००.००
२११४१	1.2.11.1-पदाधिकारी बैठक भत्ता	१००,०००.००	९४,४७०.००	९४,४७०.००	०.००	९४,४७०.००	०.००	९४,४७०.००	५,५३०.००
२११४२	1.3.2.1-पदाधिकारीको पोशाक खर्च	२०,०००.००	२०,०००.००	२०,०००.००	०.००	२०,०००.००	०.००	२०,०००.००	०.००
२११४२	2.1.11.3-अध्यक्षको बिजुली, धारा, टेलिफोन सुविधा	६०,०००.००	७३,२१६.००	७४,७०४.००	-१४,७०४.००	६०,०००.००	०.००	६०,०००.००	०.००
२११४२	2.1.11.5-उपाध्यक्षको बिजुली, धारा, टेलिफोन सुविधा	२०,०००.००	१४,४००.००	१४,४००.००	३,६००.००	१८,०००.००	०.००	१८,०००.००	२,०००.००
२११४९	1.2.12.1-घर मर्मत	३६९,०००.००	२७८,०३०.००	२१६,३५२.००	७६,३८२.००	२९२,७३४.००	०.००	२९२,७३४.००	७६,२६६.००
२११४९	1.2.12.2-महंगी भत्ता	८१,०००.००	४२,०००.००	४२,०००.००	४,०००.००	४६,०००.००	०.००	४६,०००.००	३५,०००.००
२१२१२	1.6.2.1-योगदानमा आधारित निवृत्तभरण खर्च	१००,०००.००	२५,०८०.००	२२,८००.००	२,२८०.००	२५,०८०.००	०.००	२५,०८०.००	७४,९२०.००
२१२१३	1.6.4.1-कर्मचारीको योगदानमा आधारित वीमा	२००,०००.००	१०२,०००.००	९४,०००.००	८,०००.००	१०२,०००.००	०.००	१०२,०००.००	९८,०००.००
२२१११	2.1.1.1-धाराको महसुल	५८,०००.००	४७,१८४.००	५०,७०७.००	७,२९३.००	५८,०००.००	०.००	५८,०००.००	०.००
२२१११	2.1.2.1-बिदयुत महसुल	२५२,०००.००	१४३,०९१.००	१०७,५१२.००	४४,७६४.००	१५७,२७६.००	०.००	१५७,२७६.००	९४,७२४.००
२२१११	2.1.3.1-जारको पिउने पानी	१३५,०००.००	१४९,१८०.१०	९०,०००.००	४४,९९५.१०	१३४,९९५.१०	०.००	१३४,९९५.१०	४,९०
२२११२	2.1.6.1-टेलिफोन महसुल	१००,०००.००	९०,५२०.००	७०,५२०.००	२०,०००.००	९०,५२०.००	०.००	९०,५२०.००	९,४८०.००
२२११२	2.1.7.1-ईमेल/ इन्टरनेट/वेबसाइट महसुल	२४२,०००.००	२३९,९९८.९८	२३९,९९८.९८	०.००	२३९,९९८.९८	०.००	२३९,९९८.९८	२,००१.०२
२२११२	2.1.8.1-कर्मचारीको सुविधाको सञ्चार खर्च	५८,०००.००	४६,८६७.००	२३,९५०.००	२२,९१७.००	४६,८६७.००	०.००	४६,८६७.००	११,१३३.००
२२२११	2.2.1.1-पेट्रोल- चार पाङ्ग्रे	५९५,०००.००	५३१,६४६.००	५२१,८२१.००	५८,८००.००	५८०,६२१.००	०.००	५८०,६२१.००	१४,३७९.००
२२२११	2.2.1.4-मोबिल	६७,०००.००	६९,२२५.००	५५,०००.००	९,२००.००	६४,२००.००	०.००	६४,२००.००	२,८००.००
२२२१२	2.2.2.1-पेट्रोल- चार पाङ्ग्रे	८२१,०००.००	६८१,०५२.१२	५२१,०००.००	१६०,०५२.१२	६८१,०५२.१२	०.००	६८१,०५२.१२	१३९,९४७.८८
२२२१२	2.2.2.12-पुलको गाडी	७३,०००.००	७३,०००.००	७३,०००.००	०.००	७३,०००.००	०.००	७३,०००.००	०.००
२२२१२	2.2.2.2-पेट्रोल- दुई पाङ्ग्रे	१८५,०००.००	१८१,८०२.९७	६९,५०४.६९	११२,२९८.२८	१८१,८०२.९७	०.००	१८१,८०२.९७	३,१९७.०३
२२२१२	2.2.2.4-मोबिल	७०,०००.००	६९,९६३.००	६९,९६३.००	०.००	६९,९६३.००	०.००	६९,९६३.००	३७.००

जे.के. लेखा अधिकृत

रजि. वि.

२२२१३	2.3.1.3-दुई पाङ्ग्रे सवारी साधन मर्मत खर्च	१०,०००.००	१०,७३५.००	७२,४१५.००	१८,३२०.००	९०,७३५.००	०.००	९०,७३५.००	९,२६५.००
२२२१३	2.3.1.2-हलुका सवारी साधन मर्मत खर्च	१,०००,०००.००	९९९,९९९.९९	७०२,९८५.००	२९७,०१४.९९	९९९,९९९.९९	०.००	९९९,९९९.९९	०.८९
२२२१४	2.9.2.1-सवारी साधन बीमा शुल्क	७३,०००.००	५०,१७६.००	२५,१७६.००	२५,०००.००	५०,१७६.००	०.००	५०,१७६.००	२२,८२४.००
२२२१४	2.9.4.1-सवारी साधन नविकरण शुल्क	३१७,०००.००	२९७,२२४.००	१०४,६१०.००	१५५,३१४.००	२५९,९२४.००	०.००	२५९,९२४.००	५७,०७६.००
२२२२१	2.3.2.5-कम्प्युटर / ल्यापटप / फोटोकपी / स्क्यानर मर्मत सम्भार	३००,०००.००	२९३,२५३.००	१५४,८२८.००	१३८,४२५.००	२९३,२५३.००	०.००	२९३,२५३.००	६,७४७.००
२२३११	2.4.1.1-कार्यालय मसलन्द सामान कार्यालय सामान तथा सेवा	८००,०००.००	७९८,९७०.९५	७७३,८५५.४५	२५,११५.५०	७९८,९७०.९५	०.००	७९८,९७०.९५	१,०२९.०५
२२३१३	2.4.11.2-विभिन्न कानूनी तथा समसामयिक पुस्तकहरु	१००,०००.००	९९,६६५.००	९९,६६५.००	०.००	९९,६६५.००	०.००	९९,६६५.००	३३५.००
२२३१४	2.2.3.2-म्याँस	७५,०००.००	१६,७००.००	६,३००.००	१०,४००.००	१६,७००.००	०.००	१६,७००.००	५८,३००.००
२२३१४	2.2.3.6-सवारी साधन बाहेकका मेसिनरी औजारमा प्रयोग हुने इन्धन खर्च	२५,०००.००	२३,७३०.००	०.००	२३,७३०.००	२३,७३०.००	०.००	२३,७३०.००	१,२७०.००
२२३१५	2.4.12.3-कानूनी कितावहरु प्रकाशन	२२५,०००.००	३०,९८५.००	२७,३४४.००	३,६४१.००	३०,९८५.००	०.००	३०,९८५.००	१९४,०१५.००
२२३१५	2.4.14.1-विज्ञापन तथा सूचना पत्रिका मा छपाइ वापत	१७५,०००.००	९८,५७४.००	८२,८१९.००	१५,७५५.००	९८,५७४.००	०.००	९८,५७४.००	७६,४२६.००
२२४१२	2.5.4.1-सफ्टवेयर नविकरण शुल्क	१००,०००.००	८९,९४८.००	८९,९४८.००	०.००	८९,९४८.००	०.००	८९,९४८.००	१०,०५२.००
२२४१३	2.5.7.8-कार्यालय सरसफाई	२००,०००.००	१६४,५७८.५०	९७,४००.००	६७,१७८.५०	१६४,५७८.५०	०.००	१६४,५७८.५०	३५,४२१.५०
२२४१३	2.5.7.6-कारारका कर्मचारीको पोशाक	५९,०००.००	५०,०००.००	५०,०००.००	०.००	५०,०००.००	०.००	५०,०००.००	९,०००.००
२२४१३	2.5.7.10-स्वीकृत दरबन्दीका कार्यालय सहयोगी	७४१,०००.००	५४४,४८०.००	४८०,०४०.००	६४,४४०.००	५४४,४८०.००	०.००	५४४,४८०.००	१९६,५२०.००
२२४१३	2.5.8.2-मेसिन उपकरण मर्मत सेवा	१००,०००.००	९६,९६६.००	४६,४५५.००	५०,५११.००	९६,९६६.००	०.००	९६,९६६.००	३,०३४.००
२२५११	2.6.1.10-कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि तालिम	१००,०००.००	१००,०००.००	१००,०००.००	०.००	१००,०००.००	०.००	१००,०००.००	०.००
२२५२२	2.7.25.10-विभिन्न कानूनको अध्ययन अनुसन्धान	१६६,०००.००	१४४,०००.००	१४४,०००.००	०.००	१४४,०००.००	०.००	१४४,०००.००	२२,०००.००
२२५२२	2.7.7.12-कानूनी शब्दकोष निर्माण	१,५००,०००.००	१,५०३,४००.००	९२०,७७५.००	५७९,२२५.००	१,५००,०००.००	०.००	१,५००,०००.००	०.००
२२५२२	2.7.7.4-कानूनको खारेजी, परिमार्जन, संसोधन र एकिकरण गर्ने	१६६,०००.००	१७०,०००.००	१३९,७५०.००	२६,०००.००	१६५,७५०.००	०.००	१६५,७५०.००	२५०.००

जे. हेराला अधिकृत

म. वि. वि.

२२५२२	2.7.5.12-आयोगको मोबाइल एप्लिकेश Update तथा स्तरोन्नती	४१५,०००.००	४१०,०००.००	३२८,०००.००	८२,०००.००	४१०,०००.००	०.००	४१०,०००.००	५,०००.००
२२५२२	2.7.25.9-अन्तर्क्रिया तथा गोष्ठी	५८१,०००.००	५८१,०००.००	४१५,०००.००	१६६,०००.००	५८१,०००.००	०.००	५८१,०००.००	०.००
२२५२२	2.7.25.8-विधेयक तर्जुमा	९६४,०००.००	१,२१३,५००.००	७६५,०७९.००	१९५,८३१.९५	९६०,९१०.९५	०.००	९६०,९१०.९५	३,०८९.०५
२२५२२	2.7.25.11-प्रशिक्षार्थि सेवा लिने	१६६,०००.००	१३०,०००.००	३०,०००.००	१००,०००.००	१३०,०००.००	०.००	१३०,०००.००	३६,०००.००
२२५२२	2.7.25.12-अवधारणापत्र तयार	१७८,०००.००	१६५,०००.००	१६५,०००.००	०.००	१६५,०००.००	०.००	१६५,०००.००	१३,०००.००
२२५२२	2.7.25.14-वेबसाईट व्यवस्थापन (वेबसाईट अद्यावधिक / कानून अनुवाद / अनुवाद परीक्षण / टाईपिङ्ग / प्रुफ रिडिङ्ग / अपलोड आदि)	९६४,०००.००	९८७,७०९.००	६१३,२४६.००	३५०,७५४.००	९६४,०००.००	०.००	९६४,०००.००	०.००
२२६११	2.8.1.1-अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्य, तत्सम्बन्धी प्रतिवेदन तथा निरीक्षणको अनुगमन	३००,०००.००	२९७,३५०.००	२७२,८००.००	२४,५५०.००	२९७,३५०.००	०.००	२९७,३५०.००	२,६५०.००
२२६१२	2.8.2.3-सरुवा भ्रमण	१००,०००.००	४४,६९५.००	०.००	४४,६९५.००	४४,६९५.००	०.००	४४,६९५.००	५५,३०५.००
२२७११	2.9.9.1-अन्य विविध खर्च(अन्य)	१३४,०००.००	१३०,९८३.००	१२५,९०५.००	८,०२५.००	१३३,९३०.००	०.००	१३३,९३०.००	७०.००
२२७११	2.9.8.1-स्वागत तथा अतिथि सत्कार (अन्य)	२७५,०००.००	२७४,९७४.००	२७३,६२४.००	१,३५०.००	२७४,९७४.००	०.००	२७४,९७४.००	२६.००
२२७११	2.9.6.1-वियापान खर्च(अन्य)	९१,०००.००	९३,९४७.००	९१,०००.००	०.००	९१,०००.००	०.००	९१,०००.००	०.००
२८१४२	8.1.3.1-कार्यालयको घर भाडा	३,३२५,०००.००	३,१२०,१८६.२२	२,०३८,९६५.००	१,१०८,२२१.२२	३,१४७,१८६.२२	०.००	३,१४७,१८६.२२	१७७,८१३.७८
कुल जम्मा		३६,७६६,०००.००	३२,८३४,७२०.६२	२६,९९६,६२५.५६	५,७८२,७२८.०१	३२,७७९,३५३.५७	०.००	३२,७७९,३५३.५७	३,९८६,६४६.४३
अन्तिम बजेटको तुलना (%प्रतिशतमा)									

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः

र गर्नेको दस्तखतः
 : जगन्नाथ जोशी
 : लेखा अधिकृत
 : २०७९/०४/०८
 : लेखा अधिकृत
 : सचिव

आ.व. २०७८/७९ सालको असार महिनाको खर्चको फाँटवारी पूँजीगत

नेपाल कानून आयोग
कार्यालय कोड नं.: ३११२१३५०९

म. ले. प. फा. न. २१०

भार्यिक बर्ष:- २०७८/७९
जेट उपशीर्षक : नेपाल कानून आयोग[३११२१०११४]

खर्च/वित्तीय सङ्केत नं	खर्च/वित्तीय सङ्केतको नाम	अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकास	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेशकी	पेशकी बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
३११२२	11.3.7.1-कार्यालय संचालनसंग सम्बन्धी यन्त्र, उपकरण तथा मेशीन ओजार(सवारी साधन तथा मेशिनरी ओजार)	५००,०००.००	४७६,०००.००	४७६,०००.००	२३,९५६.००	४९९,९५६.००	०.००	४९९,९५६.००	४४.००
३११२३	11.6.13.1-कार्यालयको लागि फर्निचर फिक्चर्स	५००,०००.००	४५,७६५.००	२४४,७५८.००	१५१,९८५.००	३९६,७४३.००	०.००	३९६,७४३.००	१०३,२५७.००
	कुल जम्मा	१,०००,०००.००	५२१,७६५.००	७२०,७५८.००	१७५,९४१.००	८९६,६९९.००	०.००	८९६,६९९.००	१०३,३०१.००
अन्तिम बजेटको तुलना (%प्रतिशतमा)									

Joshi

थार गर्नेको दस्तखत:

म: **पुष्पगन्नाथ जोशी**
ज: **ले. ० ३०**
ति: **२०७९/०४/०८** **लेखा अधिकृत**

माणित गर्नेको दस्तखत:

म:
ज:
ति:

सचिव
सचिव

अनुसूची-द
नेपाल सरकार
नेपाल कानून आयोग
आ.व.२०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रम
(१.७.३ संग सम्बन्धित)

क्र. सं.	विवरण	क्रियाकलाप	बजेट (हजारमा)	चौमासिक				पुष्ट्याई	कैफियत
				प्रथम	द्वितीय	तृतीय	जम्मा		
१	विधेयक तर्जुमा		११८५	निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	४		
	क. आयोगले आवश्यक ठानेको विषयमा विधेयक तर्जुमा	<ul style="list-style-type: none"> संविधान कार्यान्वयन गर्न आवश्यक विधेयक तर्जुमा, संघियता कार्यान्वयन सम्बन्धी विधेयक तर्जुमा, 						<ul style="list-style-type: none"> नेपालको संविधान लागू भएपछि शासकीय स्वरूपमा परिवर्तन भएका विषयहरू सम्बोधन गरी संविधानको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने भएकोले, 	स्रोतको उपलब्धता र आवश्यकता का
	ख. अन्य निकायबाट आयोगलाई प्राप्त विषयमा विधेयक तर्जुमा	<ul style="list-style-type: none"> अन्य सरकारी निकायबाट आयोगलाई प्राप्त विषयमा विधेयक तर्जुमा गर्ने, अन्य विषयमा आवश्यक विधेयक तर्जुमा । 						<ul style="list-style-type: none"> अन्य समसामयिक विषयमा विधेयक तर्जुमा गर्नु पर्ने भएकोले, अन्य निकायबाट अनुरोध भई आए बमोजिम विधेयक तर्जुमा गर्न । 	आधारमा थप विधेयक तर्जुमा गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।
	ग. अन्य विषयमा विधेयक तर्जुमा								

२	विभिन्न कानूनको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने वा गराउने	<ul style="list-style-type: none"> आयोगले आवश्यक ठानेको कुनै विषयका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी Research Paper तयार गर्ने नेपाल सरकार वा अन्य सरकारी निकायबाट अनुरोध भए वमोजिम विभिन्न विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने । 	२००	निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	१	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० वमोजिम कानून तथा न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न, तर्जुमाको क्रममा रहेका कानूनको वारेमा अवधारणा स्पष्ट गर्न, सम्बन्धित विषयमा सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक ज्ञानको विश्लेषण गरी कानून तर्जुमा कार्यमा सहजिकरण गर्न, समय परिस्थिति एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशका आधारमा कस्तो कानून बनाउन उपयुक्त हुन्छ सो को विश्लेषण गरी कानून तर्जुमा गर्न । 	
३	प्रशिक्षार्थी सेवा लिने	<ul style="list-style-type: none"> कानून विषयमा स्नातक तहमा अध्ययनरत प्रशिक्षार्थीहरूलाई आयोगको काम कारवाहीमा संलग्न गराउने, विभिन्न विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गराउने । 	२००	निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	१०	<ul style="list-style-type: none"> कानून विषयमा स्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई आयोगले गर्ने कार्यको वारेमा जानकारी दिन, आयोगको काम कारवाहीमा संलग्न गराई कानून तर्जुमाको व्यवहारिक ज्ञान दिन, प्रशिक्षार्थीहरूको ज्ञानको उपयोग गर्न । 	प्रशिक्षार्थीलाई खाजा खर्च प्रति विद्यार्थी महिनाको रु. ५०००।-का दरले कम्तिमा

									पाँच महिना।
४	अवधारणापत्र तयार गर्ने	<ul style="list-style-type: none"> आयोगले आवश्यक ठानेको कुनै पनि विषयमा कानून तर्जुमा गर्नका लागि अध्ययन गरी अवधारणापत्र तयार गर्ने, मौजुदा कानूनको पुनरावलोकन गर्न अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी अवधारणापत्र तयार गर्ने। कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीमा नेपाल पक्ष हुँदा हुने फाइदाको सम्बन्धमा। 	२१५	४	५	५	१४	<ul style="list-style-type: none"> कानून तथा न्याय सम्बन्धी कुनै विषयमा संक्षिप्त अवधारणा पत्र तयार गर्दा कानूनको मस्यौदा गर्न सहज हुने, कानूनका नविनतम अवधारणाको बारेमा जानकारी हुने, कानूनमा सूधार र संशोधन गर्न सहज हुने। 	
५	वेवसाईट व्यवस्थापन	वेवसाईट अध्यावधिक/ कानून अनुवाद/ अनुवाद परीक्षण/ टाईपिङ्ग/ प्रुफ रिडिङ्ग/अपलोड आदि)	८००	२००	३००	३००	८००		
	क. वेवसाईट अद्यावधिक गर्ने कार्य	<ul style="list-style-type: none"> मौजुदा कानूनमा भएका संशोधन अद्यावधिक गर्ने, नयाँ कानूनहरु अद्यावधिक गर्ने, विभिन्न कानूनी दस्तावेज 		निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	-	<ul style="list-style-type: none"> सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सर्वसाधारणलाई कानूनको जानकारी प्रदान गर्न । 	

		वेवसाईटमा राख्ने।							
ख. अनुवाद		<ul style="list-style-type: none"> • मौजुदा कानूनको अंग्रेजी अनुवाद र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजको नेपाली अनुवाद अद्यावधिक गर्ने, • आवश्यकतानुसार नेपाल कानूनलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गर्ने, • विभिन्न कानूनी दस्तावेजलाई आवश्यकतानुसार अनुवाद गर्ने। 		निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	-	<ul style="list-style-type: none"> • अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपाली कानूनको जानकारी प्रदान गर्न, • विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजलाई नेपालीमा उपलब्ध गराउन। 	
६	अन्तरक्रिया/गोष्ठी		७००	२००	३००	२००	७		
	क. कानूनी सचेतना कार्यक्रम (Legal Dissemination Program)	नयाँ तथा महत्वपूर्ण कानून तथा अन्तरनिहित प्रावधानहरूको बारेमा जानकारी प्रदान तथा प्रचारप्रसार गर्ने।						<ul style="list-style-type: none"> • कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने कानूनी सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न • कानूनमा व्यवस्था गरिएका महत्वपूर्ण, जटिल तथा नयाँ प्रावधानको ज्ञान सर्वसाधारणलाई दिन। 	
	ख. गोष्ठी/अन्तरक्रिया	<ul style="list-style-type: none"> • आयोगबाट तर्जुमा गरिने/ भएका विधेयकहरूका सम्बन्धमा सरोकारवाला एवम् विज्ञहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गरी राय सुझाव संकलन गर्ने, 						<ul style="list-style-type: none"> • तर्जुमाको क्रममा रहेका वा तर्जुमा गर्नुपर्ने विषयका सम्बन्धमा सरोकारवाला तथा सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूसँग राय सल्लाह एवम् सुझाव संकलन गर्न, • संकलित राय सुझावलाई पृष्ठपोषणका 	

		<ul style="list-style-type: none"> आयोगको वार्षिक कार्यक्रमको समिक्षा तथा निर्माण सम्बन्धमा छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने । 						<p>रूपमा ग्रहण गरी मस्यौदा तर्जुमा गर्ने वा आवश्यक परिमार्जन गर्न,</p> <ul style="list-style-type: none"> आयोगले वर्ष भरी गरेका काम कारबाहीको समिक्षा एवम् विश्लेषण गर्दै आगामी कार्यक्रम थप प्रभावकारी बनाउन छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने । 	
७	आयोगको APPs अद्यावधिक र स्तोरन्नती	मोवाइल, ट्याब वा ग्याजेटमा चल्ने आयोगको आधिकारिक APPs मा ऐन, कानूनहरुलाई अद्यावधिक र स्तरोन्नती	५००	निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	१		
८	कानूनको खारेजी, परिमार्जन, संशोधन र एकीकरण गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन	<ul style="list-style-type: none"> संविधान अनुकूल कानूनको पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा परिमार्जन, खारेजी र एकीकरण गर्न अध्ययन गर्ने समय अनुकूल कानूनको निर्माण/परिमार्जन/खारेजी/ एकीकरण गर्ने 	२००	निरन्तर	निरन्तर	निरन्तर	१	विद्यमान कानूनमा रहेका कमी कमजोरी औँल्याउने र खारेजी, परिमार्जन, संशोधन तथा एकीकरणका लागि अध्ययन गरी नेपाल सरकार समक्ष सुझाव दिने	
		जम्मा	४०,००						

अनुसूची— ९

आ.व. २०७८/७९ मा आयोगबाट तर्जुमा भई सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइएको विधेयकहरूको मस्यौदाको पूर्ण पाठ

(३.२.१ सँग सम्बन्धित)

(१) संसदीय सुनुवाई सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक

प्रस्तावना: नेपालको प्रधानन्यायाधीश, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, न्याय परिषद्का सदस्य, संवैधानिक निकायका प्रमुख वा पदाधिकारी र राजदूतको पदमा नियुक्तिका लागि प्रस्तावित व्यक्तिको नेपालको संविधानको धारा २९२ बमोजिम हुने संसदीय सुनुवाई सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

संघीय संसदले यो ऐन बनाएको छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ: (१) यस ऐनको नाम “संसदीय सुनुवाई सम्बन्धी ऐन, २०७८” रहेको छ।

(२) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-

(क) “उपसमिति” भन्नाले दफा १२ बमोजिम गठन भएको उपसमिति सम्झनु पर्छ।

(ख) “परिवारको सदस्य वा नातेदार” भन्नाले सदस्यको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, बाबु, आमा, सौतेनी आमा, बाजे, बज्यै, सासु, ससुरा, सम्धी, सम्धिनी, दाजु, भाइ, दिदी, बहिनी, भाउजु, बुहारी, जेठाजु, देवर, जेठानी, देउरानी, आमाजू, नन्द, काका, काकी, ठूलोबुबा, ठूलीआमा, सानोबुबा, सानीआमा, भतिजा, भतिजी, भाज्जा, भाज्जी, भिनाजु, ज्वाइँ, मामा, माइज्यू, फुपू, फूपाज्यु, साला, साली, साढुदाई, साढुभाई र तिनीहरूका छोरा छोरी सम्झनु पर्छ।

(ग) “प्रस्तावित व्यक्ति” भन्नाले नेपालको प्रधानन्यायाधीश, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, न्याय परिषद्का सदस्य, संवैधानिक

- निकायका प्रमुख वा पदाधिकारी र राजदूतको पदमा नियुक्तिका लागि संसदीय सुनुवाई गर्न प्रस्ताव गरिएको व्यक्ति सम्झनु पर्छ ।
- (घ) “बैठक” भन्नाले संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक सम्झनु पर्छ ।
- (ङ) “महासचिव” भन्नाले संघीय संसदको महासचिव सम्झनु पर्छ ।
- (च) “सदस्य” भन्नाले संसदीय सुनुवाई समितिको सदस्य सम्झनु पर्छ र सो शब्दले सो समितिको सभापतिलाई समेत जनाउँछ ।
- (छ) “सभापति” भन्नाले संसदीय सुनुवाई समितिको सभापति सम्झनु पर्छ र सो शब्दले सभापतिको अनुपस्थितिमा सभापतिको रूपमा काम गर्ने सदस्यलाई समेत जनाउँछ ।
- (ज) “सम्बन्धित निकाय” भन्नाले प्रस्तावित व्यक्तिको संसदीय सुनुवाईको लागि लेखी पठाउने निकाय वा कार्यालय सम्झनु पर्छ ।
- (झ) “संविधान” भन्नाले नेपालको संविधान सम्झनु पर्छ ।
- (ञ) “संसदीय सुनुवाई” भन्नाले संविधानको धारा २९२ बमोजिम हुने संसदीय सुनुवाई सम्झनु पर्छ ।
- (ट) “संसदीय सुनुवाई समिति” भन्नाले दफा ३ बमोजिमको संसदीय सुनुवाई संयुक्त समिति सम्झनु पर्छ ।

३. संसदीय सुनुवाई समिति: (१) नेपालको प्रधानन्यायाधीश, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, न्याय परिषद्का सदस्य, संवैधानिक निकायका प्रमुख वा पदाधिकारी र राजदूतको पदमा नियुक्तिका लागि संसदीय सुनुवाई गर्न संविधानको धारा २९२ बमोजिमको संसदीय सुनुवाई संयुक्त समिति रहनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको संसदीय सुनुवाई समितिमा प्रतिनिधि सभाका बाह्र जना सदस्य र राष्ट्रिय सभाका तीन जना सदस्य रहनेछन् ।

(३) संसदीय सुनुवाई समितिका सदस्यहरूले आफूहरूमध्येबाट एकजना सभापति चयन गर्नु पर्नेछ ।

४. संसदीय सुनुवाई समितिको कार्यावधि: संसदीय सुनुवाई समितिको कार्यावधि प्रतिनिधि सभाको कार्यकालभर रहनेछ ।

५. संसदीय सुनुवाई समितिको काम र कर्तव्य: यस ऐनमा अन्यत्र उल्लिखित काम र कर्तव्यको अतिरिक्त संसदीय सुनुवाई समितिको अन्य काम र कर्तव्य देहाय बमोजिम हुनेछः-

- (क) सम्बन्धित निकायबाट प्रस्तावित व्यक्तिको नाम नामेसी विवरण सहित संसदीय सुनुवाईको लागि सिफारिस प्राप्त भएपछि त्यस्तो व्यक्ति प्रस्तावित पदको लागि उपयुक्त भए वा नभएको सम्बन्धमा जानकारी वा उजुरी दिन सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्ने,
- (ख) खण्ड (क) बमोजिम प्रकाशित सूचना अनुसार प्राप्त हुन आएका जानकारी वा उजुरी उपर छानबिन गर्ने,
- (ग) प्रस्तावित व्यक्तिबाट लिखित रूपमा कार्ययोजना तथा प्रतिवद्धताहरू माग गर्ने,
- (घ) प्रस्तावित व्यक्ति उपरको जानकारी वा उजुरी दिने व्यक्तिसँग छलफल गर्ने,
- (ङ) संसदीय सुनुवाई गर्दा कार्यतालिका निर्माण गरी सुनुवाई प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउने,
- (च) प्रस्तावित व्यक्तिको संसदीय सुनुवाई गर्ने,
- (छ) संसदीय सुनुवाई प्रक्रियाको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार छलफल वा अन्तरक्रिया गर्ने ।

६. सदस्यको पद रिक्त हुने अवस्था: संसदीय सुनुवाई समितिको सदस्यको पद देहायको कुनै अवस्थामा रिक्त हुनेछः-

- (क) संघीय संसदको सदस्य नरहेमा,
- (ख) सदस्य पदबाट राजीनामा दिएमा,
- (ग) मन्त्री भएमा ।

७. संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक: (१) संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक आवश्यकता अनुसार सभापतिले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि संसदीय सुनुवाई समितिमा संसदीय सुनुवाईको लागि प्रस्तावित व्यक्तिको नाम प्राप्त भएको पाँच दिनभित्र बैठक बस्नु पर्नेछ ।

(३) सभापतिको निर्देशानुसार महासचिवले बैठक बस्ने मिति, समय र स्थान तथा छलफलको विषयसूची सहितको सूचना बैठक बस्नु

भन्दा कम्तीमा अठ्चालीस घण्टा अगावै सबै सदस्यहरूलाई पठाउनु पर्नेछ।

तर, कुनै विषयमा छलफल हुन आवश्यक छ भन्ने कुनै सदस्यलाई लागेमा निजले बैठकमा उपस्थित सबै सदस्यको सहमतिले विषयसूचीमा नपरेको विषयमा पनि छलफल गरी निर्णय गर्न सकिनेछ।

(४) संसदीय सुनुवाई समितिको बैठकको अध्यक्षता सभापतिले गर्नेछ। निजको अनुपस्थितिमा ज्येष्ठ सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ।

(५) संसदीय सुनुवाई समितिमा तत्काल कायम रहेका सदस्य संख्याको कम्तीमा एकाउन्न प्रतिशत सदस्य उपस्थित भएमा बैठकको लागि गणपूरक संख्या पुगेको मानिनेछ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको बैठकमा गणपूरक संख्या नपुगेमा तीन दिनभित्र पुनः अर्को बैठक बोलाउनु पर्नेछ।

(७) प्रस्तावित व्यक्तिको नाम संसदीय सुनुवाई समितिमा तत्काल कायम रहेका सदस्य संख्याको कम्तीमा दुई तिहाई बहुमतबाट अस्वीकृत भएमा बाहेक प्रस्तावित व्यक्ति प्रस्तावित पदमा नियुक्तिका लागि अनुमोदन भएको मानिनेछ।

(८) महासचिवले निर्णयको अभिलेख तयार गरी सभापति र उपस्थित सदस्यको दस्तखत गराई राख्नु पर्नेछ।

(९) प्रस्तावित व्यक्तिको सम्बन्धमा संसदीय सुनुवाई समितिबाट भएको निर्णय अन्तिम हुनेछ।

(१०) संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ।

८. स्वःघोषणा गर्नु पर्ने: प्रस्तावित व्यक्तिले संसदीय सुनुवाई समितिमा संसदीय सुनुवाई हुनु अघि देहायका विषयमा स्वःघोषणा गर्नु पर्नेछः-

(क) राज्य विरुद्ध वा सार्वजनिक हित विरुद्ध कुनै कसूर नगरेको,

(ख) कुनै पनि फौजदारी कसूरमा सजाय नपाएको,

(ग) राज्यलाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने कुनै कर, दस्तुर तथा बाँकी बक्यौता नरहेको,

- (घ) दामासाहीमा नपरेको,
(ङ) समितिका सदस्यहरू आफ्नो परिवारको सदस्य वा नातेदार नरहेको।

९. अनुमोदन गर्ने आधार: संसदीय सुनुवाई समितिले प्रस्तावित व्यक्तिको उपयुक्तताका सम्बन्धमा देहायको आधारमा अनुमोदन गर्नेछः-

- (क) प्रस्तावित व्यक्तिको योग्यता तथा कार्यअनुभव,
(ख) प्रस्तावित व्यक्तिले पेश गरेको कार्ययोजना,
(ग) विषयवस्तुको ज्ञान, विश्लेषण गर्ने क्षमता तथा तार्किक शक्ति,
(घ) व्यक्तित्व, सिर्जनशीलता र नेतृत्वदायी भूमिका,
(ङ) प्रस्तुतीकरण शैली र समय व्यवस्थापन,
(च) सम्बन्धित निकाय वा प्रस्तावित पदप्रतिको प्रतिबद्धता ।

१०. संसदीय सुनुवाई गर्ने: (१) संसदीय सुनुवाई समितिले प्रस्तावित व्यक्तिसँग संसदीय सुनुवाई गर्दा खुल्ला वा बन्द रूपमा गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम संसदीय सुनुवाई गर्दा सदस्यले प्रस्तावित व्यक्तिसँग पालै पालो प्रश्न सोध्न वा जानकारी लिने गरी व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम संसदीय सुनुवाई गर्दा देहायका विषयमा बन्द सुनुवाई गर्नु पर्नेछः-

- (क) व्यक्तिगत गोपनीयता हनन हुने विषय,
(ख) व्यक्तिगत प्रतिष्ठामा आँच आउने विषय,
(ग) गोप्य वित्तीय तथा बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी जानकारी समावेश भएको विषय,
(घ) प्रचलित कानूनमा गोप्य रहने भनी उल्लेख भएको अन्य विषय,
(ङ) प्रस्तावित व्यक्तिले बन्द सुनुवाईमा व्यक्त गर्न चाहेको विषय।

(४) उपदफा (३) बमोजिम बन्द सुनुवाई गर्दा बैठकमा सुनुवाई गरिने प्रस्तावित व्यक्ति र संसदीय सुनुवाई समितिलाई सहयोग गर्न आवश्यक पर्ने कर्मचारी मात्र रहनेछन् ।

(५) प्रस्तावित व्यक्तिसंग संसदीय सुनुवाई गर्दा प्रस्तावित पदसँग सम्बन्धित विषय, प्रस्तावित व्यक्तिले पेश गरेको कार्ययोजना, प्रतिवद्धताहरू, निजको अनुभव, प्राप्त जानकारी र उजुरीको आधारमा गर्नु पर्नेछ ।

(६) संसदीय सुनुवाई समितिले संसदीय सुनुवाई गर्नु अघि कुनै विषयमा सम्बन्धित विषय विज्ञसँग छलफल गर्न सक्नेछ ।

(७) संसदीय सुनुवाई समितिले प्रत्येक प्रस्तावित व्यक्तिको एकै पटक वा पटक पटक गरी संसदीय सुनुवाई शुरु गरेको सात दिनभित्र सुनुवाई गरिसक्नु पर्नेछ ।

११. सदस्यको आचरण: (१) संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक सञ्चालनमा सबै सदस्यहरूले सभापतिलाई सहयोग गर्नु पर्नेछ ।

(२) संसदीय सुनुवाईको लागि प्रस्तावित व्यक्तिको नाम प्राप्त भएपछि कुनै पनि सदस्यले व्यक्तिगत रूपमा त्यस्तो व्यक्तिसँग सम्पर्क गर्नु हुँदैन ।

(३) सदस्यले आफ्नो कर्तव्य पालनाको क्रममा उच्च नैतिकता तथा सदाचारको व्यवहार गर्नु पर्नेछ ।

(४) सदस्यले संसदीय सुनुवाईका क्रममा प्रस्तावित व्यक्तिबाट वा अन्य कुनै किसिमले प्राप्त भएका गोप्य जानकारी संसदीय सुनुवाई समितिमा छलफल हुँदा बाहेक अन्य अवस्थामा आफू पदमा भए वा नभएमा पनि प्रकट गर्नु हुँदैन ।

१२. उपसमिति गठन गर्न सक्ने: (१) प्रस्तावित व्यक्ति उपर गम्भीर प्रकृतिका जानकारी वा उजुरी परी थप छानबिन गर्नुपर्ने भएमा संसदीय सुनुवाई समितिले बढीमा पाँचजना सदस्यहरू रहेको उपसमिति गठन गरी छानबिन गराउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको उपसमितिले छानबिन गरी सोको प्रतिवेदन संसदीय सुनुवाई समिति समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको उपसमितिको कार्यावधि तथा कार्यदिश उपसमिति गठन गर्दाका बखत निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

१३. स्वार्थ बाझिएमा भाग लिन नपाइने: (१) प्रस्तावित व्यक्ति कुनै सदस्यको परिवारको सदस्य वा नातेदार रहेको वा कुनै सदस्यको प्रस्तावित व्यक्तिसँग वित्तीय, पेशागत वा व्यावसायिक स्वार्थ रहेछ भने त्यस्तो प्रस्तावित व्यक्तिको सम्बन्धमा हुने छलफल, संसदीय सुनुवाई तथा निर्णयमा भाग लिन र आफ्नो मत दिन पाउने छैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि संसदीय सुनुवाई समितिको बैठकको गणपूरक संख्या पुऱ्याउनको लागि त्यस्तो सदस्यको उपस्थिति मान्य हुनेछ ।

(३) कुनै सदस्यको प्रस्तावित व्यक्तिसँग उपदफा (१) बमोजिमको अवस्था विद्यमान रहेमा त्यस्तो सदस्यले संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक शुरु हुनु भन्दा अगावै सभापतिलाई लिखित जानकारी दिनु पर्नेछ ।

१४. नाम फिर्ता लिन सक्ने: (१) प्रस्तावित व्यक्तिले संसदीय सुनुवाईमा सहभागी हुन नचाहेमा संसदीय सुनुवाई हुनु अगावै संसदीय सुनुवाई समितिमा निवेदन दिई प्रस्तावित पदबाट आफ्नो नाम फिर्ता लिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन प्राप्त भएमा महासचिवले निजको सनाखत गराई सोको जानकारी संसदीय सुनुवाई गर्न सिफारिस गर्ने सम्बन्धित निकायलाई दिनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम संसदीय सुनुवाई समितिले जानकारी दिएको व्यक्ति प्रस्तावित पदमा नियुक्तिका लागि अनुमोदन नभएको मानिनेछ ।

१५. गोपनीयता कायम राख्ने: संसदीय सुनुवाई समिति वा उपसमितिले प्रस्तावित व्यक्तिको सम्बन्धमा प्राप्त जानकारी वा उजुरी उपर छानविन गर्दा जानकारी दिने व्यक्ति वा उजुरीकर्तासँग गरेको छलफलको विषयको बारेमा गोपनीयता कायम राख्नु पर्नेछ ।

१६. आफ्नो भनाई राख्न मौका दिनु पर्ने: प्रस्तावित व्यक्तिलाई संसदीय सुनुवाईका क्रममा संसदीय सुनुवाई समितिले निर्धारण गरेको प्रक्रिया बमोजिम आफ्नो भनाई राख्ने पर्याप्त मौका दिनु पर्नेछ ।

१७. सम्बन्धित निकायमा पठाउने: (१) संसदीय सुनुवाई समितिले प्रस्तावित व्यक्तिको नाम प्राप्त भएको साठी दिनभित्र संसदीय सुनुवाई गरी प्रस्तावित पदमा नियुक्तिका लागि अनुमोदन भएको वा नभएको स्पष्ट उल्लेख गरी सम्बन्धित निकायमा पठाउनु पर्नेछ ।

(२) संसदीय सुनुवाई समितिले उपदफा (१) बमोजिम कुनै प्रस्तावित व्यक्ति प्रस्तावित पदमा नियुक्तिका लागि अनुमोदन नभएमा सोको आधार र कारण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

(३) प्रस्तावित व्यक्ति संसदीय सुनुवाई समितिलाई लिखित जानकारी नदिई संसदीय सुनुवाईका लागि तोकेको मिति, समय र स्थानमा उपस्थित नभएमा त्यस्तो व्यक्ति प्रस्तावित पदमा नियुक्तिका लागि अनुमोदन नभएको उल्लेख गरी सम्बन्धित निकायमा पठाउनु पर्नेछ ।

१८. सिफारिस फिर्ता गर्ने: (१) प्रतिनिधि सभा विघटन भएको अवधिमा संसदीय सुनुवाईको लागि सम्बन्धित निकायबाट प्रस्तावित व्यक्तिको नाम सिफारिस भई आएमा महासचिवले त्यस्तो व्यक्तिको संसदीय सुनुवाई हुन नसक्ने भनी सम्बन्धित निकायमा सिफारिस फिर्ता पठाइदिनु पर्नेछ ।

(२) प्रतिनिधि सभा कायम रहेको अवस्थामा संसदीय सुनुवाईको लागि प्रस्तावित व्यक्तिको नाम प्राप्त भए तापनि संसदीय सुनुवाई सम्बन्धी कारबाही समाप्त नहुँदै प्रतिनिधि सभा विघटन भएमा उपदफा (१) बमोजिम सम्बन्धित निकायमा सिफारिस फिर्ता पठाउनु पर्नेछ ।

१९. जानकारी गराउने: संसदीय सुनुवाई समितिले संसदीय सुनुवाईका क्रममा प्रस्तावित व्यक्तिले प्रस्तुत गरेका कार्ययोजना र प्रतिवद्धताहरुको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अनुगमन गर्न संघीय संसदको सम्बन्धित विषयगत समिति र प्रस्तावित पदसँग सम्बन्धित तालुक निकाय वा कार्यालयमा लिखित रूपमा जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

२०. संसदीय सुनुवाई समितिको सचिवको काम र कर्तव्य: यस ऐनमा अन्यत्र उल्लिखित काम र कर्तव्यको अतिरिक्त संसदीय सुनुवाई समितिको सचिवको अन्य काम र कर्तव्य देहाय बमोजिम हुनेछ:-

(क) सभापतिको निर्देशन अनुसार संसदीय सुनुवाई समितिको बैठक बोलाउने,

- (ख) संसदीय सुनुवाई समितिले गरेका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने वा गराउने,
- (ग) सचिवालयमा राखिने अभिलेखलाई अद्यावधिक गराई व्यवस्थित र सुरक्षित रूपमा राख्ने व्यवस्था मिलाउने,
- (घ) दफा १८ बमोजिमको अवस्थामा संसदीय सुनुवाई हुन नसक्ने भनी सम्बन्धित निकायमा सिफारिस फिर्ता पठाउने,
- (ङ) संसदीय सुनुवाई समितिले गरेका काम कारवाहीको अनुगमन, सुपरिवेक्षण र समन्वय गर्ने,
- (च) संसदीय सुनुवाई समितिमा रहेका अभिलेख प्रमाणित गर्ने,
- (छ) आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारका विभिन्न निकायसँग समन्वय गर्ने ।

२१. संसदीय सुनुवाई समितिको सचिवालय: (१) संसदीय सुनुवाई समितिको सचिवालय संघीय संसद सचिवालयमा रहनेछ ।

(२) महासचिवले संसदीय सुनुवाई समितिको सचिव भई काम गर्नेछ ।

२२. कार्यविधि निर्धारण: यस ऐनमा अन्यत्र उल्लेख भएको बाहेक संसदीय सुनुवाई समितिको अन्य कार्यविधि संसदीय सुनुवाई समितिले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

२३. सहयोग गर्नु पर्ने: संसदीय सुनुवाई समिति वा उपसमितिले कुनै विषयमा छानबिन गर्दा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सहयोग माग गरेमा सम्बन्धित निकायले सहयोग गर्नु पर्नेछ ।

(२) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

प्रस्तावना : कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

संघीय संसदले यो ऐन बनाएको छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम "कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७९" रहेको छ।

(२) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ को दफा २ मा संशोधन: कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ (यस पछि "मूल ऐन" भनिएको) को दफा २ को,-

(१) खण्ड (ख) मा रहेका "सम्झनु पर्छ" भन्ने शब्दहरू पछि "र सो शब्दले सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक, कर्मचारी, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य र कार्यस्थलमा रहेका प्रशिक्षार्थी समेतलाई जनाउँछ" भन्ने शब्दहरू थपिएका छन्।

(२) खण्ड (ग) को,-

(क) उपखण्ड (१) पछि देहायको स्पष्टीकरण थपिएको छ:-

"स्पष्टीकरण: यस उपखण्डको प्रयोजनको लागि "सरकारी निकाय" भन्नाले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका कार्यालय वा निकाय सम्झनु पर्छ।"

(ख) उपखण्ड (४) पछि देहायको उपखण्ड (५) थपिएको छ:-

"(५) सामुदायिक विद्यालय।"

३. मूल ऐनको दफा ४ मा संशोधन: मूल ऐनको दफा ४ को उपदफा (१) मा रहेका ",कुनै किसिमको दबाव, प्रभाव वा प्रलोभनमा पारी वा हतोत्साहित गरी" भन्ने शब्दहरूको सट्टा ",कुनै किसिमले" भन्ने शब्दहरू राखिएका छन्।

४. मूल ऐनको दफा ५ मा संशोधन: मूल ऐनको दफा ५ को उपदफा (१) को,-

- (१) खण्ड (क) पछि देहायको खण्ड (क१) थपिएको छः-
- "(क१) कार्यस्थलमा यौनजन्य दुर्व्यवहार हुन नसक्ने गरी काम गर्न र सेवा दिन सुरक्षित वातावरण सृजना गर्ने,"
- (२) खण्ड (ख) को सट्टा देहायको खण्ड (ख) राखिएको छः-
- "(ख) यौनजन्य दुर्व्यवहार हुन नदिन कर्मचारीका लागि समय समयमा अभिमुखीकरण तथा सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने तथा सेवाग्राहीलाई सजग गराउने,"
- (३) खण्ड (ड) को सट्टा देहायको खण्ड (ड) राखिएको छः-
- "(ड) कार्यस्थलमा गुनासो पेटिका राख्ने र प्राप्त भएका गुनासोको सुनुवाई गर्ने।"
५. मूल ऐनको दफा ७ मा संशोधनः मूल ऐनको दफा ७ को उपदफा (१) मा रहेका "प्रमाण सहित" भन्ने शब्दहरू झिकिएका छन्।
६. मूल ऐनको दफा ८ मा संशोधनः मूल ऐनको दफा ८ को उपदफा (२) पछि देहायको उपदफा (२क) थपिएको छः-
- "(२क) उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि एकपटक यौनजन्य दुर्व्यवहारमा सजाय पाएको व्यक्तिले पुनः यौनजन्य दुर्व्यवहार गरेमा मिलापत्र गर्न सकिने छैन।"
७. मूल ऐनको दफा ९ मा संशोधनः मूल ऐनको दफा ९ को,-
- (१) उपदफा (७) पछि देहायको उपदफा (७क.) थपिएको छः-
- "(७क.) यौनजन्य दुर्व्यवहारबाट पीडित कर्मचारी वा सेवाग्राहीलाई मनोविमर्श वा मनोवैज्ञानिक सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिएमा उजुरी सुन्ने अधिकारीले प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको सेवा केन्द्रमा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउन पठाउन सक्नेछ।"
- (२) उपदफा (८) को सट्टा देहायको उपदफा (८) राखिएको छः-
- "(८) यौनजन्य दुर्व्यवहार गरेको प्रमाणित भएको कुनै कर्मचारीलाई निजको सेवा शर्त सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारबाही गरी व्यवस्थापकले त्यस्तो कर्मचारीलाई सो कार्यालयबाट अन्यत्र कामकाज गर्ने गरी व्यवस्थापन गर्नु पर्नेछ।"

(३) उपदफा (८) पछि देहायका उपदफा (९) र (१०) थपिएका छन्:-

"(९) उपदफा (८) बमोजिम विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित निकाय वा कार्यालयको कर्मचारीको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा यौनजन्य दुर्व्यवहार गरेकोमा विभागीय कारबाही हुने व्यवस्था रहेनछ भने त्यस्तो कानूनमा सो व्यवस्था समावेश नभएसम्मका लागि यौनजन्य दुर्व्यवहार गर्ने कर्मचारीलाई दुई वर्षदिखि पाँच वर्षसम्म बढुवा रोक्का वा दुई देखि पाँच तलब बृद्धि रोक्का हुने गरी यस ऐन बमोजिम विभागीय कारबाही गर्नु पर्नेछ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम विभागीय कारबाही हुन नसक्ने कुनै कर्मचारी वा व्यवस्थापकले यौन दुर्व्यवहार गरेको प्रमाणित भएमा निजलाई सो पदबाट मुक्त गर्ने आधार मानी सम्बन्धित निकायले कारबाही गर्नु पर्नेछ।"

८. मूल ऐनको दफा १२ मा संशोधन: मूल ऐनको दफा १२ को उपदफा (३) पछि देहायको उपदफा (३क) थपिएको छ:-

"(३क) कसैले दफा १७क. विपरीत काम गरेमा छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुनेछ ।"

९. मूल ऐनमा दफा १७क. थप: मूल ऐनको दफा १७ पछि देहायको दफा १७क. थपिएको छ:-

"१७क. गोप्य रहने: (१) दफा ६ बमोजिमको गुनासो र दफा ७ बमोजिमको उजुरीको विषयवस्तु, पीडित, प्रतिवादी र साक्षीको पहिचान, मिलापत्र, व्यवस्थापक र उजुरी सुन्ने अधिकारीले यस ऐन बमोजिम गरेको सुनुवाई वा कारबाही गोप्य हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा ६ बमोजिमको गुनासो, दफा ७ बमोजिम पर्न आएको उजुरी, पीडितको संख्या र उजुरीको कारबाहीको अवस्थाका सम्बन्धमा जानकारी दिन सकिनेछ।"

१०. मूल ऐनको दफा २२ मा संशोधन: मूल ऐनको दफा २२ को सट्टा देहायको दफा २२ राखिएको छ:-

"२२. नियम बनाउने अधिकार: (१) यस ऐनको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक नियमहरू बनाउन सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) को सर्वसामान्यतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी देहायका विषयमा नियमहरू बनाउन सकिनेछः-

(क) गुनासो सुनुवाई सम्बन्धी,

(ख) उजुरीकर्ताको संरक्षण सम्बन्धी,

(ग) मिलापत्र सम्बन्धी,

(घ) निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी,

(ङ) उजुरीको ढाँचा तोक्ने सम्बन्धी,

(च) यौनजन्य दुर्व्यवहार सम्बन्धी अन्य विषय ।"

(३) मुलुकी देवानी संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

प्रस्तावना : मुलुकी देवानी संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई संशोधन गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

संघीय संसदले यो ऐन बनाएको छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम "मुलुकी देवानी संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि ऐन, २०७९" रहेको छ।

(२) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ मा संशोधन : मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को,-

(१) दफा ४० को उपदफा (५) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (१) पछि देहायको खण्ड (१क.) थपिएको छ:-

“(१क) कुनै जिवीत पतिले त्यस्तो घोषणा पछि अर्को विवाह गरेको रहेछ भने त्यस्तो वैवाहिक सम्बन्धमा कुनै असर पर्ने छैन।”

(२) दफा ७१ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा रहेका “वा कुष्ठ रोगी भएको” भन्ने शब्दहरू झिकिएका छन्।

(३) दफा ७६ को,-

(क) उपदफा (१) मा रहेका “कानून बमोजिम तोकिएको अधिकारी समक्ष” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अधिकारी समक्ष” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन्।

(ख) उपदफा (३) मा रहेका “प्रचलित कानून बमोजिमको ढाँचामा” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरी तोकिएको ढाँचामा” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन्।

(४) दफा ८० को उपदफा (२) मा रहेका “प्रचलित कानूनले तोकिएको” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएका बमोजिमको” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(५) दफा १०३ पछि देहायको दफा १०३क. थपिएको छः-

“१०३क.छोरा छोरीले अंश पाउने: अंश लिई सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले अर्को विवाह गरेमा निजले अंश बापत पाएको सम्पत्ति निजको पूर्व पति तर्फ छोरा छोरी भएमा त्यस्ता छोरा छोरीले र नभएमा निज आफैले लिन पाउनेछ।”

(६) दफा १०७ को उपदफा (१) मा रहेका “अगाडि नै” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “भिन्न” भन्ने शब्द राखिएको छ ।

(७) दफा ११३ को,-

(क) उपदफा (१) को सट्टा देहायको उपदफा (१) राखिएको छः-

“(१) कुनै दम्पतिको छोरा छोरी जन्मिएमा आमा वा बाबुले प्रचलित कानून बमोजिमको म्यादभिन्न नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको अधिकारी समक्ष जन्म दर्ताको लागि निवेदन दिनु पर्नेछ।”

(ख) उपदफा (२) मा रहेका “रकम जरिवाना बापत” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “बिलम्ब शुल्क” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन्।

(ग) उपदफा (५) को सट्टा देहायको उपदफा (५) राखिएको छः-

“(५) उपदफा (३) बमोजिम सम्बन्धित अधिकारीले प्रत्येक महिना दर्ता भएको जन्म दर्ताको विवरण कानून बमोजिम तोकिएको निकायमा यथाशीघ्र पठाउनु पर्नेछ।”

- (घ) उपदफा (६) झिकीएको छ ।
- (८) दफा १२४ को दफा शिर्षकमा रहेको “नियन्त्रण” भन्ने शब्दको सट्टा “संरक्षण” भन्ने शब्द राखिएको छ ।
- (९) दफा १३२ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) पछि देहायको खण्ड (छ१) थपिएको छ: -
- “(छ१) दफा १२६ बमोजिमको जिम्मेवारी र कर्तव्य पालना नगरेको,”
- (१०) दफा १७२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा देहायको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थपिएको छ:-
- “तर,
- आधुनिक चिकित्सा विधीबाट परीक्षण गर्दा जायजन्म हुने सम्भावना नदेखिएको भनी सम्बन्धित विशेषज्ञ चिकित्सकले गरेको सिफारिस नेपाल सरकारले गठन गरेको मेडिकल बोर्डले अनुमोदन गरेमा विवाह भएको पाँच वर्ष पुरा भएपछि धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री राख्न बाधा परेको मानिने छैन।”
- (११) दफा २१६ को उपदफा (४) पछि देहायको उपदफा (५) थपिएको छ: -
- “(५) अंशबण्डा गर्दा कुनै अंशियारबिच नातामा विवाद परेमा त्यस्तो विवादको निरोपण गरी अंशबण्डा गर्नु पर्नेछ ।
- तर दफा ७४ बमोजिमको अवस्थामा सोही बमोजिम अंशबण्डा गर्नु पर्नेछ।”
- (१२) दफा २२२ को उपदफा (२) पछि देहायको उपदफा (३) थपिएको छ: -
- “(३) उपदफा (२) बमोजिम सम्पत्तिको फाँटवारी दिनु पर्ने व्यक्तिले म्यादभिन्न अंशबण्डा लाग्ने सम्पूर्ण सम्पत्तिको फाँटवारी

नदिएमा त्यस्तो सम्पत्ति दफा २२६ बमोजिम लुकाए वा छिपाएको मानिनेछ ।”

(१३) दफा २२५ को उपदफा (१) मा रहेको “समेत” भन्ने शब्दको सट्टा “तारेख गुजारेमा वा” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(१४) दफा २३४ पछि देहायको दफा २३४क. थपिएको छः-

“२३४क. सम्पत्ति फिर्ता पाउने: कुनै विवाहित महिलाले पति तर्फ अंशबण्डा नहुदै सगोलको सम्पत्ति लिई अर्को विवाह गरेमा त्यस्तो सम्पत्ति निजको पूर्व पतिले वा पूर्व पतिका अंशियारले फिर्ता पाउनेछ।”

(१५) दफा २३९ को उपदफा (१) को खण्ड (ड) मा रहेको “छोरातर्फका” भन्ने शब्दको सट्टा “छोरा छोरीतर्फका” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(१६) दफा २४९ को उपदफा (३), (४) र (५) मा रहेको “संघीय” भन्ने शब्दको सट्टा “नेपाल सरकार,” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन्।

(१७) दफा ३२३ को उपदफा (३) पछि देहायको उपदफा (३क.) थपिएको छः-

“(३क.) गुठीको सम्पत्ति खिया लागी, टुटी फुटी, सडिगली वा अन्य कुनै किसीमले नोक्सान हुन जाने देखिएमा त्यस्तो सम्पत्तिलाई तत्कालै नोक्सान नहुने प्रकृतिको सम्पत्तिमा परिवर्तन गरी गुठीको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्नु पर्नेछ ।”

(१८) दफा ३८६ को उपदफा (२) मा रहेका “मासिक बीस हजार” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “मासिक एक लाख” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(१९) दफा ४६४ को उपदफा (१) को खण्ड (ज) को सट्टा देहायको खण्ड (ज) राखिएको छः-

“(ज) मासिक पाँचलाख रुपैयाभन्दा बढी घर बहाल लिनु दिनु गरेको लिखत,”

(२०) दफा ४६८ को उपदफा (२) मा रहेका “पारित दस्तुर” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “पारित गर्दा लाग्ने दस्तुर” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(२१) दफा ४६९ को उपदफा (१) को खण्ड (ड) को सट्टा देहायको खण्ड (ड) राखिएको छः -

“(ड) घर बहाल भए घर बहालमा दिने लिनेले समान हिस्सामा दुबैले,”

(२२) दफा ४८६ को उपदफा (५) मा रहेका “नालिस गर्ने हदम्याद” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “फैसला कार्यान्वयनको म्याद” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

(२३) रूपान्तर: मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ मा रहेका देहायका शब्दहरूको सट्टा देहाय बमोजिमका शब्दहरू राखी रूपान्तर गरिएको छः-

“(क) ठाउँ ठाउँमा रहेका “जिल्लास्तरीय प्रशासनिक कार्यालय” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “जिल्ला प्रशासन कार्यालय” ।

“(ख) भाग ६ को ठाउँ ठाउँमा रहेको “परिच्छेद” भन्ने शब्दको सट्टा “भाग” ।

३. मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा संशोधन : मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को,-

(१) दफा ३६ को,-

(क) उपदफा (२) को ठाउँ ठाउँमा रहेका “पचास हजार रुपैया” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “एक लाख रुपैया” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।

- (ख) उपदफा (२), (३) र (४) मा रहेका “वडा समितिको कार्यालय” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “वडा कार्यालय” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।
- (२) दफा ६८ को खण्ड (छ) मा रहेका “हक दावा” भन्ने शब्दको सट्टा “हक दावी” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।
- (३) दफा ७१ को उपदफा (१) को खण्ड (घ) को अन्त्यमा “अंकबाट” भन्ने शब्द थपिएको छ ।
- (४) दफा १५३ को उपदफा (२) मा रहेका “मुद्दा किटान नगरी सामान्य रूपमा” भन्ने शब्दहरू झिकीएका छन् ।
- (५) दफा २२५ को उपदफा (१क) मा रहेका “उपदफा (५)” भन्ने शब्दहरूको सट्टा “उपदफा (१)” भन्ने शब्दहरू राखिएका छन् ।
- (६) दफा २५२ को,-
- (क) उपदफा (१) पछि देहायको उपदफा (१क) थपिएको छः-
- “(१क) कसैले फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा अवरोध गरेमा फैसला कार्यान्वयन गर्न खटिएका कर्मचारीले त्यस्तो अवरोध गर्ने व्यक्तिहरूको नाम र ठेगाना उल्लेख गरी प्रतिवेदन दिनु पर्नेछ ।”
- (ख) उपदफा (२) मा रहेको “व्यक्तिलाई” भन्ने शब्द पछि “कर्मचारीको प्रतिवेदनको आधारमा वा पक्षको माग बमोजिम” भन्ने शब्दहरू थपिएका छन् ।

अनुसूची-१०

आ.व.२०७८/७९ मा नेपाल सरकार समक्ष गरिएका सिफारिस तथा पेश

गरिएका अध्ययन प्रतिवेदनहरू

(३.२.३ सँग सम्बन्धित)

- (१) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७९

१. पृष्ठभूमि :

सम्बत् २०७४ साल आश्विन ३० गते प्रमाणिकरण भई सम्बत् २०७५ साल भाद्र १ गतेदेखि प्रारम्भ भएका मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ कार्यान्वयनमा आएको चार वर्ष पूरा हुन लागेको छ। तीन वर्षभन्दा बढी अवधिको कार्यान्वयन क्रममा प्राप्त अनुभवको आधारमा उल्लिखित दुई संहितामा रहेका केही प्रावधानमा थप परिमार्जन र संशोधन गरी यसमा आवश्यक सुधार हुनु पर्ने सरोकारवाला निकायको धारणा रहेको देखिन्छ। विभिन्न समयमा विभिन्न निकायमा भएका माननीय न्यायाधीश तथा अदालतका कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीसंगको अन्तरक्रिया तथा छलफल, न्यायाधीशहरूको सम्मेलन, बरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरू र सरोकारवालाहरूबाट समेत मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा सुधार गर्न सुझाव दिएको पाइन्छ।

कानूनको सुधार निरन्तर रूपमा हुने प्रक्रिया हो। कानूनलाई समय सापेक्ष बनाई यसलाई गतिशील बनाउन समय समयमा कानूनको समीक्षा भई समसामयिक सुधारको आवश्यक हुन्छ। कानूनको समसामयिक सुधारबाट नै कानून प्रणालीले स्थायित्व प्राप्त गरी यसलाई मानव अधिकार मैत्री र सूचना प्रविधि मैत्री बनाउन सम्भव हुन्छ। यही कुरालाई मध्य नजर गरी नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिमको जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा त्यससँग सम्बन्धित कार्यविधि कानूनको संशोधन र परिमार्जन गरी

मस्यौदा तयार गर्न नेपाल कानून आयोग (यस पछि "कानून आयोग" भनिएको) ले देहाय बमोजिमको एक कार्यदल (यस पछि "कार्यदल" भनिएको) गठन गरेको थियो :-

- (१) श्री जागेश्वर सुवेदी, अध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग -संयोजक
- (२) श्री लीला देवी गडतौला, सचिव, नेपाल कानून आयोग -सदस्य
- (३) श्री नारायण प्रसाद पन्थी, रजिष्ट्रार, सर्वोच्च अदालत -सदस्य
- (४) श्री भरतमणि रिजाल, सहसचिव, नेपाल कानून आयोग -सदस्य
- (५) श्री हुम बहादुर के.सी., सहसचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय -सदस्य
- (६) श्री आयाम शर्मा, शाखा अधिकृत, नेपाल कानून आयोग -सदस्य-सचिव

२. कार्यदलको कार्यक्षेत्र :

कार्यदललाई मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ (यस पछि "देवानी संहिता" भनिएको) तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ (यस पछि "देवानी कार्यविधि संहिता" भनिएको) को अध्ययन गरी त्यसमा तत्काल गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनको प्रारूप तयार गरी संशोधनको मस्यौदा पेश गर्न कायदेशि सुम्पिएको थियो। कार्यदललाई नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय तथा अन्य सम्बद्ध निकायबाट आयोगमा प्राप्त सुझाव अध्ययन गर्न तथा देवानी कानूनसँग सम्बन्धित विषय विज्ञबाट सुझाव प्राप्त गर्ने कायदेशि दिइएको थियो।

३. अध्ययन र मस्यौदा विधि :

कार्यदलले आफूलाई प्राप्त गरेको कायदेशि पूरा गर्न अध्ययनपत्र तयार गरी मोटामोटी रूपमा उल्लिखित संहितामा तत्काल गर्नु पर्ने सुधारको विषय पहिचान गरेको थियो। नेपाल कानून आयोग र कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय (यस पछि "कानून मन्त्रालय" भनिएको) को संयुक्त आयोजनामा देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहिताका कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या सम्बन्धमा माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्च अदालत पाटनका माननीय न्यायाधीश, काठमाडौं उपत्यकाका जिल्ला न्यायाधीश, वरिष्ठ अधिवक्ता, अधिवक्ता

तथा अन्य सरोकारवाला निकायसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रमबाट विभिन्न सुझावहरू प्राप्त भएको थियो।

पहिचान भएका विषयमा विभिन्न निकायबाट प्राप्त सुझाव तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमबाट प्राप्त सुझावका आधारमा संशोधनको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार पारिएको थियो। प्रारम्भिक मस्यौदा उपर कार्यदलका सदस्यहरू बिच दफावार छलफल गरिएको थियो। प्रारम्भिक मस्यौदामा कार्यदलले देवानी कानूनका विज्ञ, देवानी कानूनको कार्यान्वयनमा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न पदाधिकारीसँग छलफलका क्रममा काठमाडौं उपत्यकाका उच्च अदालत, जिल्ला अदालतका रजिष्ट्रार र श्रेष्ठेदार तथा फैसला कार्यान्वयन अधिकारीलाई समेत आयोगमा आमन्त्रण गरी भौतिक दूरी कायम गर्दै आयोगका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव तथा सहसचिवहरू सँगको उपस्थितिमा छलफल गरिएको थियो।

त्यस्तै आयोगका निवर्तमान अध्यक्ष श्री माधव पौडेल, महिला अधिकारकर्मीहरू तथा विभिन्न नागरिक समाजका प्रतिनिधीहरूलाई समेत आयोगमा अलग अलग आमन्त्रण गरी छलफल गराई राय प्रतिक्रियाका साथै सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो।

देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहिताको प्रस्तावित संशोधन मस्यौदाका सम्बन्धमा पटक पटक गरी सघीय संसदको प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभाका माननीय सदस्य, उच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू, जिल्ला न्यायाधीशहरू, वरिष्ठ अधिवक्ता, अधिवक्ता, कानून विषय अध्ययन गराउने विभिन्न कलेजका प्राध्यापक तथा उपप्राध्यापकहरू, महिला अधिकारकर्मी, नागरिक समाजका प्रतिनिधीहरू तथा अन्य सरोकारवाला निकायसँग अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरी राय प्रतिक्रिया तथा सुझाव लिएको थियो।

त्यसैगरी कानून मन्त्रालय र Japan International Cooperation Agency (JICA) Nepal Office को संयुक्त आयोजना तथा कानून आयोगको सहकार्यमा देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहिताको कार्यान्वयन पश्चात सोको सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय छलफलमा काठमाण्डौं उपत्यका बाहिरका जिल्ला न्यायाधीशहरू, सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल बार एसोसिएशन, सर्वोच्च बार एसोसिएसन तथा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानका प्रतिनिधीहरू, वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरू र

विभिन्न मन्त्रालयका उच्च पदस्थ कर्मचारीहरु समेतले छलफल गरी राय प्रतिक्रियाका साथै सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो।

देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहिताको सुझाव संकलनको क्रममा कानून आयोगले प्रतिनिधिसभा तथा राष्ट्रिय सभाका माननीय सदस्यहरु, नेपाल ल क्याम्पसका उपप्राध्यापकहरु, वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरु, नेपाल बार एसोसियशनका महासचिव, देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहिता जारी गर्दा संलग्न तत्कालिन व्यवस्थापिका-संसदका सदस्यहरु र विभिन्न नागरिक समाजका प्रतिनिधीहरूसंग प्रस्तावित मस्यौदामा अन्तरक्रिया तथा छलफल गरी राय सुझाव लिएको थियो।

विगतमा कानून आयोगले अपनाएको सर्वोत्तम अभ्यास अनुसार काठमाण्डौ उपत्यका र काठमाण्डौ उपत्यका बाहिरका सरोकारवालाहरूसँग परामर्श बैठक गर्नु पर्नेमा यस वर्ष कोभिड-१९ को प्रकोपको कारणले काठमाण्डौ उपत्यका बाहिरका सरोकारवालाहरूसँग परामर्श बैठक गर्न सम्भव हुन सकेन।

कार्यदलले विभिन्न चरणमा भएका अन्तरक्रिया कार्यक्रम तथा परामर्श बैठकबाट प्राप्त टिप्पणी, सुझाव तथा सिफारिस र विभिन्न विज्ञहरूसँग गरेको छलफलको आधारमा परिमार्जित गरी प्रस्तावित मस्यौदा तयार गरी आयोग समक्ष पेश गरेको छ।

४. संशोधनको विवरण र त्यसको कारण :

देवानी संहिता तथा देवानी कार्यविधि संहितामा गरिएको मुख्य-मुख्य संशोधन र त्यसको आधार र कारण देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

(१) मुलुकी देवानी संहिता, २०७४

(क) मृत्यु घोषणा भएकी पत्नीको पतिले अर्को विवाह गरेको अवस्था :

मुलुकी देवानी संहिताको दफा ४० को उपदफा (१)^१ मा कुनै व्यक्ति बिना सूचना लगातार बाह्र वर्षदेखि बेपत्ता भएमा वा त्यस्तो व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वभाविक रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले बाह्र वर्षदेखि कुनै

^१ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ४० को उपदफा (१)।

जानकारी नपाएमा त्यस्तो व्यक्ति जीवित रहेको प्रमाण प्राप्त भएकोमा बाहेक त्यस्तो व्यक्तिको मृत्यु भएको मानिने व्यवस्था रहेको छ ।

त्यसै गरी सोही दफाको उपदफा (४)^२ मा कुनै व्यक्ति बिना सूचना बेपत्ता भएको वा कुनै विपद् वा दुर्घटनामा परेकोले निजको मृत्युको सम्बन्धमा न्यायिक घोषणा गरी पाउँ भनी त्यस्तो व्यक्ति बेपत्ता भएको वा मृत्यु भएको मिति, ठेगाना, कारण र आधार सहित खुलाई सरोकारवाला व्यक्तिले निवेदन दिएमा अदालतले सबुत प्रमाण बुझी त्यस्तो व्यक्तिको सम्बन्धमा मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश गर्न सक्नेछ ।

यसै सन्दर्भमा, सोही दफाको उपदफा (५) मा मृत घोषित भइसकेको व्यक्ति जीवित रूपमा फर्की अघि भएको न्यायिक घोषणा बदर गरी पाउँ भनी निज आफैले वा निजको मृत्यु भएको मिति न्यायिक घोषणा भएको मितिभन्दा फरक परी मृत्यु सम्बन्धी न्यायिक घोषणा संशोधन गरी पाउँ भनी निजको हकदारले निवेदन दिएमा अदालतले सो सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो न्यायिक घोषणाको आदेश संशोधन वा बदर गर्नेछ । कुनै जीवित पत्नीले पतिको मृत्युको न्यायिक घोषणाको आदेश भएपछि अर्को विवाह गरेको रहेछ भने घोषित व्यक्तिसँग (पूर्व पति) को वैवाहिक सम्बन्ध पुनः स्थापित हुन सक्ने छैन^३ भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

तर, कुनै पुरुषको पत्नी बाह्र वर्षसम्म बेपत्ता भएको कारणले निजको मृत्यु भएको न्यायिक घोषणा पश्चात यदि जिवित नै फिर्ता आएको अवस्थामा वैवाहिक स्थिति के हुने भन्ने बारेमा कानून मौन रहेको छ । न्यायिक घोषणा पश्चात पत्नी जिवित नै फिर्ता आई न्यायिक घोषणा बदर गराएको अवस्थामा पतिलाई बहुविवाह मुद्दा लाग्न सक्ने वा नसक्ने स्पष्ट नभएकोले कुनै जिवित पतिले आफ्नो पत्नी बाह्र वर्षसम्म बेपत्ता भएको कारणले निजको मृत्यु भएको न्यायिक घोषणा पछि अर्को विवाह गरेको रहेछ भने त्यस्तो पुरुषको वैवाहिक सम्बन्धमा कुनै असर नपर्ने गरी व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

२ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ४० को उपदफा (४) ।

३ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ४० को उपदफा (५) ।

(ख) कुष्ठ रोगीसँग झुक्याई विवाह गर्न वा गराउन नहुने व्यवस्था खारेज गर्न आवश्यक: मानव अधिकार परिषद्ले साउन १, २०७७ मा कुष्ठरोगबाट प्रभावित व्यक्ति र तिनका परिवार माथि हुने भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकको कार्यदिशका लागि सङ्कल्प पत्र पारित गरेको देखिन्छ।⁴ यस सङ्कल्प पत्र मार्फत परिषद्ले राज्यलाई कुष्ठ रोग तथा तिनका परिवारले सामना गर्नु पर्ने भेदभावपूर्ण व्यवहारको अन्त्य गरी उनीहरूको समावेशिता र सहभागितालाई सहज बनाउने नीतिको निर्माण गर्ने कार्यलाई अझै सशक्त बनाउन आव्हान गरेको पाइन्छ। कुष्ठ रोग पूर्ण रूपमा निको हुने रोगको रूपमा प्रमाणित भइसकेको अवस्थामा एक पटक कुष्ठ रोग लागि निको भइसकेका व्यक्तिसँग विवाह गराउन नहुने प्रावधान आफैँमा कुष्ठ रोगी प्रति अपमानजनक तथा भेदभावजनक रहेको देखिन्छ। देवानी संहिताको दफा ७१ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा रहेको उक्त प्रावधानलाई खारेज गरी सो भेदभावजन्य प्रावधानलाई हटाउन आवश्यक देखिन्छ।

(ग) विवाह दर्ताको विषयमा कानूनी व्यवस्थामा स्पष्टता: देवानी संहिताको दफा ७६ को उपदफा (१) मा उल्लेख भएको विवाह दर्ता अधिकारी राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन, २०७६ ले नतोकेको हुदाँ हाल यस विषयमा प्रचलित कानून मौन भएको पाइन्छ। सो ऐनले विवाह दर्ता अधिकारी नतोकेकोले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अधिकारी समक्ष विवाह दर्ताको निवेदन दिन आवश्यक देखिन्छ। त्यसैगरी सोही दफाको उपदफा (३)⁵ मा प्रचलित कानून बमोजिमको ढाँचामा विवाह दर्ताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्नुपर्नेमा राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन, २०७६ मा प्रमाणपत्रको ढाँचाको विषयमा मौन रहेको हुँदा प्रमाणपत्रको ढाँचाको व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकोले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा तोकेको ढाँचामा प्रमाणपत्र दिन आवश्यक भएको देखिन्छ। साथै, दफा ८० को उपदफा (२) मा विवाह दर्ताको निवेदन दिएको अवस्थामा प्रचलित कानून बमोजिमको

4 Human Right Council, Resolution 44/6, Elimination of discrimination against persons affected by leprosy and their family members, Adopted on 16th July, 2020.

5 मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ७६ को उपदफा (३)।

ढाँचामा प्रमाणपत्र प्रदान गर्नु पर्नेमा⁶ प्रचलित कानून यस विषयमा मौन रहेको र सोको आवश्यकता भएको हुनाले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा तोकेको ढाँचामा प्रमाणपत्र दिन आवश्यक देखिन्छ।

(घ) पितृत्व इन्कार गर्न सक्ने व्यवस्थामा स्पष्टता: देवानी संहिताको दफा १०७ को उपदफा (२) मा पति पत्नी बिच अन्यथा सहमति भएकोमा बाहेक विवाह भएको एक सय असी दिन अगाडि नै पत्नीबाट जन्मिएको शिशुको पितृत्वलाई पतिले र त्यस्तो शिशुको जन्म हुनु अगाडि नै पतिको मृत्यु भइसकेको रहेछ भने निजको हकवालाले इन्कार गर्न सक्नेछ^७ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

उक्त व्यवस्थाले कुनै महिलासंग विवाह भएको १८० दिन अगाडी नै जन्मिएको शिशुलाई इन्कार गर्न सक्ने हुँदा सो व्यवस्थालाई संशोधन गरी विवाह भएको १८० दिन भित्र जन्मिएको शिशुको पितृत्वलाई पति (बाबु) वा पतिको हकवालाले इन्कार गर्न सक्ने हुनु पर्नेमा देखिएकोले समसामयिक रूपमा मिलाउन आवश्यक देखिन्छ।

(ङ) छोरा छोरीले अंश पाउने: पतिको कारणबाट सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्थामा पत्नीले माग गरेमा सम्बन्धित अदालतले सम्बन्ध विच्छेद गर्नु अघि पति पत्नी बिच अंशबण्डा गर्न लगाउनु पर्ने व्यवस्था देवानी संहिताले गरेको छ।^८

देवानी संहिताको दफा २१४ को उपदफा (२) मा विधवाले अर्को विवाह गरेमा निजले अंश बापत पाएको सम्पत्ति त्यस्ती विधवाको अघिल्लो पति तर्फ छोरा छोरी भएमा त्यस्ता छोरा छोरीले र नभएमा निज आफैँले लिन पाउने^९ व्यवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी सोही संहिताको दफा १०३ मा सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाको मृत्यु भएमा निजको सम्पत्ति निजका छोरा, छोरी भए त्यस्ता

6 मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ८० को उपदफा (२)।

7 मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा १०७ को उपदफा (२)।

8 मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ९९ उपदफा (१)।

9 मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा २१४ को उपदफा (२)।

छोरा छोरीले र छोरा छोरी नभए पूर्व पतिबाट पाएको सम्पत्ति त्यस्ता पतिले र अन्य सम्पत्ति माइतीपट्टिका हकवालाले पाउने व्यवस्था रहेको छ।

तर सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले अर्को विवाह गरेको अवस्थामा निजको पूर्व पतिबाट लिएको अंशको व्यवस्थापनको बारेमा कानून मौन रहेको छ ।

विधवा (एकल महिला) ले अर्को विवाह गरेमा निजले अंश बापत पाएको सम्पत्ति अघिल्लो पति तर्फका छोरा छोरीलाई दिनु पर्ने तर सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिला (एकल महिला) ले अर्को विवाह गरेमा अंश बापत पाएको सम्पत्ति छोरा छोरीलाई दिन नपर्ने व्यवस्था आफैमा (एकल महिलाबिच) असमान देखिएकोले समान अवस्थाका महिलालाई (दुबै महिलाको अवस्था एकल रहेको) समान व्यवस्था गराउन आवश्यक देखिन्छ ।

देवानी संहिताले महिलाले पिता र विवाह पश्चात पतिको तर्फबाट अंश पाउने हक सुरक्षित गरेको छ। महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गरी अर्को विवाह गरे तापनि नयाँ पति तर्फबाट अंशको हक स्थापित हुनेछ।

त्यसै गरी देवानी संहिताको दफा ११४ को उपदफा (१) मा प्रत्येक नाबालकलाई आमा बाबुले संयुक्त रूपमा हेरचाह र स्याहार सम्भार गर्नु पर्ने¹⁰ व्यवस्था रहेको छ।

त्यस्तै सोही संहिताको दफा ११५ को उपदफा (१) मा पति पत्नीको वैवाहिक सम्बन्ध अन्त्य भएकोमा निजहरूबाट जन्मिएको नाबालकको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था गरी पाँच वर्ष उमेर पूरा नभएको नाबालक भए आमाले अर्को विवाह गरेको भए वा नभएपनि निजले चाहेमा आमाको जिम्मा, पाँच वर्षभन्दा माथिको नाबालक भए आमाले अर्को विवाह गरेकोमा बाहेक निजले चाहेमा निजको जिम्मा र अन्य अवस्थामा बाबुको जिम्मा रहने भनी बाबुलाई नाबालकको दायित्व सुम्पेको छ।

¹⁰ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ११४ को उपदफा (१)।

त्यस्तै सोही दफाको उपदफा (४) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा “आमाले अर्को विवाह गरिसकेकोमा पाँच वर्ष पूरा भएको नाबालक जिम्मा लिन निजलाई कर लागने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेकोले नाबालकको हकमा बाबुलाई कुनै हालतमा जिम्मेवारीबाट पन्छिन पाउने व्यवस्था गरेको देखिदैन।

त्यसै गरी देवानी संहिताको दफा को उपदफा ११८ (१) मा “पति पत्नी बिचको वैवाहिक सम्बन्ध अन्त्य भए तापनि निजहरूबाट जन्मिएका छोरा, छोरीको बाबु, आमा माथिको कानूनी अधिकार र निज प्रतिको बाबु, आमाको दायित्व कायमै रहनेछ” भन्ने व्यवस्था समेत रहेकोले सम्बन्ध बिच्छेद गरेको महिलाको छोरा छोरी रहेछन् भने निजले छोरा छोरी उपरको कानूनी दायित्व बहन गर्नु पर्ने र त्यस्तो दायित्वबाट पन्छिन मिल्ने होइन। महिलाले सम्बन्ध बिच्छेद गर्दा आफ्नो छोरा छोरी प्रतिको दायित्व अन्त्य हुने पनि होइन। यसका साथै छोरा छोरी आफ्नै संरक्षकत्वमा राखेको अवस्थामा बाहेक उक्त महिलाले सम्बन्ध बिच्छेद गर्दा आफ्नो छोरा छोरी प्रतिको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुँदैन।

तसर्थ, पूर्व पति तर्फको छोरा छोरीको पैतृक सम्पत्ति माथिको अधिकार संरक्षण गर्न, आमाबाबुबाट छोरा छोरी प्रतिको दायित्व समान गर्न समेत अंश लिई सम्बन्ध बिच्छेद गरेकी महिलाले अर्को विवाह गरेमा निजले अंश बापत पाएको सम्पत्ति निजको पूर्व पति तर्फका छोरा छोरी भएमा त्यस्ता छोरा छोरीले पाउने र त्यस्ता छोरा छोरी नभएमा निज आफैले पाउने व्यवस्था गर्न उपयुक्त र आवश्यक भएको छ।

(च) जन्म दर्ताको प्रावधानलाई व्यक्तिगत घटना दर्ता सम्बन्धी कानून अनुरूप बनाउन आवश्यक: राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ र देवानी संहितामा रहेको जन्म दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था फरक फरक रहेको छ। देवानी संहिताको दफा ११३ को उपदफा (१) मा कानूनले तोकेको अधिकारी समक्ष निवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा हाल राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ मा सो सम्बन्धी व्यवस्था

नरहेकोले उक्त प्रावधानलाई संशोधन गरी कार्यान्वयनयोग्य बनाउन आवश्यक रहेको छ। त्यसैगरी सोही दफा ११३ को उपदफा (२) मा ऐनमा तोकिएको समयमा जन्म दर्ता नगरेमा जन्म दर्ता गराउनु पर्ने दायित्व भएको परिवारको सदस्यलाई जरिवाना हुने भन्ने व्यवस्था रहेकोमा राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ मा यसरी जन्म दर्ता नगरेमा विलम्ब शुल्क लिने व्यवस्था भएकोले सोही बमोजिम मिलाउन आवश्यक रहेको छ।

त्यसैगरी सोही दफाको उपदफा (५) मा उल्लेख भए बमोजिम जन्म दर्ताको विवरण नेपाल सरकारको मन्त्रालयमा पठाउने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत विषय संघको अधिकारक्षेत्रभित्र नपरी प्रदेशको अधिकारक्षेत्रको रहेको र राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६ मा त्यस्तो विवरण केन्द्रीय पञ्जिकाधिकारी तथा प्रदेश सरकारको सम्बन्धित निकायमा पठाउने व्यवस्था भएकोले¹¹ सोही बमोजिम संशोधन गर्न आवश्यक भएको छ। यस कारण सोही दफामा रहेको उपदफा (६) को व्यवस्था समेत स्वतः निष्कृत्य रहने हुँदा उपदफा उपदफा (६) लाई खारेज गरी संशोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

(छ) संहितामा बालमैत्री शब्दको प्रायोग गर्न आवश्यक: देवानी संहिताको दफा १२४ को दफा शिर्षकमा नाबालक आमा बाबुको सुपरीवेक्षण र नियन्त्रणमा रहने व्यवस्था भएकोमा बालबालिका आमा बाबुको संरक्षणमा रहने भएकोले नियन्त्रण शब्द प्रयोग गर्नुको सट्टा बालबालिकामैत्री शब्दको रूपमा संरक्षण शब्द प्रयोग गर्न आवश्यक देखिन्छ।

(ज) धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्न सक्ने व्यवस्थामा संशोधनको आवश्यकता: मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १७२ उपदफा (१) को खण्ड (क) मा विवाह भएको दश वर्षसम्म पनि सन्तान नभएका दम्पतिलाई धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्न सक्ने¹² व्यवस्था गरेको देखिन्छ। अहिलेको

¹¹ राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण ऐन, २०७६, दफा २७ उपदफा (१)।

¹² मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा १७२ को उपदफा (१) को खण्ड (क)।

अवस्थामा कुनै दम्पतिबाट जायजन्म हुने वा नहुने भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने आधुनिक चिकित्सा विधीहरू विकसित भइसकेका छन्। पति वा पत्नी वा दुबैको कारणबाट जायजन्म हुन नसक्ने अवस्थामा धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्ने विकल्पलाई प्रवर्द्धन गर्दा छोरा छोरीको प्राप्तिबाट वञ्चित हुने अवस्थाको अन्त्य भई धर्मपुत्र धर्मपुत्रीलाई समेत धर्मपिता र धर्ममाताको प्राप्तिको अवसर सृजना हुने देखिन्छ।

विवाह पश्चात् आधुनिक चिकित्सा विधीबाट परीक्षण गर्दा छोरो छोरीको जायजन्म हुने सम्भावना नदेखिएको भनी प्रमाणित भएको अवस्थामा त्यस्ता दम्पतिले विवाह भएको दश वर्षसम्म धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्न पर्खन नपरोस र त्यस्ता दम्पतिबाट जायजन्म नहुने प्रमाणित भएमा सन्तान प्राप्तिबाट वञ्चित हुने अवस्थाको अन्त्य गर्न आवश्यक भएको हुँदा दफा १७२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश थप गरी उक्त दशवर्षको अवधिलाई पाँचवर्ष सम्म सिमित बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

(झ) नाताको विवादको निरूपणका लागि कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता: अंश सम्बन्धी नालिस परेपछि कतिपय अवस्थामा नाता सम्बन्धी विवाद शुरु हुने गर्दछ। यसरी नाताको विवाद परेमा अंशबण्डा सम्बन्धी मुद्दा तामेलीमा रहने गरेको देखिन्छ। अंशबण्डाको विषय र नाताको विवाद एक अर्कोमा सम्बन्धित रहेको तथा सम्वेदनशिल हुन्छ। कतिपय अवस्थामा नाताको विवाद परेपछि अंशको विवाद अगाडी नबढ्ने र सो विषयमा कानूनमा कुनै व्यवस्था नभएकोले पहिले नाताको विवाद निरूपण गर्नु पर्ने विषयलाई समावेश गर्न आवश्यक देखिन्छ।

(ञ) फाँटवारी दिनु पर्ने व्यक्तिले फाँटवारी नदिएमा त्यस्तो सम्पत्ति लुकाए वा छिपाएको मानिने व्यवस्था: हाल देवानी संहिताको दफा २२५ को उपदफा (१) मा “सम्पत्तिको फाँटवारी दिनु पर्ने व्यक्तिले फाँटवारी नदिएमा वा निजले प्रतिउत्तर पेश नगरी म्याद गुजारी बसेमा र अंश पाउँ भन्नेले समेत सम्पत्तिको फाँटवारी दिन नसकेमा अदालतले सोही कुरा खुलाई नालिस गर्नेको कागज गरी पछि फाँटवारी दिएका बखत अंशबण्डा

हुने गरी मुद्दा तामेलीमा राख्नु पर्नेछ” भनी मुद्दा तामेलीमा जाने व्यवस्था रहेको छ। फाँटवारी बुझाउनु पर्ने व्यक्तिले फाँटवारी नबुझाउनाले अन्य अंशियारले सगोलको सम्पत्ति माथिको अधिकारबाट समेत वञ्चित हुने अवस्था रहेको छ भने त्यस्ता मुद्दा समयमा फैसला हुन नसक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ। जसले गर्दा अंश लिई सम्बन्ध बिच्छेद गर्न चाहने महिलालाई अन्याय पर्न जाने देखिन्छ ।

फाँटवारी दिनु पर्ने व्यक्ति (वादी वा प्रतिवादी वा दुबै) ले म्यादभिन्न फाँटवारी नदिएमा त्यस्तो सम्पत्ति लुकाए छिपाएको मानिने व्यवस्थाले अंशबण्डाको प्रक्रिया छिटो र सम्बन्धित अंशियारले आफ्नो आफ्नो अंश समयमानै पाउने अवस्था हुन्छ। सम्पत्तिको फाँटवारी दिनु पर्ने व्यक्तिले म्यादभिन्न फाँटवारी नदिएमा त्यस्तो सम्पत्ति देवानी संहिताको दफा २२६ बमोजिम लुकाए वा छिपाएको मानिने व्यवस्था थप गरी उक्त जटिलताको निरूपण गर्न आवश्यक देखिन्छ।

(ट) सगोलको सम्पत्ति लिई अर्को विवाह गरेमा सम्पत्ति फिर्ता पाउने:
देवानी संहिताको दफा २०५ मा सगोलको सम्पत्ति अंशबण्डा गर्ने प्रयोजनको लागि पति, पत्नी, बाबु, आमा, छोरा, छोरी अंशियार मानिने^{१३} व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी दफा २०६ को उपदफा (१) मा प्रत्येक अंशियार अंशको समान हकदार हुने व्यवस्था रहेको छ । अंशबण्डा नहुँदै विवाहित महिलाले सगोलको सम्पत्ति लिई अर्को विवाह गरेमा त्यस्तो सम्पत्ति कस्को हुने भन्ने बारेमा देवानी संहितामा कुनै व्यवस्था गरेको देखिँदैन। यदि विवाहित महिलाले पति तर्फ अंशबण्डा नहुँदै सगोलको सम्पत्ति (पति, पत्नी, बाबु, आमा, छोरा, छोरीको अंश भाग लाग्ने) लिई अर्को विवाह गरेको अवस्थामा त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गरी सगोलको सम्पत्तिका अंशियारको हक स्थापित गर्न आवश्यक रहेको छ। कुनै विवाहित महिलाले अंशबण्डा हुने पति तर्फको सगोलको सम्पत्ति लिई अर्को विवाह गरेमा त्यस्तो सम्पत्ति निजको पूर्व पति, छोरा छोरी वा पूर्व

¹³ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा २०५।

पतिका अंशियारलाई फिर्ता गर्नु पर्ने भनी व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यक देखिन्छ।

(ठ) गुठीको उचित सञ्चालन र सम्पत्तिको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक भएको: गुठीको सञ्चालन, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापन एक महत्वपूर्ण विषय हो। गुठीको व्यवस्थापकले गुठीको सम्पत्तिको उचित व्यवस्थापन गर्न असमर्थ हुँदा उक्त सम्पत्ति नोक्सान हुने सम्भावना बढेर जाने देखिन्छ। यस समस्याको समाधान स्वरूप गुठीको सम्पत्ति खिया लागी, टुटी फुटी, सडिगली वा अन्य कुनै किसीमले नोक्सान हुन जाने देखिएमा त्यस्तो सम्पत्तिलाई तत्कालै नोक्सान नहुने प्रकृतिको सम्पत्तिमा परिवर्तन गर्न सक्ने तर बेचबिखन गर्न नपाउने प्रावधानको आवश्यकता रहेको छ। साथै, यस प्रावधानले गुठीको उचित सञ्चालन र प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि समेत आवश्यक रहेको देखिन्छ।

(ड) घरबहालको सम्झौताका सम्बन्धमा संशोधन आवश्यक: देवानी संहिताको दफा ३८६ को उपदफा (२) मा मासिक बीस हजार रूपैयाँसम्मको घर बहालमा लिन दिन बहाल लिने व्यक्तिसँग लिखित सम्झौता गर्नु नपर्ने व्यवस्था रहेको छ। तर, हाल सामान्य बसोबास गर्न समेत बीस हजार रूपैयाँभन्दा बढी घरबहाल तिर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ। जुन शहरमा घरबहालमा बस्नेहरूको लागि व्यवहारिक देखिदैन। यसरी हालको परिप्रेक्षमा बीस हजार रूपैयाँसम्म कायम गर्दा समसामयिक र व्यवहारिक नभएको कारण स्थानीय तहमा दर्ता हुने गरेको देखिँदैन। सोही कारण सम्झौता गर्नु पर्ने घरबहालको दरको हदलाई बढाई एकलाख रूपैयाँ भन्दा बढीको घरबहालको सम्झौतामात्र स्थानीय तहमा दर्ता गर्नलाई थप प्रभावकारी र कार्यान्वयन योग्य बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

साथै, सोही संहिताको दफा ४६४ को उपदफा (१) को खण्ड (ज) मा मासिक एक लाख रूपैयाँभन्दा बढी घर बहाल लिनु दिनु गरेको लिखत सम्बन्धित कार्यालयबाट पारित गराउनु पर्ने¹⁴ व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तो

¹⁴ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ४६४ को उपदफा (१) को खण्ड (ज)।

लिखत सम्बन्धित कार्यालयबाट पारित नगराएमा कानूनी मान्यता पाँउदैन। हालको अवस्थामा व्यवसायिक रुपमा मासिक एकलाख रुपैयाँ घर बहाल लिने विषय सामान्य बन्दै गएकोले पाँचलाख रुपैयाँसम्मको घर बहालको लिखतलाई पारित गरिरहन नपर्ने र सो भन्दा बढीको घरबहाल सम्बन्धी लिखतमात्र पारित गरी समयानुकूल बनाउन समेत आवश्यक देखिन्छ।

(२) मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को संशोधनसंगै त्यसको कार्यविधिको रुपमा रहेको मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ का केही प्रावधानहरूको संशोधन र केही नयाँ प्रावधानहरूको व्यवस्था हुन आवश्यक देखिएको छ। देवानी कार्यविधि संहितामा समावेश गर्न आवश्यक देखिएका केही नयाँ व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

(क) मान्य हुने लिखतको रकमको हद बढाउन आवश्यक: देवानी कार्यविधि संहिताको दफा ३६ को उपदफा (२) मा ल्याप्चे सहीछाप गर्नु पर्ने पचास हजार रुपैयाँभन्दा बढी रकमको वा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी त्यस्तो रकममा नघट्ने गरी निर्धारण गरेको रकमभन्दा बढी रकमको नेपालभित्र घरसारमा तयार भएको लिखत सम्बन्धित पक्षहरू स्थानीय तह वा स्थानीय तहको वडा कार्यालयमा उपस्थित भई सक्कल लिखतको शिरमा त्यस्तो कार्यालयबाट प्रमाणित गराउनु पर्नेछ र त्यसरी प्रमाणित गर्दा लिखतमा लिखतका कारणीहरूलाई प्रमाणित गर्ने कार्यालयले सहीछाप गराउनु पर्नेछ भनी व्यवस्था भएको देखिन्छ।

हालको परिप्रेक्षमा पचास हजार रुपैयाँभन्दा बढी रकमको लिखत दर्ता गराउनु पर्ने प्रावधान कार्यान्वयन नभएकोले सोको हद बढाई कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन उक्त रकमको हदलाई बढाउन आवश्यक देखिन्छ। सोको लागि हाल रहेको पचास हजार रुपैयाँभन्दा बढीको लिखतको सट्टा एकलाख रुपैयाँ भन्दा बढीको लिखत दर्ता गराउनु पर्ने व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिएको छ।

(ख) अदालतले अवहेलनामा कारबाही चलाउन वा कारबाही गर्न सक्ने विषयलाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक: हाल देवानी कार्यविधि संहिताको दफा २५२ को उपदफा (१) मा मुद्दामा फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नु मुद्दाका पक्षको कर्तव्य रहने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। तर, फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा अवरोध गरेमा कसैले जानकारी नदिई अदालतले कसरी कारबाही चलाउने भन्ने विषयमा उक्त दफा मौन रहेको देखिन्छ। तसर्थ सोही दफाको उपदफा (१)¹⁵ पछि उपदफा (१क.) थप गरी फैसला कार्यान्वयन गर्न खटिएका कर्मचारीले अवरोध गर्ने व्यक्तिको नाम र ठेगाना प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्ने र सोको आधारमा कारबाही गरी फैसला कार्यान्वयनमा सहजता ल्याउन आवश्यक देखिन्छ।

त्यसैगरी फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा अवरोध गर्ने व्यक्तिलाई अदालतले कानून बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाउन वा एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुबै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था सोही दफाको उपदफा (२) मा रहेको छ। तर, फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा अवरोध गर्ने व्यक्तिलाई अवहेलनामा कारबाही चलाउने आधार स्पष्ट पार्न र अदालतले कर्मचारीको प्रतिवेदन वा पक्षको माग बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाउने व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ।

५. उपर्युक्त व्यवस्थाहरूको लागि प्रस्तावित मस्यौदा तथा त्यसको औचित्य र उपादेयता सहितको तीन महले विवरण तथा देवानी संहिता र देवानी कार्यविधि संहितामा गर्नु पर्ने अन्य सामयिक सुधार र त्यस सम्बन्धी प्रस्तावित व्यवस्था तथा त्यसको औचित्य सम्बन्धी तीन महले विवरण यसै प्रतिवेदनसाथ संलग्न गरिएको छ।
६. यस अघि विभिन्न प्रकरणहरूमा लेखिएका आधार र कारण सहित मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा प्रस्ताव गरिएका यसैसाथ संलग्न मस्यौदा बमोजिम संशोधन हुन उपयुक्त देखी आवश्यक कारबाहीको लागि नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को उपदफा (ढ) बमोजिम नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिएको छ।

¹⁵ मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २५२ को उपदफा (१)।

(२) जवर्जस्ती करणी लगायत यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी एक अध्ययन

१. पृष्ठभूमी

मुद्दा दर्ता गर्नका लागि अवधि किटान गरी कानूनले तोकिदिएको निश्चित समयसीमालाई हदम्याद भनिन्छ। कानूनद्वारा प्रदान गरिएको हक गैरकानूनी रूपमा हनन भएमा सोको प्रचलनका लागि वा कसूरदारलाई कानूनी कारबाही गराउनका लागि सक्षम निकायमा नालिश गर्न जान निश्चित गरिएको समयसीमा नै हदम्याद हो।

कानूनले हक र अधिकारको सुनिश्चिततामात्र नगरी सो हक-अधिकार हनन भएमा वा आघात पुगेमा पाउने उपचारको व्यवस्था पनि गरेको हुन्छ। त्यसैले भनिन्छ कि जहाँ अधिकार हुन्छ, त्यहाँ उपचार पनि हुन्छ (*Ubi jus ibi remedium*) (Wherever there is a right, there is a remedy)। त्यस्तो उपचारात्मक व्यवस्था कार्यविधि कानूनमा समेटिएको हुन्छ। हदम्यादको सिद्धान्त त्यही कार्यविधि कानूनको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो। हदम्याद सम्बन्धी प्रश्न कानूनी एवं प्राविधिक प्रश्न हो। यो प्रारम्भिक प्रश्न हो जसको निराकरण पछि मात्र मुद्दाको तथ्यभिन्न प्रवेश गरी प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्याय प्रदान गरिन्छ। हदम्याद भूतप्रभावी नभई भविष्यप्रभावी हुन्छ। हदम्यादलाई पक्षहरूको मज्जुरीले परित्याग वा सर्त बन्देजद्वारा घटाउन वा परिवर्तन गर्न सकिदैन।

कानूनी प्रक्रियामा प्रमाण आवश्यक हुन्छ। प्रमाणको अभावमा न्याय स्थापित गर्न कठिन हुन्छ। निश्चित समयभित्र उजुरी प्राप्त भएमा प्रमाण नष्ट हुनबाट जोगिने र प्रमाण संकलनमा सहज हुने, कसूरदार भाग्न उम्कन नपाउने र पीडितको कथनको विश्वसनीयता प्रमाणित हुने भई प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्न सकिने हुनाले हदम्यादको व्यवस्था गरिएको हो। त्यसैगरी समयमा उपचार नखोज्नेलाई कानूनले सहयोग गर्न सक्दैन। ढिलो न्याय दिनु न्याय दिन इन्कार गर्नु सरह (*Justice delayed is Justice denied*) हो भन्ने प्राकृतिक न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको छ। यस सिद्धान्तअनुसार पीडितले कसूर हुनासाथ यथाशीघ्र उजुरी दिनुपर्ने हुन्छ। समयमा उजुरी नदिई ढिलासुस्ती गरेमा पीडित उपचारको हकबाट वञ्चित हुनसक्छ।

कुनै मुद्दा दायर गर्न हदम्याद चाहिने वा नचाहिने भन्ने सन्दर्भमा वैज्ञानिक वा विधिशास्त्रीय आधारभन्दा पनि सामाजिक आधारको प्रमुख भूमिका रहने गर्दछ। गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा जस्तै यौनजन्य कसूरमा हदम्याद तोकिएको खण्डमा अपराधी कानूनबाट बच्न हदम्याद नगुज्रिएसम्म लुकेरै बस्न सक्छ जसले गर्दा दण्डहिनताको अवस्था सृजना हुन्छ। त्यसैले समाजमा अपराध गर्नु हुँदैन भन्ने चेतना हरेक मानिसमा जाग्रित गराई अपराधजन्य घटना बारम्बार नघट्न भनेर हरेकलाई सचेत राख्न गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ।

२. हदम्यादको आवश्यकता र औचित्य

पीडितले आफूमाथि अन्याय भएको वा मुद्दा गर्नु पर्ने कारण (Cause of Action) भएको यथोचित समयमा नै उपचार खोज्न मनासिव चासो (Reasonable Diligence) देखाउनु पर्छ, वेवास्ता गर्नु हुँदैन। लामो समयको निस्कृत्यता पछि मुद्दा चल्दा प्रमाण गुमाउने सम्भावना अत्यधिक हुने भएकोले न्याय प्राप्ति हुन नसक्ने अवस्थाको सृजना हुन्छ। हदम्यादको औचित्य र आवश्यकतालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- (क) उजुरी गर्न पाउने अनिश्चितता हटाई एउटा निश्चित अवधि पछि विवादको अन्त्य होस् भनी मान्न,
- (ख) पीडकलाई समयमा नै कानूनको दायरामा ल्याउन,
- (ग) प्रमाणको प्राप्तिलाई सहज बनाउन, प्रमाणको सुरक्षा गर्न र अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन,
- (घ) उजुरीको शिघ्र न्यायिक सुनुवाई अघि बढाउन,
- (ङ) ढिला न्याय दिनु न्याय दिन इन्कार गर्नु सरह हो भन्ने न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति दिलाउन,
- (च) व्यक्तिलाई जहिलेसुकै मुद्दा लाग्न सक्ने व्यवस्था हुँदा आरोपित व्यक्ति जीवनभर मुद्दा लाग्ने भयमा बाँच्नु पर्ने अवस्था श्रृजना हुने भएकोले त्यस्तो अवस्थाको अन्त्य गरी संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारको संरक्षण गर्न,
- (छ) पीडितको हित रक्षा गरी समयमा नै विवाद समाधान गर्न,
- (ज) पीडित व्यक्तिमा जागरुकता र तदारुकता ल्याउन,
- (झ) अदालतमा मुद्दाको चाप कम गर्न,
- (ञ) समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम राख्न।

(ट) समाजमा सुव्यवस्थाको प्रत्याभूति र कानूनी संरक्षणको प्रत्याभूति गरी कानूनी राज्यको स्थापना गर्न मद्दत पुर्याउन।

जहिलेसुकै मुद्दा लाग्न सक्ने अवस्थाले आरोपित व्यक्ति जीवनभर मुद्दा लाग्ने भयमा बाँच्नुपर्ने र असत्य आरोप लागेकै भरमा आत्मसम्मान र इज्जतमा आँच आउन सक्ने हुन्छ जसले गर्दा उसको मानसिक स्वास्थ्यमा असर परी नकारात्मक कदम समेत चाल्न सक्ने र संविधानमा उल्लिखित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक समेत हनन हुन जाने हुनसक्छ। जहिलेसुकै मुद्दा लाग्न सक्ने गरी व्यक्ति खतरामा रहिरहनुपर्ने अवस्था आउनसक्ने, रिसइबी साँध्न बिना प्रमाण मौखिक रूपमा बोलेको भरमा जुनसुकै व्यक्तिलाई पनि आरोप लगाउन सकिने, निर्दोष व्यक्ति पनि कानूनको दायरामा आउने खतरा रहने, तथ्यहिन प्रमाण खडा गर्न सक्ने, ढिला उजुरी गर्दा पीडितको उजुरीको सत्यतामा नै प्रश्न उठ्न सक्ने र न्याय नपाएको अवस्थामा पीडितलाई नै समाजले नराम्रो दृष्टिले हेर्न सक्ने अवस्था आउनसक्ने भएकोले हदम्यादको व्यवस्था गर्नु परेको हो। हदम्याद सामान्य नियम हो भने हदम्याद नराख्नु अपवादात्मक व्यवस्था हो।

कतिपय गम्भीर मुद्दाहरूमा देहायका कारणले हदम्याद तोकिएको हुँदैन -:

- (क) जहिलेसुकै मुद्दा लाग्ने भएमा संकित व्यक्तिमा सदैव त्रास रहने हुँदा आपराधिक भावना सक्रिय हुन नपाउने,
- (ख) गम्भीर प्रकृतिका संगीन अपराधहरूमा हदम्यादको व्यवस्था गर्दा छोटो समयमा प्रमाण संकलन गर्न अप्ठ्यारो हुने भएकोले सम्बद्ध प्रमाणको संकलन भई अपराधीले अपराधबाट उन्मुक्ति नपाउने,
- (ग) कसूरहरू लुकीछिपी बस्न सक्ने तथा अपराधी पक्राउ नपरी अपराध सम्बन्धी तथ्य नखुल्ने भएकोले अपराधीले अपराधको सजाय पाउनु पर्छ भन्ने उद्देश्यले,
- (घ) खुल्ला सीमाना भएको ठाउँमा कसूरदार अर्को देशमा गएर बस्ने र हदम्याद गुज्रेपछि मात्र फर्कने भएको कारण अपराधको दायराबाट उम्कन सक्ने भएकोले,
- (ङ) समाजमा अपराध गर्नेले उन्मुक्ति पाउन सक्दैन भन्ने चेतना हरेक मानिसमा जाग्रित भई अपराधजन्य घटना कम गर्न,

(ड) पीडित तत्काल मानसिक रूपले कमजोर हुने हुँदा कसूर भएको भन्ने कुराको जानकारी तत्कालै दिन नसक्ने र आफूमाथि परेको आघातबाट बाहिर निस्कन लामो समय लाग्ने भएकोले पीडितलाई उचित उपचार प्रदान गर्न।

३. हदम्यादको विस्तार वा स्थगन

कतिपय अवस्थामा कानूनमा भएको हदम्याद विस्तार वा स्थगन पनि हुन सक्छ। हदम्यादलाई विस्तार गर्न सकिने वा नसकिने सम्बन्धमा विभिन्न देशका अदालतका विभिन्न व्याख्याहरू रहेको पाइन्छ, जुन पछाडि चर्चा गरिनेछ। प्रायजसो देशका अदालतहरूले अनुचित विलम्बमा हदम्याद विस्तार हुन नसक्ने व्याख्या गरेको देखिन्छ।

हदम्यादको स्थगनको सम्बन्धमा हदम्याद स्थगनको सिद्धान्त (Doctrine of tolling) को विकास भएको पाइन्छ।¹⁶ यस सिद्धान्तले कानूनमा भएको हदम्यादलाई निश्चित आधारमा रोक्न वा ढिला गर्न अनुमति दिन्छ। कानूनमा तोकिएको हदम्याद सकिएपछि पनि केही औचित्यपूर्ण आधारमा मुद्दा दायर गर्न सकिने मान्यता राख्छ। मुद्दा गर्नु पर्ने कारण (cause of action) उत्पन्न भएको बखत पीडित वा वादी नाबालक रहेको, मानसिक रूपमा असक्षम रहेको, कुनै कसूरमा सजाय भई जेलमा रहेको, प्रतिवादीले दिवालियापन (bankruptcy) मा मुद्दा दायर गरेको कारण अन्य मुद्दाहरू मुलतवीमा रहेको र प्रतिवादी भौतिक रूपमा क्षेत्राधिकारभित्र नरहेको भन्ने मनासिव आधारमा यो सिद्धान्त बमोजिम कानूनमा तोकिएको हदम्याद पछि पनि उजुरी गर्न सकिन्छ।

कानूनमा हदम्याद राख्दा र नराख्दा फाइदा र बेफाइदा दुबै हुने अवस्था भए तापनि केही विशेष र गम्भीर प्रकारका कसूरहरूमा पीडितको अवस्था, वारदातको परिस्थिति, सामाजिक अवस्था आदिका कारण हदम्याद निर्धारण गर्न उपयुक्त मानिदैन। त्यस्ता कसूरहरूमा हदम्याद राख्नुपर्ने अवस्थामा लामो हदम्याद राख्नु उपयुक्त मानिन्छ।

४. हदम्यादको प्रभाव

¹⁶ McGovern, Bruce A. (Fall 2000). ["The New Provision for Tolling the Limitations Periods for Seeking Tax Refunds: Its History, Operation and Policy, and Suggestions for Reform"](#). Missouri Law Review. 65 (4) p. 1–80.

हदम्यादको व्यवस्थाले न्याय प्रणालीमा सहज र असहज दुबै परिस्थित उत्पन्न हुनसक्छ। हदम्यादको व्यवस्था गरिएमा समयमा नै उजुरी परी प्रमाण सङ्कलन प्रभावकारी हुन गई न्याय प्राप्ति सहज हुन्छ भने कतिपय कसूरमा हदम्याद नाघेका कारणले पीडित न्यायबाट बञ्चित हुनसक्ने अवस्था समेत आउन सक्छ। हदम्यादका सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ: -

सकारात्मक प्रभाव

उजुरी गर्न पाउने अनिश्चितता हट्ने।

वारदातको अनुसन्धान र अभियोजन यथाशिघ्र सम्पन्न गरिने भएकोले प्रभावकारी हुने।

यथा समयमा उजुरीको न्यायिक प्रकृया अघि बढ्ने।

अभियुक्तले फरार हुने समय पाउन नसक्ने हुँदा अभियुक्त पक्राउ गर्न, प्रमाण जुटाउन र अभियोग प्रमाणित गर्न सहज हुने।

पीडितलाई तत्काल कानूनी संरक्षणको प्रत्याभूति दिलाउन सकिने। न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति दिलाउन सहज हुने।

अनुसन्धान र अभियोजन प्रभावकारी

नकारात्मक प्रभाव

गम्भीर प्रकृतिका कसूरमा पीडित आघात (trauma) बाट बाहिर निस्कन समय लाग्ने भएकोले हदम्यादमा उजुरी गर्न नसक्ने स्थिति आउन सक्ने अवस्थामा न्याय दिलाउने कार्यमा बाधा पर्नसक्ने।

हदम्याद नाघे पश्चातको उजुरी वा जाहेरी दर्ता हुन नसक्ने भई कसूरदारले सजायबाट उनमुक्ति पाउन सक्ने।

हदम्यादप्रति जोकोही सर्वसाधारण जानकार नहुन सक्ने हुँदा दण्डहिन्ता बढ्न सक्ने।

हदम्याद नाघेपछि अभियुक्तले कसूरबाट उन्मुक्ति पाउन सक्ने, हदम्यादको अवधि ज्यादै कम बाँकी रहेको अवस्थामा उजुरी प्राप्त भएमा प्रमाण जुटाउन नसकिने, कसूर पुष्टि गर्न कठिन हुने, अतिआवश्यक प्रमाणहरू नष्ट वा औचित्यहीन हुने सम्भावना हुने।

कारणबस हदम्याद नाघेपछि पीडितलाई कानूनी संरक्षणको प्रत्याभूति दिलाउन असहज हुने। पीडितले न्याय प्राप्तिको सम्भावना नरहने।

हदम्यादभित्र कसूरको उजुरी प्राप्त हुन

भई पीडकलाई जिम्मेवार बनाउन नसकेका अवस्थामा कसूरदारले उन्मुक्ति सहज हुने भएकोले कानूनी राज्यको पाउन सक्ने हुँदा उसको मनोबल उच्च भई स्थापना गर्न मद्दत पुग्ने। पुनः कसूर गर्न सक्ने।

समयमा नै कसूरदारलाई कानूनी हदम्याद नाघेपछि कसूरदारले कसूरबाट दायरामा ल्याई सामाजिक व्यवस्था उन्मुक्ति पाउन सक्ने भई सामाजिक (Social Order) को प्रत्याभूति गराउन व्यवस्था (Social Order) को प्रत्याभूति सहज हुने। गराउन असहज हुने।

शिघ्र अनुसन्धान हुन सकेको लामो हदम्याद भएको अवस्थामा सोच अवस्थामा यथार्थता पत्ता लगाउन विचार गरी झुट्टा वा बनावटी उजुरी पर्ने सजिलो हुने भएकाले झुट्टा उजुरीहरू सम्भावना रहन सक्ने। पर्ने सम्भावना कम हुने।

५. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका (यौनजन्य कसूरसँग सम्बन्धित) कानूनी दस्तावेजहरू:

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न घोषणपत्र, अनुबन्ध तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत व्यक्तिको मानवीय मर्यादाको संरक्षण, समानता, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र सुरक्षा, आत्मरक्षाको अधिकार, यातना विरुद्धको हक, प्रभावकारी न्यायिक उपचारको हक, क्षतिपूर्तिको हक, गोपनीयताको हक, पुनर्स्थापनाको हक संरक्षित छन्। मानवअधिकार सम्बन्धी अधिकांश मूलभूत सन्धिहरूको नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको छ। यस सम्बन्धी मुख्य दस्तावेज र तिनले गरेका मुख्य-मुख्य व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ:-

(क) महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 1979 - CEDAW)

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 1979- CEDAW) संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि हो जसले महिलाको समानता र आधारभूत अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। सन् १९८१ मा लागू भएको यो महासन्धिले महिला विरुद्ध हुने यौनजन्य हिंसा लगायतका सबै

प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलन सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। महासन्धिले पक्ष राष्ट्रहरूलाई कानून, शिक्षा र विषयगत भूमिकाहरूमा आधारित रही, पूर्वाग्रह रहित भई यौनजन्य भेदभावको विरुद्ध लड्न प्रोत्साहन गर्छ।

(ख) नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966)¹⁷

नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966-ICCPR) सन् १९६६ मा नै लागू भयो। यस दस्तावेजमा समावेश भएका मानव अधिकारहरू महिला र पुरुषलाई समान रूपमा लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ। यस अनुबन्धले महिलालाई यौनजन्य लगायत सबै प्रकारका यातना र क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार विरुद्धको अधिकार साथै सुरक्षाको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यसले महिलाको मानवअधिकार उल्लङ्घन भएमा कानूनी उपचार पाउने अधिकारलाई पनि समावेश गरेको छ।

(ग) बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९८९ (Convention on the Rights of the Child, 1989)¹⁸

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिलाई सन् १९९० मा लागू भएको र नेपाल पनि उक्त महासन्धिको पक्षराष्ट्र बनेको छ। यस महासन्धिले अठार वर्षभन्दा कम उमेरको व्यक्तिलाई बालबालिका भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ। यस महासन्धिले बालिकाहरूलाई यौन दुर्व्यवहार र बेचबिखन जस्ता सबै प्रकारका हिंसाबाट सुरक्षित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ।

(घ) बालबालिका सम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र बाल यौन अश्लिलता सम्बन्धी इच्छाधीन आलेख २००२ (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, 2002)¹⁹

¹⁷ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, accessed on 24th May, 2022.

¹⁸ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>, accessed on 24th May, 2022.

¹⁹ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child>, accessed on 24th May, 2022.

यो इच्छाधीन आलेखले यौन शोषणको उद्देश्यले बालबालिकाको बेचबिखन गर्ने कार्यहरूलाई रोकथाम गर्नुपर्ने विषयलाई सम्बोधन गर्दछ र पक्ष राष्ट्रहरूलाई अभियोजन, समर्थनका सेवाहरू र शैक्षिक कार्यक्रमहरू मार्फत बाल पीडितहरूको अधिकार र हकहितको रक्षा गर्न आह्वान गर्दछ। नेपाल यस आलेखको पक्ष राष्ट्र बनिसकेको छ।

(ड) बेश्यावृत्तिका लागि महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन तथा ओसार-पसार विरुद्ध लड्ने र निरोध गर्ने सम्बन्धी दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन-सार्क स्तरीय महासन्धी, २००२ (The SAARC Convention on Preventing and Combating Trafficking in Women and Children for Prostitution, 2002)²⁰

दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन-सार्क (SAARC) द्वारा जारी गरिएको यस महासन्धिले बेश्यावृत्तिको उद्देश्यले महिला तथा बालबालिकाको ओसारपसार गर्ने कार्य मानव जातिको सम्मान र मर्यादा विरुद्ध भई आधारभूत मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएको मानिने कुरालाई जोड दिएको छ। यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य महिला र बालबालिकाको बेचबिखन हुनबाट रोक्न विभिन्न पक्षहरूलाई प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न र सो विरुद्ध लड्न सदस्य राष्ट्रहरू बिचको सहयोगलाई प्रवर्द्धन गर्नु रहेको छ। यस महासन्धिमा विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय बेश्यावृत्ति सञ्जालहरूमा महिला र बालबालिकाको प्रयोगको रोकथाम, बेचबिखन भएका पीडितहरूलाई स्वदेश फिर्ता गर्ने र पुनर्स्थापना गर्ने व्यवस्थाहरू रहेका छन्। नेपाल दक्षिण एशियाली सहयोग संगठन (South Asian Association for Regional Cooperation-SAARC) को सदस्य राष्ट्र भएकोले यस महासन्धीको पक्ष राष्ट्र बनेको छ।

(च) महिला विरुद्धका हिंसा निवारण सम्बन्धी घोषणा, १९९३ (Declaration on the Elimination of Violence Against Women, 1993)²¹

महिला विरुद्धका हिंसा निवारण सम्बन्धी घोषणा, १९९३ महिला विरुद्ध हुने हिंसालाई स्पष्ट रूपमा सम्बोधन गरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यको लागि ढाँचा

²⁰ <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/02/2-04/saarc-traff-women-children.xml>, accessed on 24th May, 2022.

²¹ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>, accessed on 24th May, 2022.

उपलब्ध गराउने पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय उपकरण हो। यस घोषणापत्रले हिंसालाई पुरुष र महिलाबिचको ऐतिहासिक शक्ति असमानताको जराको रूपमा लिएको र अझै पनि महिला विरुद्धको हिंसाले विद्यमान विश्वव्यापी मानवअधिकार सम्बन्धी मापदण्डहरूको उल्लङ्घन गरेको स्पष्ट पार्दछ। सार्वजनिक र निजी दुबै क्षेत्रमा हुने शारीरिक, यौनजन्य वा मनोवैज्ञानिक असरका साथै धम्की र जवर्जस्ती हिंसाको सहित परिभाषा गरेको छ। घोषणापत्रले सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरू बिचको भेदभावलाई कम गर्दै सबै दोषीहरूलाई अनुसन्धान गरी सजाय गर्ने दायित्व राज्यको हुने कुरालाई जोड दिएको छ।

(छ) बेइजिङ्ग घोषणा, १९९५ (Beijing Declaration and Platform for Action, 1995-Beijing + 25)²²

यो घोषणाले शारीरिक र मनोवैज्ञानिक दुर्व्यवहार, महिला र बालिकाको बेचबिखन र अन्य प्रकारका दुर्व्यवहार र यौन शोषण लगायत यौन तथा लैङ्गिक हिंसाले बालिका र महिलाहरूलाई शारीरिक र मानसिक आघात, रोग र अनिच्छित गर्भधारणको उच्च जोखिममा राख्दछ भनेको पाइन्छ। त्यस्ता अवस्थाहरूले प्रायः महिलाहरूलाई स्वास्थ्य र अन्य सेवाहरू प्रयोग गर्नबाट रोक्छ। महिला हिंसा समानता, विकास र शान्तिको उद्देश्य प्राप्तिका लागि बाधक हो। महिला विरुद्धको हिंसाले महिलाको मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोगलाई उल्लङ्घन गरी हास वा बेकार बनाउँछ। महिला अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी महिला हिंसा उन्मुलन गर्न लामो समयदेखि प्रयत्नरत तर असफल भएका प्रायजसो राज्यहरूको लागि चिन्ताको विषय हो।

नैरोबी सम्मेलन पछि यसको कारण र नतिजाहरू, साथै यसको घटनाहरू र यसको सामना गर्ने उपायहरूको बारेमा जानकारी गरिएको छ। सबै समाजमा धेरै वा थोरै हदसम्म महिला र किशोरी तथा नाबालिकाहरू शारीरिक, यौनजन्य र मनोवैज्ञानिक दुर्व्यवहारको सिकार हुन्छन्। महिलाको न्यून सामाजिक र आर्थिक हैसियतले गर्दा महिला हिंसाको कारण र परिणाम दुबै हुनसक्छन्।

²² Beijing Declaration and Platform for Action, 1995

<https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>, Accessed on 24th May, 2022.

बेइजिड प्लेटफर्म फर एक्शनले सबै सरकारहरूलाई प्रत्येक देशको राष्ट्रिय कार्य योजनाले महिला विरुद्ध हुने हिंसालाई सम्बोधन गर्ने लगायत महिलाको अवस्था सुधार गर्न सरकारले विशेष गतिविधिहरूको रूपरेखा बनाउन जोड दिन्छ।

(ज) शक्तिको दुरूपयोग र कसूर बाट पीडितहरूको न्यायका लागि आधारभूत सिद्धान्तहरूको घोषणा, १९८५ (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985) ²³

यस घोषणाले पीडितको मर्यादाको लागि उनीहरूलाई दया र सम्मानको साथ व्यवहार गर्नुपर्ने सिद्धान्त निर्माण गरेको छ। उनीहरूलाई न्यायको संयन्त्रमा सहज पहुँच हुनुपर्ने र उनीहरूले भोगेका क्षतिको लागि राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम उपचार तुरुन्त पाउने अधिकार हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। पीडितहरूलाई छिटो, निष्पक्ष, सुलभ र पहुँचयोग्य औपचारिक वा अनौपचारिक प्रक्रियाहरू मार्फत क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्षम बनाउन बलियो न्यायिक र प्रशासनिक संयन्त्रहरू स्थापना गर्नु पर्दछ र त्यस्ता संयन्त्रहरू मार्फत पीडितहरूलाई क्षतिपूर्तिको अधिकार सम्बन्धमा जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य राष्ट्रको नाताले यी सिद्धान्तहरू नेपालले पनि पालना गर्नुपर्ने हुन्छ।

(झ) युद्ध कसूर र मानवता विरुद्धको कसूरमा कानूनी हदम्यादको गैर-कार्यान्वयन सम्बन्धी महासन्धि, १९६८ (Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity, 1968) ²⁴

युद्ध कसूर र मानवता विरुद्धको कसूरमा कानूनी हदम्यादको गैर-कार्यान्वयन सम्बन्धी महासन्धि २६ नोभेम्बर १९६८ को संयुक्त राष्ट्र महासभाको प्रस्ताव नं. २३९१) XXIII) द्वारा हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनको लागि खोलिएको थियो। यो ११ नोभेम्बर १९७० मा लागू भयो।

²³ [Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power,](https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-basic-principles-justice-victims-crime-and-abuse) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-basic-principles-justice-victims-crime-and-abuse> accessed on 25th May, 2022.

²⁴ [Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity,](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf) https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf accessed on 26th May, 2022.

यो महासन्धिले कुनै पनि पक्ष राष्ट्रले देहायका कसूरमा आफ्नो कानूनमा हदम्यादको सीमा राख्न नहुने व्यवस्था गरेको छः-

- (क) ८ अगस्त १९४५ को न्युरेनबर्ग अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य न्यायाधिकरणको बडापत्रमा परिभाषित गरिएको युद्ध कसूर,
- (ख) न्युरेनबर्ग अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य न्यायाधिकरणको बडापत्रमा परिभाषित गरिए अनुसारको मानवता विरुद्धको कसूर चाहे त्यो युद्धको समयमा होस वा शान्तिको समयमा होस, सशस्त्र आक्रमण वा पेशाद्वारा निष्कासन, रंगभेदको नीतिको परिणामस्वरूपका अमानवीय कार्यहरू र नरसंहारको कसूर,
- (ग) नरसंहारको कसूर को रोकथाम र सजाय सम्बन्धी १९४८ महासन्धिमा परिभाषित गरिएको कसूरहरू।
- (घ) यस महासन्धीको हाल सम्म ५६ देश पक्ष राष्ट्र बनेको भए तापनि नेपाल पक्ष बनेको अवस्था छैन।

(ज) मानव बेचबिखन तथा अन्यको शोषण र वेश्यावृत्तिको दमनका लागि बनेको महासन्धि, १९४९ (**Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others, 1949**)

विद्यालयभित्र र बाहिर नैतिक शिक्षा र नागरिक चेतनाद्वारा वेश्यावृत्तिलाई रोक्न सम्बन्धित समुदायसँग प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका राज्यका निकायहरूमा महिलाको सङ्ख्या बढाउने, वेश्यावृत्तिलाई बहिष्कार गर्ने र यौनकर्मीहरूलाई समाजमा पुनः समाहित गर्दा आइपर्ने भेदभावको अन्त्य गर्ने, पोर्नोग्राफी व्यवसाय र पोर्नोग्राफीको व्यापारमा नाबालिगहरू संलग्न गराउनेलाई कडा सजाय दिने, यसलाई रोक्नको लागि सबै प्रकारका पोर्नोग्राफी व्यापार गर्नेहरूलाई सजाय दिने उद्देश्यले यो महासन्धि आएको देखिन्छ। विशेष गरी नाबालिगहरूको शोषण रोक्ने उपायहरूको अवलम्बन र त्यसको लागि व्यवसायिक तालिम प्रदान गरी व्यक्तिहरूको समाजमा पुनः सामाजिकरण गर्नुपर्नेमा यस महासन्धिले जोड दिन्छ।

(ट) मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोकन प्रतिवेदन, २०२१ तेस्रो चक्र (Universal Periodic Review 3rd Cycle 37th Session Report, 2021)²⁵

यौनजन्य तथा लिङ्गका आधारमा हुने हिंसा (Sexual and Gender-Based Violence-GBV) अन्तर्गत विभिन्न देशहरूले नेपालको मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोकन प्रतिवेदन, २०२१ मा देहाय बमोजिमको टिप्पणी र सिफारिस गरिएको पाइन्छः-

- क. अष्ट्रेलिया -सिफारिस नं .१५९.१९७_: लैङ्गिक दुर्व्यवहार तथा जातिय भेदभाव अन्त्यको लागि पहल गर्ने र पीडितलाई न्याय दिनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसँग मिल्ने गरी जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कानून बनाउने।²⁶
- ख. उरुग्वे)सिफारिस नं .१५९.१५७ : (जवर्जस्ती करणी र यौन दुर्व्यवहारका उजुरी दिने सम्बन्धमा वर्तमान हदम्याद हटाउने।²⁷
- ग. बहमास)सिफारिस नं .१५९ .१५८ :(न्याय सुनिश्चित गर्नका निमित्त जवर्जस्ती करणी र यौन दुर्व्यवहारमा राखिएको एक वर्षको हदम्याद हटाउन आवश्यक रहेको।²⁸
- घ. डेनमार्क)सिफारिस नं .१५९.१७० :(अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम कानून ल्याउन जवर्जस्ती करणी र अन्य यौन तथा लैङ्गिक हिंसाका हकसम्बन्धी हदम्यादको कानूनलाई हटाउने।²⁹

²⁵ UNIVERSAL PERIODIC REVIEW – NEPAL, 3rd Cycle, *Matrix of Recommendations*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/lib-docs/HRBodies/UPR/Documents/Session28/NP/MatriceRecommendationsNepal.docx>. Accessed on 12th June, 2022.

²⁶ 159.197 Step up efforts to end gender-based violence and caste-based discrimination and ensure access to justice for survivors, including by bringing rape laws in line with international standards (Australia);

Source of Position: A/HRC/47/10/Add.1 - Para.6

²⁷ 159.157 Eliminate the current statute of limitations on reporting cases of rape and sexual violence, even in the context of conflicts (Uruguay);

Source of Position: A/HRC/47/10/Add.1 - Para.25

²⁸ 159.158 Remove the one-year statute of limitations for rape and sexual violence to ensure that cases are brought to justice (Bahamas);

Source of Position: A/HRC/47/10/Add.1 - Para.25

²⁹ 159.170 Eliminate the statute of limitations for rape and other sexual and gender-based violence in order to bring legislation into line with international standards (Denmark);

ड. जर्मनी)सिफारिस नं .१५९.१७५ :(जवर्जस्ती करणीमा हदम्यादको प्रावधान खारेज गर्ने, जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी विद्यमान कानूनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप बनाउने, घरेलु हिंसा र हानिकारक अभ्यासहरू सम्बन्धी कानून लागू गर्ने।³⁰

अपराधलाई सम्बोधन गर्न नयाँ कानून ल्याउन र नीति निर्माण गर्न सरकार र संसदले प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्छ। यस्ता नयाँ कानून ल्याउनुको उद्देश्य बिना पूर्वाग्रह पीडितको सेवा गर्ने र पीडित र साक्षीहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य हुनुपर्छ।

त्यसै गरी महिलाको स्वास्थ्य हकमा देहाय बमोजिमको सिफारिस गरिएको छ:-

सरकारले न्याय र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र पीडितलाई समर्थन गरी यौन हिंसा, घरेलु हिंसा, वैवाहिक जवर्जस्ती करणी, बालविवाहलगायत सबै प्रकारका हिंसा र महिला तथा बालिका विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्ने उपाय अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

(ठ) सिड समितिको सुझावहरू (Recommendations of CEDAW Committee):³¹

सिड समितिले देहाय बमोजिमको सुझावहरू दिएको पाइन्छ-

(१) मुलुकी अपराध संहिता र घरेलु हिंसा (अपराध र सजाय) लगायत संविधान र महिला विरुद्धको हिंसा (Violence Against Women-VAW) सम्बन्धी विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा लागू गरिनुपर्छ। यसले जवर्जस्ती करणी, घरेलु हिंसा र लैङ्गिक आधारमा

Source of Position: A/HRC/47/10/Add.1 - Para.25

³⁰ 159.175 Abolish the statute of limitations for rape, bring existing legislation on rape into accordance with international standards, and enforce legislation on domestic violence and harmful practices (Germany);

Source of Position: A/HRC/47/10/Add.1 - Para.25

³¹ CEDAW Shadow Report (Violence against Women/Girls, Female Migrant Worker, Women Human Rights Defenders, Online Gender Based Violence and Women's Health), 2018, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/NPL/INT_CEDAW_CSS_NPL_32584_E.pdf.

हुने हिंसा (Gender Based Violence-GBV) र अन्य यौन अपराधहरूका लागि अदालतहरूमा महिलाहरूको निर्बाध पहुँच सुनिश्चित गर्नेछ।³²

(२) विद्यमान कानून, नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि सरकार सजग हुनुपर्दछ। जसले गर्दा जनता न्याय खोज्ने उद्देश्यले विरोध गर्न बाध्य हुने अवस्था सृजना गर्न हुँदैन। साथै, जवर्जस्ती करणीपछि हत्या जस्ता जघन्य अपराधलाई सम्बोधन गर्न नयाँ कानून ल्याउन र नीति निर्माण गर्न सरकार र संसदले प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्दछ। यस्ता नयाँ कानून ल्याउनुको उद्देश्य बिना पूर्वाग्रह पीडितको सेवा गर्ने र पीडित र साक्षीहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य हुनुपर्दछ।³³

महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धी विषयमा सरकारले न्याय र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र पीडितलाई समर्थन गरी यौन हिंसा, घरेलु हिंसा, वैवाहिक जवर्जस्ती करणी, बालविवाह लगायत सबै प्रकारका लैङ्गिक आधारमा हुने हिंसा र महिला तथा बालिका विरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्ने उपाय अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।³⁴

(ड) संयुक्त राष्ट्रसंघको जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानूनको ढाँचा (जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानून) **A Framework for Legislation on Rape (Model Rape Law), 2021, UNGA 47th Session:-**

संयुक्त राष्ट्रसंघको जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानूनको ढाँचा ((Model Rape Law, 2021) मा ६ भाग र २० (बीस) धारा रहेका छन्। जस अन्तर्गत पाँचौँ भागमा जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानूनको व्यवस्था गरेको छ।

³² The effective enforcement of the Constitution and existing laws related to VAW, including the Criminal Code and Domestic Violence (Crime and Punishment) should be enforced impartially, effectively and efficiently. It will ensure women's unhindered access to courts for the crime of rape, domestic violence and GBV, and other sexual offences.

³³ The government must be vigilant for enforcement of existing laws, policies and programs. So that the people are not bound to agitate for the purpose of seeking justice. Moreover, the government and the parliament should play effective role to introduce fresh laws and develop policies to address heinous crimes such as murder after rape. The purpose of introducing such fresh laws should be aimed to serve victims without prejudice, and provide security to victims and witnesses.

³⁴ Women's health: The government should also adopt and implement measure to eliminate all forms of GBV and discrimination against women and girls, including sexual violence, domestic violence, and marital rape, child marriage through effective implementation of legislation and justice and support for victims. A comprehensive policy should also be adopted to end all forms of harmful traditional practices.

जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानूनलाई तीन परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छः-

- (क) जवर्जस्ती करणीको अपराधीकरण,
- (ख) सजाय निर्धारण, अपराधको गाम्भीर्यता बढाउने तथा घटाउने अवस्था,
- (ग) अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनुवाई।

जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी नमूना कानूनको पहिलो धारामा जवर्जस्ती करणीको परिभाषा गरिएको छ। परिभाषामा मज्जुरी विना पीडकले शरिरको कुनै अङ्ग वा वस्तुलाई पीडितको योनी, मुख वा गुदद्वारमा केही मात्रै पसाएमा पनि वा अन्य कुनै तेस्रो व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्य गर्न लगाएमा वा पीडितलाई आफू वा अरुकोहीसँग त्यस्तो कार्य गर्न लगाएमा जवर्जस्ती करणी मानिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ³⁵।

यस Model Rape Law को धारा २ मा मज्जुरीको परिभाषा गरिएको छ। जस अन्तर्गत पीडित चुप बसेको कारणले, कुनै मौखिक, शारीरिक प्रतिकार नगरेको कारणले, पीडितको विगतको यौन आचरण वा पीडितको हैसियत, पेसा वा पीडितसँगको सम्बन्धको आधारमा मज्जुरी पाएको मान्न नसकिने व्यवस्था गरिएको छ।³⁶ Model Rape Law को धारा ३ मा सोह वर्ष मुनिका नाबालिकले मज्जुरी दिन नसक्ने अनुमान गरिएको छ। यसको साथै, सोह वर्ष मुनिका बालबालिकाबिचमा मज्जुरीमा भएको शारीरिक सम्पर्क, १८ वर्ष मुनिको बालबालिका र १४ वर्ष माथिको तर सोह वर्ष मुनिको बालबालिकाका बिच मज्जुरीमा भएको शारीरिक सम्पर्कलाई अपराधीकरण नगर्ने व्यवस्था रहेको छ।³⁷

धारा ४ मा मज्जुरी दिन असक्षम हुने अवस्थाको व्यवस्था गरिएको छ जस अन्तर्गत होस ठेगानमा नरहेको, निदाएको वा लागु पदार्थ वा मादक पदार्थको सेवन गरेको वा गराइएको अवस्था मा कुनै व्यक्ति मज्जुरी दिन असमर्थ रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सोही धारामा १८ वर्ष वा सो भन्दा माथिको र पीडित नाबालिक भएको अवस्थामा पीडक पीडितसँग कुनै पनि नाता सम्बन्धको

³⁵ A framework for legislation on rape (Model Rape Law), 2021, Part V, A. Article 1.

³⁶ A framework for legislation on rape (Model Rape Law), 2021, Part V, A. Article 2.

³⁷ A framework for legislation on rape (Model Rape Law), 2021, Part V, A. Article 3.

व्यक्ति रहेकोमा समेत पीडित मज्जुरी दिन असक्षम रहेको मानिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसको अतिरिक्त धारा ५ मा, जवर्जस्ती गरी, त्रास वा करकापको माध्यमबाट लिइएको सहमतिलाई सहमति नमानिने व्यवस्था गरिएको छ।

मज्जुरी नहुने अनुमान गरिएका अन्य व्यवस्था अन्तर्गत नसालु पदार्थको सेवन, कुनै प्रकारको रोग, शारीरिक चोटपटकले गर्दा मज्जुरी दिन असक्षम भएको, पीडकको पद, हैसियत, पीडितलाई प्रभाव पार्न सक्ने प्रकृतिको सम्बन्ध आदि अवस्था रहेका छन्। धारा ८ अन्तर्गत कसूरको गाम्भिर्यता बढाउने अवस्थामा शक्ति वा पदको असन्तुलनका कारण तथा पीडितको अवस्थाले पीडितलाई जोखिम उन्मुख हुने अवस्थाहरुमा सजायको गाम्भिर्यता बढ्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

अनुसन्धान र अभियोजनको प्रक्रियामा पीडित केन्द्रित दृष्टिकोणको अनुसरण गर्नु पर्ने र पीडितलाई अनावश्यक अन्तरवार्ता लिने तथा पीडितको अनावश्यक स्वास्थ्य परीक्षण गराउने जस्ता कार्यहरु गर्न नहुने भनी व्यवस्था गरिएको छ।³⁸ धारा १७ मा जवर्जस्ती करणीको कसूरमा जुनसुकै अवस्था (युद्धको अवस्था वा सामान्य अवस्था) मा कुनै पनि हदम्यादको व्यवस्था राख्न नहुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तर यदि हदम्यादको व्यवस्था रहेको अवस्थामा नाबालकको हकमा बालिग भएको अवस्थामा उजुरी दिनको लागि पर्याप्त समयको व्यवस्था गर्नुपर्ने भनी उल्लेख भएको पाइन्छ। यसैगरी धारा १९ ले जवर्जस्ती करणीको मुद्दामा कुनै पनि अवस्थामा अनिवार्य मिलापत्रको व्यवस्था गर्न नहुने तथा Plea Bargaining लाई समेत निरुत्साहित गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

A framework for legislation on rape (Model Rape Law), 2021 मा रहेका जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी मज्जुरी र हदम्यादको व्यवस्था बाहेक अन्य व्यवस्थाहरु मुलकी अपराध संहिता, २०७४ ले समेटिसकेको देखिन्छ। मुलकी अपराध संहिता, २०७४ मा नसमेटिएका व्यवस्थालाई आवश्यकता अनुसार

³⁸ A framework for legislation on rape (Model Rape Law), 2021, Part V, A, Article 1.

अनुसरण गर्दै जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई थप परिस्कृत गर्न सकिने देखिन्छ।

(ढ) संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार परिषदको विशेष प्रतिवेदक (Special Rapporteur of United Nations Human Rights Council-UNHRC)³⁹

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार परिषदको विशेष प्रतिवेदकले मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को परिच्छेद-१८ मा यौनज्य अपराधहरूलाई परिभाषित र निषेध गरिएको र कसूरदारलाई सजायको व्यवस्था गरेको भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुरूप जवर्जस्ती करणी र यौन हिंसाका अन्य प्रकारहरूलाई पर्याप्त रूपमा अपराधीकरण गर्न सकेको छैन भनेको पाइन्छ। सो संहिताको दफा २२९ को उपदफा) २ (ले यौन हिंसाका मुद्दाहरू चलाउनको लागि एक वर्षको हदम्यादको विस्तार गरेको भए तापनि विशेष गरी द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरू र नाबालिका पीडितहरूको लागि यो प्रावधान निकै कम हुन सक्ने देखिन्छ। फलस्वरूप, सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा अपराधको विशिष्टतालाई वास्ता नगरी द्वन्द्वकालमा भएका जवर्जस्ती करणीका घटनाहरूलाई सामान्य अपराधका रूपमामात्र कारबाही गर्न सकिने हुँदा नेपालको कानूनले युद्धमा घटेका अपराध र मानवता विरुद्धको अपराधलाई संहिताबद्ध गर्दै नभनी उक्त प्रतिवेदकले चिन्ता व्यक्त गरेको छ। (प्रकरण ३५)⁴⁰

प्रतिवेदकले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्ने विधेयकमार्फत द्वन्द्वकालमा जवर्जस्ती करणी र अन्य किसिमका यौनज्य अपराधका मुद्दा दायर गर्ने हदम्यादको प्रावधानलाई नियोजित रूपमा निलम्बन गर्ने कुरालाई ध्यानमा राख्दै द्वन्द्वका क्रममा भएका यौन हिंसा र जवर्जस्ती करणीका मुद्दाहरू दर्ताका लागि मुलुकी

³⁹ UNHRC, United Nations Special Rapporteur on Violence against women, its causes and consequences, Dubravka Šimonovic Official visit to Nepal 19 - 29 November 2018, <https://un.info.np/Net/Blog/News/524>.

⁴⁰ In chapter 18 of the National Penal Code of 2017, a number of sexual offences are defined and prohibited and penalties are provided for the perpetrator. However, the Code fails to adequately criminalize rape and other forms of sexual violence in line with international law. While the Code, in section 229 (2), extends the statute of limitations for the prosecution of cases of sexual violence to one year, the Special Rapporteur remains concerned that this extension may be too short, especially for offences that were committed during the conflict and for cases involving young girls. Nepalese law does not codify war crimes and crimes against humanity. As a consequence, cases of rape during the conflict can be prosecuted only as ordinary offences, with no regard for the specificities of the commission of the crimes in the context of an armed conflict.

अपराध संहिता, २०७४ मा हदम्यादको प्रावधान विस्तार गरेको भए तापनि अझै पीडितहरूलाई अगाडि आउन पर्याप्त समय नहुन सक्ने आशंका व्यक्त गरेको छ। घटनाको बारेमा नजिकैको प्रहरी कार्यालयमा अपराधको पहिलो सूचना) First Information Report-FIR) बुझाउँदा पीडकसँग आमनेसामने हुने डरले पीडितहरू बदलाको डरले अपराध रिपोर्ट गर्न नचाहने वा आफूले भोगेका आघातलाई पुनः व्यक्त गर्न हिचकिचाउने कारणले रिपोर्ट गर्नबाट रोक्नसक्ने तर्फ चिन्ता व्यक्त गरेको छ। (प्रकरण ५९)⁴¹

प्रतिवेदकले महिला हिंसा विरुद्ध संवैधानिक, संसदीय, न्यायिक र संस्थागत तरिकाले लड्न र रोकथाम गर्न सरकारले देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने सुझाव सिफारिस नं. ७८ मा दिएको छ⁴²:

- (१) विशेष गरी द्वन्द्वकालमा लैङ्गिक हिंसा, जवर्जस्ती करणी तथा यौन हिंसाको सिकार भएका महिलाहरूबाट उजुरी प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको गतिविधिलाई विस्तार गर्ने।
- (२) जवर्जस्ती करणी र अन्य यौन हिंसाका सम्बन्धमा कुनै पनि कानुनी कारबाही सुरु गर्नका लागि हदम्यादको कानूनी प्रावधान पर्याप्त र कसूरको प्रश्न (Offence in question) अनुरूपको समयावधि जारी रहने सुनिश्चित गर्न आवश्यक प्रावधान र अन्य उपायहरू सुनिश्चित गर्न पीडितको उमेर पुगिसकेपछि कारवाहीको प्रभावकारी प्रारम्भको लागि

⁴¹ While noting the planned suspension of the statute of limitations on filing cases relating to rape and other forms of sexual offences during the conflict through the bill to amend the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act of 2014, the Special Rapporteur is concerned that the current provisions in the new Penal Code of 2017, which extend the statute of limitations for registering cases of sexual violence and rape, including those that occurred during the conflict, may still fail to provide victims with adequate time to come forward. In addition, they may not wish to report the crime for fear of reprisal or because they do not wish to relive the trauma that they have suffered. The fact that a victim is required to submit a first information report at the police office located nearest to the incident may also deter victims from reporting for fear of coming face-to-face with the perpetrator.

⁴² On the constitutional, legislative, judicial and institutional framework for combating and preventing violence against women, the Government should:

- (a) Expand the activities of the National Human Rights Commission in particular in relation to receiving complaints from women who have been victims of rape and sexual violence, including during the conflict, and of gender-based violence;
- (b) Take immediate measures to ensure that the necessary legislative and other measures are taken to ensure that the statute of limitations for initiating any legal proceedings with regard to rape and other sexual violence shall continue for a period of time that is sufficient and commensurate with the gravity of the offence in question, to allow for the efficient initiation of proceedings after the victim has reached the age of majority;

अपराधको गम्भीरतालाई ध्यानमा राखि अनुमति दिन तत्काल कदम चाल्नु पर्ने।

त्यसैगरी सिफारिस नं. ८३ मा प्रतिवेदकले द्वन्द्वका क्रममा यौन हिंसाका पीडितहरूका सम्बन्धमा सरकारले देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ⁴³ :

- (१) द्वन्द्वको समयमा जवर्जस्ती करणी वा यौन हिंसा र यातनाको अभियोजनलाई रोक्न कानूनमा कुनै अवरोधहरू भए सो सम्बोधन गर्ने,
- (२) सर्वोच्च अदालतको २६ फेब्रुअरी २०१५ मा दिएको आदेश बमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा रहेको आममाफी सम्बन्धी प्रावधानहरू (Amnesty provision of the Act) संशोधन गर्ने र लैङ्गिक संवेदनशीलताको ग्यारेन्टी गर्न दिएको आदेशलाई ध्यान दिई द्वन्द्वकालमा हुने जवर्जस्ती करणी वा यौनजन्य हिंसा र यातना सम्बन्धी मुद्दा दायर गर्नका लागि कुनै पनि हदम्यादको प्रावधान नराख्ने तथा नागरिक समाज र पीडितहरूसँग परामर्श गरी अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत नेपालको दायित्व अन्तर्गत ल्याउन बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०१४ लाई संशोधन गर्ने,
- (३) महिला र शान्ति सुरक्षा सम्बन्धी सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ (२०००) को कार्यान्वयनका लागि दोस्रो राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई तीव्रता

⁴³ On victims of sexual violence during the conflict, the Government should:

- (a) Address any obstacles in legislation that prevent the prosecution of rape or sexual violence and torture during the conflict;
- (b) Remove any statute of limitations for filing cases related to rape or sexual violence and torture perpetrated during the conflict, bring the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act of 2014 into line with the obligations of Nepal under international law, in consultation with civil society and victims and taking into account the ruling of the Supreme Court of 26 February 2015 that orders the amendment of the amnesty provisions of the Act, and guarantee the gender sensitivity of the Act;
- (c) Expedite the adoption of the second national action plan for the implementation of Security Council resolution 1325 (2000) on women and peace and security and include therein measures for women and girls who have been victims of rape or sexual violence during the conflict.

दिने र द्वन्द्वकालमा जवर्जस्ती करणी वा यौन हिंसाको सिकार भएका महिला तथा बालिकाहरूका लागि आवश्यक उपायहरू समावेश गर्ने।

६. विश्वका केही देशहरूको यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

(क) दक्षिण अफ्रिका:

दक्षिण अफ्रिकामा सन् २०१८ भन्दा अघिसम्म जवर्जस्ती करणी तथा यौनजन्य कसूरमा बीस वर्षभित्र उजुरी दिनुपर्ने हदम्याद रहेको थियो। १४ जुन २०१८ मा *Nicole Levenstein and others v The Estate of the Late Sydney Lewis Frankel and others* को मुद्दामा संवैधानिक अदालतले जति नै लामो समयअगाडि जवर्जस्ती करणी तथा यौनजन्य कसूर गरेको भए पनि दोषीको विरुद्ध फौजदारी अभियोजन हुन सक्ने गरी फैसला गरेको थियो। यो फैसला गर्दा पीडित व्यक्तिको लापवाहीले नभई समाजको डर तथा कसूरको अनभिज्ञता साथै पीडितलाई पर्न गएको मानसिक पीडाका कारणले समेत पीडितको असमर्थता हुन सक्ने तथा यौनजन्य कसूरका पीडित बालबालिकाले निकै वर्षपछि आफू पीडित भएको र जाहेरी गर्न आवश्यक देखिन सक्ने भएकोले *Criminal Procedure Act, 1977* को दफा १८ मा केही समयसम्म मात्र हदम्याद लाग्ने तथा त्यसपश्चात नलाग्ने "Prescription Category" बाट हदम्याद नै नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ। अदालतले फैसला गर्दा यौनजन्य कसूरमा हदम्याद नलगाउने गरी गरेको फैसलामा लिएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- (क) यौनजन्य कसूरले पीडितलाई शारिरिक मात्र नभई लामो समयसम्म मानसिक समस्या गराउन सक्दछ।
- (ख) फैसला हुँदाको बखत भएको कानूनी व्यवस्थाले दक्षिण अफ्रिकाले महिला र बालबालिकाको संरक्षण गर्ने गरी गरेको प्रतिवद्धता बमोजिम कार्य गर्न सकेको छैन।
- (ग) वयस्क पीडित र बालबालिका पीडितमा फरक हुनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।
- (घ) यौनजन्य कसूरका पीडितले जाहेरी दिन नसक्ने वा अरुसँग भन्न नसक्ने यथेष्ट कारणहरू रहेका छन्।

- (ड) जबर्जस्ती करणीको पीडित बालिकाले कसैको सहयोग प्राप्त गरेपछि मात्र जाहेरी दिन वा कसूरका बारे सूचना दिन सक्ने साहस बटुल्छन्।
- (च) मानसिक रूपमा असक्त पीडितहरू कसूर गर्ने व्यक्ति दोषी हो भन्ने नसोची आफ्नै गल्ती थियो होला भन्ने भानमा पर्दछन्। (self-blame, secrecy, fear and blame)
- (छ) पहिले यौनजन्य कसूर गरिसकेको व्यक्तिलाई सजाय दिँदा पश्चातदर्शी असर अन्तर्गत राख्न मिल्दैन किनकी सारवान कानून अन्तर्गत अपराधीले जघन्य कसूर गरेको कुरामा कुनै द्विविधा नहुने र हदम्यादको कारणले यौनजन्य कसूर गरेको होइन भन्न मिल्दैन।

दक्षिण अफ्रिकामा यौनजन्य कसूरमा उक्त बीस वर्षे हदम्याद हटाउन अदालतले चौबीस महिनासम्म दफा १८ लागू नहुने र चौबीस महिनाभित्र संसदले आवश्यक तयारी गरी यौनजन्य कसूर सम्बन्धी कानूनमा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने गरी निर्देशन दिएको थियो जस अनुसार हाल यौनजन्य कसूरमा हदम्यादको व्यवस्था हटाइएको छ।

(ख) क्यानडा:

क्यानडा सरकारले यौन दुर्व्यवहार पीडितहरूको दाबीलाई प्रतिबन्ध नगरीकन न्यायमा थप पहुँच सुनिश्चित गर्न जोड दिएको छ किनभने यौन दुर्व्यवहारका कारण पीडितहरू धेरै वर्ष पछिसम्म अगाडि आउन इच्छुक हुँदैनन्। पहिले, यौन दुर्व्यवहारको जाहेरी हदम्यादभित्र नगरेको कारणले न्यायको पहुँचमा रोक लगाइएको थियो। हदम्याद समाप्त भएपछि वादीलाई क्षतिपूर्तिको दावी लिन पनि रोक लगाइएको थियो। यौन दुर्व्यवहारबाट पीडितहरू डर, लाज, मनोवैज्ञानिक असर र आफूहरू यौन पीडित थिए भन्ने बुझाइको कमीका कारण जाहेरी गर्नका अगाडि आउन असमर्थ हुनसक्छन् भन्ने विषयलाई ध्यानमा राखी क्यानडामा हदम्यादको दायरा फराकिलो बनाउँदै लगेको छ।

क्यानडामा यौनजन्य कसूरमा हदम्यादको कानूनी व्यवस्था राज्य (provinces) पिच्छे फरक फरक छन्। British Columbia, Alberta, Saskatchewan, Nova Scotia, Newfoundland & Labrador, New Brunswick, Manitoba, Ontario, Yukon Provinces मा यौन दुर्व्यवहारको विषयमा हदम्याद लागू नै। Northwest

Territories Province मा मुद्दाको विषय हेरेर हदम्याद लाग्दछ र Quebec Province मा हदम्याद लाग्दछ। Prince Edward province मा पीडित नाबालिग हुँदा मात्र हदम्याद लाग्दैन।

M.K. vs. M.H (1९९२) को मुद्दामा निवेदनकर्ताले आफ्ना बुबाबाट अभद्र यौन दुर्व्यवहारको सिकार भएकोले १९८५ मा २८ वर्षको उमेरमा आफ्नो बुबाले गरेको यौन दुर्व्यवहारबाट भएको क्षति र आमाबाबुको fiduciary duty को उल्लङ्घनको लागि मुद्दा दायर गर्दा जुरीले उनको बुबाले आफ्नी छोरीलाई यौन दुर्व्यवहार गरेको र ५०,००० डलर क्षतिपूर्ति दिने फैसला गर्यो। तथापि न्यायाधीशको निर्णय *Limitation Act, 2012* को दफा ४५ को विपरीत थियो।⁴⁴

यस मुद्दामा अदालतले लिएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका थिए:-

- (क) Whether incest constitutes a breach of fiduciary duty by a parent not subject to any limitation period.
- (ख) Reasonable discoverability Rule अनुसार पीडितलाई हानि र यसको सम्भावित कारणको पर्याप्त सचेतना हुँदा मात्र हदम्यादको विषय लागू हुने, (Incest is both a tortious assault and a breach of fiduciary duty.)
- (ग) पीडितले प्रतिवादीका कार्यहरूको गलत प्रकृति र ती कार्यहरू र वादीको चोटहरू बिचको सम्बन्ध पत्ता लगाउन उचित रूपमा सक्षम नभएसम्म हदम्यादको विषय लागू नहुने।
- (घ) अपीलकर्ता थेरापीमा प्रवेश गरेपछि मात्र आफू पीडित भएको महसुस गरेको र त्यसपछि तुरुन्तै मुद्दा दर्ता भई सुनुवाइ सुरु भएकोले हदम्याद पीडित भएको महसुस भएपछि मात्र लागू हुन्छ। क्यानाडाको सर्वोच्च अदालतले यस व्याख्याबाट यौन दुर्व्यवहार दावीहरूको लागि हदम्याद अवधि पीडितलाई दुर्व्यवहार र दुर्व्यवहारको प्रभावहरू बिचको सम्बन्धको बारेमा थाहा नभएसम्म लागू नहुने कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ।

*A.L. vs Michaud, 2012*⁴⁵ को मुद्दामा आफू १२ वर्षको हुँदा सन् १९७७ देखि १९७९ सम्म आफ्नो छिमेकीबाट नियमित रूपमा यौन दुर्व्यवहार गरेको दाबी

⁴⁴ <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/917/index.do> accessed on 23rd May, 2022

⁴⁵ <https://www.canlii.org/en/nb/nbqb/doc/2012> accessed on 23rd May, 2022.

गर्ने एक व्यक्तिले २००३ मा ३९ वर्षको हुँदा वादीले प्रहरीमा दुर्व्यवहारको रिपोर्ट गरे। पीडितले यतिका लामो समयसम्म अदालत नआउनुमा आफ्ना साथीहरूको संगतमा हुँदा असहज महसुस गरेको र लाज लागेर दुर्व्यवहारको बारेमा नभनेको बयान दिए। Limitations Act को नयाँ प्रावधान लागू हुनु नै अघि ती पीडितलाई यौन दुर्व्यवहार भएको र त्यस समयमा यौन दुर्व्यवहारमा जाहेरी दिने हदम्याद छ वर्ष वा नाबालकको हकमा उमेर पुगेको दुई वर्षभित्र रहेको थियो। प्रतिवादीले सोही ऐनको व्यवस्थाका आधारमा वादीको जाहेरी खारेज हुनुपर्ने तर्क गरेको थियो। मुद्दाको तथ्य अनुसार घटना घट्टा पीडित नाबालिग थिए। पीडितलाई प्रतिवादी विरुद्ध दाबी गर्न पच्चीस वर्षको उमेर नपुग्दासम्मको समय थियो। सो अवधि व्यतित गरी आफूलाई भएको हानि बारे जानकार भइसकेपछि अदालत प्रवेश गरेकोले हदम्यादको अवधि समाप्त भई पीडित भनिएका ती व्यक्तिको दाबी अदालतले खारेज गरेको थियो।

(ग) जापान:

जापानको दण्ड संहितामा सन् २०१७ को संशोधन पश्चात् जवर्जस्ती करणीको न्यूनतम सजाय तीन वर्षबाट बढाएर पाँच वर्ष गरिएको छ।⁴⁶ यसबाहेक, धारा १८१ को उपधारा (२) मा जवर्जस्ती करणी वा त्यस्ता घटनामा पीडितको मृत्यु भएको वा घाइते भएकोमा न्यूनतम सजाय जवर्जस्ती करणीको कारणले मृत्यु भएमा वा चोटपटक लागेमा पाँच वर्ष कैदबाट बढाएर छ वर्ष गरिएको छ।

जापानको कार्यविधि संहिताको धारा २५० को उपधारा (१) को खण्ड (ग) ले जवर्जस्ती करणी (Forced Sexual Intercourse) अन्तर्गत कसूरमा १० वर्ष हदम्याद हुने व्यवस्था रहेको छ।⁴⁷ साथै, Forced Obscenity अन्तर्गतका कसूरको हकमा सात वर्षको हदम्यादको व्यवस्था रहेको पाइन्छ⁴⁸ भने अन्यमा फरक-फरक हदम्यादको व्यवस्था रहेको छ।

⁴⁶ [Japanese Penal Code, 1907, Article 177.](#)

⁴⁷ [Japanese Code of Criminal Procedure, 1948, Article 250 \(1\) :-](#)

[\(iii\) 10 years for offenses punishable with imprisonment or imprisonment without work whose maximum term is 15 years or more;](#)

⁴⁸ [Japanese Code of Criminal Procedure, 1948, Article 250 \(1\), 250 \(1\):-](#)

(घ) जर्मनी:

जर्मनीको फौजदारी संहिताको दफा १७७ ले जवर्जस्ती करणीको परिभाषा गरेको पाइन्छ। उक्त दफाले जवर्जस्ती करणीलाई Sexual assault by use of threat or force भनी परिभाषित गरेको छ। जसमा हतियारको प्रयोग गरी वा नगरी डर, धम्की, त्रास उत्पन्न गरी जवर्जस्ती करणी गरेकोमा कसूरको गाम्भीर्यता हेरी छ महिनादेखि दश वर्षसम्म सजायको व्यवस्था गरिएको छ।⁴⁹ सोही संहिताको दफा ७८ को उपदफा (३) को खण्ड ३ मा अधिकतम दश वर्षभन्दा बढी सजाय नहुने कसूरको हकमा दश वर्ष हदम्यादको व्यवस्था रहेको छ।⁵⁰

यसका साथै, यस्ता कुनै गतिविधिबाट पीडितको ज्यान गएमा जन्मकैद वा कम्तीमा दश वर्षको सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ।⁵¹ संहिताको दफा ७८ को उपदफा (१) को खण्ड २ मा दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने कसूरको हकमा बीस वर्ष हदम्याद रहने व्यवस्था रहेको छ।⁵²

(ङ) संयुक्त अधिराज्य:

संयुक्त अधिराज्य (बेलायत) मा Sexual Offence Act, 2003 मा Sexual assault, rape, र sexual assault by penetration को परिभाषा गरिएको छ। सो ऐनको दफा १ मा जवर्जस्ती करणीको परिभाषा गरी उक्त कसूरको लागि आजिवन कारावासको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ।

उक्त ऐनको दफा २ मा Assault by penetration को परिभाषा गरी सो कसूरको लागि समेत आजिवन कारावासको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ।⁵³ दफा ३ मा Sexual Assault को परिभाषा गर्दै त्यस सम्बन्धी कसूरमा छ महिना देखि दश वर्षसम्मको सजायको हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(iv) 7 years for offenses punishable with imprisonment or imprisonment without work whose maximum term is less than 15 years;

⁴⁹ [Criminal code of Federal republic of Germany, Section 177. \(As of Amendment of 2019\).](#)

⁵⁰ [Criminal code of Federal republic of Germany, Section 78\(1\).3. \(As of Amendment of 2019\).](#)

⁵¹ [Criminal code of Federal republic of Germany, Section 178.](#)

⁵² [Criminal code of Federal republic of Germany, Section 78\(1\).3. \(As of Amendment of 2019\).](#)

⁵³ [Sexual Offences Act, 2003, Section 2.](#)

दफा ४ मा Causing a person to engage in sexual activity without consent सम्बन्धी कसूरको परिभाषा गर्दै सो कसूरमा छ महिनादेखि दश वर्ष सम्म कैद हुनसक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तेह वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको हकमा समेत दफा ५ देखि ९ सम्म rape, assault by penetration, sexual assault र causing or inciting to engage in sexual activity गरी ४ वटा कसूरलाई परिभाषित तथा दण्डित गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।⁵⁴

वेलायतमा *Limitations Act, 1980* मा कुनै पनि यौन दुर्व्यवहारको विषयमा हदम्यादको व्यवस्था रहेको पाइँदैन। पीडितहरू, विशेष गरी बालबालिकाहरूले आफूलाई परेको अन्यायका बारेमा महशुस गर्न र थाहा पाउन नसक्ने र उनीहरूले महसुस गरेको भए तापनि कसैलाई बताउन डराउने वा बताउन नसक्ने अवस्था हुने हुँदा यस्ता कसूरमा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

(च) अमेरिका:

अमेरिकामा हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था प्रत्येक राज्यमा फरक फरक छन्। केही प्रकारका जवर्जस्ती करणी वा सबै जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी अपराधहरूमा संयुक्त राज्य अमेरिकाका धेरै राज्यहरूमा हदम्यादको कानूनी व्यवस्था छैन। Alabama, Alaska, Arizona, Connecticut, Delaware, Idaho, Louisiana, Maryland, Michigan, Minnesota, Mississippi, Missouri, Nebraska, Nevada, New Jersey, New York, North Carolina, Rhode Island, South Carolina, South Dakota, Utah, Vermont, Virginia, West Virginia, Wisconsin, Wyoming जस्ता राज्यमा यौनजन्य कसूरमा हदम्याद छैन। हदम्याद भएका राज्यहरूमा तीनदेखि तीस वर्षसम्मको अवधि रहेको छ। जस्तै, Ohio मा बीस वर्ष छ भने District of Columbia, Georgia, Massachusetts मा पन्ध्र वर्ष रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी, Oklahoma, Pennsylvania मा बाह्र वर्ष, California, Colorado, Illinois, Iowa, Kansas, Montana, Texas, Washington मा दश वर्ष, Maine, Tennessee मा आठ वर्ष, North Dakota मा सात वर्ष, Arkansas, Hawaii, New Hampshire, New Mexico, Oregon मा छ वर्ष र

⁵⁴ *Sexual Offence Act, 2003, Section 5-9.*

Florida मा चार वर्ष रहेको पाइन्छ। मिनेसोटा राज्यमा तीन वर्षको छोटो हदम्याद रहेको पाइन्छ।

संघीय संहिताको शीर्षक १८, अध्याय २१३ मा हदम्यादको प्रावधानहरू छन्। धारा ३२८१ बमोजिम मृत्युदण्डको सजाय हुने कसूरमा कुनै हदम्याद छैन। सो बाहेकका कसूरहरूमा सामान्यतया: पाँच वर्षको प्रिस्क्रिप्शन अवधिको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ। बाल दुर्व्यवहार, आतंकवाद, र युद्धको समयमा गरिएका अपराधहरू जस्ता केही गम्भीर अपराधहरूमा संघीय संहिता अन्तर्गत हदम्याद विस्तार हुनसक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

(छ) बंगलादेश:

The Penal Code, 1860 ले जवर्जस्ती करणीको परिभाषा गर्दै वैवाहिक जवर्जस्ती करणीलाई समेत दण्डनीय बनाएको पाइन्छ। उक्त संहिताको दफा ३७६ बमोजिम जवर्जस्ती करणी गर्नेलाई आजीवन कारावास वा दश वर्षसम्मको अवधिसम्मको कैद सजाय र जरिवाना पनि हुने व्यवस्था रहेको छ। जवर्जस्ती करणी भएकी महिला आफ्नै श्रीमती भएको खण्डमा र बाह्र वर्षभन्दा कम उमेरको नभएमा, निजलाई दुई वर्षसम्म कैद वा जरिवाना वा दुबै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था रहेको छ। तर हदम्यादको सम्बन्धमा भने कुनै व्यवस्था गरिएको पाइदैन।⁵⁵

(ज) पाकिस्तान:

पाकिस्तानको *पाकिस्तान दण्ड संहिता, १८६० (Pakistan Penal Code, 1860)* को धारा ३७५ मा जवर्जस्ती करणीलाई देहाय बमोजिम परिभाषित गरिएको छ:-⁵⁶

तलका पाँच मध्ये कुनै अवस्थामा पुरुषले महिलासँग करणी गरेमा "जवर्जस्ती करणी" मानिन्छ:-

(क) महिलाको इच्छा विरुद्ध करणी गरेमा,

⁵⁵ [The Penal Code, 1860, Sec 376](https://www.minlaw.gov.bd), <https://www.minlaw.gov.bd>, Accessed on: May 28, 2022.

⁵⁶ *Rape Laws in Pakistan*, Legal Brief, <https://lawyereadia.wordpress.com/2015/02/20/rape-laws-in-pakistan> Accessed on: May 27, 2022.

- (ख) महिलाको सहमति बिना करणी गरेमा,
- (ग) ज्यान मार्ने डर, धाक, धम्की देखाई वा कुटपीट चोटपटकमा राखेर उनको सहमति प्राप्त गरी करणी गरेमा,
- (घ) महिलासँग विवाह नगरी विवाह गर्ने आश्वासन र भरमा पारी महिलाको सहमतिमा करणी गरेमा; वा
- (ङ) सोह वर्ष मुनिको महिलाको सहमति लिएर नै वा सहमति बिना करणी गरेमा।

पाकिस्तानमा जवर्जस्ती करणीको कसूरमा अधिकतम सजाय मृत्युदण्ड र न्यूनतम जरिवाना देखि पच्चीस वर्षसम्म कैद सजाय हुन सक्छ। वैवाहिक जवर्जस्ती करणी बैध नै छ। पाकिस्तानमा जवर्जस्ती करणीको मुद्दामा हदम्याद राखिएको छैन।

(झ) भारत:

भारतमा जवर्जस्ती करणीमा पीडितले चाहेको बेला जहिलेसुकै पनि उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था छ। तर समयको ढिलाइको औचित्य दिई बलियो कारण दिन सक्नुपर्ने हुन्छ। लामो र अत्यधिक ढिलाइ किन भएको हो भन्ने कुरा पूर्णतया तथ्यको प्रश्न (Fact in Issue) हो भनी भारतीय सर्वोच्च अदालतले बोलेको छ।

भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ (*The Code of Criminal Procedure, 1973*) को परिच्छेद-३६ मा हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। कसूरसँग सम्बन्धित सजाय अनुसार हदम्याद अवधि फरक हुन्छ। सो संहिताको धारा ४६८ मा अधिकतम सजाय जरिवाना मात्र भएमा ६ महिनाभित्र कसूर दायर गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। कसूरमा एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद सजाय हुने भएमा त्यस्तो कसूर भएको एक वर्षभित्र जानकारी गराउनु पर्ने र कसूरमा एक वर्षभन्दा बढी र तीन वर्षभन्दा कम जेल सजाय भएमा तीन वर्षभित्र कसूरको उजुरी गर्न सकिने व्यवस्था छ। तर, तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी सजाय हुने जवर्जस्ती करणी र हत्या जस्ता कसूरको हकमा कुनै किसिमको हदम्याद तोकिएको देखिदैन।

भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को धारा ४७३ मा ढिलाइको उचित व्याख्या गरिएको वा न्यायको हितमा गर्न आवश्यक छ भन्ने मुद्दामा, तथ्य र परिस्थितिमा सन्तुष्ट भएमा अदालतले हदम्याद सकिएपछि पनि कसूरको रूपमा लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। भारतको हदम्याद ऐन, १९६३ (*The Limitation Act, 1963*) को दफा ५ मा समेत निश्चित अवस्थामा तोकिएको हदम्याद विस्तार गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ।⁵⁷

भारतको सर्वोच्च अदालतबाट *Asst. Customs Collector, Bombay v. L.R. Melwani* र *Sajjan Kumar Vs Central Bureau of Investigation* को मुद्दामा “उजुरी दर्ता गर्न ढिलाइको प्रश्नलाई अन्तिम निर्णयमा पुग्न विचार गर्नुपर्ने हुनसक्छ, तर यो आफैमा उजुरी खारेज गर्नको लागि कुनै आधार हुन सक्दैन” भन्ने व्याख्या गरिएको पाइन्छ।⁵⁸

त्यसैगरी, *Sarah Mathew Vs. Institute of Cardio Vascular Diseases & Others.* को मुद्दामा हदम्यादको सिद्धान्त “*nullum tempus aut locus occurrit regi*” (राज्यको विरुद्ध हदम्याद हुँदैन र काम भएको ठाउँले प्रभाव पाउँदैन) र “*vigilantibus, et non dormientibus, jura subveniunt*” (कानूनले आफ्नो अधिकारप्रति उदासीन हुने व्यक्तिलाई नभएर सचेत हुनेलाई सहयोग वा सहायता गर्दछ) भन्ने दुई सिद्धान्तहरू बिच सन्तुलन हुनुपर्छ भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ। (2014(2) SCC 62।59).

भारतमा जवर्जस्ती करणीमा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाई हुनुलाई धेरै महत्त्वपूर्ण विषयको रूपमा लिइँदैन। *Karnel Singh vs State of MP* को मुद्दामा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाई भएको तर्कमा प्रतिक्रिया दिँदै सर्वोच्च अदालतले “भारतीय

⁵⁷ (*AIR (1970) SC 962, 965*) Any appeal or any application, other than an application under any of the provisions of Order XXI of the Code of Civil Procedure, 1908 (5 of 1908), may be admitted after the prescribed period if the appellant or the applicant satisfies the court.

⁵⁸ *In Asst. Customs Collector, Bombay v. L.R. Melwani, AIR (1970) SC 962, 965 case* “The question of delay in filing a complaint may be a circumstance to be taken into consideration in arriving at the final verdict. But by itself it affords no ground for dismissing the compliant”.

⁵⁹ The five judges' bench of the Supreme Court of India, consisting of P. Sathasivam CJ, Dr.B.S.Chauhan, Ranjana P.Desai, Ranjan Gogoi and S.A.Bobde, JJ, in the case titled as " Sarah Mathew Vs. Institute of Cardio Vascular Diseases & Ors."; 2014(2) SCC 62, sought to ensure justice to the citizens of the country, by striking a balance between the legal maxim "nullum tempus aut locus occurrit regi", (the crown may decide to proceed with action that may be barred by time and that the lapse of time does not bar the right of the crown) and the legal maxim 'vigilantibus et non dormientibus, jura subveniunt' (the law shall only assist those who are vigilant and not those who are careless or lazy about their rights).

महिलाहरू यस्ता घटनाहरूको बारेमा जाहेरी गर्न ढिलो र हिचकिचाउछन् र ढिला जाहेरी दिएकै आधारमा त्यसलाई गलत भन्न मिल्दैन" भनेको छ। अदालतले "पीडितहरू प्रहरीमा जान हिचकिचाउनु कारण त्यस्ता महिलाहरूप्रति समाजको मनोवृत्ति हो; यसले उनीहरूप्रति सान्त्वना र सहानुभूतिको सट्टा शंका र लाज पैदा गर्दछ, त्यसैले यस्ता घटनाहरूमा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाइ भएकै आधारमा जाहेरी गलत हो भन्ने कुरालाई संकेत गर्दैन" भनी व्याख्या गरेको छ (AIR 1995 SC 2472) ।

त्यस्तै, State of Punjab vs Gurmit Singh को मुद्दामा केटीलाई उठाई ट्युबेलमा लगियो र जवर्जस्ती करणी गरियो र त्यसपछि उनलाई कलेजको गेटमा लगेर झारियो । उनी परीक्षामा सहभागी भइन् र आफ्नो घर फर्कने क्रममा उनले घटनाको खुलासा आफ्नी आमालाई गरिन् । त्यसपछि जाहेरी दर्ता गरियो। यस मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले ढिलाइ भएकोले मुद्दा खारेज गरी पाउँ भनी प्रतिवादीले दिएको निवेदन खारेज गरेको छ। अदालतले "यौन कसूरमा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाइ विभिन्न कारणले हुन सक्छ, विशेष गरी अभियोजक वा उनको परिवारका सदस्यहरू प्रहरीमा गएर घटनाको बारेमा जाहेरी गर्न अनिच्छुक हुन सक्छ, जुन अभियोजकको प्रतिष्ठा र उनको इज्जतसँग सम्बन्धित छ। सामान्यतया: परिवारले धेरै विचार गरेपछि मात्रै यौन कसूरको जाहेरी दर्ता हुने गर्छ। जवर्जस्ती करणीको कसूरमा जाहेरी दर्ता गर्न अलिकति ढिलाइ भएपनि मुद्दाको तथ्य र परिस्थितिको सही व्याख्या र स्पष्टीकरण भएमा यस्तो ढिलाइले फरक पर्दैन" भनेको छ (AIR 1996 SC 1993) ।

Dildar Singh vs State of Punjab को मुद्दामा पीडित १६ वर्ष भन्दा कम उमेरको रहेको र आरोपी-अपीलकर्ता उनको शिक्षक थिए। उनले कसैसँग गुनासो गरिनन् । तर आमाले उनको गर्भ रहेको थाहा पाएपछि उनले यो कुरा गोप्य राख्न सकिनन् र त्यसपछि जाहेरी दर्ता गरियो। सर्वोच्च अदालतले जवर्जस्ती करणी मुद्दामा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाइ विभिन्न कारणले हुनसक्ने र त्यसको आधारमा मात्रै मुद्दा खारेज गर्न नसकिने व्याख्या गरेको छ (AIR 2006 SC 3084) ।

पछिल्ला मुद्दाहरूमा पनि सर्वोच्च अदालतले यस्तै दृष्टिकोण अपनाएको छ । जवर्जस्ती करणीका मुद्दाहरूमा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाइलाई धेरै महत्त्व नदिने कुरामा जोड दिएको छ। उदाहरणका लागि Sohan Singh vs State of Bihar, (2010) 1 SCC 68, Ram Naresh vs State of Chhattisgarh, AIR 2012 SC 1357, Deepak vs State of Haryana, (2015) 4 SCC 762, State of HP vs Sanjay Kumar alias Sunny, (2017) 2 SCC 31 and P Rajagopal vs State of Tamilnadu, (2019) 5 SCC 403 को मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले जवर्जस्ती करणी मुद्दामा जाहेरी दर्ता गर्न ढिलाइ गर्नु धेरै महत्त्वपूर्ण कुरा होइन किनकी पीडित र परिवारका सदस्यहरूले साहस जुटाउनुपर्छ, सामाजिक कलंकको डर र त्यस्ता मुद्दाहरूमा कानूनी लडाइमा जानको लागि भित्री शक्तिको अभाव हुँदा बाहिर आउन ढिला हुनसक्छ भन्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ।

७. नेपालमा यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी कानूनको विकासक्रम:

वि.सं.१९१० सालको मुलुकी ऐनमा जवर्जस्ती करणीलाई एघार वर्षभन्दा कम उमेर र एघार वर्षभन्दा बढी उमेर भएका महिला विरुद्ध हुने भनी दुई महलमा वर्गीकरण गरिएको थियो। यसका साथै जातका आधारमा समेत जवर्जस्ती करणीको सजायमा भिन्नता हुने समेत व्यवस्था रहेको थियो। तर यस प्रकारका मुद्दामा कुनै हदम्यादको व्यवस्था गरिएको थिएन।⁶⁰

वि.सं.२०२० सालमा आएको नयाँ मुलुकी ऐनले जवर्जस्ती करणीको परिभाषा गरी त्यस्तो कसूरमा हदम्यादको समेत व्यवस्था गरेको थियो। सो ऐनको जवर्जस्ती करणीको महलको ११ नं .मा जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पैंतीस दिनको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको थियो। सोही ऐनको अदलको महलको १२ नं ले कैद र थुनामा रहेकी महिलालाई सरकारी कर्मचारीले ,चिकित्सकले सेवा प्राप्त गर्न आएकी महिलालाई ,संरक्षकले संरक्षणमा रहेकी महिलालाई ,पुनर्स्थापना केन्द्रका पदाधिकारी वा कर्मचारीले करणी गरेकोमा समेत पैंतीस दिन भित्र मुद्दा गरी सक्नु पर्ने गरी हदम्याद राखिएको थियो। वि.सं .२०५८ सालमा सो ऐनमा भएको एघारौँ संशोधन र लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको ऐन , २०६३ ले सो मुलुकी ऐनमा संशोधन गर्दै लिङ्गको योनीमा छेदन) Penile-vaginal

⁶⁰ मुलुकी ऐन, १९१०

penetration) मात्रै सीमित नराखी जवर्जस्ती करणीको साविकको परिभाषालाई व्यापक तुल्याएको पाइन्छ।

अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत भएको परमादेश मुद्दामा सो मुलुकी ऐनमा भएको जवर्जस्ती करणीको महलको ११ नं. को हदम्यादको व्यवस्था ज्यादै कम भई पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्यमा बाधा पर्न गएकोले पीडितहरूको सामाजिक मनोविज्ञान, अनुसन्धानमा लाग्ने समय र न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई ध्यानमा राखी कसूरको गाम्भीर्यतालाई दृष्टिगत गरी प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने गरी पर्याप्त हदम्यादको व्यवस्था गर्ने हिसावले जवर्जस्ती करणीको ११ नं. मा व्यवस्था भएको हदम्याद बढाउने गरी कानूनमा सुधार गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो।⁶¹

सर्वोच्च अदालतको उक्त आदेश पश्चात लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०७२ द्वारा सो मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी जवर्जस्ती करणी मुद्दामा भएको साविकको पैंतीस दिनको हदम्यादको सट्टा छ महिना हदम्याद रहने गरी हदम्याद बढाइएको थियो।

द. नेपालमा यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी वर्तमान संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था:

नेपालको संविधानले महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका हिंसाजन्य र शोषण गर्ने कार्य दण्डनीय हुने र त्यस्ता कार्यबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति पाउने मौलिक हक हुने व्यवस्था गरेको छ।⁶² साथै, त्यस्ता मौलिक हकको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने दायित्व राज्यलाई सुम्पेको छ।⁶³

यौनजन्य कसूरको हदम्याद सम्बन्धी नेपालको वर्तमान कानूनी व्यवस्थालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:-

(क) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

⁶¹ ने.का.प. २०६५, निर्णय नं ८०३८।

⁶² नेपालको संविधान, धारा ३८।

⁶³ नेपालको संविधान, धारा ५२।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २१९ मा जवर्जस्ती करणीलाई परिभाषित गरी सो सम्बन्धी कसूरमा सजायको व्यवस्था गरेको छ। दफा २१९ को उपदफा (२) मा “कसैले कुनै महिलालाई निजको मज्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मज्जुरी लिएर भए पनि अठार वर्षभन्दा कम उमेरको कुनै बालिकालाई करणी गरेमा निजले त्यस्तो महिला वा बालिकालाई जवर्जस्ती करणी गरेको मानिनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सोही उपदफाको स्पष्टीकरणमा करकाप, अनुचित प्रभाव, डर, त्रास, झुक्यानमा पारी वा अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई लिएको मज्जुरी, होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मज्जुरीलाई मज्जुरी नमानिने व्यवस्था समेत रहेको छ।

ऐ. दफाको उपदफा (३) ले जवर्जस्ती करणी गर्ने व्यक्तिलाई करणी गर्दाको परिस्थिति र महिलाको उमेर हेरी सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ। जसमा दश वर्षभन्दा कम उमेरकी बालिका, पूर्ण अशक्त, अपाङ्गता भएका वा सत्तरी वर्षभन्दा बढी उमेरका महिला भए जन्म कैद हुने र दश वर्ष वा दश वर्षभन्दा माथि चौध वर्षभन्दा कम उमेरका बालिका भए अठार देखि २० वर्ष कैद, चौध वर्ष वा चौध वर्षभन्दा बढी सोह वर्षभन्दा कम उमेरकी बालिका भए बाह देखि चौध वर्ष कैद, सोह वा सोह भन्दा बढी देखि अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको बालिकाको हकमा दश देखि बाह वर्ष, अठार वा सो भन्दा बढी उमेरको हकमा ७ देखि १० वर्ष सजायको व्यवस्था समेत रहेको छ। साथै, वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा पतिले पत्नीलाई जवर्जस्ती करणी गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था समेत रहेको छ।⁶⁴

हाडनाता करणीको सन्दर्भमा उपदफा (२) मा व्यवस्था गरेको कसूर अनुसार कम्तीमा एक वर्ष र बढीमा जन्म कैदसम्मको सजाय हुनसक्ने व्यवस्था रहेको छ।⁶⁵

यसका साथै थुनामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गर्न नहुने,⁶⁶ आफ्नो संरक्षण वा सुरक्षामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गर्न नहुने,⁶⁷ कार्यालय वा पेशागत सेवा

⁶⁴ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २१९ को उपदफा (४)।

⁶⁵ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२० को उपदफा (२)।

⁶⁶ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२१।

⁶⁷ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२२।

प्राप्त गर्ने व्यक्तिसँग करणी गर्न नहुने⁶⁸, यौन दुर्व्यवहार गर्न नहुने,⁶⁹ बालयौन दुरुपयोग गर्न नहुने⁷⁰ अप्राकृतिक मैथुन गर्न नहुने⁷¹ व्यवस्था रहेको छ।

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४७ को उपदफा (१) ले “कुनै अदालतमा फिरादपत्र दायर गर्न कानून बमोजिम कुनै निश्चित समयवधि तोकिएकोमा त्यस्तो समयावधिलाई हदम्यादको व्यवस्था भएको मानिनेछ” भनी परिभाषा गरेको छ। ऐ. को उपदफा (३) मा हदम्यादको व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी कुनै व्यक्तिले फिरादपत्र दायर गर्न अदालतमा उपस्थित भएमा निजको फिरादपत्र दर्ता हुने छैन र कुनै कारणवश दर्ता हुन गएको रहेछ भने पनि त्यस्तो फिरादपत्र खारेज हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२९ मा करणी सम्बन्धी कसूरको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ। यस अन्तर्गत हाडनाता करणीको मुद्दाको कसूरमा जहिले सुकै उजुरी गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ।⁷² अन्य कसूरमा थुनामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गरेको, आफ्नो संरक्षण वा सुरक्षामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गरेको, कार्यालय वा पेशागत सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्तिसँग करणी गरेको, यौन दुर्व्यवहार गरेको, बालयौन दुरुपयोग गरेको, बालबालिकासँग अप्राकृतिक मैथुन गरेको अवस्थामा त्यस्तो कसूर भएको मितिले एक वर्षभित्र र अन्य कसूरमा त्यस्तो कसूर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिनासम्म हदम्याद रहने व्यवस्था छ।⁷³

थुनामा रहेको वा नियन्त्रणमा लिएको वा अपहरण गरेको वा शरीर बन्धक लिएको व्यक्ति विरुद्ध कसूर भएकोमा थुना, नियन्त्रण अपहरण वा शरीर बन्धकबाट मुक्ति पाएको मितिले तीन महिनाको लागि हदम्याद रहने व्यवस्था रहेको छ।⁷⁴

(ख) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१

⁶⁸ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२३।

⁶⁹ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२४।

⁷⁰ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२५।

⁷¹ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२६।

⁷² मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२९ को उपदफा (१)।

⁷³ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२९ को उपदफा (२)।

⁷⁴ मुलुकी अपराध संहिता, दफा २२९ को उपदफा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश।

कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ को दफा ४ ले विभिन्न कार्यलाई यौनजन्य दुर्व्यवहार मानेको छ। कसैले आफ्नो पद, शक्ति वा अधिकारको दुरुपयोग गरी, दबाव, प्रभाव वा प्रलोभनमा पारी वा हतोत्साहित गरी कुनै कर्मचारी वा सेवाग्राहीलाई कार्यस्थलमा कुनै यौनजन्य आशयका साथ देहायका कार्य गरे वा गराएमा यौनजन्य दुर्व्यवहार गरेको मानिने व्यवस्था रहेको छः-⁷⁵

- (क) यौनजन्य आशयले शरीरको कुनै अङ्गमा छोएमा वा छुने प्रयास गरेमा,
- (ख) अश्लिल तथा यौनजन्य क्रियाकलापसँग सम्बन्धित शब्द, चित्र, पत्रपत्रिका, श्रव्य, दृश्य, अन्य सूचना प्रविधि, साधन, वस्तु वा सामग्री प्रयोग वा प्रदर्शन गरेमा,
- (ग) लेखेर, बोलेर वा इशाराले अश्लील तथा यौनजन्य आशय प्रदर्शन वा प्रकट गरेमा,
- (घ) यौनजन्य क्रियाकलापको लागि प्रस्ताव गरेमा,
- (ङ) यौनजन्य आशयले जिस्काएमा वा हैरानी दिएमा।

सोही ऐनको दफा ६ ले व्यवस्थापकसमक्ष गुनासो गर्न १५ दिनको हदम्याद राखेको छ भने व्यवस्थापकले गुनासो व्यवस्थापन नगरेमा दफा ७ बमोजिम पीडित कर्मचारी, सेवाग्राही वा निजका तर्फबाट जोसुकैले त्यस्तो व्यक्ति उपर यौनजन्य दुर्व्यवहार भए गरेको मितिले नब्बे दिनभित्र प्रमाण सहित उजुरी सुन्ने अधिकारी समक्ष उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था छ।⁷⁶

(ग) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

मानव बेचबिखन र ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले मानव बेचबिखन र ओसारपसार सम्बन्धी कसूरको परिभाषा गरी त्यस्तो कसूरमा हुनसक्ने सजायको व्यवस्था गरेको छ। सो ऐनको दफा ४ ले कुनै पनि उद्देश्यले मानिस बेच्ने वा किन्ने, कुनै प्रकारको फाइदा लिई वा नलिई वेश्यावृत्तिमा लगाउने, प्रचलित कानून बमोजिम बाहेक मानिसको अङ्ग झिक्ने र वेश्यागमन गर्ने कार्यलाई मानव बेचबिखन सम्बन्धी कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको

⁷⁵ कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, दफा ४ को उपदफा) १(।

⁷⁶ कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, दफा ७ ।

छ। सोही दफाको उपदफा (२) मा मानव ओसारपसार गरेको मानिने कसूर उल्लेख गरिएको छ।

ऐनको दफा ४ बमोजिम किन्ने वा बेच्ने उद्देश्यले मानिसलाई विदेशमा लैजाने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने वा शोषण गर्ने उद्देश्यले कुनै प्रकारले ललाई फकाई, प्रलोभनमा पारी, झुक्याई, जालसाज गरी, प्रपञ्च मिलाई, जबर्जस्ती गरी, करकापमा पारी, अपहरण गरी, शरीर बन्धक राखी, नाजुक स्थितिको फाइदा लिई, बेहोस पारी, पद वा शक्तिको दुरुपयोग गरी, अभिभावक वा संरक्षकलाई प्रलोभनमा पारी, डर, त्रास, धाक, धम्की दिई वा करकापमा पारी कसैलाई बसिरहेको घर, स्थान वा व्यक्तिबाट छुटाई लग्ने वा आफूसँग राख्ने वा आफ्नो नियन्त्रणमा लिने वा कुनै स्थानमा राख्ने वा नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा वा विदेशमा लैजाने वा अरु कसैलाई दिने कार्यलाई मानव ओसारपसारको कसूरको रूपमा लिएको छ। ऐ. ऐनको दफा १५ ले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कसूरलाई बीस वर्ष सम्म सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ। साथै यस सम्बन्धी कसूरमा कुनै प्रकारको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छैन।

९. नेपालमा हदम्याद निर्धारण नगरिएका कसूरहरू:

नेपालमा राज्य विरुद्धका कसूरहरूमा जहिलेसुकै उजुरी दिन सकिन्छ।

(क) राज्य विरुद्धको कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ बमोजिम राज्य विरुद्धका देहायका कसूरमा हदम्याद निर्धारण गरिएको छैन:-

१. सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा राष्ट्रिय एकता उपर खलल हुने कसूर (दफा ४९),
२. राजद्रोह सम्बन्धी (दफा ५०),
३. राष्ट्रहित प्रतिकूल काम गरेको कसूर (दफा ५१),
४. जातिहत्या गरेको कसूर (दफा ५२),
५. नेपाल विरुद्ध युद्ध गर्न वा नेपालसंग युद्धमा संलग्न राज्यका सेनालाई सहायता गरेको कसूर (दफा ५३),

६. राष्ट्रपति उपर आक्रमण गरेको कसूर (दफा ५७)।

(ख) सार्वजनिक न्याय विरुद्धका कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १०३ को उपदफा (१) दफा १०१ मा रहेको पक्राउको बाधा विरोध गर्न वा थुनाबाट भाग्न नहुने कसूर वा १०२ मा रहेको पक्राउबाट उम्काउन वा थुनाबाट भगाउन नहुने कसूरमा जहिलेसुकै पनि उजूर लाग्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(ग) सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा १२८ को उपदफा (१) मा कुनै कसूरबाट कसैको ज्यान मरेकोमा जहिलेसुकै पनि उजूर गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

(घ) राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा विरुद्धका कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १५४ को उपदफा (१) बमोजिम दफा १४७ मा व्यक्ति विशेषले सार्वजनिक घर, जग्गा आफ्नो बनाउन नहुने, दफा १४८ मा व्यक्ति विशेषले सार्वजनिक सम्पदा आफ्नो बनाउन नहुने र दफा १४९ मा प्रकृतिक सम्पदामाथि अतिक्रमण गर्न नहुने कसूरमा जहिलेसुकै पनि उजूर गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

(ङ) भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १७० को उपदफा (१) मा दफा १६३ मा दास बनाउन नहुने र दफा १६४ मा बन्दक बनाउन वा बाधा राख्न नहुने कसूरमा जहिले सुकै उजूर लाग्नेछ भनी व्यवस्था गरिएको छ।

(च) ज्यान सम्बन्धी कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १८७ को उपदफा (१) मा दफा १७७ मा ज्यान मार्ने नियतले कुनै काम गर्न नहुने, दफा १७८ मा ज्यान जान सक्ने काम गर्न नहुने, दफा १७९ मा गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेशबाट ज्यान लिन नहुने, दफा १८० मा मार्न चाहेको व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति

मरेमा सजाय हुने, दफा १८१ मा लापरवाहीपूर्ण काम गरी ज्यान मार्न नहुने, दफा १८२ मा हेलचेक्रयाई गरी ज्यान मार्न नहुने र दफा १८४ को उपदफा (३) मा रहेको प्रतिबन्धात्क वाक्यांश अन्तर्गतका कसूरदार आफैं साबित भई पोलेकोमा जहिलेसुकै उजूर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ।

(छ) अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २१८ को उपदफा (१) मा परिच्छेद-१७ अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर अन्तर्गतका कुनै कसूर गरी कसैको ज्यान लिएकोमा जहिले सुकै पनि उजूर गर्न सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

(ज) हाडनाता करणी सम्बन्धी कसूर:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२९ को उपदफा (१) मा हाडनाता करणी अन्तर्गतको कसूरमा जहिले सुकै पनि उजूर गर्न सकिनेछ भनी व्यवस्था गरिएको छ।

१०. यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धमा नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरू:

देहायका मुद्दाहरूमा नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट देहाय बमोजिम आदेश जारी भएको पाइन्छ:-

(क) अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत⁷⁷

अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत भएको परमादेश मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट देहाय बमोजिमको आदेश जारी भएको छ:-

"जवर्जस्ती करणीको महलको ११ नं. को हदम्यादको वर्तमान व्यवस्था ज्यादै कम भई पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्यमा बाधा पर्न गएकोले पीडितहरूको

⁷⁷ ने.का.प. २०६५, अंक: ११, निर्णय नं. ८०३८।

सामाजिक मनोविज्ञान, अनुसन्धानमा लाग्ने समय र न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई ध्यानमा राखी कसूरको गम्भिरतालाई हेरी प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने गरी पर्याप्त हदम्यादको व्यवस्था गर्ने हिसावले जवर्जस्ती करणीको ११ नं. मा व्यवस्था भएको हदम्याद वढाउने गरी कानूनमा सुधार गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने।"

(ख) सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत⁷⁸

सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत भएको परमादेश मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट देहाय बमोजिमको आदेश जारी भएको छः-

"अरु महिला सरह पीडित सुन्तली धामीले पनि कानून बमोजिम न्याय पाउनु पर्छ। मुद्दा नचल्ने गरी सरकारी वकीलले गरेको मिति २०६६।७।१५ को निर्णयमध्ये प्रतिवादी दानसिंह भण्डारी, विरादत्त बडु र नरिमान महत्तराको हकमा मुद्दा नचलाउने गरी गरेको हदसम्म उक्त निर्णय बदर गरी दिएको छ, बाँकीको हकमा उक्त निर्णय कायम हुन्छ। अब उल्लिखित प्रतिवादीहरू दानसिंह भण्डारी, विरादत्त बडु र नरिमान महत्तरा समेतका व्यक्तिहरूलाई समेत मुलुकी ऐन जवर्जस्ती करणीको महल अनुसार कसूर अनुसारको अभियोग लगाई मुद्दा चलाउनु भनी जिल्ला सरकारी वकीलको कार्यालय अछामका नाउमा परमादेश आदेश जारी हुने ठहर्छ। त्यसरी चलाइने मुद्दा अ.व ८८ नं. बमोजिमको पुरक अभियोग हुने छैन र हदम्यादका सम्बन्धमा सरकारी वकीलको मिति २०६६।७।१५ को निर्णय उक्त तीन जनाउपर मुद्दा नचलाउने हदसम्ममात्र बदर भएको हुदा उक्त मिति कै निर्णयानुसार मुद्दा चल्ने हुनाले हदम्यादको प्रश्न आउने छैन। त्यसरी चलाइएको मुद्दालाई रितपूर्वकको अभियोगपत्र मानी अछाम जिल्ला अदालतले पनि प्रमाण मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा यस आदेशबाट प्रभावित नभई उक्त मुद्दामा भएको प्रमाणको आधारमा कानून बमोजिमको मुद्दाको कारवाइ अघि बढाई कानून बमोजिम र निष्पक्ष निर्णय गर्नु"।

⁷⁸ ने.का.प. २०६८, अंक १, निर्णय नं. ८५४१।

(ग) रामहरि लामिछाने विरुद्ध ऋषेश्वर न्यौपानेको जाहेरीले नेपाल सरकार⁷⁹

रामहरि लामिछाने विरुद्ध ऋषेश्वर न्यौपानेको जाहेरीले नेपाल सरकार रहेको जवर्जस्ती करणी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासबाट देहायको आदेश जारी भएको छः-

"जाहेरी तत्काल दियो वा दिएन भन्दा पनि कसूर भयो वा भएन र कसूरमा कसको संलग्नता थियो भन्ने कुरा बढी महत्वपूर्ण हुन्छ। जाहेरी दरखास्त ढिला पर्नाको विभिन्न कारण हुन सक्छन्। देशको भौगोलिक अवस्था, घटनास्थलबाट प्रहरी रहेको स्थानको दूरी र बिकटता, समाजको चेतनाको स्तर, सामाजिक परिवेश, यस्तो कसूरबाट पीडितको भावी जीवनमा पर्नसक्ने प्रभाव तथा अभियुक्तको पीडितउपर पर्ने दबाव वा प्रभाव आदि जस्ता कारणले गर्दा जवर्जस्ती करणी जस्तो कसूरका सम्बन्धमा जाहेरी ढिला पर्नसक्ने हुन सक्छ। तसर्थ जवर्जस्ती करणीजस्तो प्रत्यक्ष रूपमा नारी अस्मितासँग जोडिएको गम्भीर विषयमा जाहेरी दरखास्त दर्ता गराउन लागेको समयलाई मात्र निरपेक्ष रूपमा मूल्याङ्कन गरेर कसूरको मात्रा र गाम्भीर्यता घटीबढी हुन नसक्ने। कसूरको घटना जाहेरी दरखास्तबाट मात्र पुष्टि हुने नभै अन्य तथ्यगत प्रमाणको पनि आवश्यकता पर्दछ। त्यस्तै कसूरदारलाई सजायबाट बच्न तत्काल भागेर जाने क्रममा गाउँ समाजले पक्राउ गरी प्रहरी जिम्मा नलगाएको वा प्रहरीले मौकामा पक्राउ गर्न नसकेको भन्नेमात्र कारण पनि कसूर भए नभएको बारे निश्चयमा पुग्ने आधार बन्न नसक्ने। ढिलो जाहेरी परेको भन्दैमा जवर्जस्ती करणीको वारदात स्थापित नहुने भनी भन्न नमिल्ने।"

(घ) समयकुमारी (परिवर्तित नाम) को जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध नारायण पौडेल खत्री समेत⁸⁰

समयकुमारी (परिवर्तित नाम) को जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्री समेत रहेको जवर्जस्ती करणी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट देहाय बमोजिमको आदेश जारी भएको छः-

⁷⁹ ने.का.प. २०६८, अङ्क १०, निर्णय नं. ८६९५।

⁸⁰ ने.का.प. २०६८, निर्णय नं. ८५६४।

"कसूरको सूचना दर्ता गर्ने कुरा समाजमा रहेको चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक, र साँस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, परिवारको इज्जत र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजनक मनोविज्ञान र कसूरको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरूले निर्धारण गर्ने कुरालाई पनि सहजरूपमा मनन् गर्नुपर्ने। सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था, पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकबार हुन सक्ने सम्भाव्यतालाई मनन् गरी घटना घटेको ३५ दिनभित्र नालेस दिनसक्ने प्रावधान गर्नुको पछाडि उपरोक्त अवस्था समेतको मनन् गरी व्यवस्थित गरिएको हुनु पर्दछ। उल्लिखित विभिन्न कारक तत्वहरूले जाहेरी दिन केही दिन वा समय ढिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न कदापि मिल्दैन। तसर्थ, जवर्जस्ती करणीको वारदात घटेको विषयमा जाहेरी दिन ३५ दिनको समय दिने गरी भएको प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले पनि विविध कारण हुन सक्ने यथार्थतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ। यस कारण मौकामा तत्काल जाहेरी नदिनुलाई मात्र आधार मानी कसूर बाट उन्मुक्ति दिनु पर्दछ भनी सोचन कानूनसँगत नहुने।"

(ड) अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाई समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं समेत⁸¹

अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाई समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय समेत रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट देहाय बमोजिमको आदेश भएको छः-

"मुलुकी ऐन, जवर्जस्ती करणीको ११ नं. र अदालती बन्दोबस्तको ४० नं. को सामन्जस्यता पूर्ण व्याख्या गरिनुपर्छ भन्ने जिकिरसम्बन्धमा विचार गर्दा अदालती बन्दोबस्तको ४० नं. को व्यवस्था हदम्यादको व्यवस्था निलम्बन हुने सिद्धान्त (Doctrine of tolling) मा आधारित देखिन्छ। Doctrine of

⁸¹ ने.का.प .२०७३, अंक २, नि.नं .१५४७।

Tolling भइरहेको हदम्यादलाई कुनै निश्चित अवधिसम्म निश्चित शर्तमा स्थगित गरिनु हो। जसलाई कानूनी भाषामा हदम्याद स्थगनको सिद्धान्त (Doctrine of Equitable Tolling) भनिएको छ। यो विषय कसूर भन्दा दुष्कृति (Equity) सँग सम्बन्धित विषय हो। यसको प्रयोग देवानी प्रकृतिका विषयमा हुने कुरा उल्लिखित ४० नं. को कानूनी व्यवस्थाले नै गरेको देखिने। फौजदारी मुद्दामा अपराधी सँगै कसूर मर्छ भन्ने फौजदारी कानूनको मान्य सिद्धान्त अनुसार कसूरको हकवाला हुन नसक्ने। कुनैपनि फौजदारी मुद्दामा यो व्यवस्था लागू हुन्छ भनी व्याख्या गर्न मिल्दैन र विधायिकी मनसाय पनि यही देखिन्छ। सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ ले अनुसूची-१ अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा कसूर भएको वा भइरहेको थाहा पाउने जोसुकैले पनि कसूरको लिखित तथा मौखिक सूचना दिन सक्ने र नेपाल सरकारका तर्फबाट अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्न सकिने हुनाले हकवालाको प्रश्न नआउने। अदालती बन्दोबस्तको ४० नं. को व्यवस्था जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पीडितका तर्फबाट मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद गणना गरिनुपर्छ भन्न मिल्ने नदेखिने। जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पीडित स्वयंले पनि कसूरको सूचना दिन सक्नेसम्म हो अनुसन्धान गरी मुद्दा दायर हुने नहुने कुरा राज्यको तर्फबाट सरकारले अनुसन्धानको आधारमा निर्णय गर्ने विषय भएकोले पीडित व्यक्ति उमेर पुगेको हुँदा वा नहुँदा मुद्दा चलाउन सक्ने कुरामा बाधा नहुने हुँदा यो व्यवस्था जवर्जस्ती करणीबाट पीडित नाबालकको हकमा पनि लागू हुन्छ भन्न नसकिने। हदम्याद निर्धारण गर्दा कसरी र कति निर्धारण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कसूरको गाम्भीर्यता समसामयिक परिवेश देशको सामाजिक तथा भौगोलिक अवस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र अभ्यास समेतलाई विचार गरी गरिनु पर्ने हुन्छ। यो विषय विधायिकी विवेक (Legislative Wisdom) को विषय भएकोले यति नै हदम्याद निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ भनी अदालतले दिन किटान गरिदिन भने मिल्ने नहुने। "

(च) अमरबहादुर बोगटी विरूद्ध कैलाली (ड) परिवर्तित नामको जाहेरीले नेपाल सरकार⁸²

⁸² ने.का.प., २०७३, अंक ६, नि.नं. ९६२३।

अमरबहादुर बोगटी विरूद्ध कैलाली (ड) परिवर्तित नामको जाहेरीले नेपाल सरकार भएको जवर्जस्ती करणी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासद्वारा देहायको नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको छः-

"जवर्जस्ती करणी जस्तो नेपाल सरकार वादी भई चल्ने मुद्दामा पीडितको जाहेरी नै पर्नुपर्छ भन्ने पनि हुँदैन। पीडितले सामाजिक लज्जा, लाग्न सक्ने लाञ्छना, कसूरदारको डर धाक, आफ्नो चेतना स्तर, आर्थिक सामाजिक पारिवारिक स्थिति जस्ता कारणले पनि जाहेरी दिन नसक्ने अवस्था हुने हुँदा जाहेरी नपरी अन्य कुनै किसिमले घटनाको बारेमा थाहा जानकारी भएमा पनि प्रहरीले अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा जवर्जस्ती करणी जस्तो मुद्दामा हदम्यादको परम्परागत मान्यतालाई कठोरताका साथ अंगिकार गरिरहनु न्यायोचित पनि नहुने।"

(छ) मानकुमार थामी विरूद्ध रामकृष्ण तिमल्सिना⁸³

मानकुमार थामी विरूद्ध रामकृष्ण तिमल्सिनाको मुद्दामा "घटनाको तत्कालै जाहेरी नपरेको भन्ने आधारमामात्र कानूनले निर्धारण गरेको हदम्यादभित्र परेको जाहेरी दर्खास्तलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने। कसूरको प्रकृति, समाजको चेतनाको स्तर, भौगोलिक अवस्था, पीडितको पारिवारिक पृष्ठभूमि, कसूरको पीडा, पीडित भएर पनि पीडितउपर नै धार्मिक वा सामाजिक कुसंस्कारको परिणामस्वरूप पीडितलाई नै दोषी बनाउने प्रवृत्तिको फलस्वरूप कसूरको जाहेर गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमै द्विविधा हुने मनोवैज्ञानिक दबावजस्ता तत्त्वले यसमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन्। यसरी उल्लिखित कानूनी व्यवस्था एवं सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतका आधारमा जवर्जस्ती करणी मुद्दामा कानूनद्वारा हदम्याद निर्धारण गरेको सो हदम्यादभित्र नै जाहेरी परेको अवस्थामा घटना भएको यति दिन वा यति घन्टाभित्रै जाहेरी दर्खास्त दिनुपर्ने, ढिलो गरी जाहेरी दिएका कारणले मात्र जाहेरी दर्खास्त बनावटी हुने भनी तर्क गर्नु कानूनसंगत देखिँदैन" भनेर सर्वोच्च अदालतबाट नजिर सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

⁸³ ने.का.प .२०७६ ,नि.नं .१०३३२।

११. नेपालको बर्तमान सामाजिक परिवेश:

कानून जतिसुकै प्रगतीशील भएपनि विभेदपूर्ण सामाजिक संरचनाहरूका कारण महिलालाई हेर्ने विभेदपूर्ण दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुन सकेन भने महिलामाथि हुने हिंसाको अन्त्य गर्न सकिँदैन। यसको नियन्त्रणमा चुनौती खडा हुन्छ। हाम्रो समाजमा महिला तथा बालिकालाई हेर्ने नकारात्मक दृष्टिकोण, उनीहरूप्रतिको हानिकारक सोचका कारण महिलालाई नियन्त्रणमा राख्ने, कुटपिट गर्ने, गालीगलौज गर्ने कार्यलाई सामान्य र पुरुषको अधिकारका रूपमा समेत लिने गरेको पाइन्छ। अर्कातिर महिलाको शरीरलाई परिवार तथा समाजको इज्जत र प्रतिष्ठासँग जोडेर हेर्ने हानिकारक सोच समेत सामाजिक परिवेशमा विद्यमान रहेको छ।

उल्लिखित सामाजिक कारणले समेत यौनजन्य हिंसा प्रभावितले नै घर छोड्नुपर्ने, समयमा न्याय नपाउने, पीडकले पटक-पटक धम्की दिने, सामाजिक रूपमा लाञ्छना खेप्नुपर्ने, पारिवारिक र सामाजिक सहयोगको कमी हुने, परिवार समाज र आफन्तहरूबाट एकिलने, बालबालिकाको पालनपोषणका लागि चुनौती जस्ता कारणले गर्दा अझ धेरै घटना बाहिर आउन नसकेका तथ्यहरू विभिन्न सामाजिक संस्थाहरूले औँल्याएको पाइन्छ।

बालिकाहरू आफ्नै बाबु, दाजु र नजिकका आफन्तबाट बलात्कृत भइरहेका र ती पीडकहरू कानूनको दायरामा आउन नसकेको भन्ने तथ्य विभिन्न सामाजिक अभियन्ता र संस्थाहरूले उल्लेख गर्ने गरेका छन्। कोरोना महामारीमा ज्वर्जस्ती करणीका जघन्य र अति निकृष्ट घटनाहरू सार्वजनिक भएका छन्। नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्क अनुसार विगत १० वर्षमा १७ हजार ७८० महिला तथा बालिका बलात्कृत भएको भन्ने देखिन्छ। यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालमा प्रत्येक वर्ष औसत २० प्रतिशतका दरले ज्वर्जस्ती करणीका घटना बढेको देखिन्छ। नेपाल प्रहरीको आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ को तथ्याङ्कअनुसार २ हजार १४४ ज्वर्जस्ती करणी र ६८७ ज्वर्जस्ती करणी प्रयासका घटनाको जाहेरी दर्ता भएको देखिन्छ। कोरोना महामारीको समयमा २०७६ चैत्रदेखि २०७७ भदौसम्म मात्रै देशभर १ हजार २ सय २१ जनामाथि ज्वर्जस्ती करणी भएको थियो। त्यसैगरी २०७७ श्रावणदेखि २०७८ असारसम्म ३६ मुद्दा दर्ता भएको भनिएको छ।⁸⁴ ज्वर्जस्ती करणीमा

⁸⁴ लैङ्गिक हिंसाको बार्षिक तथ्यपत्र, २०७८, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्साल।

२५३२ र सोको उद्योगमा ७३५ र बालयौन दुर्व्यवहारमा २८१ महिला उपर जवर्जस्ती करणी भएको भन्ने देखिन्छ। यसैगरी अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) को महिला तथा बालिकामाथि भएको हिंसा सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा पनि २०१८ को तुलनामा २०१९ मा जवर्जस्ती करणीका घटना बढेको उल्लेख छ। इन्सेकको तथ्याङ्कअनुसार २०१८ मा सातसयको हाराहारीमा जवर्जस्ती करणीका घटनाको अभिलेख भएकोमा सन् २०२० को अगस्टसम्ममा दोब्बर भएको छ। २०२० मा १४०० भन्दा बढी महिला तथा बालिकामाथि जवर्जस्ती करणी भएको तथ्याङ्क इन्सेकले सार्वजनिक गरेको छ।

जवर्जस्ती करणीका घटना घट्नुको साटो किन बढीरहेको छन् भन्ने विषयमा सरोकारवाला सबैको तत्काल ध्यान जानु जरुरी छ। व्यक्ति, परिवार, समाज र नीतिगत तथा राष्ट्रिय राजनीतिसम्म नै महिलालाई हेर्ने विभेदकारी दृष्टिकोण र महिलाको शरीर र यौनिकतामाथिको नियन्त्रणले यस्ता हिंसाका घटनालाई प्रश्रय दिइरहेको छ। यस्ता घटनाहरूमा हुने समाजको मौनताले महिलाको शरीर जसरी पनि प्रयोग गर्न हुन्छ र सकिन्छ भन्ने सोचलाई अझ बलियो बनाउँदै विभेदकारी सामाजिक संरचनागत प्रणालीलाई निरन्तरता दिने हुँदा यसबाट दण्डहिन्ता बढ्न सक्छ। त्यसैले नागरिक सचेतना पनि अति नै महत्वपूर्ण छ।

हालै मात्र सन् २०१४ मा भएको सौन्दर्य प्रतियोगितामा सहभागी एक किशोरीले सामाजिक सञ्जाल टिकटकमा २० वटा भिडियो क्लिप सार्वजनिक गर्दै उनले आफूलाई कार्यक्रमका आयोजकमध्येका एक व्यक्तिले जवर्जस्ती करणी गरेको खुलाएपछि यस विषयमा सामाजिक बहस सुरु भएको छ। सो वारदातमा शरीरबन्धक तथा मानव बेचबिखन मुद्दा दर्ता गरी अनुसन्धान सुरु भएको छ।⁸⁵ हृदय्यादका कारण जवर्जस्ती करणीका हृदय्याद नाघेका घटनाको उजुरी नलिँदा पीडितले हरेस खाने तथा कसूरदारले सहजै उन्मुक्ति पाउने अवस्था आएको भन्ने गुनासो सुनिन्छ।

स्पेटलाइट म्यागजिनले सन् २०२० मा गरेको एक अध्ययनले नेपालमा हुने गरेका जवर्जस्ती करणीजन्य कसूरमध्ये सबैभन्दा धेरै ७७ प्रतिशत जवर्जस्ती करणी उमेर नपुगेका बालिकाहरूमाथि हुने गरेको तथ्य सार्वजनिक गरेको थियो।

⁸⁵. गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक, २०७९।२।९, पृ.२ ।

महिला पुनर्स्थापना केन्द्र ओरेकले दिएको डाटामा स्पेटलाइट लेख्छ "त्यसमा पनि सबैभन्दा धेरै ११ देखि १८ वर्षसम्मका किशोरीहरू बलात्कृत भएका छन्। २०२० को आकडामा ११ देखि १८ वर्षसम्मका पीडितहरू ८६ प्रतिशत थिए भने २ देखि १० वर्षका १३ प्रतिशत थिए।"⁸⁶

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जवर्जस्ती करणीमा हदम्याद राखे पनि हाडनातामा हुने जवर्जस्ती करणीका भने हदम्यादको व्यवस्था राखेको छैन। जहिलेसुकै पनि उजुरी लाग्छ। दफा २२० ले हाडनाता करणीका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। तर दफा २२० बाहेक २१९ देखि दफा २२६ सम्म घटना घटेको मितिले एक वर्षसम्म उजुरी गर्न सकिने व्यवस्था छ।

यी दफाहरूमा हाडनाता बाहेकका जवर्जस्ती करणी, कार्यालय वा पेशागत सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्तिसँग करणी गर्न नहुने, बाल यौन दुर्व्यवहार, बालयौन दुरूपयोगदेखि अप्राकृतिक मैथुनसम्म पर्छन्। जसमा कानून अझ स्पष्ट पाउँ भन्छ कोही व्यक्तिलाई बन्धक बनाएर वा थुनामा राखेर वा अपहरण गरेर जवर्जस्ती करणी गरिएको रहेछ भने त्यस्तो कृयाकलापबाट मुक्त भएको मितिले तीन महिना पछि उजुरी लाग्दैन। कसूर भएकै भएपनि पीडितले न्याय पाउने सम्भावना रहँदैन।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ७४ को उपदफा (२) बालबालिकाको हकमा बालिग भएको एक वर्षभित्र उजुरी गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी ज्यान सम्बन्धी कसूर अन्तर्गतका ज्यान मार्नेदेखि ज्यान मार्ने उद्योगसम्मका कसूरमा कसूरदार आफैँ सावित भई स्वीकार गरेकोमा जहिलेसुकै पनि उजुरी लाग्छ। तर उजुरी परेकोमा २० वर्ष र उजुरी नपरेको विषयमा घटनाको मितिले दुई वर्षसम्म मात्र हदम्याद रहन्छ।

पछिल्लो समयमा सर्वोच्च अदालतले वैवाहिक जवर्जस्ती करणीलाई पनि कसूर ठहर गर्नेदेखि जवर्जस्ती करणीमा न्यून रहेको हदम्याद बढाउन आदेश दिएको छ। हाल उल्लिखित परिवेशमा जवर्जस्ती करणीजन्य कसूरमा हदम्याद अझै पुगेको छैन भन्ने बहस सुरु भएको छ।

⁸⁶ Civil Society Spotlight Report 2020, SDGs National Network Nepal Secretariat-National Campaign for Sustainable Development Nepal Goal, Achieve gender equality and empower all women and girls, pp.26.

एकातर्फ यौनजन्य हिंसाको अवस्था बढोत्तरी भएको छ भने अर्कातिर यौनहिंसा भएको भन्दै निर्दोष उपर झुट्टा आरोप लगाएको घटनाहरु पनि प्रसस्तै देखा पर्न थालेका छन्। केहि दृष्टान्तहरु देहायमा उल्लेख गरिएको छ:-

(१) दाङको घोराहीस्थित एक होटलमा आफूहरुलाई सामूहिक जवर्जस्ती करणी गरेको भन्दै स्थानीय एक महिला र एक बालिकाले तीन जना युवा विरुद्ध २०७७।६।१९ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दाङमा जाहेरी दिएकोमा अदालतमा अभियोग दायर भएपछि दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतले थुनछेक आदेश गर्दा तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा प्रतिवादीहरु निर्दोष रहेको भन्न नसकिने भन्दै पूर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने आदेश भएकोमा अदालतमा बकपत्र गर्ने क्रममा पीडित भनिएकी महिलाले जवर्जस्ती करणी नभएको भनी बकपत्र गरेपछि सो अदालतले झुट्टो जाहेरी दिनेलाई एक महीना कैद र प्रतिवादी बनाइएका निर्दोष तीन युवालाई पच्चीस हजार रुपैयाँका दरले पचहत्तर हजार रुपैयाँ क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने ठहर गरी फैसला भएको छ।⁸⁷

(२) त्यसैगरी अछामको चौरपाटी गाउँपालिका-४ धामीगाउँमा २०७५।२।४ मा एक महिलाले ससुराले आफूमाथि जवर्जस्ती करणी गरेको ससुराले घटनाबारे कसैलाई भनेमा मारिदिने धम्की दिएको भनी जाहेरी दिएकोमा अनुसन्धान भई अदालतमा मुद्दा दायर भएको र अदालतमा पीडित महिलाले बकपत्र गर्दा आफूलाई ससुराले जवर्जस्ती करणी नगरेको बरु कुटपिट र गाली गरेको रिसमा आफूले झुट्टो उजुरी दिएको भनी बकपत्र गरेको हुँदा अछाम जिल्ला अदालतले अभियुक्तलाई सफाइ र जाहेरवाली महिलालाई तीन हजार रुपैयाँ जरिवाना हुने फैसला गर्‍यो।⁸⁸

(३) अछाममा नै विवाहको कुरा गर्न २०७८।१०।१५ गते आफ्नो घरमा विवाहका लागि माग्न भनी आएका बेला राति एकै कोठामा सुतिरहेको अवस्थामा आफूमाथि प्रतिवादीले जवर्जस्ती करणी गरेको जाहेरी दिएर अनुसन्धान भई मुद्दा दायर भएकोमा अदालतमा बकपत्र गर्ने क्रममा ती युवतीले युवकले विवाह गरौं भन्दा घरमा मान्छेको मृत्यु भएको र उमेर

⁸⁷ <https://www.himalkhabar.com/news/१२२९९६>, source: Nepal press, accessed on 8th June 2022

⁸⁸ <https://www.himalkhabar.com/news/१२२९९६>, accessed on 8th June 2022

पुगेपछि बिहे गरौंला भनेका कारण आफूले रिसले मुद्दा दायर गरेको भनी बकपत्र गरेपछि प्रतिवादीलाई सफाइ दिई झुट्टा जाहेरी दिए वापत जाहेरवालीलाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४४ बमोजिम तीन वर्ष ६ महिना कैद हुने गरी अछाम जिल्ला अदालतबाट फैसला भएको देखिन्छ।⁸⁹

(४) पूर्व सभामुख कृष्णबहादुर महारा प्रतिवादी भएको जवर्जस्ती करणी मुद्दामा काठमाण्डौ जिल्ला अदालतको आदेशले प्रतिवादीलाई पूर्पक्षका लागि थुनामा राखिएकोमा जाहेरवालीले अदालतमा जाहेरी झुट्टा हो भनी बकपत्र गरेको समेतको आधारमा काठमाडौं जिल्ला अदालतले प्रतिवादीलाई दोषी मान्न नमिल्ने भनी सफाइ दिएको थियो।

सहमतिले भएको करणी दुबै पक्ष बिच सम्बन्धमा दरार नआउदासम्म बाहिर नआउने र सम्बन्धमा फाटो आएपछि जवर्जस्ती करणीमा जाहेर पर्ने गरेको र जवर्जस्ती करणी जस्तो गम्भीर कसूरमा समेत झुट्टा आरोप लगाउने प्रवृत्तिसमेत बढ्दै गएको तथ्य माथिका दृष्टान्तले पुष्टि गरेको छ।

१२. यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी समस्याको विश्लेषण:

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका (खासगरी यौनजन्य कसूरसँग सम्बन्धित) कानूनी दस्तावेजहरूले महिला र बालबालिकाका अधिकारहरू सुनिश्चित गरिनु पर्ने, महिला र बालबालिका उपरका सबै विभेद उन्मूलन गर्ने र जोखिममा रहेकाको अवस्थामा राज्यले विशेष ध्यान दिनु पर्ने कुरामा जोड दिनुका साथै पक्ष राष्ट्रहरूलाई जिम्मेवार बनाउन विभिन्न संयन्त्रहरूको समेत विकास गरेका छन्। यसबाट मुद्दामा हदम्याद लगायतका प्राविधिक विषयहरू देखाएर पीडितलाई न्याय दिनबाट बञ्चित गर्न नहुने तर्फ बढी जोड दिएको पाइन्छ। यौनजन्य लगायतका कसूरमा पीडितहरूको न्याय पाउने हकमा हदम्यादको कानूनी प्रबन्धका कारण बाधा अड्चन उत्पन्न हुने र त्यस्ता कानूनी व्यवस्थामा सुधार गर्नु पर्ने जिम्मेवारी पनि यी दस्तावेजहरूले पक्ष राष्ट्रहरूलाई सुम्पेको देखिन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोकन प्रतिवेदनमा विभिन्न देशहरूले महिला हिंसा रोकथाम र

⁸⁹ <https://www.onlinekhabar.com/२०२२/०३/११०२२०२>, accessed on 8th June 2022

महिला अधिकारको उल्लंघनमा प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा नेपाललाई सुझाव दिएको पाइन्छ। साथै संयुक्त राष्ट्र संघीय विशेष प्रतिवेदकले समेत यस विषयमा नेपाललाई जिम्मेवार बन्न सुझाव दिएको देखिन्छ।

नेपाल यौनजन्य कसूरसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका कानूनी दस्तावेजहरूको सदस्य राष्ट्र रहेको छ। नेपालले संविधान तथा राष्ट्रिय कानूनमा यौनजन्य अपराधलाई कारवाही हुने कुराको सुनिश्चितता गरेको छ। हाडनाता करणी बाहेकका जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा कसूर भएको मितिले मुद्दा दायर गर्न एक वर्षको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ।

विश्वका विभिन्न देशहरूको यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा फरक फरक रहेको पाइन्छ। दक्षिण अफ्रिकामा यौनजन्य कसूरले पीडितलाई शारिरिक मात्र नभई लामो समयसम्म मानसिक समस्या गराउन सक्ने, वयस्क पीडित र बालबालिका पीडितमा हदम्यादको व्यवस्था फरक हुनुपर्ने, यौनजन्य कसूरका पीडितले जाहेरी दिन नसक्ने वा अरुसँग भन्न नसक्ने यथेष्ट कारणहरू रहने, जवर्जस्ती करणीको पीडित बालबालिकाले कसैको सहयोग प्राप्त गरेपछि मात्र जाहेरी दिन वा कसूरका बारे सूचना दिन सक्ने, मानसिक रूपमा असक्त पीडितले आफैलाई दोषी ठान्ने, पहिले यौनजन्य कसूर गरिसकेको व्यक्तिलाई सजाय दिँदा पश्चातदर्शी असर अन्तर्गत राख्न मिल्दैन किनकी सारवान कानून अन्तर्गत अपराधीले जघन्य कसूर गरेको कुरामा कुनै द्विविधा नहुने र हदम्यादको कारणले यौनजन्य कसूर गरेको होइन भन्न नमिल्ने लगायतका कारण देखाई हदम्यादको व्यवस्था हटाइएको देखिन्छ।

अमेरिका जोडिन आएको (Coming Together) संघीय राज्य भएको हुँदा यौनजन्य कसूरमा फरक फरक राज्यमा हदम्यादको कानून फरक फरक हुने र कुनै राज्यहरूमा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था समेत रहेको देखिन्छ। देशभर हदम्यादमा एकरूपता कायम गर्न सकेको देखिन्न। जवर्जस्ती करणी (Forced Sexual Intercourse) अन्तर्गतका फौजदारी कसूरमा दश वर्षको हदम्याद हुने व्यवस्था रहेको छ। साथै जवर्जस्ती अश्लीलता प्रदर्शन (Forced Obscenity) अन्तर्गतका कसूरको हकमा सात वर्षको हदम्यादको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

बेलायत, बंगलादेश, पाकिस्तान लगायतका केही देशहरूले यौनजन्य कसूरमा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। जर्मनीमा अधिकतम दश वर्षभन्दा बढी सजाय नहुने कसूरको हकमा दश वर्ष र दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने कसूरको हकमा बीस वर्ष हदम्यादको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

भारतले कसूरसँग सम्बन्धित सजाय अनुसार हदम्यादको फरक फरक अवधिको व्यवस्था गर्दै अधिकतम सजाय जरिवानामात्र भएमा छ महिना, एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद सजाय हुने भएमा त्यस्तो कसूर भएको एक वर्ष, एक वर्षभन्दा बढी र तीन वर्षभन्दा कम जेल सजाय हुनेमा तीन वर्ष हदम्याद राखेको देखिन्छ। त्यसै गरी तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी सजाय हुने जवर्जस्ती करणी र हत्या जस्ता कसूरको हकमा कुनै किसिमको हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस्तै क्यानडाका धेरै राज्यले जवर्जस्ती करणीमा साविकको हदम्याद रहने व्यवस्था संशोधन गरी हदम्याद हटाएको देखिन्छ। तर भारत, क्यानडा तथा जापानको अदालतले अनुचित विलम्बको औचित्य स्थापित हुनु पर्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ।

क्यानडाको सर्वोच्च अदालतले पीडितलाई दुर्व्यवहार र दुर्व्यवहारको प्रभावहरू बिचको सम्बन्धको बारेमा थाहा नभएसम्म यौन दुर्व्यवहार दावीहरूको लागि हदम्याद अवधि लागू नहुने भनी प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त अनुकरणीय देखिन्छ। त्यसै गरी भारतीय सर्वोच्च अदालतले मुद्दामा जाहेरी दर्ता गर्न विभिन्न कारणले ढिलाई हुनसक्ने, ढिलाई हुनुको औचित्य स्थापित भएको अवस्थामा अनावश्यक विलम्ब भएको भनी मुद्दा खारेज गर्न नहुने भनी बोलेको विषय पनि अनुकरणयोग्य नै देखिन्छ।

उल्लिखित देशका जवर्जस्ती करणीको कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा जवर्जस्ती करणी जस्तो गम्भीर र मानवता विरुद्धको कसूरमा हदम्याद जस्तो प्राविधिक विषयको कारणले मात्र पीडितलाई उन्मुक्ति दिई पीडितलाई न्याय पाउनबाट बञ्चित गर्नु मनासिव नहुने तथ्य एकातर्फ देखिन्छ भने अर्का तर्फ हाम्रो जस्तो प्रभावकारी र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान र अभियोजन प्रणाली विकास भई नसकेको मुलुकमा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गर्दा यसको दुरुपयोग हुन सक्ने तथ्यलाई समेत विचार पुर्याउनु पर्ने देखिन्छ।

नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट भएका विभिन्न आदेशमा समेत कसूरको प्रकृति, समाजको चेतनाको स्तर, भौगोलिक अवस्था, पीडितको पारिवारिक पृष्ठभूमि, कसूरको पीडा, पीडित भएर पनि पीडितउपर नै धार्मिक वा सामाजिक कुसंस्कारको परिणामस्वरूप पीडितलाई नै दोषी बनाउने प्रवृत्तिको फलस्वरूप कसूरको जाहेर गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमै द्विविधा हुने, मनोवैज्ञानिक दबाव, सामाजिक लज्जा, लाग्न सक्ने लाञ्छना, कसूरदारको डर धाक, आफ्नो चेतना स्तर, आर्थिक सामाजिक पारिवारिक स्थिति जस्ता कारणले पनि जाहेरी दिन नसक्ने अवस्था हुन सक्ने भनी हदम्यादभित्रै जाहेरी हुन नसकेको कारणले मात्र अपराधीले अपराधबाट उन्मुक्ति पाउन सक्दैन भन्ने किसिमको व्याख्या गरेको पाइएको छ।

माथि उल्लिखित अध्ययनबाट यौनजन्य अपराधमा हदम्यादको सिमा बढाउनु पर्ने कुरामा द्विविधा देखिँदैन। तर यसो भन्दैमा हदम्याद नै हटाउने गरी व्यवस्था गर्नु समेत उपयुक्त हुँदैन। विभिन्न सञ्चार माध्यममा आएका विषयवस्तुका आधारमा सामाजिक परिवेशको अध्ययन गर्दा समेत हदम्यादलाई पूर्ण रूपमा हटाई जुनसुकै बेला जाहेरी दिन मिल्ने व्यवस्था राख्दा समय समयमा अपराध नगरेको व्यक्तिले समेत अनावश्यक झमेला व्यहोर्नुपर्ने, प्रमाण संकलन गर्न समस्या देखापर्ने, अदालतमा अनावश्यक मुद्दाको चाप बढ्ने, निरपराध व्यक्तिले सजाय भोग्नु पर्ने, दोषीले सजाय नपाई अरुले नै सजाय पाउन सक्ने लगायतका न्यायिक त्रुटी प्रशस्त मात्रामा हुन सक्ने अवस्था विद्यमान नै रहन्छ। यी दुबै विकल्पको विश्लेषण गर्दा पीडितको उमेर, अपराधको गाम्भीर्यता, प्रमाणको आवश्यकता आदि आधारमा अहिलेको हदम्यादको सीमालाई बढाउन उपयुक्त हुने भए तापनि हदम्यादलाई पूर्ण रूपमा हटाउदा विकृति फैलने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। हदम्यादलाई पूर्ण रूपमा हटाउँदा न्याय निरूपणमा थप जटिलता आउन सक्ने सम्भावना रहन्छ।

यौनजन्य हिंसामा आरोप लगाइने प्रवृत्तिको विकास हुँदै जाने हो भने वास्तविक पीडित को हुन र वास्तविक अपराधी पत्ता लगाउन कठिन हुने र हदम्यादको व्यवस्था हटाउँदा समाजमा झनै बढी अराजकता र विकृति फैलिन सक्ने देखिन्छ। त्यसैले जवर्जस्ती करणीको कसूरमा हदम्यादको अवधी पूर्णरूपमा हटाउनु भन्दा हदम्यादको अवधि बढाउन उपयुक्त हुने देखिन्छ।

यसरी हदम्याद सम्बन्धमा कानून परिमार्जन गर्दा कानूनतः बलात्कार सम्बन्धी सजायमा समेत विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ। समाज वा सामान्य समझ भएको व्यक्तिले बलात्कार होईन भनी बुझेको यौन क्रियालाई कानूनले जवर्जस्ती करणी मानेको कार्य नै कानूनतः बलात्कार हो, जसलाई Sexual assault, rape of a child, corruption of a minor पनि भन्ने गरिन्छ। धेरैजसो कानून प्रणालीहरूले यौन कार्यको लागि अर्को पक्षले सहमती दिने उमेर निर्धारण गरेका छन्। त्यस्तो उमेर भन्दा अगावै उमेर पुगेको व्यक्तिले उमेर नपुगेको व्यक्तिसँग सहमतिमै यौन सम्बन्ध राख्छ भने पनि त्यस्तो कार्यलाई फौजदारी कानूनले कसूरको रूपमा परिभाषित गरी सजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ। त्यस्तो उमेर कति हो भन्ने सम्बन्धमा फरक फरक कानूनी प्रणालीहरूले फरक फरक हद निर्धारण गरेका छन्।

नेपालको कानूनले कानूनतः जवर्जस्ती करणी (Statutory Rape) भन्ने शब्द प्रयोग नगरेको भए तापनि यस सम्बन्धमा न्यायविकासिनी (मानवन्यायशास्त्र) देखि हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ सम्मका कानूनहरूमा समेत यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २१९ को उपदफा (२) ले अठार वर्षभन्दा कम उमेरको कुनै बालिकालाई निजको सहमतिमा नै करणी गरेमा पनि जवर्जस्ती करणी हुने कानूनतः जवर्जस्ती करणी (Statutory Rape) सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। तर कानूनतः जवर्जस्ती करणी (Statutory Rape) मा विद्यमान सजायको व्यवस्था बैज्ञानिक देखिदैन। अतः सो सम्बन्धी सजायमा पुनरावलोकन गर्न सकिने अवस्था देखिएको छ।

कानूनतः बलात्कार (Statutory Rape) मानिने अवस्थामा दुबैको मज्जुरीले यौन सम्बन्ध स्थापित गरेका जोडी मध्ये दुबै बालकको उमेर नपुगेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यलाई अवस्था अनुसार कसूर नमान्ने वा कम सजाय गर्ने कानूनी व्यवस्थालाई नजिकको उमेर छुटको कानून (Close-in-exemption) वा (Romeo and Juliet Law) भनिन्छ।

नेपालमा जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा नजिकको उमेर छुटको कानून (Close-in-exemption) को कानूनी व्यवस्था छैन। तर शिक्षा, चेतना र आर्थिक अवस्था कमजोर भएको समाजमा कानूनले तोकेको उमेर भन्दा अगावै विवाह हुने, उमेर

नपुगी प्रेम सम्बन्ध हुने र त्यसको परिणाम स्वरूप यौनजन्य क्रियाकलाप हुने गरेको देखिएकोछ। त्यसै गरी नेपालमा यौनजन्य अपराधमा हदम्यादलाई पूर्ण रूपमा हटाउँदा विगतमा भएको द्वन्दको समयमा भएका घटनाहरू तर्फ पनि विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

त्यस्तै नेपालमा बाबुआमा तथा परिवारको सहमति बेगर उमेर नपुगी प्रेम विवाह हुने गरेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा बाबुआमा वा परिवारलाई सो विषयमा चित्त नबुझेमा बालविवाहको विषयमा उजुरी गर्नु पर्नेमा जबरजस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा उजुरी गरी नाबालिग युवाहरू जबरजस्ती करणीको कसूरमा सजाय भोगिरहेको पाइन्छ । यस्तो कार्यलाई अपराधीकरण गरी समाजमा अपराधीहरूको सङ्ख्या वृद्धि गर्नु भन्दा संयुक्तराष्ट्र संघीय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९८९ (United Nations Convention on the Rights of the Child, 1989) को हस्ताक्षरकर्ता पक्ष भएको हुनाले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि समेत नजिकको उमेर छुटको कानून (Close-in-exemption) को कानूनी व्यवस्था गरी शिक्षा, चेतना र सम्वृद्धि मार्फत यस्ता क्रियाकलाप न्यून गर्न सकिन्छ।

१३. निष्कर्ष, सुझाव तथा सिफारिस:

(क) निष्कर्ष:

जबरजस्ती करणी सभ्य समाजको कलङ्कको रूपमा रहेको जघन्य र निकृष्ट कसूर हो। यो अत्यन्त निन्दनीय, करुणाहिन र नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराध हो। पछिल्लो समयमा जबरजस्ती करणी र जबरजस्ती करणीपछिको हत्याका घटनाले यस्तो कसूरको रोकथाम र नियन्त्रणमा चुनौति सृजना भएको छ। महिला तथा बालबालिका उपर हुने यस्ता जघन्य अपराधका घटनामा वास्तविक पीडकको पहिचान गरी कारवाही गर्न सकिएन भने पीडितले न्याय पाउन असंभव हुन्छ, दण्डहीनताको स्थिति उत्पन्न हुनसक्छ। दण्डहीनताले अपराधीको मनोबल बढ्न गई त्यस्ता अपराधका घटनामा बढोत्तरी हुन सक्छ।

जतिसुकै विकसीत मुलुकका भए पनि महिलाहरू जबरजस्ती करणी घटनाहरूको बारेमा दोस्रो व्यक्तिलाई भन्न वा प्रहरीमा जाहेरी गर्न ढिलो र हिचकिचाउँछन्।

पीडितहरू प्रहरीमा जान हिचकिचाउनुको कारण त्यस्ता महिलाप्रति समाजले हेर्ने नकारात्मक मनोवृत्ति हो। यसले उनीहरूप्रति सान्त्वना र सहानुभूतिको सट्टा शंका र लाज पैदा गर्दछ। यसरी पीडितले समयमा उजुरी नदिएको कारणले त्यस्ता घटनाहरूमा संलग्न पीडकहरू झन प्रोत्साहित हुने गर्दछन्। कतिपय अवस्थामा पीडित महिलामाथी नै विभिन्न दोष र लान्छना लगाएको समेत सुनिन्छ।

जवर्जस्ती करणी घटनाहरूको बारेमा कसूरको सूचना दर्ता गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय समाजको चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, पारिवारिक इज्जत, मानमर्यादा र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, परिवारको पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजनक मनोविज्ञान र कसूरको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरू रहेका हुन्छन्। जवर्जस्ती करणीको घटनाको बारेमा उजुरी दिँदा पीडित उपर पर्ने सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था, पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकबार हुन सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन।

कसूरको प्रकृति, समाजको चेतनाको स्तर, भौगोलिक अवस्था, पीडितको पारिवारिक पृष्ठभूमि, कसूरको पीडा, पीडितउपर नै धार्मिक वा सामाजिक कुसंस्कारको परिणामस्वरूप पीडितलाई नै दोषी बनाउने प्रवृत्तिले हाम्रो जस्तव समाजमा कसूरको जाहेर गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा द्विविधा हुने, पीडकले विभिन्न आर्थिक, सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक दबाव दिई प्रभाव पारिरहेका हुन सक्दछन्। त्यसैले पीडित वा निजको परिवारले कानूनद्वारा तोकेको हदम्यादभित्र उजुरी दिन धेरै पक्षको विश्लेषण गरी समाजबाट लान्छित तथा बहिष्कृत समेत हुन सक्ने सम्भावनालाई विचार गरेरमात्र उजुरी दिन तयार हुन सक्छ।

यौनजन्य कसूरमा जाहेरी दर्ता गर्न विभिन्न कारणले ढिलाइ हुन सक्छ। विशेष गरी पीडित वा निजको परिवारका सदस्यहरू प्रहरीमा गएर घटनाको बारेमा जाहेरी गर्न अनिच्छुक हुन सक्छन्। जुन पीडित वा निजको परिवारको प्रतिष्ठा र इज्जतसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। त्यसै गरी पीडक वा निजको परिवारले

पनि पीडित वा निजको परिवारसँग अनौपचारिक रूपमा मेलमिलाप गराउन दवाव सृजना गर्न सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिदैन। सामान्यतया: पीडित वा निजको परिवारले धेरै विचार गरेपछि मात्रै यौन कसूरको जाहेरी दर्ता हुने गर्दछ।

वर्तमान कानूनमा हदम्याद नराखिएको मानव बेचबिखन वा ओसारपसारको मुद्दामा पीडित र पीडकको शारिरिक प्रमाणको आवश्यकता नपर्न सक्छ। सो मुद्दामा प्रमाणको भार पनि प्रतिवादीमा निहित हुन्छ। जवर्जस्ती करणी मुद्दामा प्रमाणको भार अभियोजन गर्ने पक्ष (बादी) मा नै निहित हुन्छ। त्यसैले जवर्जस्ती करणी मुद्दामा भौतिक प्रमाणको बैज्ञानिक परीक्षणको लागि पीडितको शारीरिक जाँच मेडिकल रिपोर्ट अनिवार्य जस्तै हुन्छ।

जवर्जस्ती करणी पुष्टि गर्न पीडकको विर्य, रौं, लगायतका शारीरिक तथा भौतिक प्रमाण, पीडक र पीडितमा चिथोरेको, कोपरेको वा संघर्षका चिन्ह (Sign of Struggle) र पीडितको योनी तथा शारिरिक परीक्षणबाट प्राप्त प्रमाणलाई विधिविज्ञान प्रयोगशालामा विभिन्न परीक्षण जाँच आवश्यक पर्छ। जवर्जस्ती करणी भएको मुख्य प्रमाण पीडकको विर्य पीडितको शरीरमा लामो समयसम्म रहिरहँदैन। जवर्जस्ती करणी भएको महिलाको योनी पनि केही दिनमा नै निको भई सक्छ। लामो समयपछिको परीक्षणबाट बैज्ञानिक र भौतिक प्रमाणहरू प्राप्त हुने सम्भावना क्षीण भएर जान्छ र लामो विलम्ब पछिको उजुरीमा न्याय प्राप्त हुन सक्ने सम्भावना समेत न्यून हुन जान्छ। हाम्रो जस्तो सरकारवादी मुद्दाको सफलता दर न्यून (४५.१३ प्रतिशत)^{९०} भएको मुलुकमा कुनै व्यक्तिलाई जहिले सुकै अनुसन्धानको दायरामा आउन सक्ने आशंकाको तरवार टाउकोमा झुण्ड्याइ रहनु पनि उपयुक्त हुँदैन। वर्तमान संविधानले प्रत्याभूत गरेको स्वच्छ सुनुवाई गरी शिघ्र निर्णयको अधिकारको पनि हनन हुन सक्ने सम्भावना पनि रहन सक्छ।

अर्को तर्फ कसूरको गाम्भीर्यता, हाम्रो वर्तमान सामाजिक परिवेश, पीडितको पारिवारिक अवस्था र चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता विविध कारणले कसूरको जानकारी दिन ढिलाई हुने र कसूर

^{९०} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७, पृ. ४८ तालिका नं. २२।

लुकाएर बस्न सक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। उल्लिखित विभिन्न कारक तत्वहरूले जाहेरी दिन ढिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन। हदम्याद नाघेर बाहिर आउने जवर्जस्ती करणीका घटनाबाट पीडकले स्वतः उन्मुक्ति पाउने हुन्छ। यस्तो परिवेशमा हदम्याद राख्ने वा नराख्न वा राख्न पर्ने भएमा कति राख्ने भन्ने प्रश्न अहम् हुन्छ। यस्तो अवस्थामा विधि निर्माण गर्ने र मस्यौदाकर्ता निकायले मनन गरी हदम्याद निर्धारण गर्ने वा हदम्याद नराख्ने भन्ने निर्णय गरिनु पर्छ। विश्वका केही देशहरूको यौनजन्य कसूरमा व्यवस्था भएको हदम्याद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू विश्लेषण गर्दा कुनै कुनै मुलुकहरूमा हदम्याद निर्धारण गरेको र कुनै कुनैमा नगरेको पाइयो। हदम्याद निर्धारण कसूरको गाम्भीर्यता र सामाजिक परिवेश समेतका आधारमा हुनु पर्नेमा दुईमत हुन सक्दैन।

माथि अध्ययन गरिएको मुलुकहरूको तुलनामा नेपालमा यौनजन्य कसूरमा निर्धारण गरिएको हदम्याद कम रहेको हुँदा सामाजिक परिवेश, पीडितको पारिवारिक अवस्था र चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता विविध कारणले कसूरको जानकारी दिन ढिलाई हुने र कसूर लुकाएर बस्न सक्ने सम्भावनालाई समेत मध्येनजर गर्दा त्यसरी हदम्याद नाघेको वास्तविक घटनामा समेत कसूरदारले सजिलै उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्थालाई नकार्न सकिँदैन। नेपालको सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिवेश, सामाजिक संवेदनशीलता लगायत सबै पक्षलाई मध्यनजर गर्ने हो भने यौनजन्य कसूरमा प्रचलनमा रहेको हदम्यादको दायरालाई बढाउन पर्ने देखिन्छ। साथै, निश्चित शर्त र आधार तोकेर न्यायोचित कारण प्रस्तुत गर्न सकिने अवस्थामा हदम्यादकै कारणले यौनजन्य कसूरका पीडितले न्याय पाउनबाट वञ्चित हुने अवस्था अन्त्य गर्दै नेपालका यौनजन्य कसूर सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई संशोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

कतिपय अवस्थामा हदम्यादका कारण यौनजन्य कसूरमा प्रमाण जुटाउन पर्याप्त समय नहुने र त्यस्तै मानसिक आघात र हिंसापछि शारीरिक कठिनाइ भोगिरहेकाहरूलाई पनि हदम्याद न्याय प्राप्तिमा निमित्त बाधक बन्न सक्ने देखिन्छ। पीडितलाई यौन आघातबाट बाहिर निस्कन समय चाहिने हुनाले पनि

लामो हदम्याद आवश्यक हुन्छ। सामाजिक संरचना र न्याय प्राप्तिको लामो र झन्झटिलो प्रकृयाले पनि पीडितहरूलाई समयमै कानूनी प्रक्रियामा जानबाट वञ्चित गरेको हुन सक्छ।

यौनजन्य कसूरमा हदम्याद सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, वर्तमान समयमा हदम्याद पछि जवर्जस्ती करणीका घटनाहरू प्रकाशमा आएको तथ्य, सामाजिक परिवेश र पीडितको अवस्था तथा माथि विवेचना गरिएका विभिन्न देशका कानूनी व्यवस्था तथा अदालतहरूले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरूको आधारमा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२९ को हालको व्यवस्थामा संशोधन गरी जवर्जस्ती करणीको वारदातमा हदम्याद बढाउनु पर्ने देखिन्छ। साथै सो दफाको विभिन्न उपदफामा व्यवस्था गरिएको यौनजन्य कसूरका घटनामा पनि हदम्याद बढाउनु पर्ने तर्फ समेत विचार पुर्याउनु पर्ने हुन गएको छ।

(ख) सुझाव तथा सिफारिशहरू:

- (१) यौनजन्य कसूरमा मौजुदा कानूनमा रहेको हदम्यादभित्र पीडितले विभिन्न कारणले उजुरी दिन नसक्ने परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दै मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२९ को हालको व्यवस्थामा संशोधन गरी जवर्जस्ती करणीको वारदातमा हदम्याद बढाउनु पर्ने देखिन्छ। बालबालिका माथि गरिएको यौनजन्य अपराधमा अन्य कसैले उजूर नगरेको अवस्था परी पीडित बालबालिका आफैले नै उजूर गर्नु पर्ने अवस्थामा निज बालिग भएको मितिबाट हदम्याद सुरु हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने।
- (२) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा भएको यौनजन्य कसूरका घटनामा समेत उपयुक्त हुने गरी हदम्याद बढाउनु पर्ने।
- (३) यौनजन्य कसूर मानवता विरोधी कसूर मात्र नभई सभ्य समाजका लागि कलंकको विषय समेत हुँदा समाजमा बढ्दै गई रहेको आपराधिक मनोवृत्ति र यसलाई नियन्त्रण गर्न राज्यबाट रोकथाममूलक स्पष्ट अपराध नियन्त्रण नीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने।

- (४) झुट्टा उजुरीलाई निरुत्साहित गर्न झुट्टा उजुरी गरे वापत हुने सजाय कायम राख्नु पर्ने।
- (५) झुट्टा उजुरी दिएको प्रमाणित भएमा त्यस्तो उजुरीका कारण अनावश्यक थुनामा परेका निर्दोष व्यक्तिलाई त्यस्तो झुट्टा उजुरी दिने व्यक्तिबाट आवश्यक क्षतिपूर्ति भराइदिने व्यवस्था गर्ने। त्यसरी झुट्टा उजुरी दिने व्यक्तिको आर्थिक अवस्था ज्यादै कमजोर रहेछ र निजले आवश्यक क्षतिपूर्ति दिलाउन नसक्ने अवस्थामा त्यस्तो पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउन स्थापना गरिएको पीडित राहत कोषबाट क्षतिपूर्ति दिलाउने।
- (६) यौनजन्य कसूरमा पीडितले जाहेरी दिने व्यवस्थालाई सहज बनाउन पीडितले स्थानीय तह मार्फत समेत उजुरी दिन सक्ने र त्यसरी उजुरी प्राप्त भएकोमा स्थानीय तहले पीडितको गोपनीयता कायम राखी यथाशिघ्र सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउने व्यवस्था गर्ने। त्यसरी प्राप्त उजुरीमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले पीडितको सनाखत गराई अनुसन्धान अगाडी बढाउन सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- (७) यौनजन्य हिंसा र कसूर रोकथाम र नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी रूपमा जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम र कानूनी साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- (८) प्रचलित कानूनले जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरलाई सरकार वादी हुने मुद्दाको रूपमा परिभाषित गरेको र यस्ता कसूरका सम्बन्धमा जानकारी हुने जो कोहीले पनि नजिकको प्रहरी कार्यालयमा सूचना दिनु पर्ने र त्यस्ता कसूरका अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न, पीडितको उद्धार, उपचार, सहयोग र संरक्षण गर्नु पर्ने कानूनी दायित्व रहेकोमा सो दायित्व पूरा नगरी कसूरजन्य कार्य वा घटनालाई गैरकानूनी रूपमा पीडितलाई उजुरी दिन रोक लगाउने वा पीडकसँग अन्य विषयमा सहमति गराउने वा कसूरको सूचना दिन पीडित वा पीडित पक्षलाई बाधा अवरोध गर्ने कार्य आफैमा कसूरजन्य कार्य भएको देखिएको र यस्ता प्रकृतिका कार्यमा संलग्न व्यक्ति तथा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका व्यक्तिलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउन सो कार्यलाई गम्भीर कसूरजन्य कार्यको रूपमा स्पष्ट कानूनी प्रवन्ध गरी सजायको व्यवस्था गर्ने।

- (९) जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा मिलापत्र वा सहमति गराउने सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका व्यक्तिलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने ।
- (१०) जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी वा करणी सम्बन्धी अन्य कसूरजन्य कार्य वा घटनालाई गैरकानूनी रूपमा मिलापत्र वा सहमति गराउने वा त्यस्ता कसूरको सूचना दिन पीडित वा पीडित पक्षलाई बाधा अवरोध गर्ने कार्यमा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका व्यक्ति आफैं संलग्न भएको देखिएमा निजहरूलाई अन्य व्यक्तिलाई सो कसूर गरेबापत हुने सजाय भन्दा दोब्बर सजाय हुने कानूनी व्यवस्था थप गर्नु पर्ने ।
- (११) जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा कसूरदारलाई हुने जरिवानाको रकम राज्यकोषमा जम्मा हुने व्यवस्थाको सट्टा त्यस्तो रकम कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा निजको परिवारलाई उपलब्ध गराई दिने व्यवस्थाका लागि पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्न उपयुक्त हुने ।
- (१२) पीडित र पीडक दुबै नाबालिग भएको अवस्थामा नजिकको उमेरमा छुट सम्बन्धी कानून (Romeo and Juliet Law) सम्बन्धमा उपयुक्त कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- (१३) कानूनतः जवर्जस्ती करणी (Statutory Rape) मा विद्यमान सजायको व्यवस्थामा उपयुक्त पुनरावलोकन गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

१. संविधानहरू

(क) नेपालको संविधान

(ख) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

२. ऐनहरू

क. नेपाली कानूनहरू

(१) मुलुकी ऐन, १९९०

(२) मुलुकी ऐन, २०२०

(३) सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९

- (४) लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३
- (५) मानव बेचबिखन र ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- (६) कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१
- (७) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४
- (८) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

ख. विदेशी कानूनहरू

- (१) *The Penal Code, 1860 (Bangladesh)*
- (२) *Pakistan Penal Code, 1860 (Pakistan)*
- (३) *Japanese Penal Code, 1907*
- (४) *Japanese Code of Criminal Procedure, 1948*
- (५) *The Limitation Act, 1963(India)*
- (६) *Criminal code of Federal republic of Germany, 1971*
- (७) *Code of Criminal Procedure, 1973 (India)*
- (८) *Criminal Procedure Act, 1977(South Africa)*
- (९) *Limitations Act, 1980 (UK)*
- (१०) *Limitation Act, 2002 (Canada)*
- (११) *Sexual Offence Act, 2003(UK)*

३. संलग्न नेपाली नजिरहरू

- (क) अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत, निर्णय नं.८०३८, २०६५ फागुन, अङ्क ११, मुद्दा: परमादेश।
- (ख) सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, निर्णय नं. ८५४१, २०६८ वैशाख, अङ्क १, मुद्दा : परमादेश।
- (ग) समयकुमारी (परिवर्तित नाम) को जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध रवीन भन्ने नारायण पौडेल खत्री समेत, निर्णय नं. ८५६४, २०६८ जेष्ठ, अङ्क २, मुद्दा: जबर्जस्ती करणी।
- (घ) रामहरि लामिछाने विरुद्ध ऋषेश्वर न्यौपानेको जाहेरीले नेपाल सरकार, निर्णय नं. ८६९५, २०६८ माघ, अङ्क १०, मुद्दा: जबर्जस्ती करणी।

- (ड) अधिवक्ता राजुप्रसाद चापागाईं समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत, निर्णय नं. १५४७, २०६८ जेष्ठ, अङ्क २, मुद्दा : परमादेश ।
- (च) अमरबहादुर बोगटी विरुद्ध कैलाली (ड) परिवर्तित नामको जाहेरीले नेपाल सरकार, निर्णय नं. १६२३, २०७३ असोज, अङ्क ६, मुद्दा: जबर्जस्ती करणी ।
- (छ) साइला भन्ने मानकुमार थामी विरुद्ध रामकृष्ण तिमल्सिनाको जाहेरीले नेपाल सरकार, निर्णय नं. १०३३२, २०७६ मंसिर, अङ्क ८, मुद्दा: जबर्जस्ती करणी ।

४. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दा:

- (क) *Nicole Levenstein and others v The Estate of the Late Sydney Lewis Frankel and others*, 2018, South Africa
- (ख) *Ewert v. Canada*, 2018 Canada
- (ग) *M.K. vs. M.H*, 1992, Canada
- (घ) *A.L. vs Michaud*, 2012, Canada
- (ङ) *Asst. Customs Collector, Bombay v. L.R. Melwani*, AIR (1970) SC 962, 965, India
- (च) *Sajjan Kumar Vs Central Bureau of Investigation*, India
- (छ) *Sarah Mathew Vs. Institute of Cardio Vascular Diseases & Others*, 2014(2) SCC 62, India
- (ज) *Karnel Singh vs State of MP*, 1995 AIR 2472, 1995 SCC (5) 518, India
- (झ) *State of Punjab vs Gurmit Singh*, AIR 1996 SC 1993, India
- (ञ) *Dildar Singh vs State of Punjab*, AIR 2006 SC 3084, India
- (ट) *Sohan Singh vs State of Bihar*, (2010) 1 SCC 68, India
- (ठ) *Ram Naresh vs State of Chhattisgarh*, AIR 2012 SC 1357, India
- (ड) *Deepak vs State of Haryana*, (2015) 4 SCC 762, India
- (ढ) *State of HP vs Sanjay Kumar alias Sunny*, (2017) 2 SCC 31, India
- (ण) *P Rajagopal vs State of Tamilnadu*, (2019) 5 SCC 403, India

५. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू (International Instruments)

- (क) नागरिक र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (*International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966)
- (ख) युद्ध कसूर र मानवता विरुद्धको कसूर मा कानूनी हदम्यादको गैर-कार्यान्वयन सम्बन्धी महासन्धि, १९६८ (*Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity*, 1968)

- (ग) महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 1979-CEDAW.)
- (घ) शक्तिको दुरुपयोग र कसूर बाट पीडितहरूको न्यायका लागि आधारभूत सिद्धान्तहरूको घोषणा, १९८५ (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985)
- (ङ) बालबालिका सम्बन्धी महासन्धी, १९८९ (Convention on the Rights of the Child, 1989)
- (च) महिला विरुद्धका हिंसा निवारण सम्बन्धी घोषणा, १९९३ (Declaration on the Elimination of Violence against Women, 1993)
- (छ) बेइजिङ घोषणा, १९९५ (Beijing Declaration and Platform for Action, 1995 – Beijing + 25)
- (ज) बालबालिका सम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यवृत्ति र बाल यौन अश्लिलता सम्बन्धी इच्छाधीन आलेख २००२ (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, 2002)
- (झ) बेश्यावृत्तिका लागि महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन तथा ओसार-पसार विरुद्ध लड्ने र निरोध गर्ने सम्बन्धी दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन-सार्क स्तरीय महासन्धी, २००२ (The SAARC Convention on Preventing and Combating Trafficking in Women and Children for Prostitution of 2002)
- (ञ) Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power.

६. पुस्तकहरू

- (क) कार्यविधि कानूनको रूपरेखा, ज्ञान्द्र बहादुर श्रेष्ठ।

७. प्रतिवेदन

- (क) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७।
- (ख) लैङ्गिक हिंसाको वार्षिक तथ्यपत्र, २०७८, प्रहरी प्रधान कार्यालय।

८. लेख कृति

- (क) McGovern, Bruce A. (Fall 2000). "The New Provision for Tolling the Limitations Periods for Seeking Tax Refunds: Its History, Operation and Policy, and Suggestions for Reform". Missouri Law Review. 65 (4).

९. वेबसाइट

- (क) *CRC, 1989* <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
- (ख) *Ewert vs Canada, 2018* Supreme Court of Canada, <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/917/index.do>.
- (ग) *ICCPR, 1966*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
- (घ) *Nullum tempus, aut locus, occurrit regi* – LawPage https://lawpage.in/legal_language/nullum_tempus_aut_locus_occurrit_regi_826512019.
- (ङ) *The Penal Code, 1860* | 376. Punishment for rape, Mini Law. <https://www.minlaw.gov.bd> The Penal Code, 1860 | 376. Punishment for rape. Rape laws in Pakistan, The Legal Brief, <https://lawyereadia.wordpress.com/2015/02/20/rape-laws-in-pakistan>.
- (च) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child>.
- (छ) <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/02/2-04/saarc-traff-women-children.xml>.
- (ज) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>.
- (झ) <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>.
- (ञ) <https://www.un.org › documents › atrocity-crimes>. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations PDF.
- (ट) www.lawcommission.gov.np/wp-content/uploads/2021/08/मुलुकी-ऐन-१९९०.pdf

१०. समाचार

- (क) गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक, २०७९/२/१९

(३) उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन

१. पृष्ठभूमि

सामाजिक सम्झौताका आधारमा नागरिकहरूले आफ्ना हक अधिकार संरक्षणका लागि आफूमा निहित सार्वभौमिक अधिकार राज्यमा हस्तान्तरण गरेको मानिन्छ। राज्य विना समाज अनियमित, अव्यवस्थित, अनियन्त्रित र असङ्गठित हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ। तर, नागरिकको हक हितको संरक्षण तथा राज्यशक्तिको प्रयोगको सम्बन्धमा सरकारहरू अनुदार देखिएकाले सरकार नभई नहुने खराबी (Necessary evil) को रूपमा लिने गरिन्छ। राज्यको यसै खराब तत्त्वको न्यूनीकरण गर्न संविधानवादको सिद्धान्त अन्तर्गत विभिन्न मान्यताहरू विकास भएको पाइन्छ। राज्यका विभिन्न अङ्गहरूको सम्बन्धलाई नियमित तथा नागरिकका हक अधिकारको संरक्षणका लागि शक्तिको पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तका आधारमा राज्य शक्तिलाई व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकामा विभाजन गरेको पाइन्छ।

राज्यका तीन प्रमुख अङ्गहरू मध्येको एक महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा रहेको न्यायपालिकाले न्याय सम्पादन, कानूनको व्याख्या तथा नागरिकको मौलिक हक अधिकारको संरक्षण गर्दछ। न्यायपालिकाले समाजको अन्तर्निहित मूल्य मान्यताहरू बुझ्न र अभिव्यक्त गर्न आवश्यक भूमिका निर्वाह गर्छ। लोकतन्त्रको स्थायित्व, कानूनको शासन र मौलिक अधिकारको संरक्षणका लागि न्यायपालिका अपरिहार्य रहेको छ। न्यायपालिकाको कार्य प्रकृतिबाट यसलाई राज्यको अति संवेदनशील, सम्मानित र विश्वसनीय संस्थाको रूपमा लिइन्छ। यस्तो संवेदनशील अङ्गका रूपमा रहेको न्यायपालिका स्वतन्त्र, राजनीतिक रूपमा निष्पक्ष, इमान्दार र सक्षम हुन आवश्यक छ। यसले जनताप्रति उत्तरदायी, व्यावसायिकता र अखण्डताको सुनिश्चित गर्न जवाफदेही बन्न आवश्यक छ।

न्यायिक स्वतन्त्रता कायम राख्न न्यायाधीशहरूको छनौट र नियुक्तिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। विभिन्न मुलुकमा न्यायाधीशहरूको छनौट गर्ने तरिकामा विविधता रहेको छ। International Association of Judges का Hon. Justice RG Atkinson AO, Supreme Court of Queensland, Australia ले पनि Transparency in

Judicial Selection¹ लाइ जोड दिएका छन्। न्यायाधीशहरूको छनौटमा पारदर्शिता एक प्रमुख सिद्धान्त हो। न्यायाधीशहरूको छनौटको बारेमा सार्वजनिक रूपमा सर्वसाधारणलाई जानकारी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रही आएको छ। न्यायाधीशहरूको छनौट गर्दा सार्वजनिक रूपमा मापदण्ड निर्धारण गरी लागू गर्नु पर्ने हुन्छ। विशेष गरी राजनीतिक क्षेत्रबाट हुनसक्ने दबावलाई रोक्न न्यायाधीश नियुक्तिको सिफारिस गर्ने निकाय तथा पदाधिकारीले पूर्णरूपमा यस्ता मापदण्डहरू पालना गर्नुपर्छ।

न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रिया योग्यतामा आधारित, वस्तुगत मापदण्डद्वारा मापन गर्न सकिने हुनु पर्दछ। न्यायाधीशमा सिफारिस गरिएका व्यक्तिको छनौट सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायको निर्णयलाई चुनौती दिने अधिकार रहनुका साथै सिफारिस गर्ने निर्णयहरू न्यायिक समीक्षाको अधीनमा रहेको हुनुपर्छ। न्यायाधीश सिफारिसमा स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न न्याय परिषद, कार्यपालिका तथा राजनीतिक क्षेत्रबाट मुक्त हुनु अति आवश्यक छ। न्यायाधीशहरूको छनौट र नियुक्ति मापदण्डहरू समय समयमा अद्यावधिक गरिरहनु पर्दछ।

न्यायाधीशहरू स्वतन्त्र, निष्पक्ष, इमान्दार र सक्षम हुन्छन् भन्ने मान्यता रही आएको छ। Eliot Burner ले Judicial Appointments International IDEA Constitution-Building-4 मा न्यायाधीशले निष्ठापूर्वक आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नको लागि व्यवसायिक रूपले सक्षम, राजनीतिक रूपले निष्पक्ष र कुनै पनि अनुचित प्रभावबाट स्वतन्त्र हुनु पर्ने विषय उल्लेख गरेका छन्। न्यायिक सक्षमता (Judicial Competency) कायम गर्नका लागि सक्षम न्यायाधीशमा देहायका अपेक्षित गुणहरू हुन आवश्यक छन्:-

- इमान्दारिता (Honesty)
- नैतिक साहस (Moral courage)
- मेहनती/परिश्रमी (Diligence)
- विनयशील (Courtesy)
- धैर्यता (Patience)
- निर्णय क्षमता (Decisiveness)

¹ RG Atkinson AO (The Hon. Justice), *Measures to Promote Integrity and Combat Corruption within the Judiciary: Address to the Delegation from Kenya*, Australia: Supreme Court of Queensland, p. 2.

² Eliot Burner (2017), *Judicial Appointments International IDEA Constitution-Building* (2nd edn.), p. 4.

- स्वतन्त्र (Independence)
- निष्पक्षता (Impartiality)
- बृहत सोच (Open-mindedness)
- कानूनको ज्ञान र अनुभव (Knowledge and experience of the law) ।

न्यायपालिकाको वास्तविक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा जनताको विश्वास बढाउन माथि उल्लिखित सक्षमता भएका न्यायाधीश छनौट र नियुक्तिको ठोस प्रक्रिया र संरचना अत्यावश्यक रहेको छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सरकारका सबै तह, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा र भ्रष्टाचारविरुद्धको लडाइँमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ। न्यायिक अखण्डता सुनिश्चित गर्न न्यायाधीश छनौट र नियुक्तिको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। उपयुक्त न्यायाधीश छनौट र नियुक्तिले न्यायाधीशहरूको गुणस्तरमा सार्वजनिक विश्वासलाई पुष्टि गर्दछ। यसले नैतिकता कमजोर, पेशेवर दुराचार वा भ्रष्टाचारमा संलग्न सम्भावित उम्मेदवारहरूको पहिचान गर्न र तिनीहरूलाई हटाउन मद्दत गर्दछ।

२. अध्ययनको आवश्यकता:

नेपालको परिप्रेक्षमा न्याय प्रशासनलाई स्वच्छ, मर्यादित र प्रभावकारी बनाउनु अत्यावश्यक भएको छ। न्यायपालिकामा विकृति विसंगति बढ्दै गएको गुनासो यत्रतत्र सर्वत्र रहेको छ। नेपालको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट गठन भएका विभिन्न समितिले समेत न्यायालयमा विकृति विसंगति रहेको कुरा स्वीकार गरेको छ। हाल मात्रै पनि सर्वोच्च अदालततका बहालवाला न्यायाधीशको प्रतिवेदनले पनि यसलाई पुष्टि गर्न थप बल मिलेको छ।^३ यसको लागि न्यायाधीश नियुक्ति प्रकृत्यालाई सहभागितामुलक, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउन नसक्नु एक प्रमुख कारण रहेको छ। न्यायिक स्वतन्त्रताका लागि न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था लगायतका कानूनी प्रावधान हुँदाहुँदै पनि निश्चित मापदण्ड (Criteria) को अभावमा न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी प्रकृत्यालाई स्वच्छ, पारदर्शी, सहभागितामुलक गरी व्यवस्थित बनाउन सकिएको छैन। विशेष गरी उच्च अदालतका न्यायाधीशको

^३ न्यायपालिकामा हुनसक्ने विकृति, विसङ्गति, अनियमितता वा भ्रष्टाचार एवम् बिचौलियाबाट हुनसक्ने क्रियाकलापहरू र त्यसको रोकथामको लागि चालनुपर्ने उपायहरूको सम्बन्धमा पेश गरेको प्रतिवेदन, २०७८, काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत, नेपाल।

नियुक्ति सम्बन्धमा पर्याप्त आधारहरुको खोजी गर्नु ढिला भइसकेको छ। न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी आधार र प्रक्रियालेमात्र नियुक्ति प्रक्रियालाई विश्वसनीय, पारदर्शी र निष्पक्ष बनाउन नसकेको सर्वोच्च अदालतको विभिन्न प्रतिवेदनले समेत स्वीकार गरेको परिप्रेक्षमा न्यायपालिकाको गरिमा तथा स्वतन्त्रतालाई बचाई राख्न, न्याय सम्पादनलाई विश्वसनीय बनाउन न्यायाधीश नियुक्तिका आधार र मापदण्डलाई स्पष्ट गरी पारदर्शी आधार र मापदण्ड उल्लेख भएको नीति मार्फत समस्यालाई संवोधन गर्नु पर्ने आवश्यक देखिन्छ।

देहायको कारणहरुले पनि नेपालमा उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी मापदण्ड बनाउन आवश्यक छ:-

२.१. संवैधानिक दायित्वः

नेपालको संविधान ("यसपछि "संविधान" भनिएको) को प्रस्तावनामा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको परिकल्पना गरिएको छ। न्याय प्रशासनलाई छिटो छरितो, सर्वसुलभ, मितव्ययी, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउने सोच संविधानले लिएको छ।^४ संविधानको भाग ११ मा न्यायपालिका सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, अन्य कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने छ भनी संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ।^५ मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नु पर्नेछ।^६ नेपालमा तीनै तहका अदालतः सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतका न्यायाधीश नियुक्तिको लागि सिफारिश गर्न न्याय परिषद रहने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। नेपालको प्रधान न्यायाधीश तथा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता सम्बन्धी व्यवस्था संविधानको धारा १२९ ले गरेको छ। त्यस्तै प्रत्येक प्रदेशमा एक उच्च अदालत रहने,^७ उच्च अदालतले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूबाट हुने न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा

^४ नेपालको संविधान, धारा ५१(ट)।

^५ नेपालको संविधान, धारा १२६(१)।

^६ नेपालको संविधान, धारा १२६ (२)।

^७ नेपालको संविधान, धारा १३९ (१)।

गरेमा संघीय कानून बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने,⁸ प्रत्येक उच्च अदालतमा मुख्य न्यायाधीशका अतिरिक्त संघीय कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको संख्यामा न्यायाधीशहरू रहने,⁹ व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता संविधानको धारा १४० ले स्पष्ट गरेको छ। प्रधान न्यायाधीशले न्याय परिषदको सिफारिसमा उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश र न्यायाधीशको नियुक्ति गर्नेछ।¹⁰

कानूनमा स्नातक उपाधि प्राप्त गरी जिल्ला न्यायाधीशको पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक उपाधि प्राप्त गरी वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा दश वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा दश वर्ष कानूनको अध्यापन अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरेको वा न्याय सेवाको कम्तीमा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिका लागि योग्य मानिनेछ।¹¹ उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश र न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा योग्यता पुगेका व्यक्तिहरूमध्येबाट जिल्ला न्यायाधीशको हकमा निजले वार्षिक रूपमा फैसला गरेको मुद्दाको अनुपात र माथिल्लो अदालतमा अन्तिम निर्णय हुँदा मुद्दा सदर बदर वा उल्टी भएको मूल्यांकनको आधारमा, न्याय सेवाको कम्तीमा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको व्यक्तिको हकमा ज्येष्ठता र कार्यसम्पादनको स्तरको मूल्यांकनको आधारमा न्याय सेवाको कम्तीमा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको व्यक्तिको हकमा ज्येष्ठता, योग्यता र कार्यसम्पादनको स्तरको मूल्यांकनको आधारमा र अन्यको हकमा वरिष्ठता, व्यावसायिक निरन्तरता, इमान्दारी पेशागत आचरण र न्याय र कानूनको क्षेत्रमा गरेको योगदानको मूल्यांकन गरी नियुक्ति गरिनेछ।¹² मुख्य न्यायाधीशको पद रिक्त भएमा वा अरु कुनै कारणले मुख्य न्यायाधीश आफ्नो काम गर्न असमर्थ भएको वा बिदा बसेको वा प्रदेश बाहिर गएको कारणले मुख्य न्यायाधीश उच्च अदालतमा

⁸ नेपालको संविधान, धारा १३९ (२)।

⁹ नेपालको संविधान, धारा १३९(३)।

¹⁰ नेपालको संविधान, धारा १४० (१)।

¹¹ नेपालको संविधान, धारा १४० (२)।

¹² नेपालको संविधान, धारा १४० (३)।

उपस्थित हुन सक्ने अवस्था नरहेमा उच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीशले कायममुकायम मुख्य भइ काम गर्नेछ।¹³

संविधानको धारा १५३ ले न्यायाधीशको नियुक्ति, सरुवा, अनुशासन सम्बन्धी कारवाही, बर्खासी र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य विषयको सिफारिस गर्न वा परामर्श दिन न्याय परिषदको व्यवस्था गरेको छ। जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन्¹⁴:-

(क)	प्रधान न्यायाधीश	- अध्यक्ष
(ख)	संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री	- सदस्य
(ग)	सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश एक जना	- सदस्य
(घ)	राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा नियुक्त गरेको एक जना कानूनविद्	- सदस्य
(ङ)	नेपाल बार एसोसिएशनको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा नियुक्त कम्तीमा बीस वर्षको अनुभव प्राप्त वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ता	- सदस्य

न्याय परिषदले संविधान बमोजिम सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीश, उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश र न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्यता पुग्ने व्यक्तिहरूको अद्यावधिक अभिलेख तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।¹⁵ तसर्थ उच्च अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई मुर्तरूप दिनको लागि उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

२.२. नीतिगत दायित्वः

हालसम्म नियुक्त भएका उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति विवाद रहित छैन। सबै तहका अदालतमा रहने न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता संविधानमा तोकिएको छ। तर संविधानमा लेखिएका योग्यता र नियुक्तिको बारेमा उल्लेख भए तापनि सारमा न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रिया राजनीतिक आग्रह वा पूर्वाग्रहबाट प्रभावित भएको पाइन्छ। योग्यता र क्षमता भएका तथा न्याय र कानूनमा गहिरो दखल राख्ने व्यक्तिहरू न्यायाधीश

¹³ नेपालको संविधान, धारा १४० (४)।

¹⁴ नेपालको संविधान, धारा १५३ (१)।

¹⁵ नेपालको संविधान, धारा १५३ (७)।

नियुक्तिमा नपर्ने स्थिति विकसित हुदै गएको छ। सक्षम, निष्ठावान र योग्य व्यक्तिहरु न्यायाधीशमा नियुक्त हुन नसकेकोले न्यायाधीशको कारण न्यायालय प्रतिको जनआस्था र विश्वास घट्दो क्रममा रहेको छ। न्यायालयमा आर्थिक अनियमितता र विचौलियाको प्रभाव बढ्दै गएको अनुभूत हुनु र न्यायालयको नेतृत्वबाटै यस्तै भनाई सार्वजनिक हुने गरेको सर्वविदितै छ। न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रिया, पारदर्शी, निष्पक्ष र विश्वसनीय हुन नसकेको, जिल्ला न्यायाधीशको हकमा लिखित परिक्षामा अनुत्तीर्ण भएका व्यक्तिलाई तत्कालै न्याय परिषदले जिल्ला न्यायाधीश नियुक्ति गरेको पाइन्छ। त्यस्तै सरकारी निकायमा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट नियुक्त हुन सक्ने (छड्के प्रवेश) कानूनी व्यवस्था बमोजिम नियुक्त भएका कर्मचारी उच्च अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्त हुन सक्ने अवस्था रहेको छ। निजामति सेवा लगायत जुनसुकै क्षेत्रमा सात वर्ष अधिकृतको रूपमा काम गरेको व्यक्ति राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा लोक सेवा आयोगबाट लिइने परीक्षा मार्फत नियुक्त हुन सक्दछ। यसले नेपाल न्याय सेवामा पनि कानूनमा स्नातक गरी जुनसुकै कार्यालयमा काम गरेको (कानून वा न्याय क्षेत्रमा बाहेक अन्य क्षेत्रमा काम गरेको पनि मान्य हुने) व्यक्ति नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा नियुक्त भएमा संविधानमा रहेको पाँच वर्ष काम गरेको कुरा प्राविधिक रूपमा पूरा भएको मानी उच्च अदालतमा नियुक्त हुन सक्नेछ।

त्यसै गरी मुख्य रजिष्ट्रारमा नियुक्त भएको केही महिनामा नै सोझै मुख्य न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुने प्रचलन बढ्दै गएको छ। सर्वोच्च अदालतमा रहेको मुख्य रजिष्ट्रार पद नेपाल न्याय सेवाको विशिष्ट श्रेणीको मुख्य सचिव सरहको पद हो। मुख्य रजिष्ट्रार पद मुख्य न्यायाधीशको पदमा पुग्ने माध्यमको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ। मुख्य रजिष्ट्रार पद नेपाल न्याय सेवाको विशिष्ट श्रेणीको मुख्य सचिव सरहको पद भएकोले नेपाल न्याय सेवाका सबै समूहका (न्याय, कानून र सरकारी वकील समूह) राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीका कर्मचारीहरु मध्येबाट मुख्य रजिष्ट्रारको पदमा नियुक्ति हुनु पर्नेमा यसलाई न्याय समूहका राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीका कर्मचारीको मात्र हो भन्ने अभ्यास रही आएको छ।

२.३. कानूनी दायित्वः

न्याय परिषद ऐन, २०७३ को दफा ४१ बमोजिम न्याय परिषदले सम्पादन गर्नु पर्ने काम सुचारू रूपले सञ्चालन गर्न वा गराउनको लागि यो ऐन तथा यस ऐन अन्तर्गत

बनेको नियमको अधीनमा रही आवश्यक निर्देशिका वा कार्यविधि बनाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही बमोजिम न्याय परिषद नियमावलीमा न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी निर्देशिका तथा मापदण्ड बनाई लागु गर्न सक्ने¹⁶ व्यवस्था समेत रहेकोले उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी निर्देशिका वा मापदण्ड निर्माण गर्नु सक्ने देखिन्छ।

न्याय परिषद (कार्यविधि) नियमावली, २०५६ बमोजिम न्याय परिषदले न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९ जारी गरेको थियो। सो सम्बन्धमा *अधिवक्ता तोयानाथ ढुंगाना विरुद्ध विपक्षी न्याय परिषद सचिवालय, काठमाडौं समेत*¹⁷ रहेको उत्प्रेषण समेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट न्याय परिषद ऐनमा मापदण्ड बनाउने अधिकार न्याय परिषदलाई नभएको कारणले न्याय परिषदबाट जारी भएको न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९ खारेज गरेको छ। न्याय परिषद ऐन, २०७३ बमोजिम न्याय परिषदले मापदण्ड बनाउन सर्वोच्च अदालतबाट रोक लगाएको भए तापनि सोही ऐन बमोजिम निर्देशिका बनाउन सक्ने नै देखिन्छ।

२.४. अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वः

1. The United Nations Basic Principles on Independence of Judiciary, 1985¹⁸

यस सिद्धान्त अनुसार सदस्य राष्ट्रहरूलाई आफ्नो घरेलु क्षेत्राधिकार अन्तर्गत संविधान तथा कानूनमा न्यायिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति हुने प्रावधानहरू व्यवस्था गर्न आह्वान गरिएको छ। न्यायिक स्वतन्त्रताका मापदण्डहरूलाई उच्च महत्त्व प्रदान गर्दै शक्ति पृथक्करण, प्राविधिक सक्षमता, न्यायिक योग्यता, न्यायिक छनौट, सेवाका सर्तहरू, पदावधिको सुरक्षा, तालिम, उन्मुक्ति र न्यायिक अनुशासन जस्ता अपरिहार्य तत्वहरूको प्रत्याभूतिमा जोड दिइएको छ। साथै न्यायिक स्वतन्त्रताको पहिलो सिद्धान्तको रूपमा प्रत्येक राज्यले आफ्नो संविधान र कानूनमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको प्रत्याभूति घोषित रूपमा नै गरिनुपर्ने उल्लेख छ।

¹⁶ न्याय परिषद नियमावली, २०७४, नियम २६(क)।

¹⁷ ने.का.प. २०७१, अंक ३, नि.न. ९१४१।

¹⁸ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary>, Accessed on April 15, 2022.

स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सम्बन्धमा Basic Principles on the Independent Judiciary महत्त्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेको छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाको हकमा उक्त Basic principles को धारा १ मा Title, Condition of Service and Tenure, धारा ११ र धारा १२ मा Title, Discipline, Suspension and Removal सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरू रहेका छन्। स्वतन्त्र न्यायपालिका सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू निम्न छन्:-

- *The independence of judiciary shall be guaranteed by the state and enshrined in the constitution or the laws of the country or the law of the country. It is the duty of all governmental and other institutions to respect and observe the independence of the judiciary.*¹⁹
- *The term of offices of judges, their independence, security, adequate remuneration, conditions of service, pensions and the age of retirement shall be adequately secured by law.*²⁰
- *Judges whether appointed or elected, shall have guaranteed tenure until a mandatory retirement age or the expiry of their terms of office, where such exists.*²¹

2. Beijing Statement of Principles of the Independence of Judiciary in the Law Asia Region, 1995²²

वेइजिङ घोषणाले न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धमा दफा ११ देखि दफा १७ सम्म महत्त्वपूर्ण कुराहरू उल्लेख गरेको छ। जस्मा न्यायपालिकालाई सबल बनाई न्यायको उद्देश्य प्राप्त गर्न न्यायाधीश प्रमाणित रूपमा प्रतिस्पर्धी, क्षमतावान, इमान्दार र स्वतन्त्र भएको आधारमा नियुक्त गरिनु पर्ने, न्यायाधीशको नियुक्तिको मोडल न्यायिक कार्यालयमा जो सबैभन्दा योग्य छ, उसैलाई प्रोत्साहित गर्ने खालको हुनुपर्ने, राष्ट्रियताबाहेक जातजाति, धर्म, वर्ण, रङ, लिङ्ग, आस्था, आदिको आधारमा भेदभाव गरिनु नहुने, बढुवा वस्तुगत आधारमा हुनुपर्ने र क्षमता, सच्चरित्रता, स्वतन्त्रता र अनुभवको आधारमा छानिनु पर्ने जस्ता कुराहरू उल्लेख छन्।

¹⁹ The United Nations Basic Principle on Independence of Judiciary, 1985, Article 1.

²⁰ The United Nations Basic Principle on Independence of Judiciary, 1985, Article 11.

²¹ The United Nations Basic Principle on Independence of Judiciary, 1985, Article 12.

²² <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/10/Beijing-Statement.pdf>, Accessed on April 15, 2022

यो सम्मेलनको मुख्य उद्देश्य स्वच्छ न्याय प्रशासन, मानव अधिकारको संरक्षण र कानूनी शासनको सम्बर्द्धन गर्नु रहेको छ। यस्ता प्राप्त गर्न न्यायिक स्वतन्त्रताका न्यूनतम मापदण्डहरू फरक फरक राष्ट्रिय परिस्थितिसँग मेल खाने गरी तय गरिएको थियो। न्यायिक नियुक्ति, सेवाको सुरक्षा, पर्याप्त न्यायिक साधन स्रोत र पारिश्रमिक, सुविधा, अदालत प्रशासन र कार्यकारिणीसँगको न्यायिक अङ्गको सम्बन्ध जस्ता विषयमा एसिया प्यासिफिक क्षेत्रका मुलुकहरूमा एकरूपता हुनुपर्ने कुरामा सहमति भएको थियो। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको लागि न्यायाधीशसमक्ष प्रस्तुत भएको विवादमा तथ्य र कानूनको व्याख्या गर्न न्यायाधीशहरू बिल्कूल प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा कुनै पनि स्रोतबाट आउने अनुचित प्रभावदेखि मुक्त हुनुपर्ने र न्यायपालिकालाई न्यायिक प्रकृतिका सबै विषयहरूमा प्रत्यक्षतः सुनुवाइ गर्ने अधिकार रहनेजस्ता विषयलाई सर्वस्वीकृत मान्यता प्रदान गरिएको छ।

3. The Bangalore Principles of Judicial Conduct, 2002²³

न्यायिक आचरण र नैतिकता, पेसागत मर्यादा र खासगरी विचारहरूमा रहेका द्वन्द्व सम्बन्धी नियम, अनियमितता र आर्थिक पारदर्शितासँग सम्बन्धित विषयहरूमा यो सिद्धान्तले जोड दिएको छ। न्यायाधीशको पेसागत आचरण र आर्थिक पारदर्शिता तथा नियमिततासँग सम्बन्धित विषय अति महत्त्वपूर्ण छ। न्यायाधीशको पेसागत आचरण र आर्थिक पारदर्शितामा विशेष ध्यान केन्द्रित गर्दै यस आचारसंहितामा पारिवारिक सदस्य संलग्न भएका मुद्दा हेर्न नहुने, आर्थिक, व्यापारिक व्यवहारमा न्यायाधीश संलग्न हुन नहुने, रिश्चत लिन नहुने, कानूनले अनुमति दिएकोमा मात्र सार्वजनिक पारितोषिक लिन हुने, गैरन्यायिक क्षेत्रमा क्षतिपूर्ति र खर्च भराउनसमेत कानूनी अधिकार प्राप्त हुनुपर्ने जस्ता आचार व्यवहारहरू यस्मा समेटिएको पाइन्छ।

4. Latimer House Guidelines, 1998²⁴

²³ https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf, Accessed on April 16, 2022.

²⁴ <https://production-new-commonwealth-files.s3.eu-west-2.amazonaws.com/migrated/news-items/documents/LatimerHousePrinciplesPH7Jul17.pdf>, Accessed on April 16, 2022.

कमनवेल्थ राष्ट्रहरूका लागि ल्याटिमार् हाउस गाइडलाइन, १९९८ ले पनि न्यायाधीश नियुक्तिका वस्तुनिष्ठ आधारहरूलाई स्वीकार गरेको छ। जस्मा भनिएको छ कि न्यायिक नियुक्तिमा उपयुक्त र स्वतन्त्र प्रकृया अबलम्बन गरिनु पर्दछ। जहाँ त्यस्तो स्वतन्त्र प्रणाली छैन त्यहाँ संविधान वा कानूनद्वारा स्थापित परिषद हुनु पर्दछ। न्यायपालिकाका सबै तहको लागि नियुक्त हुने व्यक्तिहरू गुणस्तरीय र स्वतन्त्र समझको हुनु आवश्यक छ। सबै तहका न्यायिक नियुक्ति योग्यताका उपर्युक्त प्रावधानका आधारमा गरिनु पर्दछ। लैंगिक असन्तुलन र भेदभावसम्बन्धी अन्य ऐतिहासिक मान्यताहरू हटाउने दिशामा प्रगतिशिल सोचाइ राखिनुपर्दछ। सामान्यतया न्यायिक नियुक्तिहरू स्थायी रूपमा गरिनुपर्दछ र निजको कार्यावधिको उपयुक्त सुरक्षा हुनुपर्दछ।

5. **International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) , 1966²⁵**

सन् १४ मे १९९१ मा नेपाल पक्ष भएको ICCPR महासन्धिको व्यवस्था विपरीत हुने गरी नेपालले कुनै कार्य गर्न सक्दैन। उक्त महासन्धिको धारा १४ मा "*All persons shall be equal before the courts and tribunals. In the determination of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to a fair and public hearings by a competent, independent and impartial tribunal established by law*" व्यवस्था गरिएको छ। उक्त महासन्धीमा राष्ट्रहरूको न्यायपालिका Competent, Independent and Impartial हुनेछ भन्ने ३ वटा शब्द प्रयोग भएको छ। उक्त महासन्धीमा पक्ष बन्ने राष्ट्रहरूको न्यायपालिका सक्षम, स्वतन्त्र निष्पक्ष बनाउन संविधानले संवैधानिक व्यवस्था गर्नुपर्छ।

6. **American Convention on Human Rights²⁶**

As per the Article 8 of American Convention on Human Rights, every person has the right to a hearing, with due guarantees and within a reasonable time, by a competent, independent and impartial tribunal, previously established by law, in the substantiation of any accusation of a criminal nature made against him or for

²⁵ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, Accessed on April 16, 2022.

²⁶ https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf, Accessed on April 17, 2022.

the determination of his rights and obligations of a civil, labor, fiscal or any other nature.

7. European Convention on Human Rights²⁷

The European Convention on Human Rights को धारा ६ मा कुनै व्यक्तिको कुनै देवानी अधिकार वा दायित्वहरू निर्धारण गर्दा वा फौजदारी अभियोग निर्धारण गर्दा प्रत्येक व्यक्तिलाई उचित समयभित्र कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायालयबाट सुनुवाइ गरिनेछ भन्ने कुराको प्रत्याभूति दिइएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघकै प्रयत्नमा युरोपियन समुदायले European Convention on Human Rights (ECHR) अन्तर्गत स्वतन्त्र न्यायपालिकाको क्षेत्रलाई अझै प्रस्ट पार्ने काम गरेको छ। यस दस्तावेजको सिफारिस नं. ९४/१२²⁸ मा स्वतन्त्रता, समता र न्यायाधीशको भूमिकालाई समेटिएको छ। शक्ति पृथकीकरण लगायत न्यायिक स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रत्याभूति हुनुपर्ने, साधारण अदालतको क्षेत्राधिकार, न्यायाधीशको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, संगठित हुन पाउने स्वतन्त्रता, नैतिक स्तरका मापदण्डहरू, न्यायिक, वस्तुगत र पारदर्शी नियुक्ति प्रक्रिया, अनुशासनसम्बन्धी कार्यविधि र न्यायिक सूचनाको पहुँचजस्ता महत्त्वपूर्ण कुराहरू यस दस्तावेजमा न्यायिक स्वतन्त्रताको आवश्यक तत्वहरूको रूपमा राखिएको पाइन्छ। यस्मा न्यायाधीशको स्वतन्त्रताको सम्मान, संरक्षण र जगेर्ना गर्न सबै प्रकारका उपायहरू अवलम्बन गरिने प्रतिबद्धता जनाइएको छ। जस्मा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबाट हस्तक्षेप नहुने संवैधानिक व्यवस्था, न्यायाधीशको छनौट, योग्यता, दक्षता, निष्ठा र स्वच्छताको आधारमा हुने, कुनै पनि डर, त्रास, धम्की, प्रलोभन वा प्रभावको आधारमा काम गर्न नहुने, गम्भिर विरामी वा निजी स्वार्थहरूबिचको संघर्ष परेमा बाहेक तोकिएको मुद्दा तोकिएकै न्यायाधीशले हेर्नु पर्ने, पदावधिको सुरक्षा, सेवाको सुरक्षा तथा न्यायिक कार्यको सूचना प्रसार गर्न बाध्य नपारिने जस्ता अति नै महत्त्वपूर्ण न्यायिक स्वतन्त्रताका तत्वहरू यसमा समावेश छन्।

²⁷ https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf, Accessed on April 17, 2022.

²⁸ The Committee of Ministers to Member states on the Independence, Efficiency and Role of Judges, *Recommendation No. R (94)12*.

8. Vienna Declaration and Programme for Action in 1993²⁹

यस्मा प्रत्येक राज्यले मानवअधिकार उल्लंघन गर्नेलाई दण्डित गर्नको लागि प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने, न्याय प्रशासनसँग सम्बद्ध पक्षहरू स्वतन्त्र न्यायपालिकाको निमित्त प्रतिबद्ध हुनुपर्ने, उनीहरूका कार्यहरू स्वतन्त्र न्यायपालिका र मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड विपरीत हुन नहुने र तिनको पालनामा कुनै भेदभाव गरिन नहुने तथा ती कार्य सम्पादन गर्दा लोकतन्त्र र राष्ट्रको दिगो विकासलाई मध्यनजर राखेर गरिनुपर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण कुराहरूमा जोड दिइएको छ।

9. African Charter on Human and People's Rights, 1986³⁰

यस्मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार हुनेछ। यस अधिकार अन्तर्गत सक्षम निकायमा पुनरावेदन गर्न पाउने, कसूर ठहर नभएसम्म निर्दोषिताको अधिकार, कानून व्यवसायी राखेर प्रतिरक्षा गर्न पाउने अधिकार र स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायालयबाट उचित समयभित्र स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार रहेका छन्।

10. European Charter on the Statute of Judges³¹

न्यायाधीशको क्षमता, स्वतन्त्रता र निष्पक्षताको अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यबाट सम्पन्न यस चार्टरमा भनिएको छ- "व्यक्तिको अधिकार सक्षमता पूर्वक न्यायपालिका र न्यायाधीशद्वारा संरक्षित गरिनको लागि न्यायपालिका स्वतन्त्र हुनुपर्दछ। विभिन्न राष्ट्रको विभिन्न न्याय प्रणाली हुने तथ्यलाई मनन गर्दै केही त्यस्ता समान तथ्यहरूमा सहमति हुन आवश्यक ठानिएको छ, जस्मा न्यायाधीशको छनौट र नियुक्ति, सेवाको सुरक्षा, न्यायिक वृत्ति विकास, दायित्व, सेवा, सर्त, सुविधा, पदबाट हटाउने प्रक्रिया र स्वतन्त्र न्याय परिषदजस्ता विषयहरू प्रत्येक सदस्य राष्ट्रको संविधान र कानूनमा आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

²⁹ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>, Accessed on April 17, 2022

³⁰ <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49#:~:text=The20African20Charter20on20Human, freedoms20in20the20African20continent>, Accessed on April 17, 2022.

³¹ <https://issat.dcaf.ch/Learn/Resource-Library/Policy-and-Research-Papers/European-Charter-on-the-Statute-of-Judges>, Accessed on April 17, 2022.

सन्धी ऐन, २०४७ को दफा ९ ले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीहरू नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ र त्यस्ता सन्धीहरूको प्रावधान प्रचलित नेपाली कानूनसँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म सन्धीको प्रावधान मान्य हुने भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैले, नेपाल पक्ष राज्य भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीमा निहित उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी प्रावधानको दायित्वहरू पालना गर्न आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गर्नु नेपालको दायित्व हुन जान्छ।

२.५. न्यायिक निर्णय:

१. अधिवक्ता तोयानाथ ढुंगाना विरुद्ध विपक्षी न्याय परिषद सचिवालय, काठमाडौं समेत^{३२} रहेको उत्प्रेषण समेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा. र माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुलीको संयुक्त इजलासबाट देहायको सिद्धान्त प्रतिपादित भएको छ:

- न्याय परिषदलाई संविधान वा प्रचलित कानूनले मापदण्ड निर्माण गरी लागू गर्न सक्ने अख्तियारी नै नदिएको भन्ने देखिन आएबाट कानूनी अख्तियारी विना नै न्याय परिषदले न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९ बनाई लागू गरेको देखिदा त्यसरी मापदण्ड बनाई लागू गर्ने न्याय परिषदको निर्णय एवम् त्यस्तो निर्णयबाट बनाई जारी गरिएको मापदण्डसमेतमा कानूनको अख्तियारी देखिन नआउने।
- कानूनको अख्तियारी बिना निर्माण गरिएको (कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने हुनाले प्रस्तुत) न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड २०६९ मा कानूनको अख्तियारी विहितताको आधारमा तत्कालै लागू हुने गरी उत्प्रेषणको आदेशद्वारा निष्क्रिय र बदर हुने भनी निर्णय भएको पाइन्छ।

सोही मुद्दामा विपक्षीहरूबाट न्यायाधीश एक प्रतिष्ठित पद भएकोले त्यस्तो पदमा योग्य, क्षमतावान् र नैतिक चरित्रवान् व्यक्तिको नियुक्ति हुनुपर्ने हुँदा न्यायाधीशको नियुक्तिमा पारदर्शी होस् भन्ने उद्देश्यले निश्चित मापदण्ड बनाउनु नराम्रो विषय होइन। न्याय परिषद सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशसमेत रहेको एक उच्च संवैधानिक निकाय रहेको, त्यस्तो उच्च संवैधानिक

^{३२} ने.का.प. २०७१, अंक ३, नि.न. ९१४१।

निकायबाट पारदर्शिता कायम गर्न न्यायाधीश नियुक्तिको लागि मापदण्ड बनाउन सकिने भएकोले न्याय परिषदबाट बनाइएको मापदण्डसम्बन्धी विषय बदर हुनुपर्ने निवेदन जिकीर युक्तिसंगत देखिँदैन भनी लिखित जवाफ पेश भएको पाइन्छ।

२. अधिवक्ता सुबोधमान नापित समेत विरुद्ध विपक्षी सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश समेत^{३३} रहेको उत्प्रेषण समेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद गिरीको एकल इजलासबाट देहाय बमोजिम फैसला गरेको पाइन्छ:

- सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८७ को उपधारा (३) द्वारा निर्धारित कानूनमा स्नातक अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तिमा १५ वर्ष वकालत गरेको भन्ने दोश्रो योग्यता पुगेको नै देखिन आयो। साथै कानून व्यवसायीहरूको मान्यता प्राप्त र प्रतिनिधिमूलक संस्था नेपाल कानून व्यवसायी परिषदबाट १५ वर्ष भन्दा बढी अवधि वकालत गरी सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य भनी पठाइएको नामावलीमा समेत उहाँको नाम समावेश भएको र सर्वोच्च अदालत बार एशोसिएशनबाट वि.सं. २०५२ सालमा कानून व्यवसायको क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याउनु भएका व्यक्तित्वको रूपमा “संभव” कानून पुरस्कारबाट पुरस्कृत समेत भई सक्नु भएको मा.न्या. श्री बलराम के.सी.को कानूनमा अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष वकालत गरेको योग्यता पुगेको छैन भनि रिट निवेदकहरूले लिनु भएको जिकिरलाई संविधानसम्मत र न्यायोचित जिकिर भन्न नमिल्ने भनी व्याख्या गरिएको छ।
- संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधानको पृष्ठभूमिमा अधिकार प्राप्त निकायले संविधान र कानूनको मर्म र भावना अनुरूप सम्पूर्ण पक्षहरूको विहंगम मूल्यांकन र विश्लेषण गरी सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि कुनै व्यक्तिलाई योग्य ठहराई सिफारिश गरिएको

^{३३} ने.का.प. २०६१, अंक ४, नि.न. ७३७४।

अवस्थामा सिफारिशकर्ता निकायको विषयगत सन्तुष्टीको औचित्य भित्र प्रवेश गर्नु रिट क्षेत्राधिकारको सिद्धान्तिक मान्यताको दृष्टिकोणबाट समेत उपयुक्त नहुने भनिएको छ।

- त्यसै गरी सोही रिट निवेदनमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८७ (३) मा व्यवस्था भए बमोजिम सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि चाहिने योग्यता पुगेका श्री बलराम के.सी.लाई श्री सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश पदमा नियुक्तिको लागि श्री न्याय परिषदबाट सिफारिश भई श्री ५ महाराजाधिराजबाट संविधानको धारा ८७ को उपधारा (१३) बमोजिम अनुमति प्राप्त गरी सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशबाट सर्वोच्च अदालतको अस्थायी न्यायाधीश पदमा नियुक्ति गरिएको देखिदा निवेदकको माग दावी अनुसार विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाइरहनुको कुनै औचित्य नदेखिई रिट निवेदन खारेज हुने भनी फैसला भएको छ।

२.६. अन्य कारण:

माथि उल्लिखित कारणहरूका अतिरिक्त देहायका कारणले गर्दा समेत उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धी मापदण्ड निर्माणको आवश्यकता रहेको छ:-

१. न्यायाधीश नियुक्तिमा निश्चित मापदण्ड नभएको कारण उत्पन्न भएको अनियमिततालाई कम गर्न,
२. सक्षम, निष्पक्ष, क्षमतावान र विवेकशील नागरिकलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा पारदर्शी रूपमा न्यायाधीश नियुक्त गर्न,
३. निष्ठावान र योग्य व्यक्तिहरूलाई निष्पक्ष र पारदर्शी तरिकाले न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्ने आधार तयार गर्न,
४. उचित स्थानमा उपयुक्त व्यक्ति (Right person in right place) को सिद्धान्तको अनुशरण गर्न,
५. न्यायाधीशको निर्णय क्षमता, कार्यक्षमता, नेतृत्व तथा व्यवस्थापकीय क्षमता र फैसलाको गुणस्तर बढाउन,

६. न्यायाधीश नियुक्ति प्रकृया राजनीतिक आग्रह वा पूर्वाग्रहबाट प्रभावित हुनबाट जोगाउन,
७. न्यायाधीशको निष्पक्ष भूमिकाको प्रत्याभूति बनाई राख्न,
८. न्यायालय प्रति जनआस्था बढाउन,
९. संविधानले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको रक्षा गर्न,
१०. शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त अनुसार न्यायपालिकाको स्वतन्त्र भूमिका बचाई नागरिकको हक र अधिकार सुरक्षित गर्न,
११. न्यायलाई छिटो, छरितो, सर्वसुलभ, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउन,
१२. संविधानको रक्षा र कार्यान्वयनमा न्यायालयको प्रभावकारी भूमिका बनाउन,
१३. न्यायिक स्वतन्त्रता (Judicial Independence) अभिवृद्धि गर्न,
१४. न्यायिक जवाफदेहिता र लोकतान्त्रिक वैधता (Judicial Accountability and Democratic Legitimacy) निर्माण गर्न,
१५. सक्षम न्यायाधीशहरू (Competent Judges) को नियुक्ति गर्न,
१६. सर्वसाधारणको विश्वास (Public Trust) अभिवृद्धि गर्न।

३. अध्ययनको विषयसँग सम्बन्धित मौजुदा कानून:

अध्ययनको विषयसँग सम्बन्धित देहाय बमोजिमका कानूनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्:-

३.१. न्याय परिषद ऐन, २०७३

संविधान बमोजिम न्यायाधीश नियुक्ति, सरूवा, अनुशासनसम्बन्धी कारबाही, बर्खासी र न्याय प्रशासनसम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिस गर्न वा परामर्श दिन गठन भएको न्याय परिषदको अधिकार र कर्तव्यका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न न्याय परिषद ऐन, २०७३ निर्माण भएको छ। ऐनको दफा ३ को उपदफा (१) मा परिषदले संविधान र अन्य कानूनबमोजिम विभिन्न तहको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्यता पुग्ने व्यक्तिहरूको अभिलेख तयार गरी राख्नु पर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। अभिलेख तयार गरी राख्ने प्रयोजनको लागि न्याय परिषदले सर्वोच्च अदालत, न्याय सेवा आयोग, कानून,

न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल कानून व्यवसायी परिषद लगायतका अन्य उपयुक्त संस्था समेतबाट संविधान बमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्यता पुगेका व्यक्तिको विवरण माग गर्न सक्नेछ।³⁴ यसरी प्राप्त हुने विवरणका अतिरिक्त न्याय परिषदले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी संविधान बमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्यता पुगेका व्यक्ति र ऐन प्रारम्भ हुनु अगाडि कुनै अदालतको न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको अतिरिक्त न्यायाधीश भई काम गरेका संविधान बमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुन सक्ने व्यक्तिको विवरण सङ्कलन गर्नेछ।³⁵ यस्तो अभिलेख न्याय परिषदको सचिवको जिम्मा रहेने र सो अभिलेख गोप्य रहनेछ र न्याय परिषदको काममा बाहेक अन्य काममा प्रयोग गरिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ।³⁶

त्यसै गरी न्याय परिषदले उमेरको हदबाट अवकाश हुने सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको पद यकिन गरी त्यस्तो पद रिक्त हुनुभन्दा कम्तीमा एक महिना अगाडि नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नेछ।³⁷ उमेरको हदबाट अवकाश भएकोमा बाहेक अन्य कारणबाट सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पद रिक्त हुन आएमा न्याय परिषदले त्यस्तो पद रिक्त भएको मितिले एक महिनाभित्र नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नेछ।³⁸ उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पद रिक्त हुन आएमा न्याय परिषदले त्यस्तो पद रिक्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नेछ³⁹ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

कुनै व्यक्तिलाई न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा न्याय परिषदले संविधानको अधीनमा रही समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त बमोजिम

³⁴ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ३ (२)।

³⁵ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ३ (३)।

³⁶ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ३ (४) र (५)।

³⁷ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ४ (१)।

³⁸ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ४ (२)।

³⁹ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ४ (३)।

देहायका आधारमा कुनै नेपाली नागरिकलाई न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नेछः-⁴⁰

- (क) संविधान र यस ऐन बमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन योग्यता पुगेको,
- (ख) वरिष्ठता, अनुभव, विषयवस्तुको ज्ञान, कार्यकुशलता, इमान्दारी, निष्पक्षता, पेशागत तथा नैतिक आचरण, सार्वजनिक जीवनमा आर्जन गरेको ख्याति, न्याय र कानूनको क्षेत्रमा गरेको योगदान समेतका दृष्टिकोणबाट न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्न उपयुक्त भएको,
- (ग) दफा ३ बमोजिमको अभिलेखमा नाम समावेश भएको,
- (घ) संविधानको धारा १४९ को उपधारा (२) को खण्ड (ख) वा (ग) बमोजिम नियुक्त हुने जिल्ला न्यायाधीशको हकमा न्याय सेवा आयोगले सोही धाराको उपधारा (३) बमोजिम सिफारिस गरेको। तर अभिलेखमा नाम समावेश नभएको कारणले मात्र त्यस्तो व्यक्तिलाई न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्न बाधा पर्ने छैन।⁴¹

न्यायाधीशको पदमा बहाल रहेको वा कुनै अदालतको न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको अतिरिक्त न्यायाधीश भई काम गरिसकेको व्यक्ति वा न्याय सेवाको अधिकृतलाई सर्वोच्च अदालत वा उच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा माथी उल्लेख गरिएका आधारका अतिरिक्त न्याय परिषदले देहायका कुरालाई समेत विचार गर्नु पर्नेछः-⁴²

- (क) सर्वोच्च अदालत वा उच्च अदालतले मातहतका अदालतको आवधिक वा आकस्मिक निरीक्षण गरी पेश गरेको मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्न खोजिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा उल्लेख भएका कुराहरू,
- (ख) सम्बन्धित व्यक्तिको जेष्ठता, योग्यता र कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन,

⁴⁰ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ५ (१)।

⁴¹ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ५ (२)।

⁴² न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ५ (३)।

(ग) उच्च अदालत वा जिल्ला अदालतको बहालवाला न्यायाधीश वा कुनै अदालतको न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको अतिरिक्त न्यायाधीश भई काम गरिसकेको व्यक्ति भएमा निजले वार्षिक रूपमा फैसला गरेको मुद्दाको अनुपात र फैसला गरेको मुद्दाको अनुपातमा माथिल्लो अदालतमा अन्तिम निर्णय हुँदा सदर वा आंशिक वा पूरै बदर भएको विवरण।

त्यसैगरी सोही ऐनमा न्यायाधीश नियुक्त गर्न नसकिने व्यवस्था समेत रहेको छ। जस अनुसार देहायको व्यक्ति न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन सक्ने छैनः-⁴³

- क. भ्रष्टाचार, जवरजस्ती करणी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, लागु औषध बिक्री वितरण वा ओसार पसार, सम्पत्ति शुद्धीकरण, राहदानी दुरुपयोग, अपहरण वा नैतिक पतन देखिने अन्य फौजदारी कसूरमा अदालतबाट सजाय पाएको,
- ख. व्यावसायिक आचार संहिता उल्लङ्घन गरे बापत सम्बन्धित निकायबाट सजाय पाएको दुई वर्ष पूरा नभएको,
- ग. भविष्यमा सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको सेवाको निमित्त अयोग्य ठहरिने गरी पदबाट बर्खास्त गर्ने गरी विभागीय सजाय पाएको,
- घ. सम्बन्धित सेवा सम्बन्धी कानून बमोजिम नसिहत पाएकोमा त्यस्तो नसिहत पाएको एक वर्ष पूरा नभएको वा बढुवा रोक्का वा तलब वृद्धि रोक्का भएकोमा सो रोक्का भएको अवधि पूरा नभएको,
- ङ. संविधानको धारा २९१ बमोजिम विदेशको स्थायी आवासीय अनुमतिपत्र लिएको नेपाली नागरिक नियुक्तिको लागि योग्य नहुने,
- च. प्रचलित संघीय कानून बमोजिम निलम्बनमा रहेको,
- छ. न्याय परिषदबाट सचेत गराइएको मितिले दुई वर्ष पूरा नभएको,
- ज. प्रचलित कानून बमोजिम कालो सूचीमा परेको,
- झ. नियुक्ति हुँदाका बखत कुनै राजनीतिक दलको सदस्य रहेको,
- ञ. दामासाहीमा परेको, वा

⁴³ न्याय परिषद ऐन, २०७३, दफा ७।

ट. मानसिक सन्तुलन ठीक नभएको।

३.२. न्याय परिषद नियमावली, २०७४

न्याय परिषद सचिवालयले कम्तिमा वर्षको एक पटक सार्वजनिक रूपमा सूचना प्रकाशन गरी संविधान बमोजिम न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुन योग्यता पुगेका इच्छुक नेपाली नागरिकको विवरण माग गर्नेछ।⁴⁴ प्राप्त विवरणको अभिलेख तयार गर्दा सचिवालयले सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत तथा जिल्ला अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुन योग्यता पुगेका व्यक्तिको छुट्टाछुट्टै अभिलेख तयार गर्नु पर्नेछ।⁴⁵ न्याय परिषद सचिवालयले न्यायाधीशको छुट्टाछुट्टै वैयक्तिक विवरण फाराम (सिटरोल) सहित अभिलेख तयार गरी राख्नेछ।⁴⁶

न्याय परिषदले संविधानको धारा १४० को उपधारा (२) बमोजिम उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा योग्यता पुगेका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्तिको सिफारिस गर्नु पर्नेछ⁴⁷ भन्ने व्यवस्था भए तापनि व्यवहारमा सोही बमोजिम काम भएको भन्ने अनुभूति आम सर्वसाधारणले गर्न सकेको पाइदैन।

३.३. न्याय प्रशासन ऐन, २०७३

न्याय परिषद ऐनको परिभाषामा "उच्च अदालतको न्यायाधीश" भन्नाले उच्च अदालतको न्यायाधीश सम्झनुपर्छ र सो शब्दले उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीशलगाई समेत जनाउँछ भनिएको छ। प्रत्येक प्रदेशको राजधानी रहेको ठाउँमा उच्च अदालत रहने⁴⁸ व्यवस्था गरिएको छ। सबै उच्च अदालतको न्यायाधीशको कुल दरबन्दी एकसय साठी जनामा नबढाई आवश्यक सङ्ख्यामा रहनेछन्। प्रत्येक उच्च अदालतमा एकजना मुख्य न्यायाधीश र दश जनामा नघटाई न्याय परिषदले तोकेको सङ्ख्यामा अन्य न्यायाधीशहरू

⁴⁴ न्याय परिषद नियमावली, २०७४, नियम ३ (१)।

⁴⁵ न्याय परिषद नियमावली, २०७४, नियम ३ (५)।

⁴⁶ न्याय परिषद नियमावली, २०७४, नियम ४ (१)।

⁴⁷ न्याय परिषद नियमावली, २०७४, नियम ५ (२)।

⁴⁸ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, दफा ५।

रहनेछन्।⁴⁹ उच्च अदालतको अस्थायी इजलासको मुकाममा रही कामकाज गर्न प्रधान न्यायाधीशले न्याय परिषदको सिफारिसमा सम्बन्धित उच्च अदालतका कम्तीमा तीनजना न्यायाधीशलार्ई खटाउने,⁵⁰ यसरी खटिएका न्यायाधीशमध्ये वरिष्ठतम न्यायाधीशले मुख्य भई काम गर्ने,⁵¹ र नेपाल सरकारले मुद्दाको कार्यबोझको आधारमा न्याय परिषदको सिफारिसमा न्यायाधीशको सङ्ख्यामा थपघट गर्न सक्ने⁵² व्यवस्था रहेको छ।

३.४. न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९

न्यायाधीश नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्थालार्ई सहभागितामूलक, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउन न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९ लार्ई न्याय परिषदको मिति २०६९।६।१८ गतेको बैठकले निर्णय गरी लागू गरेको थियो। कानूनको अख्तियारी बिना निर्माण गरिएको (कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने हुनाले प्रस्तुत) न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड २०६९ मा कानूनको अख्तियारी विहितताको आधारमा तत्कालै लागू हुने गरी उत्प्रेषणको आदेशद्वारा निष्क्रिय र बदर हुने⁵³ भनी सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएको पाइन्छ।

४. न्यायाधीश नियुक्तिमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास:

(क) बेलायत⁵⁴

अदालतको गठन र स्वरूप *Judicature Act, 1873* ले गरेको छ। *Act of settlement, 1701* ले केवल खराव आचरणको कारणबाट मात्र उच्चतम अदालतको कुनै न्यायाधीशलार्ई सेवाबाट हटाउन सकिने र सो कार्य संसदको दुबै सदनबाट पारित प्रस्ताव बमोजिम महारानी (crown) बाट हुने व्यवस्था छ।

⁴⁹ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, दफा ६(२)।

⁵⁰ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, दफा ६(३)।

⁵¹ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, दफा ६(४)।

⁵² न्याय प्रशासन ऐन, २०७३, दफा ६(५)।

⁵³ ने.का.प. २०७१, अंक ३, नि.न. ९१४१।

⁵⁴ Mr CHEUNG Wai-lam, *The Process of Appointment of Judges in Some Foreign Countries: The United Kingdom* <https://www.legco.gov.hk/yr00-01/english/library/erp02.pdf>, Accessed on April 17, 2022.

न्यायाधीशहरू प्रधानमन्त्रीको सल्लाहमा रानीद्वारा नियुक्त हुन्छन्, जसले selection commission बाट सिफारिस प्राप्त गर्छन्। न्यायाधीशहरूको संख्या दफा २३(२) *Constitutional Reform Act, 2005* द्वारा व्यवस्था गरिएको छ। जसले अदालतको स्थापना गर्छ, तर रानीले दफा २३(३) अन्तर्गत काउन्सिलको आदेश मार्फत न्यायाधीशको सङ्ख्या वृद्धि गर्न सक्छ।

उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको लागि नियुक्तिको लागि मापदण्ड "उच्च अदालत २०००- आवेदकहरूका लागि मार्गनिर्देशन" अनुसार उम्मेदवारहरूलाई कानून र न्यायशास्त्रका सिद्धान्तहरूमा उच्च स्तरको समझ, प्रमाण र अदालतका नियमहरू, अभ्यास र प्रक्रियाको विस्तृत ज्ञान हुनुपर्ने हुन्छ।

त्यस्तै part time Law practioners हरूले कुनै पनि न्यायिक नियुक्तिमा प्रभावकारिता र जो व्यावसायिक अभ्यासमा प्रत्यक्ष संलग्न भएका छन् उनीहरू कानूनको क्षेत्रमा व्यावसायिक उपलब्धिको उत्कृष्ट स्तर र उच्च गुणस्तरमा कार्यसम्पादन गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ।

न्यायाधीशको सीप र क्षमताहरूमा ठोस निर्णय, बौद्धिक र विश्लेषणात्मक क्षमता, निर्णायकता, Communication skills, Authority हुनुपर्छ। व्यक्तिगत गुणहरूमा Integrity, निष्पक्षता, मानिस र समाजको बुझाइ, Maturity and sound temperament, शिष्टाचार र मानवता, प्रतिबद्धता हुनुपर्ने जस्ता व्यवस्था राखेको छ।

(ख) अमेरिका:

अमेरिकामा राष्ट्रपतिले न्यायाधीशको पदको लागि गरेको मनोनयन सिनेटबाट अनुमोदन गर्नु पर्ने आवश्यकता तोकिएको छ। अमेरिकी संविधानले न्यायाधीश हुनका लागि संसदका सदस्य वा राष्ट्रपतिको जस्तो गरी विस्तृत योग्यता निर्धारण गरेको नभई केवल असल आचरण (Good behavior) को व्यक्ति हुनुपर्ने भन्नेसम्म उल्लेख गरेको देखिन्छ। उल्लिखित देशको न्यायाधीश नियुक्तिसम्बन्धी पद्वतिलाई हेर्दा न्यायाधीश नियुक्तिका सम्बन्धमा संविधान वा कानून वा यस्तै अन्य दस्तावेजमा विस्तृतमा उल्लेख गर्नु भन्दा पनि नियुक्तिको अख्तियारी प्राप्त निकायले संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्थाको सकारात्मक अभ्यासबाटै अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्न सफल भएको देखिन्छ। अमेरिकामा राष्ट्रपतिले सर्वोच्च

अदालतको प्रधानन्यायाधीश तथा न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा खुलमखुला दलीय पक्षपातलाई प्रश्रय दिएको देख्न सकिन्छ। जुन दलको राष्ट्रपति हुन्छन्, तिनले आफ्नै दलनिकट व्यक्ति चयन गर्ने गरेको पाइन्छ। त्यहाँ कतिपय राज्यमा न्यायाधीश नियुक्ति निर्वाचनद्वारा गरिएको पाइन्छ। रिपब्लिकन दल र डेमोक्र्याट दलले निर्वाचनमा भाग लिने गर्छन्। दुई दलका प्रत्याशी न्यायाधीशका उम्मेदवारले निर्वाचनमा भाग लिन्छन्। मतदानमा बहुमत ल्याउने व्यक्ति न्यायाधीशमा चयन हुने गरेको पाइन्छ।

(ग) भारत:

भारतमा न्यायाधीश नियुक्ति सन्दर्भमा न्यायाधीशकै संलग्नताको कलेजियमले चयन गरी सिफारिस गर्छ। यो व्यवस्था अभ्यासबाट आएको हो र यसबारेमा संविधानमा कुनै व्यवस्था भएको भने पाइँदैन। सर्वोच्च अदालतमा प्रधानन्यायाधीशको मातहतमा चार वरिष्ठ न्यायाधीशको र उच्चमा पनि मुख्य न्यायाधीशको मातहतमा चार वरिष्ठ न्यायाधीश सामेल भई कलेजियम बनेको छ। भारतमा न्यायाधीश नियुक्ति र सरुवा सन्दर्भमा कलेजियमकै भूमिका रहन्छ। उच्च अदालतले गरेको नियुक्तिको सिफारिस तथा सरुवालाई सर्वोच्च अदालतको कलेजियमले प्रमाणित गर्ने गरेको हुन्छ। यसरी सर्वोच्च र उच्च अदालतको सरुवा तथा नियुक्तिबारेमा राष्ट्रपतिद्वारा स्वीकृति प्रदान गरिन्छ। व्यावहारिक रूपमा यस्ता सरुवा र नियुक्तिबारेमा कानूनमन्त्री र प्रधानमन्त्रीमार्फत राष्ट्रपतिसमक्ष पुग्ने गरेको हुन्छ। तसर्थ कतिपय नियुक्ति विवादित र नातावाद-कृपावादका आधारमा भएको भन्ने टीकाटिप्पणीका कारण पुनः विचार गर्न फिर्तासमेत आउने गरेका छन्। तथापि भारतको कलेजियम व्यवस्था पनि विवादबाट मुक्त भने छैन। आलोचकहरूले यसलाई पारदर्शी नभएको र नियुक्तिका नाममा नातागोता हावी भएको आरोप लगाएको पाइन्छ।

आलोचकले कतिसम्म भनेका छन् भने भारतमा तीन सय परिवार छन्, त्यहीँभिन्नबाटै न्यायाधीश नियुक्ति हुने गरेको छ। यिनै बारम्बार हुने आलोचना तथा विरोधको कारण न्यायाधीश नियुक्तिमा पारदर्शी र पक्षपात नहोस् भन्ने आधारमा सन् २०१४ को १३ अगस्तमा दिन लामो छलफलपछि ९९ पटकको संविधान संशोधन गरिँदा न्यायाधीश नियुक्ति तथा सरुवाका लागि राष्ट्रिय नियुक्ति

आयोग अधिनियम पारित गरियो। यसलाई १६ राज्यका विधानसभाले अनुमति पनि प्रदान गरेका थिए। साथै राष्ट्रपतिद्वारा स्वीकृतिसमेत भएको थियो। वस्तुतः उपरोक्त आयोगको गठन र त्यसको सदस्यको व्यवस्था हाम्रो नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले गठन गरेको न्याय परिषदसंग मिल्दोजुल्दो पाइन्छ। तर यो आयोगलाई भारतको सर्वोच्च अदालतको आदेश र निर्णयबाट बदर गरियो। फैसलामा भनियो- न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र गरिमा कायम राख्न नियुक्ति गर्ने तथा सरुवा गर्ने निकायमा न्यायाधीशको बाहुल्य अर्थात् अधिक संख्यामा उपस्थिति हुन जरुरी छ। फैसलाको अन्त्यमा भनियो- नियुक्ति र सरुवाको पारदर्शिता कायम गर्न यद्यपि प्रधानन्यायाधीशको परामर्शमा मेमोरेन्डम अफ प्रोसिजर र अर्थात् एमओपीको खाका कोर्न सकिनेछ।

(घ) केन्या

केन्याको संविधानको धारा १६६ बमोजिम न्यायाधीशहरूको नियुक्ति हुने गरेको देखिन्छ। धारा १६६ को उपधारा (१)⁵⁵ मा राष्ट्रपतिले प्रधानन्यायाधीश र उपप्रधानन्यायाधीश न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम र राष्ट्रिय सभाले स्वीकृतिको अधीनमा रही तथा अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम हुने प्रावधान रहेको छ। सोही धारा को उपधारा (४) मा पुनरावेदन अदालत र उपधारा (५) मा उच्च अदालतको न्यायाधीशको योग्यता सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको हकमा⁵⁶ :-

- क) उच्च अदालतको न्यायाधीशको रूपमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव; वा
- (ख) प्रतिष्ठित शैक्षिक वा कानून व्यवसायीको रूपमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव वा अन्य सम्बन्धित कानुनी क्षेत्रमा त्यस्तो अनुभव; वा
- (ग) अनुच्छेद (क) र (ख) मा उल्लिखित योग्यता सहित समग्रमा दश वर्षको अवधिको अनुभव भएको।

उच्च अदालतको न्यायाधीशको हकमा⁵⁷:-

⁵⁵ The Constitution of Kenya, 2010, Article 166 (1).

⁵⁶ The Constitution of Kenya, 2010, Article 166 (4).

- (क) उच्च अदालतको न्यायाधीश वा व्यावसायिक रूपमा योग्य मजिस्ट्रेटको रूपमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव; वा
- (ख) प्रतिष्ठित शैक्षिक वा कानून व्यवसायीको रूपमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव वा अन्य सम्बन्धित कानूनी क्षेत्रमा अनुभव; वा
- (ग) अनुच्छेद (क) र (ख) मा निर्दिष्ट योग्यता सहित समग्रमा दश वर्षको अवधिको अनुभव भएको।

संविधानको धारा १७२ मा न्याय सेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार रहेको छ। न्याय सेवा आयोगले न्यायाधीश नियुक्तिका लागि राष्ट्रपति समक्ष सिफारिस गर्ने र सेवाका शर्तहरूको समीक्षा र सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ।⁵⁸

न्याय सेवा आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा देहाय बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ⁵⁹-

- (क) न्यायिक अधिकारी र न्यायपालिकाका अन्य कर्मचारीहरूको नियुक्तिको प्रतिस्पर्धात्मकता र पारदर्शी प्रक्रिया अबलम्बन, र
- (ख) लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धन।

(ड) पाकिस्तान:

पाकिस्तानको संविधानको धारा १७५(क) को उपधारा (२) बमोजिम सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र संघीय सरियत अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति गर्न न्यायिक आयोग गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। उक्त आयोगमा प्रधानन्यायाधीश, चार सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश, पूर्व प्रधानन्यायाधीश वा पूर्व सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश, संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री, महान्यायाधिवक्ता, पाकिस्तान बार काउन्सिलले मनोनयन गरेका वरिष्ठ अधिवक्ता रहने व्यवस्था रहेको छ। उच्च अदालतका न्यायाधीशको नियुक्तिका क्रममा उक्त न्यायिक आयोगमा कुन उच्च अदालतको न्यायाधीशको नियुक्ति हुने हो सोही उच्च अदालतमा मुख्य न्यायाधीश, सोही उच्च अदालतको वरिष्ठ

⁵⁷ The Constitution of Kenya, 2010, Article 166 (5).

⁵⁸ The Constitution of Kenya, 2010, Article 172(1) (a) and (b).

⁵⁹ The Constitution of Kenya, 2010, Article 172(2) (a) and (b).

न्यायाधीश, प्रान्तका कानून तथा न्याय मन्त्री, उच्च अदालत बार काउन्शिलबाट मनोनित कम्तिमा १५ वर्ष उच्च अदालतको अधिवक्ता भई काम गरेका अधिवक्ता समेत उक्त न्यायिक आयोगमा सदस्यका रूपमा रहने व्यवस्था इस्लामिक गणतान्त्रिक पाकिस्तानको व्यवस्था रहेको पाइन्छ।⁶⁰

इस्लामिक गणतान्त्रिक पाकिस्तानको संविधानमा⁶¹ अनुसार उच्च अदालतको न्यायाधीशको योग्यता देहाय बमोजिम रहेको छः-

- (क) कम्तिमा ४४ वर्ष पूरा गरेको पाकिस्तानी नागरिक,
- (ख) एक अवधिको लागि, वा समग्र अवधिको लागि कम्तीमा दस वर्षको लागि उच्च अदालतको अधिवक्ता भएको वा,
- (ग) कानूनद्वारा तोकिएको निजामती सेवाको सदस्य रहेको र कम्तीमा दश वर्षको अवधिको लागि कार्य गरेको वा कम्तीमा तीन वर्षभन्दा बढी अवधिको लागि जिल्ला न्यायाधीशका रूपमा कार्य गरेको, वा
- (घ) कम्तिमा दश वर्षको अवधिको लागि पाकिस्तानमा न्यायिक कार्यालय सम्हालेको।

(च) क्यानडा:

Federal government ले क्यानडाको न्यायाधीश नियुक्ति गर्छ। क्यानाडामा *judge of the federal court of appeal or federal court* नियुक्ति सम्बन्धी निम्न व्यवस्था रहेको छः-

- (क) क्यानडाको उच्च, काउन्टी वा जिल्ला अदालतको न्यायाधीश भएको व्यक्ति,
- (ख) कम्तिमा १० वर्ष कुनै पनि प्रदेशको बारमा ब्यारिस्टर वा अधिवक्ताको रूपमा काम गरेको व्यक्ति,
- (ग) कम्तिमा दश वर्षको लागि:-
 १. कुनै पनि प्रदेशको बारमा ब्यारिस्टर वा अधिवक्ता भएको,
 २. कुनै पनि प्रदेशको बारमा ब्यारिस्टर वा अधिवक्ता बनेपछि, क्यानाडा वा प्रदेशको कानून अन्तर्गत रही पूर्ण समय न्यायिक

⁶⁰ *The Constitution of Islamic Republic of Pakistan*, Article 175 a. (5).

⁶¹ *The Constitution of Islamic Republic of Pakistan*, Article 193.

प्रकृतिको कार्यको आधारमा कर्तव्य पालना गरी शक्तिको प्रयोग गरेको व्यक्ति।

क्यानाडामा न्यायाधीशको पदावधि आजिवन हुन्छ। कुनै पनि न्यायाधीशलाई न्यायपरिषदको सिफारिसमा संयुक्त सदन (*joint address of the house of parliament*) को मतदानबाट पदमुक्त गरिन्छ।

(छ) बङ्गलादेश:

बङ्गलादेशको सर्वोच्च अदालत संरचना अपील विभाग र हाई कोर्ट विभाग गरी दुईवटा विभाग मिलेर बनेको पाइन्छ। राष्ट्रपतिले सर्वोच्च अदालतको प्रधानन्यायाधीश, र दुईवटा विभागलाई आवश्यक पर्ने र अन्य न्यायाधीशहरू प्रधानन्यायाधीशसँग परामर्श गरेर राष्ट्रपतिले नियुक्त गर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको पाइन्छ।⁶² यसरी नियुक्ति गर्दा राष्ट्रपतिले क्याबिनेटको सिफारिश बमोजिम नियुक्ती गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ।

बङ्गलादेशको संविधानको धारा ९५ को उपधारा (२) मा व्यवस्था भए बमोजिम सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश (अपील विभाग र हाई कोर्ट विभाग) नियुक्त हुनका लागि कम्तिमा दश वर्षदेखि सर्वोच्च अदालतको अधिवक्ता भएको वा बंगलादेशभित्र कम्तीमा दश वर्षसम्म न्यायिक निकाय सम्हालेको वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको रूपमा नियुक्तिको लागि कानूनले तोकेको योग्यताहरूको आधारमा नियुक्ति हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तर, हालसम्म उक्त योग्यताहरू निर्धारण गर्ने बारे कुनै कानूनको निर्माण भएको देखिँदैन।

सर्वोच्च अदालतको अन्य न्यायाधीशको नियुक्तिको प्रक्रिया पूर्ण रूपले कार्यपालिकाको हातमा नरहने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न सन् २००७-२००९ को सरकारको शासनकालको जस्तै सर्वोच्च न्यायिक परिषद गठन गर्न सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। सर्वोच्च न्यायिक परिषद प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा कानूनमन्त्री, अपील विभागका तीनजना वरिष्ठतम न्यायाधीश, हाई कोर्ट विभागका

⁶² *The Constitution of People's Republic of Bangladesh, 1972, Article 94.*

दुई वरिष्ठतम न्यायाधीश, महान्यायाधिवक्ता र सर्वोच्च अदालत बार एशोसिएशनका अध्यक्ष रहने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।⁶³

त्यसैगरी, प्रधानन्यायाधीश र अपील विभागबाट चार वरिष्ठतम न्यायाधीशहरूको गठित न्यायाधीशहरूको कलेजियमले सर्वोच्च अदालतमा नयाँ न्यायाधीशहरू नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ। यसरी माथि उल्लिखित दुबै विधिहरूबाट हुने नियुक्ति राष्ट्रपतिले प्रधानन्यायाधीशसँग उचित परामर्श गर्ने हुँदा यसले कार्यपालिकाले न्यायाधीश नियुक्तिको कार्यविधिलाई पूर्ण रूपले प्रभाव पार्न नसक्ने कुराको सुनिश्चित गरेको पाइन्छ।⁶⁴

त्यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई अध्ययन गर्दा न्यायाधीशको उम्मेदवार हुन चाहने व्यक्तिहरूसँग देहाय बमोजिमको योग्यता⁶⁵ भएको हुनु पर्दछ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ:-

- क. स्वतन्त्र र निष्पक्ष,
- ख. सम्मानित आचरण र निष्कलंक अभिलेख भएको,
- ग. कानूनको उत्कृष्ट तथा विशिष्ट ज्ञान भएको,
- घ. उम्मेदवारको शैक्षिक योग्यता, विशिष्टिकृत विषयमा अध्ययन तथा कानुनी लेख वा पुस्तकहरूको प्रकाशन गरेको,
- ङ. उत्कृष्ट मौखिक र लेखन कलामा निपुण तथा विश्लेषणात्मक योग्यता भएको,
- च. विकसित सृजनात्मक बौद्धिकता,
- छ. लैङ्गिक संवेदनशिलता,
- ज. आफूसामु प्रस्तुत गरिएको समस्याहरूको समाधान खोज्ने क्षमता,
- झ. सहमति खोज्ने र निर्माण गर्ने क्षमता,
- ञ. अन्य व्यक्तिको विचारलाई ध्यानमा राख्न सक्ने क्षमता,
- ट. सार्वजनिक रूपमा न्यायपालिकाप्रति प्रतिबद्ध,

⁶³ "Appointment of the SC Judges", *The Daily Star*, Bangladesh, Accessed on 16th April, 2022.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Kirkland & Ellis LLP., *Selecting the very best The selection of high-level judges in the United States, Europe and Asia* https://www.dplf.org/sites/default/files/selection_high_level_judges_en.pdf, Accessed on 17th April, 2022.

- ठ. मानव अधिकार संरक्षण, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता तथा पारदर्शिताप्रति प्रतिबद्ध,
- ड. आफ्नो निर्णयको बारेमा सामाजिक तथा कानूनी परिणाम बुझ्न सक्ने क्षमता,
- ढ. उच्च कार्यकुशलता, गुणस्तरीय न्यायिक निर्णय र मुद्दाको गहन विचार विचको सन्तुलन कायम गर्ने क्षमता।

५. अध्ययन पश्चात हासिल हुने उपलब्धि:

यस अध्ययन पश्चात देहायका उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिनेछ:-

१. न्यायाधीश नियुक्तिमा निश्चित मापदण्ड नभएको कारण उत्पन्न भएको अनियमितता हट्नेछ।
२. सक्षम, निष्पक्ष, क्षमतावान र विवेकशील नागरिकलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा पारदर्शी रूपमा न्यायाधीश नियुक्त हुनेछ।
३. उचित स्थानमा उपयुक्त व्यक्ति (*Right person in right place*) को सिद्धान्तको अनुशरण हुनेछ।
४. न्यायाधीशको निर्णय क्षमता, कार्यक्षमता, नेतृत्व तथा व्यवस्थापकीय क्षमता र फैसलाको गुणस्तर बढ्नेछ।
५. न्यायाधीश नियुक्ति प्रकृया राजनीतिक आग्रह वा पूर्वाग्रहबाट प्रभावित हुनबाट जोगिनेछ।
६. न्यायालय प्रति जनआस्था बढ्नेछ।
७. नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको रक्षा हुनेछ।
८. शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त अनुसार न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता कायम हुनेछ।
९. न्यायालय छिटो, छरितो, सर्वसुलभ, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बन्नेछ।

६. अध्ययनबाट समावेश गर्न खोजिएका मुख्य मुख्य विषयहरू:

१. उच्च अदालतमा न्यायाधीश नियुक्तिका समस्याहरू समाधानको लागि चाल्नु पर्ने कदम:-

- क. न्यायाधीश नियुक्ति स्पष्ट र पूर्व स्वीकृत मापदण्डद्वारा निर्देशित भएको हुनुपर्छ।
- ख. न्यायाधीश नियुक्तिमा संलग्न सबै निकाय तथा पदाधिकारीहरूको भूमिका, जिम्मेवारी प्रक्रिया तथा नियुक्ति छनौट प्रक्रिया स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको हुनुपर्छ।
- ग. उम्मेदवारहरूको योग्यता र क्षमता मूल्याङ्कन गर्न सार्वजनिक सुनुवाई हुनुपर्छ।
- घ. स्वैच्छाचारी तथा उचित मूल्याङ्कन विना हुन सक्ने निर्णय रोक्न, उमेदवारहरूको योग्यता स्थापित मापदण्ड अनुकूल भए नभएको जाँच गर्ने सम्बन्धमा विस्तृत योजना तयार गर्नुपर्छ।
- ङ. न्यायाधीश छनौट गर्ने निकायले उम्मेदवारका विषयमा समाजका विभिन्न क्षेत्रबाट राय प्रतिक्रिया संकलन गरी त्यस उपर अनुसन्धान गर्नुपर्छ।
- च. अदालतको संरचनामा विविधता सुनिश्चित गर्न प्रयास गर्नुपर्छ।
- छ. पूर्व छनौट प्रक्रियामा संलग्न निकायले आफ्नो निर्णयमा केन्द्रित रहनु पर्छ र त्यसरी निर्णय गर्दा मनोनयन गरिनुपर्ने स्पष्ट आधार र कारण खुलाउनुपर्छ।

२. उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्तिको सिफारिसका लागि आवश्यक पर्ने कुराहरू:

- क. कानूनी क्षमता (शैक्षिक तथा पेशागत योग्यता र अनुभव; कानूनको उत्कृष्ट ज्ञान; मुद्दा मामिला वा रिट लेखन, बहस र प्रस्तुति, मुद्दा मामिलामा नजिर कायम गरिएको विषय, *Pro bono* मा सहभागी, अदालतबाट कायम भएका सिद्धान्त वा नजिर सम्बन्धी ज्ञान);
- ख. चरित्रका गुणहरू (व्यक्तिगत इमानदारी र निष्ठा; निष्पक्षता, खुला दिमाग र राम्रो निर्णय गर्ने क्षमता; धैर्यता, सामाजिक संवेदनशीलता र सामान्य ज्ञान; कडा परिश्रम गर्ने क्षमता);
- ग. व्यक्तिगत प्राविधिक सीपहरू (सामान्य व्यक्तिहरू साथै वकिलहरूसँग मौखिक सञ्चार कौशल; जटिल र प्रतिस्पर्धात्मक तथ्यात्मक र कानूनी सामग्रीहरू प्रस्तुत गर्ने र विश्लेषण गर्ने

- क्षमता; सुन्ने र सञ्चार कौशल; मानसिक चपलता; व्यवस्थापन र नेतृत्व कौशल; सार्वजनिक छानबिनको स्वीकृति);
- घ. समाजको प्रतिबिम्ब (समुदायको विविधताप्रति चेतना र संवेदनशीलता; सांस्कृतिक र लैङ्गिक विषयहरूको ज्ञान)।
- ड. न्यायपालिकामा लैङ्गिक सन्तुलन कायम;
- च. न्यायाधीशको क्षमता र दक्षतालाई चुस्त दुरुस्त।

३. न्यायाधीशको उम्मेदवार हुन चाहने व्यक्ति संलग्न हुन नहुने क्रियाकलापहरू:

माथि उल्लिखित कुराहरूका अतिरिक्त उच्च अदालतको न्यायाधीशको उम्मेदवार हुन चाहने व्यक्ति देहाय बमोजिमका क्रियाकलापमा संलग्न भएको हुनु हुँदैन:

- क. बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिकका विरुद्ध कुनै अदालतमा झुठा मुद्दा दर्ता गरेको,
- ख. आमा बाबुका विरुद्ध बदनियतसाथ मुद्दा दर्ता गरेको,
- ग. नाबालिगलाई घरायसी काममा लगाएको,
- घ. महिला हिंसामा संलग्न भएको,
- ड. बाल विवाह, बहुविवाहमा सजाय पाएको,
- च. सार्वजनिक सम्पत्तिको दुरुपयोग गरेको,

४. वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ता उच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा देहाय बमोजिमको आधारमा सिफारिस हुन सक्नेछ:

- क. उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन आवश्यक पर्ने प्रत्येक वर्षको कम्तिमा पच्चीस वटा मुद्दामा उच्च वा सर्वोच्च अदालतमा बहस पैरवी गरेको,
- ख. उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन जति वर्षको अनुभव आवश्यक पर्ने हो त्यति वर्षको कानून बमोजिम लाग्ने आयकर चुक्ता गरेको,
- ग. कुनै सार्वजनिक निकायमा पूर्णकालिन रूपमा कुनै पदमा काम नगरेको,
- घ. कानून व्यवसायमा निरन्तरता दिएको,

- ड. कानून व्यवसायी परिषद तथा नोटरी पब्लिक परिषदबाट कारबाही नभएको,
- च. कुनै अभियोगमा अदालतबाट दण्ड, जरिवाना नलागेको,
- छ. व्यावसायिक आचार संहिता वा अनुशासन उल्लंघन गरे बापत सम्बन्धित निकाय वा संस्थाबाट विभागीय वा अन्य कुनै सजाय नपाएको,
- ज. बालश्रम, छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव, मानव अधिकारको उल्लंघन सम्बन्धी मुद्दामा अदालतबाट सजाय नपाएको,
- झ. प्रचलित कानून बमोजिम बुझाउनु पर्ने कर तथा राजस्व नबुझाई बक्यौता नरहेको,
- ञ. निर्वाचन सम्बन्धी कानून बमोजिम सजाय नपाएको ।

५. जिल्ला न्यायाधीश उच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा देहाय बमोजिमको आधारमा सिफारिस हुन सक्नेछः

- क. निर्णय क्षमता,
- ख. फैसला लेखन र फैसलाको गुणस्तर,
- ग. संविधान तथा प्रचलित कानून बमोजिम भए गरेका निरीक्षण—प्रतिवेदन अध्ययन,
- घ. कार्य सम्पादन मूल्यांकन,
- ड. वार्षिक रूपमा फैसला गरेको मुद्दा फछ्यौटको स्थिति,
- च. अध्ययन अनुसन्धान,
- छ. नेतृत्व तथा व्यवस्थापकीय क्षमता,
- ज. अनुसन्धानात्मक कृति,
- झ. निजले वार्षिक रूपमा फैसला गरेको मुद्दाको अनुपात,
- ञ. आफुले फैसला गरेको मुद्दा माथिल्लो अदालतबाट निर्णय हुँदा मुद्दा सदर, बदर वा उल्टी भएको,
- ट. फैसला गर्ने न्यायाधीशको सम्बन्धमा उजुरी परे वा नपरेको,
- ठ. आचार संहिताको पालना,
- ड. फैसला गर्दा नजिरको प्रयोग ।

६. कम्तीमा दश वर्ष कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरेको व्यक्ति देहाय बमोजिमको आधारमा उच्च अदालतको न्यायाधीशमा सिफारिस हुन सक्नेछः-

- क. न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा निरन्तरता,
- ख. इमान्दारिता,
- ग. कर्तव्यनिष्ठता,
- घ. अतिरिक्त शैक्षिक योग्यता,
- ङ. कानून वा न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान,
- च. अनुसन्धानात्मक लेख, कृति,
- छ. मुद्दाको सिलसिलामा बहस गर्दा नजिर स्थापित भएको,
- ज. कानून व्यवसायी परिषद तथा नोटरी पब्लिक परिषदबाट कारवाही भए वा नभएको,
- झ. सम्बन्धित विश्वविद्यालयबाट कारवाहीमा परे वा नपरेको,
- ञ. अध्यापनमा प्रभावकारी क्षमता प्रस्तुत गरेको।

७. न्याय सेवाको कम्तीमा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा पाँच वर्ष काम गरेको व्यक्तिको देहाय बमोजिमको आधारमा उच्च अदालतको न्यायाधीशमा सिफारिस हुन सक्नेछः

- क. ज्येष्ठता,
- ख. अतिरिक्त शैक्षिक योग्यता,
- ग. कार्यसम्पादन मूल्यांकन,
- घ. कार्यक्षमता तथा कार्यकुशलता,
- ङ. सेवाप्रतिको जवाफदेहिता,
- च. अनुशासन तथा आज्ञापालन,
- छ. विभागीय कारवाहीमा परे वा नपरेको,
- ज. निज उपर न्याय सेवा आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, प्रचलित कानून बमोजिम उजुरी सुन्ने अधिकार प्राप्त अधिकारी वा निकायमा उजुरी परे वा नपरेको,

- झ. कुनै उजूरी परेको भएमा सो सम्बन्धमा छानविन वा कारवाही नभएको,
- ञ. प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारवाही वा बहुवा रोक्का नभएको,
- ट. सेवा शर्त सम्बन्धी कानून बमोजिम कर्मचारीको आचरण उल्लङ्घन नगरेको,
- ठ. राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तिमा पाँच वर्ष काम गरेको र समग्रमा नेपाल न्याय सेवाको अधिकृतस्तरको पदमा कम्तिमा तेह वर्ष काम गरिसकेको।

द. स्वघोषणा गर्नु पर्ने:

कुनै व्यक्तिलाई न्याय परिषदले न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति गर्न सिफारिस गरेमा त्यस्तो व्यक्तिले अनुसूची बमोजिमको ढाँचामा स्वःघोषणा गरी न्याय परिषदमा बुझाउनु पर्नेछ।

७. निष्कर्ष:

न्यायाधीशको नियुक्ति न्यायिक संरचनागत स्वतन्त्रतासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषय हुनुका साथै समग्र स्वतन्त्र न्यायालयको अवधारणालाई समेत असर पार्ने विषय हो। त्यसैले, जनताको स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न योग्यता, क्षमता र अनुभव भएका व्यक्तिलाई न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्नु आजको आवश्यकता हो। न्यायाधीश नियुक्तिको सिफारिस गर्दा संविधान, ऐन र नियममा भएका व्यवस्थाहरूको अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूको समेत आधार लिनुपर्दछ।

वरिष्ठता, कार्यक्षमता, नैतिकता, वकालतको निरन्तरता, विशेष अध्ययन, उत्कृष्ट लेखन र समाजले सम्मान गर्ने व्यक्ति नियुक्त हुनु पर्दछ। कानूनको विशेषज्ञ वा कानून व्यवसायीबाट न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा समेत वस्तुनिष्ठ आधार हेरिनु पर्दछ। प्रत्येक तहका अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ति गरिने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था रहेकोले तल्लो अदालतबाट माथिल्लो अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा बहुवा गरेको जस्तो गरिनु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ। तल्लो अदालतबाट माथिल्लो अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा वरिष्ठतालाई मात्र आधार लिइनु हुँदैन। कार्यरत

न्यायाधीशको कार्यक्षमता (Performance), कार्यदक्षता (Efficiency), न्यायिक प्रतिष्ठा, सक्षमता (Competency), निष्पक्षता, इमान्दारिता, नैतिकता र उच्च अध्ययनलाई प्राथमिकता दिइनु पर्दछ।

संविधान तथा कानून बमोजिम योग्यता पुगेका मध्ये वरिष्ठता, अनुभव, विषयवस्तुको ज्ञान, कार्यकुशलता, इमान्दारिता, निष्पक्षता, पेशागत तथा नैतिक आचरण, सार्वजनिक जीवनमा आर्जन गरेको ख्याति, न्याय र कानूनका क्षेत्रमा गरेको योगदान समेतलाई मूल्याङ्कन गरी न्यायाधीश नियुक्ति गर्नुपर्ने हुन्छ। यद्यपि, व्यवहारमा राजनीतिक प्रभाव, भागबण्डा, आर्थिक प्रभाव, नातावाद, कृपावाद एवं मनोगत आधारमा योग्य, सक्षम र उत्कृष्ट भन्दा आफू निकटस्थ व्यक्तिलाई नियुक्ति गर्ने गलत अभ्यास समेत भएका कारण न्यायमा विकृति, विसंगति मौलाउँदै गएको देखिन्छ। त्यसैले त भनिन्छ खराब नियुक्ति प्रक्रियाले खराबै परिणाम ल्याउँछ।

न्यायाधीश नियुक्तिको सर्वोत्तम पद्धति यही नै हो भन्न सकिँदैन। तथापि प्राय सबै मुलुकमा यस सम्बन्धी प्रश्न उठिरहेको पाइन्छ। न्यायाधीश नियुक्तिको सर्वोत्कृष्टता न्याय प्रणालीको सफल इतिहास, न्यायिक संस्कृति, न्यायिक स्वतन्त्रता, राजनीति र न्यायिक सक्षमतामा भर पर्ने कुरा हो। न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा उल्लिखित व्यवस्थामा भएका आधारहरूको वस्तुगत मूल्याङ्कन गरी पारदर्शी ढङ्गबाट सक्षम र योग्य व्यक्तिहरू मध्ये न्यायाधीशको पदमा सिफारिशमा पर्न सक्ने सम्भावित व्यक्तिहरूको नामावली सहितको सूची अनिवार्य रूपमा प्रकाशन गरी सार्वजनिक परिक्षण (Public Audit) समेतको व्यवस्थाका आधारमामात्र न्यायाधीश नियुक्तिको सिफारिश गर्नु पर्ने हुन्छ। न्यायाधीश नियुक्ति पद्धतिका सम्बन्धमा सरल र स्पष्ट मापदण्डको निर्माण भएमा नियुक्ति प्रकृया संविधानको भावना बमोजिम अझ बढी सहभागितामूलक, पारदर्शी र व्यवस्थित भई योग्य व्यक्ति नियुक्त हुने परिपाटी (Merit System) को समेत पक्षपोषण हुन जाने देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशको पदपूर्ती सम्बन्धमा संविधान तथा कानूनमा स्पष्ट आधार र प्रक्रिया उल्लेख भए तापनि उच्च अदालतका न्यायाधीश कुन आधार, प्रक्रिया र मापदण्ड बमोजिम कुन अनुपातमा योग्य व्यक्ति न्यायोचित

ढङ्गबाट निर्धारण गर्ने भन्ने विषयमा प्रष्ट नभएकोले न्याय परिषद ऐनको संशोधन माफत उक्त विषय समावेश गर्नु पर्ने देखिन्छ। सो ऐन संशोधन नहुँदासम्मको लागि निर्देशिका जारी गरी न्यायाधीशको नियुक्तिमा हाल भइरहेको विकृति विसंगतिमा रोक लगाई न्यायालयको संगठनात्मक तथा संरचनागत स्वतन्त्रतालाई समेत सुनिश्चित गर्न वाञ्छनीय रहेको देखिन्छ।

नेपाल कानून आयोग

अनुसूची

स्वःघोषणा

म(आमा बाबुको नाम)..... को छोरा/छोरी (बाजे बज्यैको नाम) को नाती/नातिनी (ठिगाना) मा बस्ने (नाम) सर्वोच्च/उच्च/जिल्ला अदालतको न्यायाधीश पदमा नियुक्तिको लागि न्याय परिषदबाट सिफारिस भएकोले देहाय बमोजिमको विवरण भरेको छु। मैले भरेको विवरण ठीक र सही छन् भनी स्वःघोषणा गर्दछु। यसमा मैले स्वःघोषणा गरे बमोजिमको विवरण फरक पर्ने भएमा प्रचलित कानून बमोजिम सजाय भोग्न तयार छु।

क. कुनै अभियोगमा अदालतबाट दण्ड, जरिवाना लागेको छैन,

ख. व्यावसायिक आचार संहिता वा अनुशासन उल्लंघन गरे बापत सम्बन्धित निकाय वा संस्थाबाट विभागीय वा अन्य कुनै सजाय पाएको छैन,

ग. न्याय परिषद ऐन, २०७३ बमोजिम कुनै आरोपमा सचेत गराइएकोमा त्यसरी सचेत गराइएको मितिले दुई वर्ष नाघेको छ,

घ. बालश्रम, छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव, मानव अधिकारको उल्लंघन सम्बन्धी मुद्दामा अदालतबाट सजाय पाएको छैन,

ङ. प्रचलित कानून बमोजिम कालो सूचीमा नाम रहेको छैन,

च. साहूको दामासाहीमा परेको छैन,

छ. प्रचलित कानून बमोजिम बुझाउनु पर्ने कर तथा राजस्व नबुझाई बक्यौता रहेको छैन,

ज. निर्वाचन सम्बन्धी कानून बमोजिम सजाय पाएको छैन,

झ. मैले बाल विवाह, बहुविवाहमा सजाय पाएको छैन,

ञ. पदीय आचरण विपरीत सार्वजनिक सम्पत्तिको दुरुपयोग गरेको छैन,

ट. भ्रष्टाचार, विभागीय सजाय तथा अनुशासनात्मक कारवाहीमा परेको छैन,

ठ. अदालतको आदेश वा निर्णयको सधै पालना गरेको छु।

हस्ताक्षर:

मिति:

सन्दर्भ सामाग्री

१. संविधानहरु

- नेपालको संविधान (२०७२)
- *Constitution of the United States, 1789*
- *The Constitution of India, 1950*
- *The Constitution of People's Republic of Bangladesh, 1972*
- *The Constitution of Islamic Republic of Pakistan, 1973*

२. ऐनहरु

- न्याय परिषद ऐन, २०७३
- न्याय प्रशासन ऐन, २०७३
- *Act of Settlement, 1701 of UK.*
- *Judicature Act, 1873 of UK.*
- *Constitutional Reform Act, 2005 of UK.*

३. नियम

- न्याय परिषद (कार्यविधि) नियमावली, २०७४

४. मापदण्ड

- न्यायाधीश नियुक्ति (प्रकृया) मापदण्ड, २०६९

५. ने.का.प.हरु

- ने.का.प. २०६९, अंक ४, नि.न. ७३७४
- ने.का.प. २०७९, अंक ३, नि.न. ९९४९

७. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरु (International Instruments)

- *The European Convention on Human Rights, 1953*
- *International Covenant on Civil and Political Rights, 1966*
- *American Convention on Human Rights, 1969*
- *UN Basic Principles on the Independence of the Judiciary, 1985*
- *African Charter on Human and People's Rights 1986*
- *Vienna Declaration and Programme for Action in 1993*
- *Beijing of Principles of the Independence of Judiciary in the Law Asia Region, 1997*
- *European Charter on the Statute of Judges, 1998*
- *Latimer House Guidelines, 1998*
- *The Bangalore Principles of Judicial Conduct, 2002*

८. पुस्तकहरु

- RG Atkinson AO (The Hon. Justice), *Measures to Promote Integrity and Combat Corruption within the Judiciary: Address to the Delegation from Kenya*, Australia: Supreme Court of Queensland.
- Eliot Burner (2017), *Judicial Appointments International IDEA Constitution-Building* (2nd edn.).
- नृपध्वज निरौला समेत (सम्पादन), (बि.सं.२०६५), *लोकतान्त्रिक संविधानका आधारहरु* (प्र.सं.), काठमाडौं, नेपाल: सारथी अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र।

९. प्रतिवेदन

- न्यायपालिकामा हुनसक्ने विकृति, विसङ्गति, अनियमितता वा भ्रष्टाचार एवम् विचौलियाबाट हुनसक्ने क्रियाकलापहरु र त्यसको रोकथामको लागि चालनुपर्ने उपायहरुको सम्बन्धमा पेस गरेको प्रतिवेदन, २०७८, काठमाडौं, नेपाल: सर्वोच्च अदालत।

१०. विद्यावारिधि शोधपत्र (Ph.D. Thesis)

- Krishna Prasad Bashyal (Dr.), (2021), *Appointment of Judges in Nepal*, A Ph.D. Thesis submitted to The Faculty of Law, Tribhuvan University on July 20, 2021.

११. वेबसाइट

- <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary>, Assessed on April 15, 2022
- <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/10/Beijing-Statement.pdf>, Assessed on April 15, 2022
- https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf, Assessed on April 16, 2022
- <https://production-new-commonwealth-files.s3.eu-west-2.amazonaws.com/migrated/news-items/documents/LatimerHousePrinciplesPH7Jul17.pdf>, Assessed on April 16, 2022
- <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> Assessed on April 16, 2022
- https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf, Assessed on April 17, 2022
- https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf, Assessed on April 17, 2022
- <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action>, Assessed on April 17, 2022
- <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/12-recommendation-no-r-94-12-member-states-independence-efficiency-and-role-judges-1994> Assessed on April 17, 2022

- <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49#:~:text=The20African20Charter20on20Human,freedoms20in20the20African20continent>, Assessed on April 17, 2022
- <https://issat.dcaf.ch/Learn/Resource-Library/Policy-and-Research-Papers/European-Charter-on-the-Statute-of-Judges>, Assessed on April 17, 2022
- Mr CHEUNG Wai-lam, The Process of Appointment of Judges in Some Foreign Countries: The United Kingdom <https://www.legco.gov.hk/yr00-01/english/library/erp02.pdf>, Accessed on April 17, 2022.
- https://www.dplf.org/sites/default/files/selection_high_level_judges_en.pdf
- "Appointment of the SC Judges", *The Daily Star*, Bangladesh, Accessed on 16th April, 2022.

(४) सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनः विवाह गरेमा पूर्व पतितर्फबाट प्राप्त गरेको अंश सम्बन्धी विकल्पको आधारपत्र

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ (यस पछि "देवानी संहिता" भनिएको) तथा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ (यस पछि "देवानी कार्यविधि संहिता" भनिएको) संशोधन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल कानून आयोगबाट विभिन्न मितिमा भएका अन्तरक्रिया कार्यक्रम तथा परामर्श बैठकबाट प्राप्त टिप्पणी, सुझाव, सिफारिस तथा विभिन्न विज्ञहरूसँग गरेको छलफलको आधारमा परिमार्जित मस्यौदा तयार गरिएको छ। प्रस्तावित संशोधन मस्यौदामा रहेका केही विषयमा थप छलफलका लागि विभिन्न विकल्पहरू प्रस्तुत गर्दै यो आधारपत्र तयार गरिएको छ।

१. प्रारम्भिक:

देवानी संहिता कार्यान्वयनमा आउनु अघि लामो समयदेखि नेपालको सम्पत्ति कानून हिन्दु मिताक्षरा विधिबाट प्रभावित भएको पाइन्छ। यस विधिका अनुसार महिलाले सगोलको सम्पत्तिमा अंश दाबी गर्न नपाउनुका साथै महिलालाई अंशियारका रूपमा पहिचान समेत गरेको पाइँदैन। मुलुकी ऐन, २०२० को अंशबण्डाको महलको १६^१ नं मा समेत छोरीले पैँतीस वर्षको उमेरसम्म विवाह नगरी बसेको अवस्थामा मात्रै पैतृक सम्पत्तिमा अंश दाबी गर्न पाउने व्यवस्था रहेकोको थियो। तर, उक्त व्यवस्था साविकको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सुनिश्चित गरेको समानताको हक समेतको प्रतिकुल रहेको भनी सर्वोच्च अदालतले **मीरा कुमारी ढुङ्गाना विरुद्ध श्री ५ को सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेतको**^२ मुद्दामा सरकारका नाममा एक वर्षभित्र उक्त व्यवस्था संशोधन गर्न विधेयक प्रस्तुत गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको पाइन्छ।

पतिको सम्पत्तिमा पत्नीको अधिकार रहने व्यवस्था वि.सं. २०५८ सालमा भएको मुलुकी (एघारौँ) संशोधनले लोग्ने स्वास्नीको महलको ४क. नम्बरलाई संशोधन गरी "लोग्ने र स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद हुने भएमा अदालतले निजहरूबिच अंशबण्डा गर्न लगाएर मात्र

^१ मुलुकी ऐन, २०२०, अंशबण्डो महल, नं १६।

^२ ने.का.प. २०५२ नि.नं. ६०१३, अंक ६, पृ. ४६२

सम्बन्ध विच्छेद हुने निर्णय गर्नु पर्छ” भनी व्यवस्था गरी पतिको सम्पत्तिमा पत्नीको अधिकार सुरक्षित रहने व्यवस्था स्थापित गरेको थियो। यसैको परिणाम स्वरूप हाल नेपालको कानूनी व्यवस्थामा कुनै पनि छोरा छोरीलाई पैतृक सम्पत्तिमा बराबर अधिकार हुनुका साथै कुनै पनि विवाहित महिलालाई पति तर्फबाट अंशको अधिकार सुनिश्चित रहने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

नेपालको संविधान (यस पछि "संविधान" भनिएको) को धारा १८ को उपधारा (५) ले “पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ”^३ भनी व्यवस्था गरेको छ। छोरा छोरीको पैतृक सम्पत्तिमा बराबर हक हुने उक्त व्यवस्था हालसालै मात्र स्थापित भएको र यस व्यवस्थाको कार्यान्वयनका धेरै जटिलता समेत रहेको देखिन्छ।

त्यसैगरी धारा ३८ को उपधारा (१) मा प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुने तथा सोही धाराको उपधारा (६) मा सम्पत्ति र संविधानको मौलिक हकमा सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतिको समान हक हुने कुरा प्रत्याभूत गरेको छ।^४ यसरी वैवाहिक सम्बन्धले महिलालाई पतिको सम्पत्तिमा दावी गर्न सक्ने संवैधानिक तथा कानूनी अधिकार रहेको प्रष्ट हुन्छ।

पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुने व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ। उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम महिलालाई भेदभाव विना पैतृक सम्पत्तिमा समान हक हुने तथा वैवाहिक सम्बन्धबाट सम्पत्तिको अधिकार सृजना भएको देखिन्छ।

क. विवाह, सम्बन्ध विच्छेद, सम्पत्तिको हक, अपुताली तथा अंशवण्डा बिचको अन्तरसम्बन्ध:

नेपाली समाजमा विवाहलाई एक पवित्र बन्धनको रूपमा लिइएको पाइन्छ। जीवनको दस परमसंस्कार मध्ये कहिल्यै तोड्न नसकिने अन्तिम संस्कारका रूपमा विवाहलाई लिइने गरिन्छ। विवाहको सम्बन्ध सात जन्मसम्म रहने र मृत्युले समेत यो सम्बन्ध तोड्न नसक्ने भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ। विवाहले पति पत्नीको एक आपसको सम्बन्धमात्रै स्थापित

^३ नेपालको संविधान, धारा १८ को उपधारा (५)।

^४ नेपालको संविधान, धारा ३८ को उपधारा (६)।

नभई सात पुस्तासम्मको सम्बन्ध समेत स्थापित गर्ने मान्यता रहेको हुँदा विवाहलाई सामाजिक संरचनाको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा समेत लिने गरिएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा देवानी संहिताले⁵ पुरुष र महिलाबिच मात्र विवाह हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। पुरुष र महिला बिचको विवाहले उक्त पुरुष र महिलाबिच पति पत्नीको सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। त्यस्तो वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेसम्म निजहरु एक अर्काका पति पत्नीको रूपमा रहेको मानिने भनी स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको छ।⁶ त्यसैगरी, विवाह भएपछि पत्नी सगोलको सम्पत्तिको अंशियार मानिने व्यवस्था रहेको छ। देवानी संहिताको दफा २०५ मा सगोलको सम्पत्ति अंशबण्डा गर्ने प्रयोजनको लागि पति, पत्नी, बाबु, आमा, छोरा, छोरी अंशियार मानिनेछन् भनी व्यवस्था गरिएको छ।

संविधानले “पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ”⁷ भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस अनुसार पैतृक सम्पत्तिमा छोरा छोरीको बराबर अधिकार हुने संविधानले सुरक्षित गरेको छ। यसै गरी देवानी संहिताको दफा २३९ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा अपुलाती पाउने हकवालाको प्राथमिकताक्रममा सगोलको पति वा पत्नीलाई पहिलो प्राथमिकताक्रममा राखेको पाइन्छ। यसर्थ, पतिको मृत्यु भएमा मृतक पतिको ऋण, धन र सम्पत्ति सम्बन्धी दायित्व र अधिकार कानून बमोजिम पत्नीमा सर्ने व्यवस्था रहेको छ।

पतिको कारणबाट पति पत्नी बिच सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्थामा पत्नीले माग गरेमा सम्बन्धित अदालतले सम्बन्ध विच्छेद गर्नु अघि पति पत्नी बिच अंशबण्डा गर्न लगाउनु पर्ने व्यवस्था मुलुकी देवानी संहिताले दफा ९९ को (१) मा व्यवस्था गरेको छ।⁸ सम्बन्ध विच्छेद हुने पतिले नै बाबु वा अन्य अंशियारबाट अंश लिई नसकेको भए अदालतले दुबै पक्षबाट अंशियार खुलाउन लगाई र अंशबण्डा गर्ने अन्य अंशियार भएमा त्यस्ता अंशियारलाई समेत बुझ्नु पर्ने भए बुझी निजहरुबाट अंशको फाँटवारी माग गरी पति पत्नीको अंश छुट्याई अंशबण्डा गराई दिनु पर्ने व्यवस्था सोहि दफाको उपदफा (४) मा गरेको छ।

⁵ मुलुकी देवानी संहिता, दफा ७०।

⁶ मुलुकी देवानी संहिता, दफा ८५।

⁷ नेपालको संविधान, धारा १८ को उपधारा (५)।

⁸ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, दफा ९९ उपदफा (१)।

देवानी संहिताको दफा ९९ को उपदफा (२) मा पतिले पत्नीलाई खान लगाउन नदिएमा वा घरबाट निकाला गरिदिएमा, पतिले पत्नीको अङ्ग भङ्ग हुने वा अरू कुनै ठूलो शारीरिक वा मानसिक कष्ट हुने किसिमको कुनै काम वा जाल प्रपञ्च गरेमा, पतिले अर्को विवाह गरेमा, पतिले अन्य महिलासँग यौन सम्बन्ध राखेको ठहरेमा र पतिले पत्नीलाई जबरजस्ती करणी गरेको ठहरेमा पतिको कारणले सम्बन्ध विच्छेद हुनसक्ने अवस्था हुने भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

सोही दफाको उपदफा (५) मा अंशबण्डा गर्दा लामो समय लाग्ने देखिएमा अदालतले पति पत्नी बिच सम्बन्ध विच्छेद गरी अंशबण्डा नभएसम्मको लागि पतिको सम्पत्ति र आयस्ताको आधारमा पतिबाट पत्नीलाई मासिक खर्च भराई दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही उपदफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले अंशबण्डा नहुँदै उक्त महिलाले अर्को विवाह गरेमा अंश पाउने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

देवानी संहिताको दफा १०३ मा सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाको मृत्यु भएमा निजको सम्पत्ति निजका छोरा, छोरी भए त्यस्ता छोरा, छोरीले र छोरा, छोरी नभए पूर्व पतिबाट पाएको सम्पत्ति त्यस्ता पतिले र अन्य सम्पत्ति माइतीपट्टिका हकवालाले पाउने व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ। महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गरी पुनः विवाह गरेको अवस्थामा पनि पति तर्फबाट अंशको हक स्थापित हुने देखिन्छ। यसरी महिलाको विवाह पश्चात पतितर्फबाट अंशको अधिकार र अपुतालीको प्राथमिकताक्रममा समेत स्थान सुरक्षित रहेको छ।

महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गर्दा आफ्नो छोरा छोरी प्रतिको दायित्व अन्त्य हुने होइन। यसका साथै छोरा छोरी आफ्नै संरक्षकत्वमा राखेको अवस्थामा बाहेक उक्त महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गर्दा आफ्नो छोरा छोरी प्रतिको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुँदैन।

तसर्थ, पूर्व पति तर्फको छोरा छोरीको पैतृक सम्पत्ति माथिको अधिकार संरक्षण गर्न, छोरा छोरी प्रतिको दायित्वलाई समान गर्न तथा तथा एकै व्यक्तिको पटक पटक अंशमा अधिकार स्थापित भई सम्पत्ति प्राप्त गर्न सक्ने संभावनालाई सुधार गर्न आवश्यक भएको छ।

ख. विभिन्न मुलुकहरुमा सम्बन्ध विच्छेद तथा वैवाहिक सम्पत्ति बाँडफाँड सम्बन्धी अभ्यास

१. अष्ट्रेलिया:

अष्ट्रेलियामा अधिकांश वैवाहिक सम्पत्तिको बाँडफाँड पति वा पत्नी वा वास्तविक साझेदार बिचको सम्झौता बमोजिम हुने गरेको पाइन्छ। यदि त्यस्तो कुनै सम्झौता हुन नसकेको अवस्थामा पति पत्नी मेलमिलापमा जानु पर्ने हुन्छ जहाँ मेलमिलापकर्ताले सम्पत्ति कसरी बाँडफाँड गर्ने भन्ने प्रश्नको विकल्प प्रदान गरी विवादलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्दछन्। यदि यी विकल्पहरूद्वारा समस्या समाधान नभएको अवस्थामा पारिवारिक कानून व्यवसायी (Lawyer) सँग परामर्स लिई अर्को पक्षसँग सम्झौता गर्ने प्रयास हुन्छ। उक्त प्रयास असफल भएमा, सम्बन्ध विच्छेदमा सम्पत्तिहरू कसरी बाँडफाँड गर्ने भन्ने निर्णय गर्न पारिवारिक अदालतमा जानुपर्ने हुन्छ।⁹

अष्ट्रेलियामा Community Assets model को अनुसरण गरेको पाइन्छ। जस अन्तर्गत वैवाहिक सम्बन्ध प्रारम्भ हुनु अघि र उक्त सम्बन्ध कायम रहँदाका समयमा आर्जन गरिएको सम्पूर्ण सम्पत्ति वैवाहिक सम्पत्ति मानिन्छ। जुन सम्बन्ध विच्छेद गर्दा विभाजित हुन सक्छ। यसरी विभाजन गर्दा दुबै पक्षले बराबर हिस्सा पाउने नभई एक अर्काको योगदानको आधारमा न्यायोचित ढङ्गले विभाजन गरिन्छ। यसरी विभाजन गर्दा देहायको प्रकृया अपनाइन्छ:-

१. पति पत्नीको नाममा रहेको सम्पूर्ण सम्पत्ति आधारको सम्पत्तिको मुल्य निर्धारण हुन्छ,
२. विवाहको अवधिमा पति पत्नीको आर्थिक र गैर आर्थिक योगदानका आधारमा दुबै पक्षको योगदान निर्धारण गरिन्छ,
३. वण्डा गर्दा भविष्यमा पक्षहरूलाई हुने आवश्यकता, आर्जन गर्न सक्ने क्षमता, छोरा छोरी कस्को संरक्षकत्वमा रहने जस्ता विषयलाई आधारमा लिएर निर्धारण गरिन्छ,

9 JUSTICE FAMILY LAWYERS, How much will I get from my divorce property settlement in Australia, <https://justicefamilylawyers.com.au/family-law/property-settlement/divorce-property-settlement/#1602157111692-03306085-16a9>, Accessed on 3rd June, 2022.

४. अन्तत् यसरी निधारण गरिएको हिस्सा एकल महिला वा छोरा छोरी आफ्नो संरक्षकत्वमा राख्न चाहने महिलाको हकमा फैसला न्यायोचित भए नभएको विषयलाई मापन समेत गरिन्छ।¹⁰

२. जर्मनी

सम्बन्ध विच्छेद पश्चात वैवाहिक घर (Marital home) दुबै साझेदारहरूको हस्ताक्षर गरिएको संयुक्त खाताहरू, पेन्सन योजना, धितोपत्र र विवाहको समयमा प्राप्त अन्य सम्पत्तिहरू बण्डा गरिन्छन्। सामान्यतः विवाहको समयमा आर्जन गरिएको सम्पत्ति र विवाहको समयमा सिर्जित ऋण दायित्व समेत सम्बन्ध विच्छेद पश्चात बाँडफाँड हुन्छ। ऋण दायित्वलाई बाँडफाँड गर्दा यदि ऋण एक पक्षले आफ्नो व्यक्तिगत हितको लागि लिएकोमा त्यस्तो ऋणको दायित्व अर्को पक्षलाई बाँडफाँड हुँदा न्यायोचित नहुने अवस्थामा त्यस्तो दायित्व सृजना नहुने समेत व्यवस्था रहेको छ।

सम्बन्ध विच्छेद र सम्पत्ति बाँडफाँडका विषय जटिल हुने हुँदा पति पत्नीले विवाहपूर्व सम्झौता (Prenuptial agreement) गर्ने समेत अभ्यास रहेको छ। निष्पक्ष रूपमा विवाहपूर्व गरिएको सम्झौताले सम्बन्ध विच्छेद पछि सम्पत्ति र सम्पत्तिको समान विभाजनमा धेरै कम जटिलताहरू निम्त्याउँछ। विवाहपूर्व सम्झौता निष्पक्ष र न्यायोचित तथा पति/पत्नीको इच्छा अनुरूप बन्ने कुराको सुनिश्चितताको लागि एक अनुभवी पारिवारिक कानून व्यवसायीको सहायता लिनु पर्ने हुन्छ। विवाहपूर्व गरिएको करार यसको अतिरिक्त पक्षहरूले सम्बन्धित कानून व्यवसायीको सहायतामा वैवाहिक सम्पत्ति विभाजन सम्बन्धी सम्झौता गरी उक्त कार्यलाई सहज बनाउन सक्दछन्।

३. फ्रान्स

फ्रान्समा सम्बन्ध विच्छेद तथा वैवाहिक सम्पत्तिको विवाद निरूपणका लागि विभिन्न Matrimonial Property Regime को व्यवस्था रहेको छ। Matrimonial Property Regime भन्नाले पति र पत्नीबिचको आर्थिक व्यवहार वा सम्बन्धका विषयमा लागु हुने

¹⁰ *Id.*

नियमहरूलाई जनाउँछ। उक्त Matrimonial Property Regime सम्बन्धी विवाद नोटरी द्वारा निरूपण हुने गरेको पाइन्छ।¹¹

फ्रान्समा Matrimonial Property Regime लाई देहायका तीन प्रकारमा विभाजन गरिएको छ:-

- **Community Regime of property of acquisition (सम्झौता बिना भएको विवाहको हकमा):** प्रत्येक पति/पत्नीले आफ्नो नाममा रहेको (विवाह हुनु अघि आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्ति वा उपहार वा अपुतालीबाट प्राप्त भएको सम्पत्ति) सम्पत्ति फिर्ता लिन्छन् र वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवधिमा प्राप्त भएको (फर्निचर, बैंक खाता, आदि।) सम्पत्ति आधा आधा हिस्सामा विभाजन गरिन्छ।
- **Separation of Property Regime:** यस व्यवस्था अन्तर्गत पति/पत्नीले आआफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्ति फिर्ता लिन्छन्।
- **Regime of Participation in Acquisition:** पति/पत्नीले आफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्ति फिर्ता लिने र विवाह प्रारम्भ र अन्त्य बिचमा आएको सम्पत्तिको भिन्नताबाट आधारमा बाँडफाँड गरिने अभ्यास रहेको छ। पति/पत्नीले प्रायः आफुले खरिद गरेको सम्पत्ति, वस्तुहरू मिसिन जाने हुँदा सम्पत्ति विभाजन नियमहरू स्पष्ट भए तापनि कार्यान्वयन प्रायः जटिल हुने गर्दछ (उदाहरणका लागि व्यक्तिगत रूपमा वा साझा प्रयोग/स्वामित्व हुने सामान खरिद गर्दा सम्पत्ति विभाजनका नियमहरू लागु गर्न जटिल हुने गर्छ) ।

फ्रान्समा विवाहपूर्वको सम्झौताले समेत मान्यता पाउने गरेको छ। यस्तो सम्झौताले सम्बन्ध विच्छेद भएको अवस्थामा अदालतले न्यायोचित हुने यकिन गरी उक्त सम्झौतालाई आधार मानी वैवाहिक सम्पत्तिको बण्डा गर्न सक्ने अभ्यास रहेको छ।

¹¹ Civil Code of France, 1804, Article 229-3.

४. भारत

भारतमा पारिवारिक मामिला सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था रहेको छ । जस अन्तर्गत हिन्दू र मुस्लिम समुदायको लागि छुट्टा छुट्टै पारिवारिक कानूनको व्यवस्था रहेको पाइन्छ। हिन्दू समुदायका लागि लागू हुने Hindu Marriage Act, 1955 र Hindu Succession Act, 1956 लाई Hindu Personal Law भनेर चिनिन्छ। मुस्लिम समुदायमा पारिवारिक विवादको समाधानका लागि Muslim Personal Law (Shariat) Application Act, १९३७ लागू भएको पाइन्छ जसलाई Muslim Personal Law भनेर समेत चिनिन्छ।

भारतमा वैवाहिक सम्पत्तिको स्वामित्वमा Separate Ownership Model को अभ्यास रहेको पाइन्छ। Separate Ownership Model अन्तर्गत कुनै एक दम्पतिले जुनसुकै बेला सम्पत्ति आफ्नो नाममा खरिद गरेको भए तापनि त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्ध विच्छेद भएको अवस्थामा समेत सोही व्यक्तिको हुने र अर्को पक्षले उक्त सम्पत्तिमा कुनै प्रकारको दाबी गर्न नपाउने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

यस्तो अभ्यासले व्यक्तिवादी अवधारणा (Concept of Individualism) लाई आत्मसात गर्दछ। उक्त अभ्यासमा दुबै पति/पत्नी आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर भएको अवस्थामा व्यावहारिक रहेको र आम्दानीको स्थिर स्रोत भएका देशहरूमा अभ्यास गर्दा अत्यन्त प्रभावकारी साबित हुने गरेको पाइन्छ। यस अभ्यासमा सम्बन्ध विच्छेद पछि पनि दुबै दम्पतीले उनीहरूले वैवाहिक जिवन कायम रहँदाको जस्तै व्यवस्थित रूपले जीवनयापन गर्न सक्ने सम्भव हुनुको साथै सम्बन्ध विच्छेद पश्चात आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिलाई लिएर पति-पत्नी सहज रूपले नयाँ सुरुवात गर्न समेत सहयोग पुग्ने हुन्छ। यस्तो अभ्यास गर्ने देशहरूमा अदालतहरूले सम्पत्तिको स्वामित्वको आधारमा पति पत्नी बिच सजिलैसँग सम्पत्ति बाँडफाँड गर्न सक्दछ।

भारतीय कानून अन्तर्गत वैवाहिक सम्पत्तिको (Matrimonial Property) कुनै अवधारणा छैन। सम्बन्ध विच्छेद हुँदा महिलाले सामान्यतः भरण पोषणको दाबी गर्न सक्छन् तर आफू बसेको सम्पत्ति/घरमा आफ्नो संयुक्त योगदान रहेको अवस्थामा बाहेक कुनै प्रकारको दाबी गर्ने अधिकार पाउँदैनन्। Protection of Women from Domestic

Violence Act , २००५ अन्तर्गत महिलाले आफ्नो वैवाहिक घरमा "बासको अधिकार" दाबी गर्न सक्छन्। तर यस्तो अभ्यासमा पत्नीले गरेको गैर-आर्थिक योगदानले भने कुनै मान्यता नपाउने हुँदा यस्तो अभ्यासले दुबै पक्षलाई न्याय हुने नहुने विषय विवादको विषय बन्दै आएको छ।

Hindu Marriage Act को दफा २७ ले पति पत्नी सम्बन्ध विच्छेद गर्दा संयुक्त रूपमा रहेको सम्पत्तिका विषयमा कुनै पनि सहमतिमा पुग्न नसकेको गैर अवस्थामा अदालतले उक्त सम्पत्तिलाई न्यायोचित ढङ्गले बाँडफाँड गरिदिने व्यवस्था रहेको छ।¹²

भारतमा सामान्यतः कुनै एक व्यक्तिले सम्पत्ति खरिद गरी आफ्नो नाममा बाहेक अरु जोसुकैको नाममा(पतिले पत्नी वा पत्नीले पतिको नाममा राखेकोमा समेत) राखेको अवस्थामा त्यस्तो सम्पत्ति बेनामी लेनदेन अन्तर्गतको सम्पत्तिका रूपमा पहिचान हुने गर्दछ। Benami Property Transaction Act , १९८८ को दफा ४ ले त्यस्तो बेनामी सम्पत्ति फिर्ता लिन स्पष्ट रूपमा निषेध गरेको छ।¹³ तर सो व्यक्तिले आफ्नो पति वा पत्नीको नाममा उक्त सम्पत्ति खरिद गरेको प्रमाणित गर्न सकेको अवस्थामा भने त्यस्तो सम्पत्ति माथिको स्वामित्व दाबी गर्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ।

संयुक्त स्वामित्व भएका सम्पत्तिको हकमा बण्डा गर्दा दुबैको योगदान भएको वा पति र पत्नीमध्ये कुनै एककोमात्रै योगदान भएको संयुक्त सम्पत्ति हो भन्ने विषयको पहिला निर्धारण गरिन्छ। सम्पत्तिको मूल्य निर्धारण गरी दुबैबाट भएको योगदानका आधारमा सम्पत्तिलाई सोही अनुपातको हिस्सामा विभाजन गरिने अभ्यास रहेको पाइन्छ।

¹² Hindu Marriage Act, 1955, Section 27

Disposal of property: In any proceeding under this Act, the court may make such provisions in the decree as it deems just and proper with respect to any property presented, at or about the time of marriage, which may belong jointly to both the husband and the wife.

¹³ Benami Property Transaction Act, 1988, Section 4.

पति पत्नी मध्ये कुनै एककोमात्र योगदान रहेको सम्पत्तिको हकमा पति/पत्नी मध्ये एकले आफ्नो स्रोतबाट पूरै रकम योगदान गरेको अदालतमा प्रमाणित गरेमा विवादित सम्पत्ति पूर्ण रूपले प्राप्त गर्न सक्नेछ। यस्तो अवस्था बाहेकका अवस्थामा उक्त सम्पत्ति बराबर हिस्सामा बाँडिन्छ।

अन्ततः एक जनाको नाममा रहेको तर अन्य व्यक्तिको आयआर्जनबाट खरिद गरिएको सम्पत्तिको हकमा पहिले उक्त सम्पत्ति बेनामी कारोबार अन्तर्गत नरहेको प्रमाणित भए पश्चात जो व्यक्तिको योगदान रहेको दाबी रहेको छ सोही व्यक्तिले त्यस्तो सम्पत्ति आफ्नो आयआर्जनबाट खरिद गरेको प्रमाणित गर्न सकेको अवस्थामा उक्त सम्पत्ति आफ्नो नाममा स्वामित्व नरहेको भए तापनि योगदानको आधारमा बण्डा हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

५. युक्रेन

युक्रेनको सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्थामा सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धमा विवाहको समयमा भएको करारले मान्यता पाउँछ। त्यस्तो विवाहको समयमा सो सम्बन्धी करार नभएको अवस्थामा पति पत्नीको वैवाहिक सम्पत्ति बराबर हिस्सामा विभाजन हुन्छ। यसको लागि उक्त सम्पत्ति विवाहको अवधिमा आर्जन भएको प्रमाणित गर्नु पर्ने हुन्छ।¹⁴

देहायको अवस्थामा वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको क्रममा आर्जन भएको भए तापनि त्यस्तो सम्पत्तिलाई वैवाहिक सम्पत्तिको रूपमा बण्डा गर्न नमिल्ने व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ:-

१. पति वा पत्नी मध्ये एक विवाह अघि प्राप्त गरेको सम्पत्ति,
२. कसैबाट पति वा पत्नी मध्ये एकलाई प्राप्त भएको सम्पत्ति,
३. नातेदारबाट आपुताली मार्फत प्राप्त भएको सम्पत्ति;

14 What should you know about the division of property in case of divorce in Ukraine? SEMEYNOEPRAVO, <https://semeynoepravo.kiev.ua/en/division-of-property-in-ukraine/#:~:text=The%20legal%20basis%20of%20division,or%20dispose%20of%20joint%20property>. Accessed on May 30, 2022

४. पतिको वा पत्नीको लागि व्यक्तिगत पैसाले विवाहमा प्राप्त भएको सम्पत्ति;
५. सम्पत्ति वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको तर पति/पत्नी अलग बसेको अवस्थामा प्राप्त भएको सम्पत्ति,
६. निजीकरणको अधिकार स्वरूप पति वा पत्नी मध्ये एकले प्राप्त गरेको अपार्टमेन्ट वा जग्गा।¹⁵

६. संयुक्त अधिराज्य

वेलायतमा सम्बन्ध विच्छेद गर्दा सम्पत्तिको विवाद आउँदा पहिलो प्रश्न उक्त सम्पत्ति वैवाहिक सम्पत्ति (Matrimonial Assets) वा गैर वैवाहिक सम्पत्ति (Non-Matrimonial Assets) हो भन्ने पहिचान गरिन्छ। वैवाहिक सम्पत्ति भन्नाले कुनै पनि विवाह गर्दा वा वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा आम्दानीबाट प्राप्त गरेको सम्पत्ति भन्ने बुझिन्छ। पारिवारिक घर, पति वा पत्नीको पेन्सन, अन्य घर जग्गा सम्पत्ति, बचत खाता र बैङ्कमा जम्मा गरिएको नगद, सवारी साधन, स्टक र लगानी, व्यवसायहरू आदिलाई वैवाहिक सम्पत्तिको रूपमा लिने गरिएको देखिन्छ।¹⁶ सम्पत्तिको विभाजन गर्दा वैवाहिक सम्पत्तिको मात्रै बण्डा हुने हुन्छ। तर, कसैले वैवाहिक खर्च वा सम्पत्तिले कुनै वस्तु, जग्गा, सामग्री व्यक्तिगत स्वामित्वमा रहने गरी खरिद गरेमा उक्त सम्पत्ति समेत वैवाहिक सम्पत्ति अन्तर्गत पर्दछ। साथै, वैवाहिक सम्पत्तिले पूर्व पति वा पत्नीको आवश्यकतालाई पर्याप्त रूपमा सम्बोधन नगरेको अवस्थामा, छोराछोरीको आर्थिक आवश्यकताहरू पूरा नहुने अवस्थामा, अदालतले बण्डा गर्दा गैर-वैवाहिक सम्पत्तिहरू समेत समावेश गरी पति/पत्नीको अत्यावश्यक विषयहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गराई दिन सक्दछ।

¹⁵ Id.

¹⁶ BROWN TURNER ROSS, *Is Everything Split 50/50 in a Divorce in the UK*, <https://www.brownturnerross.com/2021/07/15/divorce-settlements-split-50-50-uk/#:~:text=In%20the%20UK%2C%20divorce%20settlements,matrimonial%20assets%20than%20the%20other.> Accessed on 3rd June, 2022.

अदालतले विभिन्न विषयलाई आधारमा लिएर वैवाहिक सम्पत्तिको बाँडफाँड गर्ने गरेको पाइन्छः-^{१७}

- पति पत्नीसँग निकट भविष्यमा हुने वा हुने सम्भावना भएको आय, कमाई क्षमता, सम्पत्ति र अन्य वित्तीय स्रोतहरू,
- पति पत्नीको निकट भविष्यमा हुने वा हुने सम्भावना भएका आर्थिक आवश्यकता, दायित्व र जिम्मेवारीहरू; (उदाहरणको लागि छोरा छोरीको दायित्व)
- पति पत्नीको सम्बन्ध विच्छेद पूर्वको जीवनस्तर र शैली,
- पति पत्नीको उमेर र वैवाहिक सम्बन्धको समय, मानसिक वा शारीरिक असक्तता आदि,
- परिवारको हित र कल्याणका लागि गरिएका योगदानहरू,
- कुनै पक्षले निवृत्तभरण लगायतका अन्य सुविधा प्राप्त गर्ने भए सोको मुल्याङ्कन,

पति पत्नीबिच कुनै वैवाहिक करार (Prenuptial agreement) भएको रहेछ भने सो बमोजिम कारबाही अगाडी बढ्ने भए तापनि अदालतको पहिलो प्राथमिकता परिवार र पति/पत्नीको आर्थिक आवश्यकताहरू पूरा भएको सुनिश्चित गर्ने हुन्छ।

यसको अतिरिक्त पति र पत्नीले सम्बन्ध विच्छेद पश्चात समेत एक अर्काको आर्थिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी सहायता गर्नु पर्ने कमन ल को दायित्व अनुसार अदालतले भरण पोषणको लागि एकमुष्ट वा निश्चित समयको लागि मासिक शुल्क उपलब्ध गराउन आदेश दिन सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ।

घ. सम्बन्ध विच्छेद हुँदाका समयमा सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी अबलम्बन गर्न सकिने विकल्प र प्रभावः-

१. पति र पत्नीको विवाह पूर्वको सम्पूर्ण निजी सम्पत्ति संयुक्त भई उक्त सम्पत्ति र सो सम्पत्तिबाट बढेबढाएको सम्पत्ति तथा विवाह पश्चात पति पत्नीले आर्जन

¹⁷ Nelson Law, *How Are Assets Divided In Divorce?* <https://www.nelsonslaw.co.uk/court-divide-matrimonial-assets-divorce/> Accessed on 4th June.

गरेको सम्पत्ति बण्डा गर्नु पर्ने (Joint Ownership Model or Universal Community Assets):-

यस अभ्यास अन्तर्गत पति पत्नीको स्वामित्वमा रहेका सम्पूर्ण सम्पत्ति र पति पत्नीले विवाह अवधिमा आर्जन गरेका सम्पत्तिहरूको संयुक्त स्वामित्वमा रहने हुन्छ र सम्बन्ध विच्छेद गर्नु पर्दा सो सम्पत्तिको बराबर हिस्सामा बण्डा हुने गरेको पाइन्छ। यसलाई सामान्यतः Universal Community Assets वा Joint Ownership model समेत भन्ने गरिन्छ।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था लागू गर्दा राम्रो देखिए तापनि हाम्रो जस्तो देशमा सबै महिलाहरूको विवाहपूर्व सम्पत्ति रहन सक्ने अवस्था देखिदैन। त्यसै गरी विवाह पश्चात धेरै महिलाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने तथा आफ्नै व्यापार व्यवसाय नहुने भएकोले निजहरूको आर्थिक आम्दानी नदेखिन सक्छ। तर महिलाहरूले गरेको अनौपचारिक काम तथा घरायसीकामलाई समेत आर्थिक कमाईको आधार लिएमा यसले सकारात्मक समानता कायम हुन सक्दछ।

२. आवश्यकताका आधारमा संयुक्त स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको बाँडफाँड हुने (Equitable distribution of assets of joint ownership on the basis necessity)

सम्बन्ध विच्छेद पश्चात हुने वैवाहिक सम्पत्तिको विवादको निरूपण गर्न न्यायोचित ढङ्गले आवश्यकताका आधारमा गरिने सम्पत्तिको बण्डालाई **Equitable distribution of assets of joint ownership on the basis necessity** भनिन्छ। यस्तो अभ्यास विशेषगरी बेलायतमा रहेको पाइन्छ। Matrimonial Causes Act, 1973 को दफा २५ ले सम्पत्तिको बण्डा गर्दा अवलम्बन गरिनु पर्ने विभिन्न आधारका बारेमा प्रष्ट पारेको पाइन्छ।¹⁸

¹⁸ Nelson Law, *How Are Assets Divided In Divorce?* <https://www.nelsonslaw.co.uk/court-divide-matrimonial-assets-divorce/> Accessed on 11th June.

अदालतले पति र पत्नीले सम्बन्ध विच्छेद पश्चात समेत एक अर्काको आर्थिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी सहायता गर्नु पर्ने कानूनको दायित्व भनि मानेको पाइन्छ। सो अनुसार अदालतले पति/पत्नीको भरण पोषणको लागि एकमुष्ट वा निश्चित समयको लागि मासिक शुल्क उपलब्ध गराउने अभ्यास समेत रहेको पाइन्छ। यस अभ्यासमा अदालतले पक्षको आवश्यकतालाई प्रथम प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ। आवश्यकताका आधारमा विवाहपूर्व सहमति र गैर-वैवाहिक सम्पत्ति भन्दा पहिले पक्षको न्यायसम्मत आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विषयलाई प्रथम प्राथमिकतामा राख्ने अभ्यास समेत रहेको छ।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था लागू गर्दा पति पत्नीले आफ्नो जीवनशैली सहजता पूर्वक सम्हाल्न सक्ने अवस्थाको सृजना हुन्छ। आवश्यकताका आधारमा सम्पत्तिको बण्डा गर्दा कुनै पनि पक्ष मर्कामा नपर्ने र सम्बन्ध विच्छेद भएकै कारणले एक अर्कालाई असहज हुने व्यवहार गर्न नहुने तथा एक अर्कालाई सहायता प्रदान गर्नुपर्ने भन्ने असल अभ्यासलाई स्थापित गर्न सकिन्छ।

३. सम्बन्ध विच्छेद गर्दा पति तर्फको पैतृक सम्पत्ति बाहेकको अन्य सम्पत्तिमा मात्रै दाबी लाग्ने

मुलुकी देवानी संहिताको दफा ९९ को उपदफा (१) ले गरेको व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा अदालतले सम्बन्ध विच्छेद गर्नु अघि पति पत्नी बिच अंशबण्डा गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही दफाको उपदफा (६) ले सम्बन्ध विच्छेद हुने पतिले नै बाबु वा अन्य अंशियारबाट अंश लिई नसकेको भए अदालतले दुबै पक्षबाट अंशियार खुलाउन लगाई र अंशबण्डा गर्ने अन्य अंशियार भएमा त्यस्ता अंशियारलाई समेत बुझ्नु पर्ने भए बुझी निजहरूबाट अंशको फाँटवारी माग गरी पति पत्नीको अंश छुट्याई अंशबण्डा गराई दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

आफ्नो स्वामित्वमा समेत आई नसकेको सम्पत्तिलाई आफ्नो स्वामित्वमा ल्याएर उक्त सम्पत्तिको समेत बण्डा गर्नु पर्ने व्यवस्था आफैमा कठिन कार्य रहेको छ। जसले गर्दा महिलालाई सम्बन्ध बिच्छेद गर्दा अंश पाउन ज्यादै समस्या रही आएको पाउछौ । त्यसका अतिरिक्त पतिले आर्जन गरेको सम्पत्ति नभई पतिको पिता पुर्खाले आर्जित सम्पत्ति बाँडफाँड गर्नुपर्दा वैवाहिक सम्पत्तिको व्यवस्थापनका अभ्यास तथा सिद्धान्त बमोजिम सामान्जस्यता रहेको देखिदैन। त्यसै गरी कुनै पनि बाबु आमाले खुशीसाथ आफ्नो पैतृक सम्पत्ति दिएर सम्बन्ध बिच्छेद गर्न चाहने बुहारीलाई अंश दिन चाहदैनन् । जसको कारणले महिलाहरुले सम्बन्ध बिच्छेद पश्चात सम्पत्ति पाउन सक्ने अवस्था देखिदैन ।

संविधानको धारा १८ को उपधारा (५) को व्यवस्था तथा प्रचलित कानूनले समेत छोरा छोरीलाई पैतृक सम्पत्तिको बराबर हिस्सेदार मानेको पाइन्छ। विवाहित भए वा नभएको स्थितिको आधारमा छोरा र छोरीलाई फरक व्यवहार गर्नु भेदभावकै स्वरूप हुने तथा संविधान र कानूनको मनसाय छोरीलाई पनि छोरासरह पैतृक सम्पत्तिमा समान अंशियार कायम गर्नुपर्ने भनी सर्वोच्च अदालतको फैसलामा^{१९} समेत उल्लेख भएको पाइन्छ।

छोरीले विवाह पूर्व बुबा आमाको र विवाह पश्चात दुबै अवस्थामा पैतृक सम्पत्तिमा दाबी गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। छोरीले आफुले माइतबाट प्राप्त गरेको अंश वा सम्पत्ति सम्बन्ध बिच्छेद हुँदा पतिको लागि संयुक्त सम्पत्ति मानिदैन । सम्बन्ध बिच्छेद हुने अवस्थामा पति तर्फको पैतृक सम्पत्ति बाहेकको आर्जन गरेको (स्वआर्जन वा संयुक्त कमाई) सम्पत्तिमामात्रै पत्नीले अंश दाबी गर्न पाउने व्यवस्था गरी विद्यमान अवस्थामा सृजना भएको समस्यालाई समाधान गर्न सहज हुनेछ।

^{१९} सुकुम थापा विरुद्ध पिताम्बर थापासमेत, फैसला मिति : २०७६/०३/२२ नि.नं ७५५५।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था अभ्यास गर्दा पति पत्नीले आर्जन गरेको सम्पत्ति मात्रै बण्डा हुन्छ र पतिको पैतृक सम्पत्तिमा सम्बन्ध विच्छेद गर्दा दाबी नलाग्ने हुन्छ । पत्नीलाई आफ्नो बुवा आमाबाट पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गर्ने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था रहेको हुँदा उक्त सम्पत्ति पत्नीले उपभोग गर्न पाउने तथा पतिले समेत आफूले पैतृक सम्पत्ति अन्तर्गत प्राप्त गरेको सम्पत्ति स्वयंले नै उपभोग गर्न पाउने अवस्थाको सृजना हुन जान्छ ।

४. पति पत्नीले निजी सम्पत्ति बाहेक विवाह पश्चात आर्जन गरेको सम्पत्ति मात्रै बण्डा हुने व्यवस्था

कतिपय मुलुकमा पति पत्नीले विवाह पश्चात आर्जन गरेको सम्पत्ति मात्रै बण्डा हुने प्रावधान रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि फ्रान्समा^{२०} वैवाहिक सम्पत्ति सम्बन्धी हुने गरेको अभ्यासमा पति पत्नीको विवाह पूर्वको सम्पत्ति निजहरुको व्यक्तिगत सम्पत्तिको रूपमा रहने तर विवाह पश्चात आर्जन गरेको सम्पत्तिमा संयुक्त स्वामित्व हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यस्तो अभ्यासमा सम्पत्तिलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरिन्छ । पहिलोमा पति पत्नीको विवाह पूर्वको निजी सम्पत्ति समावेश गरिने व्यवस्था रहेको छ जसलाई Personal Assets भनिन्छ भने दोस्रो प्रकारको सम्पत्तिमा पति पत्नीले विवाह पश्चात आर्जित सम्पत्ति रहन्छ जसलाई Community Assets भनिन्छ । Community Assets मा पति पत्नी मध्ये जो कसैको नाममा सम्पत्ति रहेको हो वा जो कसैले सो सम्पत्ति आर्जन गरेको भए तापनि सम्पत्ति बराबर हिस्सामा बण्डा हुने अभ्यास रहेको पाइन्छ । बेलायतमा समेत सम्पत्तिलाई Matrimonial Assets and Non-Matrimonial Assets को रूपमा सम्पत्तिलाई वर्गिकरण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

²⁰ Practical Law, *Family law in France: Overview*, [https://content.next.westlaw.com/6-615-3545?_lrTS=20220128205120680&transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true#:~:text=In%20the%20French%20separation%20of,acquired%20in%20both%20spouses'%20names](https://content.next.westlaw.com/6-615-3545?_lrTS=20220128205120680&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true#:~:text=In%20the%20French%20separation%20of,acquired%20in%20both%20spouses'%20names). Accessed on April 17, 2022.

यस अभ्यासमा सम्बन्ध विच्छेद पछि पनि दुबै दम्पतीले उनीहरूले वैवाहिक जीवन कायम रहँदाको जस्तै व्यवस्थित रूपले जीवनयापन गर्न सक्ने सम्भव हुनुको साथै सम्बन्ध विच्छेद पश्चात आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिलाई लिएर पति-पत्नी सहज रूपले नयाँ सुरुवात गर्न समेत सहयोग पुग्ने हुन्छ। यस्तो व्यवस्था अभ्यास गर्ने देशहरूमा अदालतहरूले सम्पत्तिको स्वामित्वको आधारमा पति पत्नीबिच सजिलैसँग सम्पत्ति बाँडफाँड गर्न सकिन्छ।²¹

युक्रेनको व्यवस्था हेर्दा विवाहको समयमा वैवाहिक सम्पत्ति सम्बन्धमा कुनै करार नभएको अवस्थामा पति पत्नीको वैवाहिक सम्पत्ति बराबर हिस्सामा विभाजन हुन्छ। यसको लागि उक्त सम्पत्ति विवाह पश्चात अर्जन भएको प्रमाणित गर्नु पर्ने हुन्छ।²²

वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको क्रममा अर्जन भएको सम्पत्ति भए तापनि देहायको अवस्थामा त्यस्तो सम्पत्तिलाई वैवाहिक सम्पत्तिको रूपमा बण्डा गर्न नमिल्ने व्यवस्था समेत रहेको पाइन्छ:-

- पति वा पत्नी मध्ये एकले विवाह अघि प्राप्त गरेको सम्पत्ति,
- कसैबाट पति वा पत्नी मध्ये एकलाई प्राप्त भएको सम्पत्ति,
- नातेदारबाट आपुताली मार्फत प्राप्त भएको सम्पत्ति;
- पतिको वा पत्नीको लागि व्यक्तिगत पैसाले विवाहमा प्राप्त भएको सम्पत्ति;
- सम्पत्ति वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको तर पति/पत्नी अलग बसेको अवस्थामा प्राप्त भएको सम्पत्ति,
- निजीकरणको अधिकार स्वरूप पति वा पत्नी मध्ये एकले प्राप्त गरेको अपार्टमेन्ट वा जग्गा।²³

²¹ Rachit Garg, *Division of matrimonial property after divorce*, <https://blog.ipleaders.in/division-matrimonial-property-divorce/#Jurisprudence>, Accessed on, May 30, 2022.

²² What should you know about the division of property in case of divorce in Ukraine? SEMEYNOEPRAVO, <https://semejnoepravo.kiev.ua/en/division-of-property-in-ukraine/#:~:text=The%20legal%20basis%20of%20division.or%20dispose%20of%20joint%20property>. Accessed on May 30, 2022

²³ Id.

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था लागू गर्दा वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवधिमा पति पत्नी दुबैले योगदान गरी आर्जन गरिएको सम्पत्तिमा मात्रै दाबी लाग्ने र पति पत्नीको व्यक्तिगत सम्पत्ति स्वः इच्छाले उपभोग गर्न सक्ने अवस्था सृजना हुन्छ।

५. योगदानका आधारमा संयुक्त स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको बाँडफाँड हुने (Equitable Distribution of Assets of Joint Ownership on the Basis of Contribution)

यस अभ्यासमा वैवाहिक सम्पत्तिको संयुक्त स्वामित्व पति पत्नीमा रहन्छ। तर, सम्पत्ति बण्डा गर्दा पति पत्नीले बराबर सम्पत्ति पाउने नभई पति पत्नीले संयुक्त सम्पत्तिमा गरेको योगदानका आधारमा सम्पत्तिको बण्डा हुन्छ। यस्तो योगदान आर्थिक योगदान (Monetary Contribution) मात्र नभई गैर आर्थिक (Non-Monetary Contribution) पनि हुन सक्दछ। गैर-आर्थिक योगदानको मूल्याङ्कन गर्दा त्यस्तो कार्य अन्य व्यक्ति मार्फत गराउँदा लाग्ने लागतको आधारमा निर्धारण गरिन्छ।

यसरी बण्डा गर्दा पति वा पत्नीले प्राप्त गर्ने हिस्सा निर्धारण गर्दा योगदानका आधारमामात्र नभई एकल महिला वा छोरा छोरी आफ्नो संरक्षकत्वमा राख्न चाहने व्यक्तिको हकमा फैसला न्यायोचित भए नभएको विषयलाई समेत अध्ययन गरी बण्डा गरिन्छ।

व्यवस्था अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

Equitable distribution को व्यवस्था लागू गर्दा सम्पत्तिको बण्डा न्यायोचित हुन्छ र सम्पत्तिमा भएको पति पत्नीको योगदानको समेत मूल्याङ्कन हुन सक्दछ। तर, नेपालको सामाजिक परिवेसमा महिलाले गरेको गैर-मैदिक योगदान (Non-Monetary Contribution) को यथेष्ट मूल्याङ्कन गर्ने आधार

नभएको हुँदा महिलाले सम्पत्तिमा गरेको प्रत्यक्ष योगदान (Monetary Contribution) भने न्यून देखिन जान्छ।

६. आफ्नो स्वामित्वमा रहेको निजी सम्पत्ति स्वःघोषणा गर्ने र उक्त सम्पत्ति र सो सम्पत्तिबाट बढेबढाएको सम्पत्ति सम्बन्ध विच्छेद हुँदा समेत आफ्नै स्वामित्वमा रहने (Separate Ownership Model)

यस अभ्यासमा अन्तर्गत पति पत्नीले विवाह हुँदाको समयमा वा विवाहपछि आर्जन गरेको सम्पत्ति स्वयंलेनै उपभोग गर्ने अभ्यास हुन्छ। यस्तो अभ्यासमा संयुक्त रूपले खरिद गरिएको सम्पत्ति, घरपरिवारको हितमा वा एकीकृत कर बापतको दायित्व बाहेक सबै सम्पत्तिमा व्यक्तिगत स्वामित्व हुन्छ। यस्तो अभ्यासमा आ-आफ्नो ऋणको लागि पूर्ण रूपमा ऋण लिने व्यक्तिले जिम्मेवार हुने व्यवस्था रहन्छ। सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्थामा पति पत्नीले आफ्नो स्वामित्वको सम्पत्ति बण्डा नगरी आफूले नै उपभोग गर्न सक्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था गर्दा पति पत्नीको व्यक्तिगत सम्पत्ति आफ्नो इच्छाले भोग गर्न पाउने र सम्बन्ध विच्छेद हुने अवस्थामा समेत अर्को पक्षको एक अर्काको व्यक्तिगत सम्पत्ति दाबी नलाग्ने र संयुक्त रूपमा आर्जन हुने प्रकृतिको सम्पत्तिमात्रै बण्डा हुने सम्पत्तिको रूपमा रहनेछ। तर नेपालको समाजिक परिवेसको अध्ययन गर्दा व्यक्तिगत आर्जन गरी निजी सम्पत्तिको स्वामित्व रहेको महिलाहरूको संख्या न्यून हुन सक्ने भएकोले यसलाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्न कठिन हुन सक्दछ।

७. विवाह पूर्व वा पश्चात गरिने सम्पत्तिको परिणाम सम्बन्धी सम्झौता वा करार (Pre-nuptial or Post-nuptial agreement)

पक्षहरूले आफ्नो विवाह पश्चात दुबैको सम्पत्तिको व्यवस्थापन र बाँडफाँड तथा सम्बन्ध विच्छेदको सबै आर्थिक परिणामलाई करारका माध्यमबाट विवाहको

समयमा वा अग्रिम रूपमा नै निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था हुन्छ। यस्तो अवस्थामा पति पत्नीले स्वतन्त्र रूपले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको उपभोग, व्यवस्थापन गर्नुका साथै आफ्नो सम्पत्ति र विवाहबिचको अन्तरसम्बन्ध समेत निर्धारण गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्न पाउँछन्। बेलायत, युकेन, जर्मनी लगायतका विभिन्न मुलुकले यस्तो व्यवस्थाको अभ्यास गर्दै आएका छन्।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था गर्दा विवाहको अवधिमा तथा वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्य हुने अवस्थामा समेत सम्पत्तिको परिणाम के हुने विषय स्पष्ट हुने हुँदा यस विषयलाई सजिलै टुङ्गो लगाउन सकिन्छ। सम्पत्ति बाँडफाँडको जटिल प्रकृतिलाई समेत यस्तो व्यवस्थाले सरलिकरण गर्न सक्दछ।

त्यसै गरी नेपालमा अहिले विदेश जाने बहानामा कागजी विवाह (Paper Marriage) गर्ने अभ्यास बढ्दै गएको पाइन्छ। तर विदेश जान नसकेको अवस्थामा सोही कागजी विवाह (Paper Marriage) लाई आधार लिई सम्बन्ध विच्छेद गरी अंशमा दावी गर्ने गरेको सन्दर्भलाई समेत विचार गरी विवाहपूर्व सम्पत्तिको व्यवस्थापन सम्बन्धी करार गरेमा सहज हुने देखिन्छ।

द. महिलाले अंशवण्डा पश्चात् अंशका रूपमा प्राप्त गरेको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने

अंश लिई सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले अर्को विवाह गरेमा नयाँ पतिबाट समेत देवानी संहिताको दफा २०५ को उपदफा (१) बमोजिम स्वतः अंशियार कायम भई अंश प्राप्त गर्ने अधिकार स्थापित हुने हुन्छ। त्यसैगरी देवानी संहिता बमोजिम छोरीलाई आफ्नो माइतीपट्टी पनि अंशियारको रूपमा पैतृक सम्पत्तिमा समेत आफ्नो अंश प्राप्त गर्ने अधिकार सुरक्षित रहेको हुन्छ।

यसै सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले सुकुम थापा विरुद्ध पिताम्बर थापासमेतको मुद्दामा²⁴ “महिलाको पहिचान र पैतृक सम्पत्तिमा साम्पत्तिक अधिकार विवाह भएको आधारमा निर्धारण हुने होइन। पैतृक सम्पत्तिमाथिको अधिकार गर्भबाटै सृजना भई जन्मपछि प्राप्त हुने अधिकार हो। वैवाहिक स्थितिको आधारमा छोरा र छोरीलाई फरक व्यवहार गर्नु भेदभावकै स्वरूप हुने। संविधान र कानूनको मनसाय छोरीलाई पनि छोरासरह पैतृक सम्पत्तिमा समान अंशियार कायम गर्नुपर्ने” भनी उत्प्रेषणको आदेश जारी गरेको पाइन्छ।

छोरी विवाहित भएकै कारणले पैतृक सम्पत्तिबाट बञ्चित गर्न नमिल्ने अवस्थामा सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पूर्व पतिबाट प्राप्त अंश फिर्ता गरी पूर्व पति तर्फको छोरा छोरीको पैतृक सम्पत्ति माथिको अधिकार संरक्षण गर्ने र अर्को विवाह गरे पश्चात पनि सम्पत्तिको अधिकार प्राप्त हुने भएकोले यसमा सुधार गर्न आवश्यक देखिन्छ।

अवलम्बन गर्दा पर्न सक्ने प्रभाव

यस्तो व्यवस्था गर्दा सम्बन्ध विच्छेद गरेकी महिलाले पुनः विवाह गर्दा नयाँ पतिबाट अंशको अधिकार स्थापित हुने तथा पूर्व पति तर्फबाट अंशस्वरूप प्राप्त गरेको सम्पत्ति निजका छोरा छोरीलाई दिँदा छोराछोरीको हितमा हुनुका साथै महिलालाई अन्याय पर्न जाने देखिँदैन।

२. उपर्युक्त विषयमा प्रस्तुत गरिएका विकल्पहरू तथा त्यसको आधार र औचित्यका साथै अन्य व्यवस्थाहरू तथा मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा गर्नु पर्ने अन्य थप समसामयिक सुधार र त्यस सम्बन्धी प्रस्तावित व्यवस्था तथा त्यसको औचित्य सम्बन्धी प्रतिवेदन र तीन महले विवरण यसै आधारपत्र साथ संलग्न गरी नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १०(ठ) बमोजिम आवश्यक कारबाहीका लागि कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएको छ।

²⁴ सुकुम थापा विरुद्ध पिताम्बर थापासमेत, फैसला मिति : २०७६/०३/२२ नि.नं ७५५५।

सन्दर्भ सामग्री

संविधान

- नेपालको संविधान
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

ऐनहरू

- मुलुकी ऐन, २०२०
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४
- Civil Code of France, 1804. (France)
- Muslim Personal Law (Shariat) Application Act, 1937
- Hindu Marriage Act, 1955 (India).
- Hindu Succession Act, 1956.
- Benami Property Transaction Act, 1988(India).
- Matrimonial Causes Act 1990 (UK)
- Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005. (India)

मुद्दाहरू

- ने.का.प. २०५२ नि.नं. ६०१३, अंक ६, पृ. ४६२
- सुकुम थापा विरुद्ध पिताम्बर थापासमेत, फैसला मिति : २०७६/०३/२२ नि.नं ७५५५

अनलाइन सामग्री

- ARALEGAL, 3 Things to Consider When Dividing Property in a Divorce - How, What and Where, <https://www.araglegal.com/member/learning-center/topics/family-and-relationships/dividing-property-in-divorce>.
- BROWN TURNER ROSS, Is Everything Split 50/50 in a Divorce in the UK, <https://www.brownturnerross.com/2021/07/15/divorce-settlements-split-50-50-uk/#:~:text=In%20the%20UK%2C%20divorce%20settlements,matrimonial%20assets%20than%20the%20other>. Accessed on 3rd June, 2022.
- HG.ORG, Challenges in Marriage Procedures and Partition of Marital Property in Ukraine - Part I, <https://www.hg.org/legal-articles/challenges-in-marriage-procedures-and-partition-of-marital-property-in-ukraine-part-i-57614>

- INTERNATIONAL DIVORCE, Prenuptial agreement around the world, <https://www.international-divorce.com/prenuptial-agreements-around-the-world-2>
- JUSTICE FAMILY LAWYERS, How much will I get from my divorce property settlement in Australia, <https://justicefamilylawyers.com.au/family-law/property-settlement/divorce-property-settlement/#>, Accessed on 3rd June, 2022.
- NELSON LAW, How Are Assets Divided In Divorce? <https://www.nelsonslaw.co.uk/court-divide-matrimonial-assets-divorce/> Accessed on 4th June.
- Practical Law, Family law in France: Overview, [https://content.next.westlaw.com/6-615-3545?__lrTS=20220128205120680&transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true#:~:text=In%20the%20French%20separation%20of,acquired%20in%20both%20spouses'%20names.](https://content.next.westlaw.com/6-615-3545?__lrTS=20220128205120680&transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true#:~:text=In%20the%20French%20separation%20of,acquired%20in%20both%20spouses'%20names.) Accessed on April 17, 2022.
- RACHIT GARG, Division of matrimonial property after divorce, <https://blog.ipleaders.in/division-matrimonial-property-divorce/#Jurisprudence>, Accessed on, May 30, 2022.
- THE GUARDIAN, The road to Partition, <https://www.theguardian.com/money/2002/feb/16/divorce.property>.
- What should you know about the division of property in case of divorce in Ukraine? SEMEYNOEPRAVO, <https://semeynoepravo.kiev.ua/en/division-of-property-in-ukraine/#:~:text=The%20legal%20basis%20of%20division,or%20dispose%20of%20joint%20property.> Accessed on May 30, 2022
- WOMEN AND JUSTICE: Topics: Divorce and dissolution of marriage, Property and inheritance rights, https://www.law.cornell.edu/women-and-justice/topic/property_and_inheritance_rights

अनुसूची-११

आ.व. २०७८/०७९ मा आयोगबाट अन्य विषयमा अध्ययन गरी तयार गरिएका प्रतिवेदनहरू

(३.२.४ सँग सम्बन्धित)

(१) कानूनको खारेजी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

परिच्छेद एक

प्रारम्भिक

१.१ पृष्ठभूमि

कानून आयोगले स्थापनाकाल देखि नै नेपालको कानून निर्माण, कानूनको सुधार तथा कानूनको अध्ययन अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण कार्य गर्दै आएको छ। कानूनको तर्जुमाका सन्दर्भमा हेर्ने हो भने, हालसम्म नेपाल कानून आयोगले प्रतिलिपी अधिकार, पेटेन्ट डिजाइन, भूमी, भ्रष्टाचार निवारण, करार, नागरिकता, निर्वाचन, कम्पनी, जाँचबुझ आयोग, सन्धि, न्याय सेवा आयोग, जेष्ठ नागरिक, सपुर्दगी, पारस्परिक कानुनी सहायता, विज्ञापन नियमन सम्बन्धी, झुठ्ठा अभिव्यक्ति निवारण, उपभोक्ता हक संरक्षण, खाद्य अधिकार, कारागार व्यवस्थापन, विधुतीय व्यापार, गैर आवश्यक नेपाली नागरिक, कृषि जस्ता धेरै विधेयक तर्जुमा गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरेको छ। वि.स. २०३० को दशकमा फौजदारी संहिताको मस्यौदा निर्माण गर्ने प्रारम्भिक अध्ययन र अनुसन्धान नेपाल कानून आयोगबाट भएको थियो। यसरी हेर्दा कानून निर्माण तथा सुधारका क्रममा, नेपाल कानून आयोगले अध्ययन अनुसन्धान गरी अवधारणापत्र समेत तयार गरी सोका आधारमा विधेयकको मस्यौदा तयार गर्ने हुँदा कानून निर्माण परिष्कृत र सरल हुँदै आएको छ।

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ जारी भए पश्चात् आयोगको कार्य व्यापक हुन पुगेको छ। उक्त ऐनले कानूनको तर्जुमा संहिताकरण तथा प्रचलित कानूनको संशोधन, एकीकरण र पुनरावलोकन गर्न तथा कानून र न्याय सम्बन्धी विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने एक महत्वपूर्ण उद्देश्य सहित आयोगको स्थापना गरेको छ। नेपाल कानून आयोगको काम, कर्तव्य तथा अधिकार ऐनले स्पष्ट तोकेको छ। साथै, अन्य काम,

कर्तव्य तथा अधिकारको अतिरिक्त आयोगले नयाँ कानून बनाउने, विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्ने वा कानूनमा पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी आवश्यकता अनुसार व्याख्यात्मक टिप्पणी, अवधारणा तथा नयाँ कानूनको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश गर्ने गर्दछ। कानूनको पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा आयोगले समिति वा कार्यटोली गठन गरी सो माफत अध्ययन अनुसन्धान गरी कार्य सम्पन्न गर्ने गर्दछ र सो क्रममा आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञको राय पनि लिन सक्दछ। सरोकारवालासँग छलफल अन्तरक्रिया एवम् गोष्ठी सम्पन्न गरी आयोगले प्रभावकारी कार्यान्वयन योग्य कानून बनाउने तर्फ विशेष ध्यान दिदै आएको छ ।

नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० को खण्ड (ड) मा हाल प्रयोग नभएका, एक आपसमा बाझिएका, असमान, विभेदजन्य, मानव अधिकार विरुद्धका तथा कार्यान्वयन हुन नसकेका कानूनको बारेमा अध्ययन गरी त्यस्तो कानून खारेज, संशोधन वा पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव प्रस्तुत गर्ने महत्वपूर्ण काम आयोगको रहेको छ।

माथि उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि तोकिएको कार्यक्षेत्र भित्र रही कानूनलाई परिष्कृत र समयानुकूल बनाउन कानूनको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु आयोगको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको छ। त्यसैले आयोगले यस प्रकारको जिम्मेवारीपूर्ण कार्य नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को व्यवस्थाको अधिनमा रही कार्य गर्दै आएको छ । ऐनको दफा १० अनुसार आयोगले यस ऐन बमोजिम काम गर्न कुनै सदस्य तथा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञहरु समेत समावेश गरी समिति वा कार्यदल गठन गर्न सक्नेछ र यसरी गठित कार्यदलको काम, कर्तव्य र अधिकार, कार्यावधि तथा समिति वा कार्यदलको सदस्यहरूले पाउने भत्ता तथा सुविधा नेपाल कानून आयोगले तोके बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था समेत रहेको हुँदा यी विषयको अध्ययन आयोगले निरन्तर रूपमा गरिरहनु पर्ने कार्यप्रकृति भित्र पर्दछ।

यस आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ मा आयोगले वार्षिक कार्यक्रम अन्तर्गतको यस कार्यक्रमको सम्पादनका लागि आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा कार्यदल गठन गरी कानूनको खारेजी सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धान गरी अध्ययन प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने निर्णय भएकोमा Covid-19 बाट प्रभावित भई तोकिएको समयमा उक्त कार्य सम्पन्न गर्न

सकिएको थिएन। तसर्थ, आ.व. ०७८।७९ मा कार्य सम्पन्न गरी प्रतिवेदन पेश गर्न आयोगका सचिवको संयोजकत्वमा अध्ययन कार्यदल गठन गरिएको छ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य (Need and Justification of the Study)

कानूनको खारेजीका लागि मौजुदा कानून, संवैधानिक प्रावधान, संविधानको मूल्य र मान्यता अनुकूल रहेको वा नरहेको, कानून कार्यान्वयनमा रहेको वा नरहेको, न्यायिक पुनरावलोकनद्वारा खारेज गर्ने भनी आदेश भएका कानून र यस विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका निर्देशनात्मक आदेशको अध्ययन गरी सम्बन्धित कानून निर्माणमा भएका त्रुटिलाई सुधार गर्न सकिन्छ। कानूनमा परिपक्वता ल्याउन सहयोग पुर्याउने र कानूनको प्रासङ्गिकताको प्रश्नलाई सम्बोधन गर्न यस अध्ययनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ। कानूनको खारेजी तथा परिमार्जनका लागि मौजुदा कानूनहरूको पहिचानको लागि यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुने आशा गरिएको छ। यस अध्ययनले भविष्यमा कानून तर्जुमाका लागि मध्यनजर गर्नु पर्ने सिद्धान्तको पहिचान गर्न तथा कानूनको उचित कार्यान्वयनलाई आवश्यक पर्ने विषयहरूको तयारीको पहिचान गर्न मद्दत पुग्दछ। यस अध्ययनले भविष्यमा निर्माण हुने कानूनहरूलाई थप विश्वसनीय, सिद्धान्तपरक, प्रासङ्गिक बनाउने एवम् कार्यान्वयनलाई सहजिकरण गर्न सहयोग पुग्नेछ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

हाल प्रचलनमा रहेका मौजुदा एनको खारेजी सम्बन्धमा यस अध्ययनको उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. हाल प्रचलनमा रहेका तर कार्यान्वयनमा नभएका कानूनका बारेमा जानकारी प्राप्त हुने,
२. ऐन निर्माण पश्चात कार्यान्वयन हुन नसकेका र कार्यान्वयनका लागि कुनै पनि कदम नचालिएका निष्कृत्य ऐनहरू पहिचान हुने,
३. कुनै विशेष प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको ऐनको उद्देश्य प्राप्त भएको खण्डमा त्यस्ता ऐनको खारेजी आवश्यक भए नभएको जानकारी हुने,
४. खारेज हुनु पर्ने कानूनहरू खारेज नहुनुका कारणहरूको पहिचान गरी, सुधारका लागि आवश्यक सुझाव मिल्ने।

१.४ तथ्याङ्क संकलन र अनुसन्धान विधि (Research methodology)

प्रस्तुत अध्ययनमा सैद्धान्तिक विधि (Doctrinal Method) अपनाइएको छ। अध्ययनको लागि हाल प्रचलनमा रहेका सम्पूर्ण ऐनलाई नेपाल ऐन सङ्ग्रहका खण्डबाट अध्ययन गरी खारेज हुनु पर्ने ऐन र खारेजीको चरणमा रहेका ऐन गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ। विभिन्न ऐनको खारेजीको आवश्यकता समय सापेक्षता र वस्तुनिष्ठता समेतको अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ। सैद्धान्तिक विधि अपनाइ संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा (Limitation of the study)

यस अध्ययनको सिलसिलामा कानून किताब व्यवस्था समितिबाट प्रकाशन गरिएका नेपाल ऐन सङ्ग्रह खण्ड १ देखि खण्ड १७ सम्म समावेश भएका ऐनहरू मात्रै समेटिएका छन्। नेपालको संविधान जारी भएपछि संविधान सम्मत नभएका के-कस्ता कानूनको खारेजीको विषय जटिल भएकोले सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरे पश्चात मात्रै तय गर्न सकिने हुँदा यस आधारलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छैन ।

साथै, सर्वोच्च अदालतबाट कानून खारेज गर्नका लागि समय समयमा भएका आदेशको विषयमा छुट्टै विशुद्ध अध्ययन आवश्यक भएकोले यस अध्ययन भित्र समावेश गरिएको छैन । के-कस्ता कानून खारेजभागी हुन्छन् भन्ने विषयको सन्दर्भमा कानूनी व्याख्या तथा मापदण्डको स्थापना नहुनु पनि यस अध्ययनको सिमितता रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको स्वरूप (Structure of the study)

प्रस्तुत अध्ययनलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेद एक-प्रारम्भिकमा पृष्ठभूमि, अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, तथ्याङ्क संकलन र अनुसन्धान विधि, अध्ययनको सिमा, अध्ययनको स्वरूप र अध्ययन कार्यदल गठन र कार्यदिश लगायतका विषयलाई समावेश गरिएको छ । परिच्छेद दुई-कानूनको खारेजीको परिचय भित्र विषय प्रवेश, कानूनको खारेजी र कानूनको खारेजीको अभ्यास प्रस्तुत गरिएको छ। परिच्छेद तीन- खारेजीका प्रमुख आधार भित्र संविधान सम्मत नभएका कानूनहरूको खारेजी, प्रचलनमा नरहेका कानूनहरूको खारेजी, नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानसँग बाझिएका कानून खारेजी, नेपाल सरकारको नयाँ नीति तथा कार्यक्रमले गर्ने खारेजी र कार्यान्वयन नभएका वा हुने सम्भावना नभएका ऐनको

खारेजीलाई समावेश गरिएको छ। परिच्छेद चारमा खारेज गर्नु पर्ने कानून र विश्लेषण भित्र खारेज हुनु पर्ने ऐनको सूची र कारणहरू समावेश गरिएको छ। अन्ततः परिच्छेद पाँचमा निष्कर्ष तथा सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.७ अध्ययन कार्यदलको गठन र कार्यदिश (Formation and mandate of the committee):

नेपाल कानून आयोगको आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रममा आयोगले विभिन्न कानूनको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने वा गराउने सम्बन्धमा बजेट विनियोजन भएको छ। सोही शिर्षकमा रहेर आयोगले आवश्यक ठानेको कुनै विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी Research Paper तयार गर्ने सम्बन्धमा मिति २०७८/०४/२० को सचिवस्तरीय निर्णय अनुसार कानूनको खारेजी सम्बन्धमा अध्ययन गरी सुझाव पेश गर्ने कार्यका लागि देहाय बमोजिमको अध्ययन कार्यदल गठन भएको छ:-

कार्यदल-

(क) सचिव, नेपाल कानून आयोग	-संयोजक
(ख) सह-सचिव, (तर्जुमा हेर्ने), नेपाल कानून आयोग	-सदस्य
(ग) उप-सचिव, (तर्जुमा हेर्ने), नेपाल कानून आयोग	-सदस्य
(घ) प्रतिनिधि, (उपसचिव स्तरको), कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	-सदस्य
(ङ) शाखा अधिकृत, नेपाल कानून आयोग	-सदस्य-सचिव

अध्ययन कार्यदलको काम, कर्तव्य, अधिकार तथा कार्यविधि देहाय बमोजिम रहेको छ:-

१. विद्यमान ऐनको खारेजी, परिमार्जन, संशोधन तथा एकीकरणका लागि अध्ययन गरी सोको अवस्था र सुझाव आयोग समक्ष पेश गर्ने,
२. अध्ययन गर्ने कानूनहरू पहिचान गर्ने,
३. प्रस्तुत विषयमा यस आयोगका अधिकृत कर्मचारी, सरोकारवाला तथा विज्ञलाई कार्यदलको बैठकमा आवश्यकता अनुसार आमन्त्रण गर्ने,
४. कार्यदलको संयोजक, सदस्य, सदस्य-सचिव तथा आमन्त्रित सदस्यहरूलाई तोकिए बमोजिमको भत्ता उपलब्ध गराउने।

परिच्छेद- दुई

कानूनको खारेजीको परिचय

२.१ विषय प्रवेश

कुनै पनि कानूनले व्यक्तिको हक अधिकार सुनिश्चित गर्नुका साथै सो अधिकारको नियमन तथा व्यवस्थापन गर्दछ। विभिन्न उद्देश्यका साथ बनाइएका कानूनको परिपालनका निम्ति कानूनको उचित व्याख्या तथा विश्लेषण गरिनु एक महत्त्वपूर्ण विषय हो। कानूनको तर्जुमा सामाजिक वास्तविकतामा आधारित रहेर समाजको आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न को लागि गरिएको हुन्छ। समाजको विकाससँगै सामाजिक आवश्यकता र वास्तविकता समेत परिवर्तन हुने हुँदा कानून पनि परिवर्तनशील हुनु पर्ने मान्यता रही आएको छ। एकपटक तर्जुमा गरिएको कानूनमा आवश्यकता अनुरूप परिमार्जन तथा संशोधन गरी कानूनलाई समायानुकूल बनाउँदै गएमा त्यस्तो कानूनले सार्थकता पाउने हुन्छ। कानूनको उद्देश्य तथा औचित्य सामाजिक परिवर्तनका कारण सान्दर्भिक नभएको सन्दर्भमा त्यस्तो कानूनलाई खारेज गरिनु पर्ने हुन्छ।

कानूनमा प्रासङ्गिकता (Contextualism in law) को विधिशास्त्रीय मान्यताले कानून तथा कानूनी घटनालाई अन्य प्रभावशाली शक्ति वा विषयसँगको सम्बन्धलाई मध्यनजर गरी कानून तर्जुमा गर्नुपर्ने^{२०४} सिद्धान्त स्थापना गरेकोमा अन्य सामाजिक वा कानूनी परिवर्तनलाई आधार मानी कानूनको पुनरावलोकन तथा परिमार्जन हुनु पर्ने देखिन्छ।

सामान्यतः कानूनमा देहायका अवस्थामा कानूनमा परिवर्तनको आवश्यकता पर्दछ:-

१. समाजको मुल्य र मान्यतामा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न,
२. नागरिकको राज्य, न्यायिक प्रणाली प्रतिको बदलिँदो अपेक्षालाई सम्बोधन गर्न,
३. बढ्दो सामाजिक सचेतना तथा नागरिकलाई आफ्ना हक अधिकारप्रतिको चेतनामा आएको बृद्धि अनुसार कानूनमा परिमार्जन ल्याउन,
४. प्रविधिमा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न,
५. अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा आएको परिवर्तन अनुरूपको कानूनी परिमार्जनको गर्न,
६. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौताले सृजना गरेको दायित्वलाई सम्बोधन गर्न,

²⁰⁴ Contextualism in law is "the process of locating [legal] phenomena in their relational affinity to other influential forces": R.F. Devlin, "The Charter and Anglophone Legal Theory" (1997) 4 Rev. Const. Stud. 19 at 23

७. राष्ट्रको सार्वजनिक नीति, कार्यक्रम तथा प्राथमिकतामा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता।

सामाजिक एकताको सुनिश्चितता र समाजमा शान्ति र सम्मान पूर्वक बाँच्न सक्ने वातावरण स्थापना गर्ने आधारहरू सुनिश्चित गर्ने नै कानूनको मुख्य भूमिका हो। सैद्धान्तिक रूपमा, सामाजिक एकता स्थापित गर्न समाजमा व्यक्तिहरूले कानूनको सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्नु पर्छ। त्यसैले समाज र सामाजिक परिस्थितिहरूमा आएको परिवर्तन अनुरूप सामाजिक एकता कायम गर्नका लागि कानूनमा समेत समयानुकूल संशोधन र परिमार्जन गर्दै कानूनको सर्वोच्चता र वैधानिकता कायम राख्न आवश्यक हुन्छ। यसरी सामाजिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्ता कानूनहरूलाई नयाँ कानूनको माध्यमबाट प्रतिस्थापन गर्ने र अप्रचलित एवम् प्रभावविहिन कानूनको खारेजी गर्ने कार्य हुने गर्दछ। सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक परिभेषमा आएको परिवर्तनहरूले गर्दा कानूनमा परिवर्तन ल्याउन अपरिहार्य बनेको छ।

लिखित संविधान भएका मुलुकले संविधानलाई मूल कानूनको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ। यसैले राज्यले व्यवस्थापकीय अधिकार प्रयोग गरी कानून निर्माण गर्दा संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तको पालना गर्दै संविधानको सीमाभित्र रहेर कार्य सम्पादन गर्नु पर्दछ।^{२०५} व्यवस्थापिकाले बनाएको कानून संविधानको प्रावधान, यसको भावना र मर्म अनुकूल भए नभएको प्रश्नमा सर्वोच्च अदालतले नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम न्यायिक पुनरावलोकन गर्दछ।^{२०६} कानून कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको नरहेको र निर्मित कानूनको कार्यान्वयन सम्भव रहेको नरहेको विषयलाई ध्यानमा राख्नु पर्ने हुन्छ। कानूनको निर्माण संविधानको मूल मर्म र आशयमा (intention) आधारित रही निर्माण हुने भए तापनि कार्यान्वयनका क्रममा कानून वा कानूनका कुनै प्रावधानहरू संविधानको प्रतिकूल हुने र कार्यान्वयन हुन नसक्ने अवस्थाको सृजना हुन सक्दछ।

२.२ कानूनको खारेजी

कानूनको निर्माण जस्तै कानूनको खारेजी पनि कानूनी प्रणालीको एक नियमित प्रक्रियाको रूपमा रहेको पाइन्छ। समाजको आवश्यकता, प्रासङ्गिकता तथा सान्दर्भिकताको अध्ययन

²⁰⁵ कानून तर्जुमा दिगदर्शन, नेपाल कानून आयोग, pp. 14-15.

²⁰⁶ नेपालको संविधान धारा, १३३(१)।

स्वरूप व्यवस्थापिकाद्वारा निर्माण गरिने कानूनले प्रभावकारी रूपमा आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्ने अनुमान गरिएको हुन्छ। कानून कार्यान्वयनको चरणमा पुगेपछि मात्र यसको वास्तविक प्रभावकारिताको मापन गर्न सम्भव हुन्छ। समाजको आवश्यकता गतिशिल हुन्छ र यसको सम्बोधनका लागि निर्माण हुने कानून पनि सोही बमोजिम गतिशिल हुन जरुरी हुन्छ। कुनै कानूनले कानून निर्माणको मनसाय र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नसकेको अवस्थामा कानूनको परिमार्जन वा प्रतिस्थापन हुनु पर्दछ।

द फ्री डिक्सनेरीले (The Free Dictionary) कानूनको खारेजीलाई "The Annulment or abrogation of a previously existing statute by the enactment of a later law that revokes the former law"²⁰⁷ भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ। यस अर्थमा कुनै पनि कानूनको खारेजीले प्रचलनमा रहेका वा निष्कृत रहेका कानूनलाई नयाँ कानून निर्माण गरी खारेज गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ।

Black's Law Dictionary भने कानूनको खारेजीलाई "The term repeal means a legislative act which abrogates or obliterates an existing statute." भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ।²⁰⁸ कानूनको आवश्यकता अनुसार कानून निर्माण गर्दा निश्चित अवधिका लागि कार्यान्वयनमा रहेने गरी अस्थायी प्रकृतिको कानून निर्माण गरिन्छ। साथै अस्थायी कानूनहरूले निश्चित समयावधि समाप्त भएपछि त्यस्तो कानूनहरूको प्रभाव स्वतः समाप्त हुन्छ। तर, स्थायी प्रकृतिका कानूनलाई नयाँ ऐनले प्रतिस्थापन नगरेसम्म वा खारेजी ऐनद्वारा खारेज नगरेसम्म कार्यान्वयनमा रहन्छन्। ऐन निर्माण गर्ने अधिकारका साथ साथै ऐनलाई खारेज गर्ने अधिकार समेत विधायिकालाई प्रदान गरिएको हुन्छ।²⁰⁹

कानूनको खारेजी सामान्यतः कानूनमा रहेका असंगतिहरू हटाउन वा कानूनले आफ्नो उद्देश्य प्राप्ति गरिसकेको अवस्थामा गरिने गरेको पाइन्छ। व्यवस्थापिकाले बनाएको कानून संविधानको प्रावधान, भावना र मर्म प्रतिकूल भएको खण्डमा त्यस्तो कानून वा कानूनी व्यवस्था बदरभागी हुन जान्छन्। कुनै कानून संविधान सम्मत भए वा नभएको

²⁰⁷ THE FREE ENCYCLOPEDIA, *Repeal*, <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Repeal> Accessed on February 18, 2022.

²⁰⁸ IPLEADERS, *Important pointers you must know about Effects of Repealing Statutes*, <https://blog.ipleaders.in/effects-of-repealing-statutes/#:~:text=As%20per%20Halsbury's%20Laws%20of,or%20obliterates%20an%20existing%20statute>. Accessed on February, 20, 2022.

²⁰⁹ ENGAGE WIKI, *Reasons for change in the law*, <http://wiki.engageeducation.org.au/legal-studies/unit-3/area-of-study-1-parliament-and-the-citizen/reasons-for-change-in-the-law/> Accessed on: January 3, 2022.

कुराको निरूपण न्यायपालिकाले न्यायिक पुनरावलोकनद्वारा गर्दछ। यसरी संविधान सम्मत नभएका कानूनलाई बदर गर्ने संवैधानिक अधिकारको प्रयोग गरी सर्वोच्च अदालतले व्यवस्थापिकाको त्रुटी सच्याउने काम गर्दछ।

कानून निर्माण भएर कार्यान्वयन हुन नसकेको वा कार्यान्वयन नगरिएका कानूनलाई पनि निरीक्षण गर्न आवश्यक हुन्छ। यस्ता कानूनहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिने अवस्थामा आवश्यक कदमहरूको सम्भावनाको अध्ययन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रयास गर्नु पर्ने हुन्छ। तर, कार्यान्वयन गर्न सम्भव नभएका वा कार्यान्वयनको आवश्यकता नै नरहने अवस्थामा कानूनलाई खारेजीको प्रकृत्यामा लैजाँदा कानूनी व्यवस्था सरलिकृत हुने र कानूनी प्रणालीको भारलाई न्यूनिकरण गर्न सकिने देखिन्छ।

२.३ ऐनको खारेजीका प्रकार

२.३.१ विद्यमान ऐनलाई खारेज गर्दै नयाँ ऐन मार्फत प्रतिस्थापन गर्ने:-

ऐनलाई अद्यावधिक गर्ने तथा खारेज हुनुपर्ने ऐनलाई सामाजिक परिभेष तथा आवश्यकता अनुसार प्रतिस्थापन गर्ने उद्देश्यले कुनै ऐन खारेज गरी नयाँ ऐन मार्फत प्रतिस्थापन गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ। सामान्य अवस्थामा प्रतिस्थापन विधेयकले खारेज हुने ऐनमा रहेका व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी नयाँ कानूनी व्यवस्था गर्ने गर्दछ। तर, ऐनको एकीकरण (Consolidation) गर्ने क्रममा खारेज भएको ऐनमा रहेका प्रावधानहरूलाई संशोधन विना प्रतिस्थापन गर्ने अभ्यास समेत रहेको पाइन्छ।

२.३.२ विद्यमान ऐनलाई प्रतिस्थापना नगरी खारेज गर्ने

कुनै पनि ऐन प्रचलनमा नरहेको वा त्यस्तो ऐनको प्रभावकारिता नरहेको वा एउटा उद्देश्यले निर्माण भएको ऐनले उद्देश्य प्राप्ति गरिसकेको वा परिकल्पना गरेको भन्दा विपरित वा नकारात्मक परिणामहरू निम्त्याएको अवस्थामा ऐनलाई सामान्यतया प्रतिस्थापन विना खारेज गरिन्छ।

२.३.३ विद्यमान ऐनलाई विना बचाउ खारेज गर्ने:

कुनै ऐनलाई विना बचाउ खारेज गर्नु भन्नाले उक्त ऐन बमोजिम भए गरेका कार्यहरू, त्यस्तो ऐनले प्रदान गरेका अधिकार लगायतका विषयले समेत मान्यता नपाउनुका साथै

नया ऐनले त्यस्ता विषयलाई कुनै पनि सम्बोधन नगरी पुरानो ऐनलाई खारेज गरिने अभ्यास हो।

२.३.४. विद्यमान ऐनलाई बचाउ गरी खारेज गर्ने:-

नयाँ ऐनले पुरानो ऐनको बचाउ गर्ने भन्नाले खारेज हुने ऐन बमोजिम भए गरेका कार्यहरूलाई मान्यता प्रदान गर्ने तथा त्यस्तो ऐन बमोजिम भएको कार्यहरू, ऐनले सृजना गरेका अधिकार, दायित्व लगायतका विषयलाई नयाँ ऐन बमोजिमनै भए गरेको भनी मान्यता प्रदान गर्नु हो।

२.४ ऐन खारेजीको अभ्यास

ऐनको खारेजी गर्दा मुख्यतः व्यवस्थापिकाले खारेजी ऐनले निर्माण गरी खारेजी गर्ने अभ्यास रहेको छ। खारेजी ऐनको मुख्य उद्देश्य समय समयमा सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थामा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान कानूनहरूलाई आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्नु हो। यस ऐनको उद्देश्य प्रचलनमा नरहेका कानून, संविधानसँग बाझिएका कानून, सार्वजनिक नीति विरुद्धका ऐन आदिलाई खारेज गर्ने तथा कुनै ऐनबाट अप्रचलित वा पुराना व्यवस्था वा विषयलाई हटाउनु समेत हो। अप्रचलित विषय हटाइएपछि कुन उद्देश्यका लागि नयाँ कानूनको निर्माण भएको र नयाँ प्रावधान आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्छ वा गर्दैन वा निर्णय गर्ने अदालत हो। यो ऐन विधानको अप्रचलित र अनावश्यक कुरालाई खारेज गरी विधानको किताबमा नयाँ र उचित जानकारी थपेर सम्पादकीय संशोधन हो। स्कटिस कानून आयोगको “Statute Law Repeals: Twentieth Report” मा कस्तो ऐनलाई खारेज गर्न सिफारिस गर्ने भन्ने सन्दर्भमा “The report recommends the repeal of enactments which have been identified, after detailed research and consultation, as being spent, obsolete, unnecessary or otherwise not now of practical utility.”²¹⁰ भनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यस अर्थमा अप्रचलित, अनावश्यक, व्यावहारिक उपयोगिता नभएका कानूनहरूलाई खारेज गर्दा कानूनी प्रणालीलाई सरल तथा कुशल बनाउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

२.३.१ भारत

²¹⁰ Scottish Law Commission, 20th Report.

भारतमा ऐनको खारेजी सम्बन्धी अध्ययन गर्न विधि तथा न्याय मन्त्रालय र भारतको कानून आयोगले विशेष भूमिका खेलेको देखिन्छ। यसरी अध्ययन गरिएका कानूनहरूलाई प्रतिवेदनका रूपमा प्रकाशन गर्ने र सिफारिस गरी सदनमा पठाउने गरेको पाइन्छ। भारतको कानून आयोगले कानूनको खारेजीका लागि अध्ययन गरी प्रचलनमा नरहेका, प्रभावविहीन, असङ्गत कानून र कानूनी प्रावधानहरूलाई पहिचान गर्दै भारत सरकारलाई सिफारिस गर्ने गरेको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा, भारतको कानून आयोगले २४८ औं प्रतिवेदनमा ७२ वटा कानूनलाई खारेज गर्नु पर्ने भनी सिफारिस गरिएको देखिन्छ।²¹¹ साथै सोही सन्दर्भमा विधि तथा न्याय मन्त्रालयले २६ वटा कानूनलाई खारेज गर्न राज्यहरूको सहमतिमा भारतीय संसदमा पठाईएको देखिन्छ।

यसरी विभिन्न निकायहरूबाट भएको सिफारिसलाई सम्बोधन गर्ने अधिकार भारतीय संसदलाई हुने हुँदा त्यस्ता ऐनको खारेजी तथा परिमार्जनका लागि भारतीय संसदले खारेजी ऐन निर्माण गर्ने गरेको पाइन्छ। सन् २०१९ मा The Repealing and Amendment Act, 2019 बनाई ५७ वटा ऐनलाई खारेज गरेको पाइन्छ।²¹²

२.३.२ संयुक्त अधिराज्य

संयुक्त अधिराज्यको हकमा पनि भारतमा जस्तै कानून आयोगले अध्ययन अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्ने गरेको पाइन्छ। कानूनलाई कुनै अर्को कानूनले पुनर्स्थापित गर्ने वा विना कुनै पुनर्स्थापन ऐनको खारेजी हुने गरेको पाइन्छ। आंशिक वा पूर्ण रूपले कुनै ऐनको खारेजी गर्ने अधिकार वेलायतको संसदलाई हुन्छ।

सन् २०१५ मा वेलायतको कानून आयोगले आफ्नो २० औं प्रतिवेदन (Statute Law Repeals 20th Report) मा आफ्नो सिफारिसहरू समावेश गरी वेलायत सरकारलाई बुझाएको पाइन्छ। उक्त कानून खारेज प्रतिवेदनले २०० भन्दा बढी ऐन खारेज गर्न सिफारिस गरेको पाइन्छ। प्रतिवेदनसँगै रहेको खारेजी विधेयकले कृषि र चर्चदिखि व्यापार र उद्योग र करसम्मका विभिन्न विषयहरूलाई समेटेको छ। उक्त विधेयकले पुरानो कानून खारेज गर्ने क्रममा हाल सम्म पनि खारेज नगरिएको हेनरी-III का पालामा पारित गरिएको Statute of Marlborough, १२६७ लाई समेत खारेजी गर्न सिफारिस गरेको

²¹¹ The law commission of India, 248th Report.

²¹² The Gazette of India, Part II Section 1, August 1, 2019.

पाइन्छ। यसका साथै खारेजी गर्न सिफारिस गरिएको ऐनहरू मध्ये सबै भन्दा नयाँ ऐन Consumers, Estate Agents and Redress Act २००७ रहेको पाइन्छ।²¹³

वेलायतको संसदमा हाउस अफ कमन र हाउस अफ लर्डस गरी दुई सदन रहेका छन्। ऐनको खारेजी वेलायती संसदले खारेजी सम्बन्धी ऐन निर्माण गरी खारेज गरेको पाइन्छ। Statute law (Repeals) Act, 1969 खारेजी कानूनको एक उदाहरण हो।

२.३.३ नेपाल

नेपालमा ऐनलाई खारेज गर्न विभिन्न समयमा खारेजी ऐन बनेको पाइन्छ। सर्वप्रथम कानून खारेज गर्न खारेजीको आवश्यकताको अध्ययन गरिन्छ। यसरी विभिन्न आधारहरूलाई समावेश गरी खारेज हुनुपर्ने ऐनहरूको पहिचान गरिन्छ। यस्तो अध्ययन मुख्यतः कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय र नेपाल कानून आयोगले गर्दै आएको पाइन्छ। खारेज हुनु पर्ने ऐन पहिचान गर्दा संविधान सम्मत भए नभएको, कार्यान्वयन भए नभएको, ऐनको आवश्यकता र सान्दर्भिकता लगायतका आधारमा खारेजीको सिफारिस गरेको पाइन्छ।

विभिन्न विषयमा बनेका ऐन, नियम र कानूनहरू निश्चित समय र परिवेशलाई सम्बोधन गर्न निर्माण गरिएको हुन्छ। कुनै निश्चित समयमा प्रचलित विषयहरू समेटेर निर्माण गरिएका कानूनहरूले सम्पूर्ण पक्षहरूलाई एकनासले समेट्न र सम्बोधन गर्न सम्भव नहुँदा कतिपय कानूनहरूलाई समय सापेक्ष बनाउन संशोधन गर्नुका साथै, आवश्यकता र औचित्यका आधारमा खारेज गर्नु पर्दछ। यसरी ऐनको संशोधन र आवश्यकता र औचित्यका आधारमा खारेज गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी सम्बन्धित सरोकारवाला मन्त्रालयसँग समन्वय गरे पछि मात्र सिफारिस गरेको देखिन्छ।

ऐनको खारेजी नयाँ ऐनले पुरानो ऐनलाई पुनर्स्थापना गरी वा पुर्ण रूपले ऐन खारेज हुने गरी अभ्यास भएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ लाई बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ले खारेज गरी पुनर्स्थापना गरेको पाइन्छ।^{२१४}

²¹³ Law Commission of UK, Statute Law Repeals, 20th Report.

²¹⁴ बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, दफा १३४।

गणतन्त्र सुदृढीकरण तथा केही नेपाल कानूनलाई संशोधन गर्ने ऐन २०६६, केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको ऐन २०७२ द्वारा विभिन्न ऐनको संशोधन गर्नुका साथै विभिन्न ऐनका प्रावधानलाई खारेज गरेको पाईन्छ। त्यसै गरी, केही नेपाल कानूनहरूलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने ऐन, २०७४ मार्फत विभिन्न ऐनहरूलाई संशोधन साथै विभिन्न ऐनको प्रावधानहरू खारेज समेत गरिएको पाईन्छ।

नेपालको संविधान अनुकूल बनाउन केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ द्वारा १०४ वटा ऐनमा संशोधन गरेको पाईन्छ। साथै केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐनद्वारा ५४ वटा ऐनमा संशोधन भएको पाईन्छ।

परिच्छेद-३

खारेजीका प्रमुख आधार

३.१ संविधान सम्मत नभएका कानूनहरूको खारेजी

संविधान देशको सर्वोच्च कानूनको रूपमा रहने व्यवस्थाले देशमा संवैधानिक सर्वोच्चता रहेको जनाउँछ। नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) मा संविधानसँग बाझिएको कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर गर्न कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र त्यस अनुसार कुनै कानून बाझिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

यस अर्थमा संविधान सम्मत नभएका कानूनहरूलाई खारेजी गर्ने अधिकार न्यायपालिकामा रहेको पाईन्छ। यो आधार कानूनको खारेजीको लागि सबै भन्दा महत्वपूर्ण हुन जान्छ। तर, यसको सिमितता अन्तर्गत न्यायपालिकालाई ऐन खारेज गर्ने अधिकार भए तापनि यसले माग दावी विना स्वईच्छाले (Suo Moto) ऐनलाई खारेज गर्न सक्दैन जुन यस आधारबाट हुने खारेजीको सिमितता पनि भएको पाईन्छ।

संविधान सम्मत नभएका ऐनको खारेजी गर्ने वा संविधान सम्मत बनाउन त्यस्तो ऐनमा संशोधन गर्ने अभ्यासहरू रहेको पाईन्छ। उदाहरणका लागि नेपालको संविधान अनुकूल बनाउन केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ ले संविधान जारी भए पश्चात् केही ऐनहरूलाई संविधान अनुकूल बनाउन उक्त ऐनहरूमा संशोधन गरेको पाईन्छ।

३.२ प्रचलनमा नरहेका कानूनहरूको खारेजी

कानूनको निर्माण प्रक्रियामा संशोधन, परिमार्जन र खारेजी जस्ता विषयहरूको विशेष महत्व रहेको पाईन्छ। यस सन्दर्भमा, समय समयमा प्रचलित कानूनको सान्दर्भिकता वा वास्तविक उपयोगिताको पहिचान गर्न आवश्यक अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ। यसरी गरिने अध्ययनले जिवित कानूनहरू मध्येबाट कार्यान्वयन नभएका, असान्दर्भिक तथा उपयोगिता नभएका कानूनलाई पहिचान गर्नु पर्दछ। कानूनको कार्यान्वयन गर्दा लाभ भन्दा लागत बढी हुने अवस्था सृजना हुन नदिन निष्क्रिय रहेका, असान्दर्भिक तथा उपयोगिता नभएका भनी पहिचान गरिएका कानून खारेज गर्दा कानूनको कार्यान्वयनमा सहजिकरण हुने देखिन्छ। त्यसै गरी निष्कृत रहेका, कार्यान्वयन नभएका कानूनहरूलाई खारेज गर्दा सान्दर्भिक कानूनहरू मात्र प्रचलनमा रहने, अनावश्यक कानूनी दस्तावेजहरूको उचित व्यवस्थापन हुने र कानूनी प्रणालीलाई सरलिकृत गर्न मद्दत पुऱ्याउने हुन्छ।

कानूनको समयानुकूल खारेजी तथा परिमार्जनले राज्यको स्रोतसाधनलाई प्रासाङ्गिक, सान्दर्भिक र आवश्यक कानूनहरूको कार्यान्वयनमा केन्द्रित गर्न सम्भव हुन्छ। यसले अप्रचलित तथा अप्रासाङ्गिक कानूनले सृजना गर्ने अधिकार र दायित्वलाई शुन्य बनाउने र राज्यले उक्त कानूनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत, साधन अन्यत्र सदुपयोग गर्न सक्ने हुन्छ। त्यसै गरी, कुनै विशेष कार्यसम्पादन गर्न निर्माण गरिएका कानूनहरूको उद्देश्य प्राप्ति भएको अवस्थामा त्यस्ता कानून बमोजिम भएका कार्यहरूलाई बचाउ गरी कानूनलाई खारेज गर्न सकिन्छ।

३.३ नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानसँग बाझिएका ऐन खारेजी

नेपाल सन्धि ऐन, २०४९ को दफा ९ को उपदफा (१) मा व्यवस्थापिका-संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुने र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था रहेको छ।

यस सन्दर्भमा नेपालले कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित सन्धि अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन गरेको खण्डमा प्रचलित कानूनका व्यवस्था त्यस्तो सन्धिसँग

बाझिएको हदसम्म सन्धिको प्रयोजनका लागि सन्धिका प्रावधान लागु हुने यस व्यवस्थालाई कानूनको खारेजीको एक महत्वपूर्ण आधारका रूपमा लिन सकिन्छ।

सन्धि अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन गर्दा राज्यलाई बाध्यकारी हुने र कुनै प्रकारको दायित्व सृजना हुने अवस्था रहने सम्भावना हुन्छ। यसै गरी, कुनै विषय सँग सम्बन्धित सन्धिको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले नयाँ ऐन निर्माण गरेर सन्धिका प्रावधान लागू गर्ने अभ्यास समेत रहेको पाईन्छ। उदाहरणका लागि नेपालले बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९ लाई २०४७ भाद्र २९ मा अनुमोदन गरेको र सो महासन्धिको कार्यान्वयन गर्न बाल अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०४८ निर्माण भएको पाईन्छ।

३.४ नेपाल सरकारको नयाँ नीति तथा कार्यक्रमले गर्ने खारेजी:

नेपाल सरकारका नीति तथा कार्यक्रमले त्यस क्षेत्रको व्यवस्थापन, सञ्चालन तथा नियमन गर्ने प्रचलित कानूनी व्यवस्थालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। सरकारले त्यस्तो विषयसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रम स्वीकार गरेपछि सो नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनको लागि नयाँ कानून निर्माण गर्ने, प्रचलनमा रहेका कानूनलाई परिमार्जन गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार कानूनलाई आंशिक वा पुर्ण रूपले खारेज गर्ने जस्ता अभ्यास भएको पाईन्छ। नेपालमा पनि नयाँ नीति जारी भएपछि सो नीतिसँग बाझिएका ऐनहरु खारेज गर्ने प्रचलन रही आएको छ।

३.५ कार्यान्वयन नभएका वा हुने सम्भावना नभएका ऐनको खारेजी

कानूनको आवश्यकतालाई विशेष ध्यानमा राखेर कानून निर्माण गर्ने गरिन्छ। ऐनको निर्माण पश्चात यसको कार्यान्वयनका लागि भौतिक संरचना, नियमावली, कार्यविधिको निर्माण लगायतका विषयले ऐनको कार्यान्वयनलाई प्रत्यक्ष असर गर्दछ। ऐनको कार्यान्वयन गर्न कुन उद्देश्यले ऐनको निर्माण भएको हो, कुन आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न ऐनको निर्माण भएको हो, कस्तो परिस्थितिमा ऐनको कार्यान्वयन सम्भव हुने नहुने लगायतका विषयहरुको अध्ययन महत्वपूर्ण हुन्छ। यी विषयहरुको अध्ययनले कार्यान्वयन नभएका वा हुने सम्भावना नभएका ऐनहरुको पहिचान गरी कुनै नयाँ विधेयक वा सम्बन्धित ऐनको संशोधन माफत खारेज गर्न सकिन्छ।

परिच्छेद-४

खारेज गर्नु पर्ने कानून र विश्लेषण

४.१ खारेज हुनुपर्ने ऐनको सूची र कारणहरू:

खारेज हुनुपर्ने कानूनहरूलाई प्रचलनमा नरहेका, कार्यान्वयन हुन नसकेका, ऐनका विषय अन्य कुनै कानूनले समेटेर निस्कृय रहेका र कुनै विशेष प्रयोजनका लागि बनेको र सो उद्देश्य प्राप्त भईसकेका ऐनहरू विभाजन गरी खण्डगत रूपमा अध्ययन गरी निम्न लिखित तालिकाहरूमा समावेश गरिएको छ :-

४.१.१ खण्ड १

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१.	महाअभियोग (कार्यविधि नियमित गर्ने) ऐन, २०५९	नेपालको संविधानको धारा १०१ को प्रावधानसँग बाझिएको। राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति र राष्ट्रिय सभाको परिकल्पना नभएको।	दफा ४ को जाँचबुझ समिति को प्रावधान संविधान सम्मत नरहेको हुँदा दफा ७ को जाँचबुझ समितिको अधिकार समेत संविधान सम्मत नहुने अवस्था रहेकोले यस ऐनलाई संविधानको अनुकूल बनाउन परिमार्जन वा नयाँ ऐनद्वारा प्रतिस्थापन गर्न उपयुक्त देखिएको।
२	गरीबी निवारण कोष ऐन, २०६३	कोषका कार्यक्रमलाई भूमि व्यवस्था, गरीबी निवारण तथा सहकारी मन्त्रालयले अघि बढाउने निर्णय भएको र यस ऐनको औचित्य समाप्त भएको।	गरीबी निवारण कोष विघटन गर्ने नेपाल सरकारको निर्णय भएको।

४.१.२ खण्ड २

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१.	न्यायिक कोष ऐन, २०४३		फिर्ता गर्नु पर्ने अदालती शुल्क, दण्ड जरिवाना, धरौटी वा जमानतको रकम फिर्ता गर्ने काम छिटो छरितो गराउन, अदालत-भवन र न्यायाधीश तथा अदालतमा कार्यरत अन्य कर्मचारीहरूको आवास-भवन बनाउन, त्यस्ता भवनहरूको विस्तार मर्मत र स्याहार-सम्भार गर्न तथा न्याय सम्बन्धी अरु आवश्यक कार्यहरू गर्न समेत आवर्ती कोषको रूपमा एक न्यायिक कोषको स्थापना गर्न आवश्यक भएको भनिएता पनि हालसम्म यो ऐनको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। यो ऐन अक्षरमा मात्र सिमित भई लागू हुन नसकेकोले खारेज गर्न उपयुक्त देखिने ।

४.१.३ खण्ड ३

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ३ संघीय संसद, राजनीतिक दल तथा निर्वाचनसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो ।

४.१.४ खण्ड ४

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१.	अचल सम्पत्ती		अचल सम्पत्ती अधिग्रहण ऐनमा सार्वजनिक

	अधिग्रहण ऐन, २०१३		कामको निमित्त कुनै अचल सम्पत्तिको आवश्यकता परेमा त्यस्तो सम्पत्ती अधिग्रहण गर्ने व्यवस्था छ । जग्गा प्राप्ति ऐन नेपाल सरकारले कुनै सार्वजनिक कामको निमित्त कुनै जग्गा आवश्यक परेमा सत्र जग्गा प्राप्त गर्न सक्छ । यी दुबै ऐनमा रहेको व्यवस्थालाई एउटै ऐनमा संशोधन तथा एकीकरण गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक कामको लागि नेपाल सरकारले जग्गा प्राप्त गर्ने अधिकारको अधिनमा रही एउटै ऐनबाट गर्नु मिलने ।
२.	जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४		नेपालको आयोजनाहरूमा चन्दा उठाएर निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता नदेखिएको र अन्य सहयोगको लागि उठाउने चन्दालाई व्यवस्थित र नियमन गर्न बनेको कानूनको प्रयोग भएको छैन ।
३.	चन्दा ऐन, २०३०		यो ऐन कार्यान्वयनमा आइसकेपश्चात राज्यको माल अड्डाहरू नेपाल सरकारमा परिणत भइसकेको हुँदा अहिले यो ऐन लागु भएको छैन ।
४.	राज्य रजौटा उन्मुलन ऐन, २०१७	प्रचलनमा नरहेको ।	यो ऐन अनुसार वर्गीकरण भएका लिखतमा वर्ग जनाएर राखे प्रचलनमा नभएको र कार्यालयहरू सबै आधुनिक सूचना प्रविधि प्रयोग गर्ने हुँदा यो ऐन कार्यान्वयनमा नभएको देखिन्छ ।
५.	लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९	कार्यान्वयनमा नरहेको ।	यो ऐनको उद्देश्य सर्वसाधारण जनताको सुविधा कायम राख्न दैनिक उपभोगमा चाहिने खाद्यान्न, मालसामानको नियन्त्रण गर्ने हो र यो उद्देश्य सहित अन्य उपभोक्ता अधिकारको हक संरक्षण तथा सम्बर्धन उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ ले गरेको छ ।
६.	आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७	ऐनका विषय अन्य कुनै कानूनमा राम्रो सँग समेटिएको	

		।	
७.	आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२	ऐनका विषय अन्य कुनै	सार्वजनिक सुरक्षा ऐन नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने उद्देश्य रहेको, आवश्यक
८.	सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६	कानूनमा राम्रो संग समेटिएको ।	वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ सार्वजनिक स्थलमा नेपाल सरकारले बनाएको वा जडान गरेको वस्तुको संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेको छ। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को भाग-२ को फौजदारी कसूरहरूको परिच्छेद- १ राज्य विरुद्धको कसूर र परिच्छेद- २ को सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसूरमा यो विषयहरू समेटिएको देखिन्छ।

४.१.५ खण्ड ५

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ५ सुरक्षा प्रशासनसंग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो ।

४.१.६ खण्ड ६(क)

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ६(क) नेपालको राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसंग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू प्रचलनमा नै रहेको र खारेजीको अन्य कारण समेत नभेटिएको ।

४.१.७ खण्ड ६(ख)

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ६(ख) नेपालको राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू प्रचलनमा नै रहेको र खारेजीको अन्य कारण समेत नभेटिएको ।

४.१.८ खण्ड ७(क)

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१.	नेपाली मुद्राको चलन चल्ती बढाउने ऐन, २०१४	प्रचलनमा नरहेको ।	एकै मुद्राको आधारमा देशको आर्थिक व्यवस्थालाई सुदृढ र सन्तुलित पार्नको निमित्त नेपालभर मुलुकमा नेपाली मुद्राको चलन चल्ती बढाउन आवश्यक भएकोले यो ऐनको निर्माण गरिएको थियो।वर्तमान परिपेक्षमा देशमा एकै मुद्राको चलन चल्ती छ। दोहोरो मुद्राको चलन चल्ती सम्बन्धी कुनै पनि समस्या छैन। यसका साथै नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ ले मौद्रिक नीति, वित्तीय नीति, मौद्रिक एकाई, मुद्रा निष्कासन लगायतका विषय समेटेको हुँदा वर्तमान समयमा यो ऐनको औचित्यता नरहेको देखिएको ।

४.१.९ खण्ड ७(ख)

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ७(ख) मुद्रा, बैङ्किङ्ग, बिमा, वित्तिय संस्था तथा धितोपत्रसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो ।

४.१.१० खण्ड ८

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ८ उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्तिसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो ।

४.१.११ खण्ड ९

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ९ पर्यटन, श्रम तथा यातायातसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो ।

४.१.१२ खण्ड १०

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड १० सञ्चार तथा विज्ञान र प्रविधिसँग समबन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो।

४.१.१३ खण्ड ११

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड ११ योजना, विकास तथा निर्माणसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो।

४.१.१४ खण्ड १२

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१	बिर्तावालले बिर्तामा रहम (भट्टी चर्सा आदि) लगाई लिन खान नपाउने ऐन, २०१५	यो ऐन प्रचलनमा रहे नरहेकोसम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	यो ऐनहरूको प्रशासन गर्ने मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ।
२.	बिर्ता उन्मुलन ऐन, २०१६	यो ऐन प्रचलनमा रहे नरहेको सम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	यो ऐनहरूको प्रशासन गर्ने मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ।
३.	उखडा सम्बन्धी	यो ऐन प्रचलनमा	यो ऐनहरूको प्रशासन गर्ने

	ऐन, २०२१	रहे नरहेको सम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ ।
४.	राप्तीदून विकास क्षेत्रको जमीनको (बिक्री वितरण) व्यवस्था ऐन, २०२४	यो ऐन प्रचलनमा रहे नरहेको सम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	यो ऐनहरुको प्रशासन गर्ने मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ ।
५.	झोरा क्षेत्रको जग्गा सम्बन्धी ऐन, २०२८	यो ऐन प्रचलनमा रहे नरहेको सम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	यो ऐनहरुको प्रशासन गर्ने मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ ।
६.	खर्क जग्गा राष्ट्रियकरण ऐन, २०३१	यो ऐन प्रचलनमा रहे नरहेको सम्बद्ध मन्त्रालयसँग छलफल गनु पर्ने	यो ऐनहरुको प्रशासन गर्ने मन्त्रालय भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयसँग छलफल गरी निश्कर्षमा पुगनु पर्ने देखिन्छ ।

४.१.१५ खण्ड १३

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड १३ वन, वातावरण तथा जलस्रोतसँग सम्बन्धित रहेको यस खण्डका ऐनहरु प्रचलनमा नै रहेको र खारेजीको अन्य कारण समेत नभेटिएको ।

४.१.१६ खण्ड १४

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड १४ परराष्ट्र, शिक्षा तथा खेलकुदसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो।

४.१.१७ खण्ड १५

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
१.	बिफर नियन्त्रण ऐन, २०२०		खण्ड १५ स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो।

४.१.१८ खण्ड १६

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड १६ महिला, बालबालिका, समाज कल्याण तथा संस्कृतिसँग सम्बन्धित ऐनहरू रहेको यस खण्डका ऐनहरू समसामयिक तथा आवश्यक रहेकोले खारेज गर्न नपर्ने देखियो।

४.१.१९ खण्ड १७

क्र.स	ऐनको नाम	खारेजीको आधार	कैफियत
			खण्ड १७ स्थानीय विकाससँग सम्बन्धित भएको र ऐन खारेज गर्नुपर्ने कुनै आधार नभेटिएको।

परिच्छेद-५

निष्कर्ष तथा सिफारिस

उपर्युक्त अध्ययनबाट कानूनको खारेजी भन्नाले कानूनको वैधताको अन्त्य हुनु र कानूनको प्रभाव समाप्त हुनु हो। विधायिकालाई ऐनको निर्माण गर्ने अधिकार हुनुका साथै ऐनलाई खारेज गर्ने अधिकार समेत हुन्छ जुन प्रत्यायोजन गर्न सकिँदैन। ऐनलाई परिमार्जन र खारेजी ऐन तथा ऐनका व्यवस्थालाई प्रतिस्थापन गर्न, हटाउन वा थप गर्न प्रयोग हुने गर्दछ। ऐनको खारेजीको मुख्य उद्देश्य समय समयमा सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थामा आएका परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न विद्यमान कानूनमा आवश्यक परिमार्जन गर्नु हो। खारेजी ऐनले ऐनमा भएका अप्रचलित र अनावश्यक कुरालाई खारेज गरी नविनतम् एवम् उचित कानूनी व्यवस्थालाई प्रचलनमा ल्याउनको लागि गरिने संशोधन समेत हो।

नेपाल ऐन सङ्ग्रहबाट गरिएको ऐनहरूको अध्ययनले अधिकांश ऐनहरू कार्यान्वयनमा नै रहेको पाइएको छ। केही ऐनहरू भने कार्यान्वयनमा नरहेका र जे उद्देश्यका लागि निर्माण भएका हुन सो उद्देश्य समेत पूरा गरिसकेका छन्। कतिपय ऐनमा रहेका विषयहरूलाई समयानुकूल बनाउँदै नयाँ कानूनमा समेटिएको पाइएको छ। त्यसैगरी केही ऐनहरूलाई परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्न सकिने पाइएको भए तापनि अध्ययनमा त्यस्ता कानूनलाई समेटिएको छैन। प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्षबाट प्रायशः ऐनहरू पुर्ण रूपले खारेज गर्ने र कुनै ऐनलाई समयानुकूल बनाउँदा ऐन कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिने देखिएको छ।

ऐन खारेजी अध्ययनलाई खण्डगत रूपले अध्ययन गर्दा देहायका खण्डबाट देहायका सङ्ख्यामा ऐनहरूलाई खारेज गर्न सकिने भनी पहिचान गरिएको छ:-

क्र.स	खण्ड	विषय	खारेज गर्नु पर्ने ऐनको संख्या
१.	१	संवैधानिक निकाय तथा सुशासनसँग सम्बन्धित	१
२.	२	अदालत तथा न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित	२
३.	४	आन्तरिक प्रशासनसँग सम्बन्धित	८
४.	७(क)	मुद्रा बैङ्किग, बीमा, वित्तीय संस्था तथा धितोपत्रसँग सम्बन्धित	१
५.	१२	खाद्य, कृषि, सहकारी तथा भूमि प्रशासनसँग सम्बन्धित	६
६.	१५	स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित	१
		जम्मा	१९

पहिचान भएका ऐन मध्ये माथि रहेको तालिकाको पाँच नं मा रहेको नेपाल ऐन सङ्ग्रह खण्ड १२ मा रहेका ऐनहरू भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयलाई मिति २०७८।०९।२० मा पत्राचार भई उक्त मन्त्रालय सँग सम्बन्धित ऐनहरू खारेज गर्न उपयुक्त हुने वा नहुने भनी पत्राचार गरिएको थियो। सो सन्दर्भमा उक्त मन्त्रालयबाट मिति २०७९।०२।२७ को नेपाल सरकार (सचिवस्तर) बाट भएको निर्णय बमोजिम भूमिसँग सम्बन्धित ऐनहरूलाई समावेश गरी एकीकृत भूमि सम्बन्धित ऐन जारी गर्न गृहकार्य भैरहेकोले तत्कालको लागि खारेजीको प्रकृया अगाडि नबढाई दिनु हुन भनी लेखी आएको छ। सो कारण खण्ड १२ मा रहेका देहाय बमोहिमका ऐनहरूलाई हालको लागि खारेज गर्नुपर्ने भनि सिफारिस गर्न उपयुक्त देखिँदैन:-

१. बिर्तावालले बिर्तामा रहम (भट्टी चर्सा आदि) लगाई लिन खान नपाउने ऐन, २०१५
२. बिर्ता उन्मुलन ऐन, २०१६
३. उखडा सम्बन्धी ऐन, २०२१
४. राप्तीदून विकास क्षेत्रको जमीनको (बिक्री वितरण) व्यवस्था ऐन, २०२४
५. झोरा क्षेत्रको जग्गा सम्बन्धी ऐन, २०२८
६. खर्क जग्गा राष्ट्रियकरण ऐन, २०३१

माथि उल्लिखित भूमि प्रशासनसँग सम्बन्धित छ बटा ऐन बाहेक अन्य खारेजीका लागि पहिचान गरिएका ऐनहरूको नाम देहाय बमोजिमको छः-

१. महाअभियोग (कार्यविधि नियमित गर्ने) ऐन, २०५९
२. गरिवी निवारण कोष ऐन, २०६३
३. न्यायिक कोष ऐन, २०४३
४. अचल सम्पत्ती अधिग्रहण ऐन, २०१३
५. जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४
६. चन्दा ऐन, २०३०
७. राज्य रजौटा उन्मुलन ऐन, २०१७
८. लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९
९. आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७
१०. आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२
११. सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६
१२. नेपाली मुद्राको चलन चल्ती बढाउने ऐन, २०१४
१३. बिफर नियन्त्रण ऐन, २०२०

यसको साथै अचल सम्पत्ती अधिग्रहण ऐन, २०१३ तथा जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ ऐनमा रहेका समान विषयलाई एउटै ऐनमा समावेश गरी ऐनलाई एकीकरण गर्न सकिन्छ। सार्वजनिक कार्यको लागि नेपाल सरकारले जग्गा प्राप्त गर्ने अधिकारको अधिनमा रही एउटै ऐनबाट उक्त कार्य गर्दा जग्गा अधिग्रहणको कार्यलाई प्रभावकारी एवं सहज बनाउन सकिन्छ।

अध्ययन गरिएका ऐनहरूमा केही ऐनहरूलाई प्रतिस्थापन गर्ने विधेयकबाट संशोधन, परिमार्जन तथा सुधार गर्नु पर्ने र केही ऐनहरू अनावश्यक देखिएकाले खारेज गर्नुपर्ने देखिएको छ। यस अध्ययनका सन्दर्भमा कार्यदलले देहाय बमोजिमको सुझाव प्रस्तुत गरेको छ :-

- मौजुदा ऐनमा संशोधन आवश्यक पर्ने विषयमा त्यस्तो संशोधन मस्यौदा तर्जुमाका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सुझाव दिने ।

- मौजुदा ऐनलाई प्रतिस्थापन गर्न नयाँ विधेयक मस्यौदा तर्जुमा गर्नु पर्ने देखिएका विषयमा सम्बन्धित मन्त्रालयलाई सुझाव दिने ।
- हाल खारेज गर्न उपयुक्त देखिएका ऐनहरूको सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्रालयले सरोकारवाला निकायको सुझाव लिएर खारेजी प्रक्रियामा जान सुझाव दिने ।

सन्दर्भ सामग्री

संविधान

- नेपालको संविधान

ऐनहरू

- आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२
- अचल सम्पत्ती अधिग्रहण ऐन, २०१३
- नेपाली मुद्राको चलन चल्ती बढाउने ऐन, २०१४
- बिर्तावालले बिर्तामा रहम (भट्टी चर्सा आदि) लगाई लिन खान नपाउने ऐन, २०१५
- बिर्ता उन्मुलन ऐन, २०१६
- आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७
- राज्य रजौटा उन्मुलन ऐन, २०१७
- बिफर नियन्त्रण ऐन, २०२०
- उखडा सम्बन्धी ऐन, २०२१
- रासीदून विकास क्षेत्रको जमीनको (बिक्री वितरण) व्यवस्था ऐन, २०२४
- झोरा क्षेत्रको जग्गा सम्बन्धी ऐन, २०२८
- चन्दा ऐन, २०३०
- खर्क जग्गा राष्ट्रियकरण ऐन, २०३१
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४
- लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९
- न्यायिक कोष ऐन, २०४३
- सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६
- महाअभियोग (कार्यविधि नियमित गर्ने) ऐन, २०५९
- गरिवी निवारण कोष ऐन, २०६३
- बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३

प्रकाशन

- कानून तर्जुमा दिग्दर्शन, नेपाल कानून आयोग।

प्रतिवेदन

- Scottish Law Commission, 20th Report.
- The law commission of India, 248th Report.
- The Gazette of India, Part II Section 1, August 1, 2019.
- Law Commission of UK, Statute Law Repeals, 20th Report.

अनलाइन सामग्री

- R.F. Devlin, "The Charter and Anglophone Legal Theory" (1997) 4 Rev. Const. Stud. 19
- THE FREE ENCLYCLOPEDIA, *Repeal*, <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Repeal> Accessed on February 18, 2022.
- IPLEADERS, *Important pointers you must know about Effects of Repealing Statutes*, <https://blog.ipleaders.in/effects-of-repealing-statutes/#:~:text=As%20per%20Halsbury's%20Laws%20of,or%20obliterates%20an%20existing%20statute>. Accessed on February, 20, 2022.
- ENGAGE WIKI, *Reasons for change in the law*, <http://wiki.engageeducation.org.au/legal-studies/unit-3/area-of-study-1-parliament-and-the-citizen/reasons->

(ख) विकास निर्माणमा कानूनले पारेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१.१ विषय प्रवेश (Background)

विकास एक बहुआयामिक प्रक्रिया हो। सामान्य अर्थमा विकास भन्नाले प्रगति र उन्नतिको अवस्थालाई जनाउँछ। शाब्दिक रूपमा विकास भन्नाले साविकको अवस्थाबाट माथिल्लो अवस्था तर्फ भन्ने बुझिन्छ। विकास शब्दको अर्थ र परिभाषा सन्दर्भ र अवस्था अनुसार समेत फरक पर्दछ। जस्तो सार्वजनिक अर्थशास्त्रमा विकास भन्नाले कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तथा प्रतिव्यक्ति आयमा हुने बृद्धि भन्ने बुझिन्छ भने समाजशास्त्रमा विकास भन्नाले सामाजिकस्तरमा आउने सुधार हो। वास्तवमा विकास एक बहुआयामिक प्रक्रिया हो, जसले अपेक्षित परिवर्तनलाई संकेत गर्दछ।

योजनाबद्ध विकासको सुरुवात तत्कालीन सोभियत संघले सन् १९२८ बाट सुरु गरेको हो।^१ सोभियत संघले अविकसित कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रलाई आधुनिक समाजवादी औद्योगिक मुलुकमा परिणत गर्न पञ्चवर्षीय योजनाको सुरु गरेको हो।^२ यसको कारणले सन् १९३० मा आएको आर्थिक मन्दीले समेत सोभियत संघमा कम प्रभाव पार्यो। त्यसकारण दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात तेस्रो विश्वका राष्ट्रहरूले समेत आफ्नो देशको अर्थतन्त्रको सुधारका लागि योजनाबद्ध विकासलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ। नेपालले पनि राणा शासनको अन्त्य भएको करिब पाँच वर्षपछि वि.सं. २०१३ सालबाट योजनाबद्ध विकासको सुरु गरेकोमा हाल पन्ध्रौँ योजनाको कार्यान्वयन गरिरहेको छ।

वि.सं. २००० को दशक भन्दा अगाडिसम्म विकास आर्थिक विषय वस्तुसँग बढी सम्बन्धित थियो जुन प्रतिव्यक्ति आय, कूल राष्ट्रिय उत्पादन, आर्थिक वृद्धिले सामाजिक उपादेयतामा पुऱ्याएको योगदानसँग सम्बन्धित रहन्थ्यो तर २०२० को दशकको प्रारम्भसँगै विगतको यो अवधारणामा व्यापक परिवर्तन भयो। सो

^१ उदय राना मगर, सार्वजनिक व्यवस्थापन (5th ed., Pairavi Prakashan, Kathmandu 2077)

^२ Ibid.

परिवर्तित अवधारणा अनुसार विकास भनेको अर्थतन्त्रको विकास मात्र नभई प्रशासनिक र संवैधानिक कानूनद्वारा स्रोतसाधनको परिचालन वा सदुपयोग गरी रोजगारी, आय र उपभोगको वृद्धि गरी शिक्षा, स्वास्थ्यको अवस्थामा सुधार ल्याई गरिबी निवारण गर्न सक्नु नै विकास हो।

विगतमा विकासमा कानूनको शासनको पुरानो नीति अवधारणाले सुरक्षा र सम्पत्तिको अधिकारमा मात्र जोड दिएको थियो। तर हाल कानून विकासको आधार भएकोले कानूनले विकासका लागि उपयुक्त वातावरण तयार पार्दछ। कानून र विकासमा अन्तरद्वन्द्व भएमा कानून प्रतिकूल रहेको अवस्थामा बाहेक अदालत समेत विकासको पक्षमा उभिने गरेको पाइन्छ। विकासमा कानून निर्माण सँग-सँगै व्यवहारिक पक्षलाई समेत प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ। कानून कुनै पनि मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक विकासको आधार हो। परम्परागत मान्यतामा कानूनलाई विकास र समृद्धिको आधारको रूपमा नलिए पनि पछिल्लो समय कानूनलाई विकास र समृद्धिको एउटा मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ।

नेपालको संविधानले पनि विकासलाई संस्थागत प्रबन्ध गरेकाले सबै तहको सरकारहरूले स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गरी विकासका कार्यहरूलाई अगाडी बढाउने तर्फ जोड दिएका छन्। विकासको अधिकार संवैधानिक अधिकार हो। विकासको धेरै आयामहरू नेपालको संविधानले अंगिकार गरेको छ। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामै स्पष्टरूपमा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्न शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने उल्लेख भएको छ। मौलिक हक र कर्तव्यमा मानव अधिकार र विकाससम्बन्धी हकहरू जस्तै: सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, न्यायसम्बन्धी हक, छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, सम्पत्तिको हक, स्वच्छ वातावरणको हक, शिक्षासम्बन्धी हक, रोजगारीको हक, श्रमको हक, आवाससम्बन्धी हक, सामाजिक न्यायको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक जस्ता महत्त्वपूर्ण हकहरूको सुनिश्चितताले नेपाल विकासका लागि गम्भीर भएको पाइन्छ। राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तर्गत राज्यका नीतिहरूमा अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीति, विकास सम्बन्धी नीति, प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्धन र

उपयोगसम्बन्धी नीति र नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिमा विकास निर्माणलाई जोड दिएको छ। वर्तमान संविधान समेत विकासमैत्री रहेकोले राज्यले विकासका लागि बाधक बन्ने कानूनलाई संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

विकास र आर्थिक समृद्धिको विषयमा कानून, प्रशासन र न्यायपालिका पनि संवेदनशील बन्नपर्दछ। कानूनको शासनले व्यापक आर्थिक वृद्धि, सामाजिक न्याय र सुरक्षा अभिवृद्धि गर्ने, सार्वजनिक तथा निजी जवाफदेहितासँग जोडिने र सरकारद्वारा सेवा-सुविधाको उचित बाँडफाँडमा वृद्धि गर्ने काम गर्छ। विकास अत्यन्त मूल्यवान र सम्भवतः निकै प्रभावकारी अवधारणा हो। यो एउटा सकारात्मक संरचनागत परिवर्तित स्वरूप हो। साथै परिवर्तन र निरन्तर चलिरहने नयाँ अवस्थाको स्थापना र सुरुवात हो। अतः मानव समुदायको जीवन पद्धतिको स्वनिर्भर सकारात्मक र स्वपरिचालित अवस्था नै विकास हो, जस्मा मानवीय र सामाजिक पक्ष पूर्ण रूपमा समेटिएको हुन्छ। विश्वमा भएको अत्याधुनिक विकास र वर्तमानमा नेपाल सरकारले लिएको विकास नीतिप्रति तीनै तहका सरकार, विधायिका र न्यायिक निकायहरू स्पष्ट र दृढ हुन जरूरी छ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य (Need and Justification of the Study)

विकास निर्माण सम्बन्धी कानूनको अध्ययनको आवश्यकता पर्नुको कारण देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

नेपालको संविधानको निर्देशक सिद्धान्तहरूमा उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तिव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दीगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। राज्यका नीतिहरू मध्ये विकास सम्बन्धी नीतिमा क्षेत्रीय सन्तुलन सहितको समावेशी आर्थिक विकासका लागि क्षेत्रीय विकासको योजना अन्तर्गत दिगो सामाजिक आर्थिक विकासको रणनीति र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी समन्वयात्मक तवरले कार्यान्वयन गर्ने, विकासका दृष्टिले पछाडी परेका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै सन्तुलित, वातावरण अनुकूल, गुणस्तरीय तथा दिगो रूपमा भौतिक पूर्वाधारको

विकास गर्ने कुरा उल्लेख छ। अतः राज्यको उल्लिखित मूल नीतिको कार्यान्वयनमा कानूनले के कस्तो प्रभाव परेको छ भनी पहिचान गर्न जरूरी छ। कतिपय आयोजनामा कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफूले tender नपाएको कारणले मात्र अदालतमा गई आदेश भई कार्यान्वयनमा रोक लागेको अवस्था र अख्तियारबाट समेत फाइल मगाई राख्ने चलन भएकोले आयोजनाको कार्य अगाडी बढ्न रोक लाग्छ।

विकास निर्माण सम्बन्धी कानूनको एकीकृत अभिलेख नभएको अवस्थामा यस अध्ययनले आधिकारीक सूचना संकलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछ। साथै, हालसम्म के-कस्तो प्रकृतिको विकास सम्बन्धी कानून तर्जुमा भए, यसरी तर्जुमा गरिएको विकास सम्बन्धी ऐनको वैधता लगायत विकास निर्माणमा पारेको असर र प्रभावका विषयलाई समेत अध्ययनमा समावेश गरिएको छ जसले, सूचना सम्मिलित विश्लेषण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the Study)

जुनसुकै विकास आयोजना सुरु गर्दा एउटा निकायबाट अनुमति लिएपछि सो कार्य गर्न अर्को निकायमा गएर ठोक्किँदा जुन विकास आयोजना सञ्चालन गर्ने हो सो सम्बन्धी कानूनले समस्या सृजना गर्दा कामको अवधि लामो हुन जान्छ। विकास सम्बन्धी कार्यहरू समयमा सम्पन्न हुँदैनन्। विकास आयोजनाको कार्य अगाडी बढ्नु पाँउदैन, लगानी बढ्दैन जान्छ। यस प्रकारका समस्या विकास निर्माणका आयोजनामा भइरहेको हुनाले नमूनाको रूपमा जलविद्युत विकाससँग सम्बन्धित कानूनको अध्ययन गरी त्यस्तो विकाससँग सम्बन्धित कानूनले विकास निर्माणमा पारेको असर र प्रभाव सम्बन्धमा आवश्यक सुझाव दिने यस अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ।

१.४ अनुसन्धान विधि (Research Methodology)

प्रस्तुत अध्ययनमा सैद्धान्तिक विधिको प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनको आधारका रूपमा विभिन्न स्रोत समग्रीबाट विकास सम्बन्धी कानूनहरूको सैद्धान्तिक अध्ययन गरिएको छ। सैद्धान्तिक विधि अपनाई संकलन गरिएको सूचनालाई विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ।

१.५ अध्ययनको सीमा (Limitation of the Study)

यस अध्ययनमा विकाससँग सम्बन्धित कानूनले पारेको असर र प्रभावबारे अध्ययन गरिएको छ। विकाससँग सम्बन्धित कानूनहरू सडक, सिँचाई, जलविद्युत, विमानस्थल, रेल, खानेपानी, वन तथा पर्यटन लगायतका क्षेत्रसँग सम्बन्धित भए पनि अध्ययनको प्रकृति, अवधि, स्रोत तथा जनशक्ति समेतलाई मध्यनजर गरी नमूनाको रूपमा जलविद्युत विकास सम्बन्धी क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानून र त्यसले जलविद्युत विकासको क्षेत्रमा पारेको प्रभावमामात्र सीमित रहेर यो अध्ययन गरिएको छ।

१.६ अध्ययनको स्वरूप (Structure of the Study)

प्रस्तुत अध्ययनलाई आठ परिच्छेदमा विभक्त गरिएको छ। परिच्छेद एकमा अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, सूचना संकलन र अनुसन्धान विधि लगायतका प्रारम्भिक विषयलाई समावेश गरिएको छ। परिच्छेद दुईमा विकासको परिचय, विकास आयोजनामा संलग्न हुने कार्यालयहरूको भूमिकाको विश्लेषण आदि सैद्धान्तिक विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। परिच्छेद तीनमा यस विषयमा अन्य मुलुकहरूमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरू उल्लेख गरिएको छ। परिच्छेद चारमा नेपालका विकाससँग सम्बन्धित कानूनहरू उल्लेख गरिएको छ। परिच्छेद पाँचमा विकास निर्माणमा क्षतिपूर्ति निर्धारण सम्बन्धी विषयको सन्दर्भलाई समावेश गरिएको छ। परिच्छेद छमा नेपालको जलविद्युत विकास आयोजना निर्माण गर्दा लागू हुने कानून र प्रकृयाबारे विश्लेषण गरिएको छ। परिच्छेद सातमा विकास निर्माणमा आइपर्ने समस्याको अध्ययनको खोजलाई समावेश गरी उल्लिखित विकास निर्माण सम्बन्धी कानूनले पारेको असर र प्रभाव उल्लेख गरिएको छ। परिच्छेद आठमा विकास सम्बन्धी कानूनको औचित्यता तथा आवश्यकताको विश्लेषण गरी सुधार गर्नुपर्ने पक्ष, सुझाव र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

१.७ अध्ययन कार्यदलको गठन र कार्यदिश (Formation and mandate of the committee):

नेपाल कानून आयोगको आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक कार्यक्रममा आयोगले विभिन्न कानूनको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने वा गराउने सम्बन्धमा बजेट विनियोजन भएको छ। सोही शिर्षकमा रहेर आयोगले आवश्यक ठानेको कुनै विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी Research Paper तयार गर्ने सम्बन्धमा मिति २०७८/०४/२० को सचिवस्तरीय निर्णय अनुसार विकास निर्माणमा कानूनले पारेको असर, प्रभाव र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र सम्बन्धमा अध्ययन गरी आयोग समक्ष सुझाव पेश गर्ने कार्यका लागि देहाय बमोजिमको अध्ययन कार्यदल गठन भएको छः-

कार्यदल-

- (च) सचिव, नेपाल कानून -संयोजक
(छ) सह-सचिव, (प्रशासन हेर्ने), नेपाल कानून -सदस्य
(ज) उप-सचिव, (प्रशासन हेर्ने), नेपाल कानून -सदस्य
(झ) प्रतिनिधि, (उपसचिव स्तरको), भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात -सदस्य
(ञ) शाखा अधिकृत, नेपाल कानून आयोग -सदस्य-सचिव

अध्ययन कार्यदलको काम, कर्तव्य, अधिकार तथा कार्यविधि देहाय बमोजिम रहेको छः-

१. विकास निर्माणमा कानूनले पारेको असर, प्रभाव र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र सम्बन्धी अध्ययन गरी सोको अवस्था र सुझाव आयोग समक्ष पेश गर्ने,
२. अध्ययन गर्ने विकास निर्माण सम्बन्धी कानूनहरू पहिचान गर्ने,
३. प्रस्तुत विषयमा यस आयोगका अधिकृत कर्मचारी, सरोकारवाला तथा विज्ञलाई कार्यदलको बैठकमा आवश्यकता अनुसार आमन्त्रण गर्ने,
४. कार्यदलको संयोजक, सदस्य, सदस्य-सचिव तथा आमन्त्रित सदस्यहरूलाई तोकिए बमोजिमको भत्ता उपलब्ध गराउने।

परिच्छेद-२

विकास निर्माण र सम्बद्ध निकायहरूको भूमिका

२.१ विकास निर्माण:

नेपालको अर्थतन्त्रको जिवनरेखाको रूपमा रहेका र मुलुकको आर्थिक-समाजिक रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्न सक्ने, सडक, सिँचाई, जलविद्युत, विमानस्थल, रेल, खानेपानी, वन तथा पर्यटन क्षेत्रलाई आधारशिलाका रूपमा रहने ठूला पूर्वाधारजन्य आयोजनाहरूलाई विकास निर्माणको आयोजना भनिन्छ। जस्तै- विकास निर्माणका आयोजना छान्दा सामान्यतयः नेपाली भू-भागमा निश्चित समयाविधिभित्र सक्ने लक्ष्यका त्यस्ता आयोजनाहरू आम नेपाली जनताको गुणस्तरीय जीवन तथा साझा पहिचानमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा वातावरणीय दृष्टिले प्रभावकारी हुने प्रकृतिका विकास आयोजनालाई प्राथमिकता दिन्छ। विकासका लागि महत्त्वपूर्ण पाटो भनेको अर्थतन्त्रको अधिकतम उत्पादन र समुचित व्यवस्थापन हुन सक्नुपर्दछ। आर्थिक रूपमा सबल र सक्षम हुन आफूसँग भएका स्रोत र साधनको उच्चतम प्रयोग गरी अधिकतम लाभ लिन सक्नुपर्दछ जसका लागि आन्तरिक तथा बाह्य लगानीको वातावरण सिर्जना हुनु जरुरी हुन्छ।

आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, भौतिक तथा मानवीय विकासमा निरन्तरको सकारात्मक परिवर्तन विकास हो। विकासविना नागरिक, समाज र राज्यको अस्तित्व खतरामा पर्दछ। विकासको परिभाषा र विकासप्रतिको धारणामा विविधता छ। विकसीत मुलुकहरूको विकाससम्बन्धी मोडेल र लिएको नीतिको अध्ययन गर्दा यसमा विविधता पाइन्छ। पूर्वाधारसहितको आर्थिक विकास र न्यूनतम मानवीय आवश्यकता पूरा भएपश्चात आर्थिक समुन्नतितर्फ जाने भन्ने विषयहरू प्रमुख विषय हुन्। कोही अर्थतन्त्रको विकासलाई विकास भन्छन् भने कोही सामाजिक विकास, कोही राजनीतिक विकास र कोही मानवीय विकास नै विकास हो भन्नेमा जोड दिन्छन्। मानवीय जीवनमा विकास अनिवार्य सर्त मात्र नभई राज्यको प्राथमिक दायित्वसमेत हो। दीगो विकास लक्ष्य, नेपाल सरकारको दीर्घकालीन सोच र पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना यस आ.ब को बजेटलाई मध्यनजर गर्दा विकासप्रति सरकार संवेदनशील छ भन्न सकिन्छ।

साधारणतया विकास एउटा यस्तो अवस्था हो जुन पहिलेको भन्दा उन्नत र समृद्ध हुन्छ। जसले प्रकृतिक सन्तुलनमा हास आउन नदिई मानव जीवनस्तरमा सुधार ल्याउँदै मानिसको आहार, व्यवहार, बसाई तथा दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउँछ। यो एउटा सकारात्मक संरचनागत परिवर्तित स्वरूप हो। एउटा परिवर्तन र निरन्तर चलिरहने नयाँ अवस्थाको स्थापना र सुरूवात हो। अतः मानव समुदायको जीवन

पद्धतिको स्वनिर्भर सकारात्मक र स्वपरिचालित अवस्था नै विकास हो जस्मा मानवीय र सामाजिक पक्ष पूर्ण रूपमा समेटिएको हुन्छ। विकासलाई बहुपक्षीय प्रक्रियाको रूपमा लिँदै संरचनागत परिवर्तन र दृष्टिकोणमा संस्थागत परिवर्तनलाई बहुपक्षीय प्रक्रियाको रूपमा लिइएको छ।

२.२ विकास र कानून:

कानून र विकासको कस्तो सम्बन्ध रहन्छ, विकास प्रक्रियामा कानूनको कस्तो भूमिका रहनुपर्छ, यो विषय विधिशास्त्रको एउटा महत्त्वपूर्ण बहसको विषय समेत हो। कानून र विकासको सम्बन्धको सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूले लामो समयदेखि चासो दिँदै आएका छन्।

आधुनिकीकरणको सिद्धान्तले अविकसित देशहरूमा विकसित देशहरू विशेष गरी पश्चिमी देशहरूको कानूनको प्रत्यारोपणमा जोड दिएको छ। विकसित देशहरूको कानूनको प्रत्यारोपण गर्नाले कानूनको आधुनिकीकरणमा सघाउ पुग्छ र आधुनिक कानून नै औद्योगिक अर्थतन्त्रको पूर्व आवश्यकता हो भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्छ। आधुनिक कानूनलाई विकासको लागि अपरिहार्य शर्त ठान्ने यस सिद्धान्तले कानूनलाई मानव व्यवहार समेत परिवर्तन गरी विकास प्राप्त गर्न सक्ने एउटा महत्त्वपूर्ण शक्ति ठान्दछ। यस सिद्धान्तले विकास प्रक्रियामा कानूनको भूमिकालाई यन्त्रको रूपमा ठान्दछ। जसको कारण कानूनको शिक्षा र कानून व्यवसायको सुधारमा जोड दिन्छ र कानून व्यवसायी र न्यायधीशलाई सामाजिक अभियन्ताको रूपमा लिन्छ। विवेकशील देशहरूले आफ्नो कानूनी शिक्षामा परिवर्तन गरेको अवस्थामा र उपयुक्त कानूनको अवलम्बन गरेको अवस्थामा मात्र विकास सम्भव छ भन्ने नै यस सिद्धान्तको मूल मान्यता हो। यसरी आधुनिकीकरणको सिद्धान्तले विकसित देशहरूको कानूनलाई अविकसित देशहरूले आफ्नो कानूनी शिक्षामा परिवर्तन गरेको अवस्थामा र उपयुक्त कानूनको अवलम्बन गरेको अवस्थामा मात्र विकास सम्भव छ भन्ने नै यस सिद्धान्तको मूल मान्यता हो। यसरी आधुनिकीकरणको सिद्धान्तले विकसित देशहरूको कानूनलाई अविकसित देशहरूले प्रत्यारोपण गर्ने र त्यस्का लागि अविकसित देशको कानूनी शिक्षामा जोड दिने कुरा अगाडी सारेको भएता पनि विकसित देशको कानून अविकसित देशमा प्रत्यारोपण गर्ने तर्क आफैँमा विवादित छ। हरेक समाज र राष्ट्र अलग अलग सांस्कृतिक,

राजनीतिक र सामाजिक धरातलमा उभिएका हुन्छन् जस्को सापेक्षतामा सो समाजमा कानूनको विकास भएको हुन्छ।

कानून र विकासको सम्बन्ध कस्तो हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विद्वानहरूको विचमा एकमत रहेको छैन। यस सम्बन्धमा मुख्यतः दुईवटा मतहरू रहेको देखिन्छ। पहिलो मतले कानूनलाई विकास गर्नका लागि आवश्यक औजारको रूपमा (Law as an instrument of development) हेर्छ भने दोस्रो मतले कानून अझ कानूनको शासनको प्राप्तिलाई विकासको उद्देश्यको रूपमा हेर्छ। कानूनलाई विकासको औजार मान्ने मतलाई पनि दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। पहिलो मतले अर्थतन्त्रमा राज्यको भूमिका हुनुपर्ने र कानूनलाई सरकारको नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्रको रूपमा हेर्छ भने दोस्रो मतले नयाँ उदारीकरणलाई स्वीकार गर्दै कानूनले करार कार्यान्वयन गराउने र सम्पत्तिको अधिकारको संरक्षण गर्ने वातावरण निर्माण गर्छ भन्ने हो। यसरी कानूनलाई विकासको औजार मान्ने मतमध्ये पनि कानूनलाई सरकारको कार्यान्वयन गराउने संयन्त्रको रूपमा हेर्ने मत समाजवादी अर्थ व्यवस्थामा आधारित रहेको छ भने कानूनलाई करारको कार्यान्वयन गराउने र सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने संयन्त्रको रूपमा हेर्ने मत खुल्ला उदार अर्थव्यवस्थामा आधारित रहेको छ। वास्तवमा कानून र विकासको के कस्तो सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्ने विषयलाई अमूक देशले कस्तो प्रकारको अर्थव्यवस्था अंगिकार गरेको छ तथा विकास सम्बन्धी दृष्टिकोण के हो भन्ने कुराले प्रभावित गरेको हुन्छ।

२.३ सम्बद्ध कार्यालयको भूमिका:

नीति योजना तथा समन्वयकारी निकायहरूले गरेका निर्णयहरूको आधारमा क्षेत्रगत नीतिहरूको निर्णय तथा कार्यान्वयन गर्ने र यी निकायहरूलाई उनीहरूले स्वीकृत गरेको निर्णय वा नीति तथा कार्यक्रमको पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने जिम्मेवारी मन्त्रालयहरू र तिनका विभाग तथा क्षेत्रिय कार्यालयहरूमा निहित हुन्छ। कानून र विकासको उचित सम्बन्ध र सन्तुलन स्थापित गर्न सरकारका सबै निकायहरूले आ-आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। संघीय सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले विकास र आर्थिक समृद्धिका लागि आवश्यक नितिगत तथा कानूनी संरचना र कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ।

मुलुकको समग्र विकासका लागि विभिन्न निकायको आ-आफ्नै भूमिका रहेको हुन्छ। नेपालको कार्यपालिका अन्तर्गत संस्थागत भएका विभिन्न मन्त्रालय, विभागहरूले विकास निर्माणका लागि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा कार्य गरिरहेका छन्। जस्तै:

(क) ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय:

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइको दिगो विकास, संरक्षण, उपयोग र पानीको बाँडफाँड सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन गर्न तथा ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रविधि विकास गर्न साविकको ऊर्जा मन्त्रालय र सिंचाइ मन्त्रालय तथा सो मातहतका निकायहरूका साथै साविकको वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र र जल तथा मौसम विज्ञान विभाग समेत समावेश गरी ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय गठन भएको हो।

जलस्रोतको दिगो विकास, संरक्षण, उपयोग र पानीको बाँडफाँड तथा जलस्रोत, ऊर्जा, सिंचाइ र भूमिगत जलस्रोत सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रविधि विकासका साथै वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन र जल तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी कार्य यस मन्त्रालयको प्रमुख कार्यक्षेत्र रहेका छन्।

(ख) भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय:

नेपालको विभिन्न भौगोलिक र आर्थिक क्षेत्रहरूलाई राष्ट्रिय रणनीतिक यातायात सञ्जालमार्फत जोडेर देशको आर्थिक र सामाजिक विकासलाई अभिवृद्धि गर्ने जिम्मेवारी तोकेको छ। सडक, रेलमार्ग, जलमार्ग, सबवे, फ्लाईओभर र रोपवेजस्ता भौतिक पूर्वाधारको विकासका लागि योजना, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु मन्त्रालयको मुख्य भूमिका हुन्छ।

(ग) अर्थ मन्त्रालय:

सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन, वित्तीय व्यवस्थापन, आर्थिक विकास, वैदेशिक सहायता व्यवस्थापन, विदेशी विनिमय तथा नेपाल सरकारको अल्पकालिन र दीर्घकालिन खर्च व्यवस्थापन र भन्सार तथा अन्य कर सम्बन्धी विषयको लागि।

(घ) गृह मन्त्रालय:

सुरक्षा, भिषा र इमिग्रेशन मामिलाको लागि ।

(ड) उद्योग मन्त्रालय:

वैदेशिक लगानी तथा उद्योग तथा कम्पनी दर्तासम्बन्धी विषयका लागि ।

(च) विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय:

वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु तथा वातावरण सम्बन्धी विषयका लागि ।

(छ) अदालत:

नेपालको संविधान बमोजिम तिनै तहका अदालतका क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विवादहरूमा अदालतलाई छिटो, छरितो, सर्वसुलभ, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी न्याय सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी रहेको छ। अदालतमा परेका विकाससम्बन्धी धेरै विवादहरूमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेको छ।

(ज) पुनरावलोकन समिति:

सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रियामा भएका त्रुटी वा निर्णयमा सार्वजनिक निकायका प्रमुखले निर्णय गर्ने र सो उपर चित्त नबुझेमा उत्पादक, बिक्रेता, आपूर्तिकर्ता तथा निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायहरूले सार्वजनिक खरिद पुनरावलोकन समिति समक्ष सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली बमोजिम पुनरावलोकनको व्यवस्था छ। विकास आयोजनाका धेरै बोलपत्रहरूमा विवाद आउने गरेको र त्यस्तो अवस्थामा पुनरावलोकन समितिले निर्णय दिने गरेको छ।

(झ) श्रम मन्त्रालय:

स्वदेशी तथा विदेशी श्रम बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष र सीपयुक्त जनशक्तिको उत्पादनबाट रोजगार एवं स्वरोजगारका अवसरहरू सृजना गर्नुका साथै विभेदरहित, सुरक्षित, मर्यादित र स्वस्थ काम गर्ने वातावरण प्रदान गरी राष्ट्रिय अर्थव्यवस्थाको सुदृढीकरण र गरिबी निवारणमा योगदान सहित नेपालमा श्रमको मर्यादित र सुरक्षित व्यवस्थापनबाट रोजगारी सृजना, रोजगारीका लागि सीपयुक्त आवश्यक जनशक्तिको विकास, श्रमको क्षेत्रमा सामाजिक सुरक्षा र व्यवसायजन्य स्वास्थ्य र

सुरक्षाको प्रवर्द्धन, वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित बनाउनु र वैदेशिक रोजगारबाट आर्जित सीप,प्रविधि र पुँजीको उपयोगबाट आन्तरिक रोजगारी प्रवर्द्धन गर्ने।

(ज) नेपाल राष्ट्र बैंक:

आर्थिक स्थायित्व र अर्थतन्त्रको दिगो विकासका लागि मूल्य र भुक्तानी सन्तुलनको स्थायित्व कायम गर्न आवश्यक मौद्रिक तथा विदेशी विनिमय नीति तर्जुमा गरी व्यवस्थापन गर्ने, सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गरी नेपाल अधिराज्यको समग्र बैङ्किङ तथा वित्तीय प्रणालीको सम्बर्द्धन गरी सो प्रति सर्वसाधारणको विश्वसनियता अभिवृद्धि गर्न।

अन्य विभिन्न निकायहरूको समेत विकास निर्माणको कार्यमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान रहेको हुन्छ। विकास निर्माणका आयोजनाहरूको दिगो तथा योजनावद्ध रूपमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न सबै निकाय, कार्यालय तथा सरकारको समन्वय आवश्यक छ। पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी धेरै निकाय हुँदा समन्वयको अभावमा गुणस्तरीय काम हुन नसक्नुको साथै सम्बद्ध निकाय, निर्माण कम्पनिको सहि नियमन नहुँदा विकास आयोजनाको काममा अपेक्षा गरेको प्रगति हासिल गर्नु सकिएको छैन।

जग्गा प्राप्ति, भोगाधिकार परिवर्तन, रुख कटान, विद्युत तार पोल व्यवस्थापन लगायतको कार्यका लागि नापी, मालपोत, वन तथा वातावरण, विद्युत सम्बन्धी निकायको सहयोग आवश्यक पर्ने तर त्यस्ता निकायले समयमा निर्णय नगरिदिँदा निर्माण स्थलको समयमा नै व्यवस्थापन हुन नसक्दा निर्माण कार्यमा ढिलाइ हुने गरेको छ।

विकास निर्माण आयोजनाको कार्यान्वयनको शुरूमै अर्थ मन्त्रालय लगायत सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरूसँग पर्याप्त समन्वय गर्न नसकेकोले बेलाबेलामा भन्सार जाँचपास, विदेशी मुद्रा साट्ने, विदेशी कामदारको प्रवेश अनुमति र श्रमस्वीकृति लगायतका समस्या देखिन्छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका विभिन्न सम्बद्ध निकायहरूसँग समन्वय हुन नसक्दा आयोजना कार्यान्वयनमा समस्या उत्पन्न भइरहेको छ। संघीयतापछि स्थानीय नदी

तथा खानीहरूमा स्थानीय, प्रदेश वा संघ कुन सरकारको नियन्त्रण हुने भन्ने कुराको स्पष्टता हुन नसक्दा यो समस्या अझ बढ्न गएको देखिएको छ।

आयोजनामा पर्ने रूख काट्न अनुमति लिन वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन स्वीकृत गर्न समेत अत्यधिक समय लाग्ने गरेको पाइन्छ। आयोजनाको साइट क्लियरेन्स नहुँदै ठेक्का पट्टासम्बन्धी कार्य गर्दा निर्माण व्यवसायीलाई समयमै Site Access र Site Possession दिन नसक्दा आयोजनाहरूको कार्य सम्झौतामा तोकेको समयमा सम्पन्न नहुने र पटक पटक म्याद थप गर्नुपर्ने हुँदा योजनाको लागत बढ्ने समस्या रहेको छ। प्रभावकारी रूपमा निरन्तर अनुगमन र मूल्याङ्कन नहुँदा समेत आयोजनाको कार्य प्रभावित भएको देखिन्छ।

आयोजनाहरू समयमा प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न हुनको लागि अन्तर मन्त्रालय र मातहतका निकायबिच निरन्तर समन्वय हुन आवश्यक देखिएको हुँदा सम्बन्धित मन्त्रालय र मातहतका कार्यालयबिच समन्वय गरेर मात्र कार्यहरू अगाडी बढाउदा प्रभावकारी हुन्छ। विकास प्रक्रियामा राज्यको साथसाथै निजी क्षेत्र, स्थानीय तह, सहकारी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज र बाह्य विकास साझेदारहरूको समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

परिच्छेद-३

अन्य मुलुकहरूमा भएका विकाससँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था

३.१ भारत:

(क) विद्युत:

भारतमा विद्युतक्षेत्रसँग सम्बन्धित कानून विद्युत ऐन, २००३ रहेको छ। यो ऐनले विद्युत उद्योगको द्रुत विकास, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन, विद्युत वितरण, प्रसारण र व्यापार गर्न समान इजाजतपत्र, विद्युत महसुललाई तर्कसंगत बनाउने, अनुदानसम्बन्धी पारदर्शी नीति र राज्य विद्युत बोर्डको पुनर्संरचनाका लागि वैधानिक आधार तयार गरेको छ।

उत्पादन गर्ने कम्पनीहरू र क्याप्टिभ जेनेरेटिड प्लान्टहरूमा बिना लाइसेन्स निजी सहभागितालाई अनुमति दिइएको छ। यद्यपि, विद्युतीय ऊर्जाको प्रसारण, वितरण र व्यापार सम्बन्धी गतिविधिहरूलाई Electricity Regulatory Commission (ERC) बाट इजाजतपत्र प्राप्त गर्न अनुमति दिइन्छ। इजाजतपत्र निश्चित सर्तसहित प्राप्त गर्न सकिन्छ र २५ वर्षको लागि मान्य हुन्छ।

नियामक कार्यहरू केन्द्रीय विद्युत नियामक आयोग, राज्य विद्युत नियामक आयोग, संयुक्त आयोग र ऐन अन्तर्गत गठन पुनरावेदन न्यायाधिकरणलाई प्रत्यायोजन गरिएको छ। सञ्चालनको पहिलो १५ वर्षभित्र १० वर्षको जुनसुकै ब्लकमा नयाँ विद्युत आयोजनालाई शत प्रतिशत कर छुट, ब्याज/लाभांशमा कर छुट, दीर्घकालीन पूँजीगत लाभ, आयात शुल्कको सहूलियत दर र डिम्ड एक्सपोर्ट सुविधा जस्ता वित्तीय प्रोत्साहनहरू उपलब्ध छन्।

(ख) जलस्रोत:

भारत सरकारले आफ्ना ठूला नदीहरूलाई कम खर्चिलो, प्रदूषणमुक्त र तुलनात्मक रूपमा बढी प्रभावकारी ढुवानी विधि उपलब्ध गराउने ठूलो योजना बनाएको छ। राष्ट्रिय जल नीति, २००२ ले सम्भव भएसम्म विविध उपयोगका लागि जलस्रोत आयोजनाहरूको योजना, विकास र व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्छ। देशभित्रका नदीहरूलाई जोड्ने महत्वाकांक्षी योजनाका साथ यस क्षेत्रले लगानीकर्ताहरूलाई ठूलो लगानीको अवसर प्रदान गरेको छ।

(ग) नागरिक उड्डयन:

विमानस्थल पूर्वाधार सम्बन्धी नीति, १९९७ ले अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन सङ्गठनका मापदण्ड र सिफारिस अभ्यासहरू अनुरूप सञ्चालन एजेन्सीद्वारा चयन गरिएका सबै विमानस्थलहरूको विकास र स्तरोन्नतिका लागि विस्तृत गुरु योजनाहरू तयार गर्ने कुरालाई विचार गर्दछ। ग्रीनफिल्ड एयरपोर्ट परियोजनाहरूलाई सरकारको पूर्व स्वीकृति बिना सार्वजनिक वा निजी क्षेत्र वा संयुक्त उद्यमको रूपमा अनुमति दिन सकिन्छ। यद्यपि निजी अपरेटरहरूद्वारा सञ्चालित एयरपोर्टहरूको मामलामा, नागरिक उड्डयन महानिर्देशक (DGCA) को

स्वीकृति आवश्यक छ। यस नीतिले विमानस्थल पूर्वाधारको दिगो विकासका लागि निजी सहभागिताको महत्त्वलाई मान्यता दिएको छ। यसले भविष्यमा सरकारको कब्जा खोस्ने उद्देश्यका साथ विमानस्थलको संस्थागत गरेर यसलाई हासिल गर्न खोजेको छ।

एयरपोर्टहरू Airports Authority of India Act, 1994 , the Aircraft Act, 1934 and the Aircraft Rules, 1937 द्वारा निर्माण छन्। माथिका कानूनहरूले केन्द्रीय सरकारको स्वामित्वमा रहेको एयरपोर्टको लागि इजाजतपत्र जारी गरेर र संयुक्त उद्यमको गठन मार्फत निजी सहभागितालाई अनुमति दिन्छ।

पहिलो ५ वर्षको लागि नाफामा १००% कटौती र त्यसपछिको ५ वर्षको लागि ३०% कटौती, मूल्याङ्कनकर्ताको छनोटको बीस वित्तीय वर्षहरू मध्ये लगातार दस वर्षसम्म चल्ने पूर्ण कटौती, र नाफाको ४०% वित्तीयमा कटौती जस्ता वित्तीय प्रोत्साहनहरू र संस्थाहरूबाट पूर्वाधार आयोजनाहरूको long-term financing उपलब्ध छ।

(घ) सडक:

राष्ट्रिय राजमार्गहरू National Highways Act 1956 and the National Highways Authority of India Act, 1988 द्वारा शासित छन्। राष्ट्रिय राजमार्गहरूको विकास, मर्मत र व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरू भारतको राष्ट्रिय राजमार्ग प्राधिकरणद्वारा गरिन्छ। सडक, राजमार्ग, टोल सडक, सवारीसाधन टनेल, रेल बेड, गैर-वाहन पुल, गैर-वाहन टनेल, पाइपलाइन, रोपवे र रनवेको निर्माण र मर्मतसम्भारमा १००% (with total foreign equity up to १५०० crore) एफडीआईलाई अनुमति दिइएको छ।

वित्तीय प्रोत्साहनमा भन्सारमुक्त आयात, आयोजना सुरु भएको २० वर्षभित्र १० वर्षको कर्पोरेट कर छुट, वित्तीय संस्थाको नाफामा छुट, लगानीकर्ताको दीर्घकालीन पुँजीगत लाभमा छुट, ३० वर्षसम्मको सहूलियत अवधि र थोक मूल्यमा अनुक्रमणिका टोल दरहरू समावेश छन्।

(ड) रेलवे:

रेलवेसँग सम्बन्धित कानून The Railway Act, 1989 रहेको छ। रेलवे यातायात सार्वजनिक क्षेत्रका लागि आरक्षित उद्योगहरूको सूचीमा समेटिएको छ र त्यसैले औद्योगिक इजाजतपत्र आवश्यकताहरूबाट छुट छैन। यद्यपि, धेरै रेल कम्पोनेन्टहरू लाइसेन्स गरिएका छन्। रेलवे क्षेत्रमा एफडीआईलाई सेक्टरल क्याप्सको साथ अनुमति दिइएको छ। कन्टेनर ट्राफिकमा प्रयोग हुने रेलवे कन्टेनरहरूको निर्माणको लागि ५१% सम्म एफडीआईलाई अनुमति दिइएको छ। स्वचालित मार्ग अन्तर्गत रेलवे, पुल र सुरुङको निर्माण र मर्मतसम्भारमा ७४% सम्म एफडीआईलाई अनुमति दिइएको छ।

३.२ चीन

(क) सडक:

चीनको सडक यातायातसँग सम्बन्धित कानून Highway Act रहेको छ। यो ऐनले राजमार्गको योजना, निर्माण र मर्मतसम्भारलाई अभिवृद्धि गर्न, राजमार्ग प्रणालीहरू ठीकसँग सञ्चालन गर्न सुनिश्चित गर्न, र राजमार्ग यातायात व्यवसायहरू विकास गर्न सार्वजनिक कल्याण र ट्राफिक सुरक्षा प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य पूरा गर्दछ।³

यस कानूनमा उल्लेख भए बमोजिम राजमार्ग प्रशासनको सक्षम अधिकारी भन्नाले केन्द्रीय सरकारमा यातायात तथा सञ्चार मन्त्रालय, नगरपालिकामा नगरपालिका सरकार र काउन्टीमा काउन्टी (शहर) सरकार सम्झनु पर्छ।⁴

राजमार्गको योजना, निर्माण वा फराकिलो बनाउँदा, मार्गको चौडाइ राजमार्ग प्राधिकरणले सर्वेक्षण गरी भूमि प्रशासन अधिकारीहरूसँगको सहकार्यमा राजमार्ग जग्गाको रूपमा तोक्नुपर्छ। सहरी आयोजना जिल्ला भित्र पर्ने जग्गालाई पहिले सहरी आयोजना परिमार्जन गर्नुपर्नेहुन्छ र गैर-शहरी जग्गाको उपयोगको उद्देश्य परिवर्तनको सम्बन्धमा, "क्षेत्रीय योजना कानून" र "गैर-शहरी भूमिको उपयोग

³ Highway act, Article 1

This Act is enacted to enhance the planning, construction, and maintenance of highways; to ensure highway systems to be operated properly; and to develop highway transportation businesses meet the purpose of promoting public welfare and traffic safety.

⁴ Highway act, Article 3

The competent authority of highway administration as referred to this Law shall mean the Ministry of Transportation and Communications (hereinafter, "MOTC") at central government, the Municipality government at municipals, and the county (city) government at counties.

नियन्त्रण गर्ने नियमहरू" बमोजिम पुनः क्षेत्रीकरण र वर्गीकरणको लागि आवेदन दिनुपर्छ।⁵

(ख) रेल्वे:

Railway Act रेलमार्गको निर्माण, प्रशासन, पर्यवेक्षण, यातायात र सुरक्षा यस ऐनले प्रदान गर्छ।⁶ स्थानीय, निजी र विशेष रेलवेको निर्माण, विस्तार, स्थानान्तरण वा व्यवस्थापनलाई यातायात तथा सञ्चार मन्त्रालयले अनुमोदन गर्छ।⁷ रेलवेलाई आवश्यक पर्ने जग्गा, भूमि ऐन र वा सान्दर्भिक कार्यहरू अन्तर्गत अधिग्रहण गर्न सकिन्छ।

(ग) विद्युत:

चीनको विद्युतसँग सम्बन्धित कानून The Electricity Act हो। राष्ट्रिय विद्युत ऊर्जाको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न, विद्युत आपूर्तिको नियमन गर्ने, ऊर्जा उत्पादनको रूपान्तरणमा सहजीकरण गर्न, कार्बन उत्सर्जन घटाउने, विद्युत उद्योगको आपूर्ति विविधीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्न, निष्पक्ष प्रतिस्पर्धा र उचित व्यापार अभ्यास, संरक्षण र देशको दिगो विकासको लक्ष्य पूरा गर्नका लागि प्रयोगकर्ताहरूको हित, र समाजको हितमा सुधार गर्ने उद्देश्यले यो ऐन बनाइएको देखिन्छ।⁸

⁵ Highway Act, Article 9-

Land required by highways may be acquired by eminent domain or transition according to laws. When planning, constructing, or broadening highways, the route width shall be surveyed by highway authorities, and assigned as highway land in collaboration with land administration authorities. Land located within urban project districts shall first undergo urban project modifications. Regarding change of utilization purpose for non-urban land, the application for rezoning and classification shall be made in accordance with the "Regional Planning Law" and "Regulations Governing the Utilization Control of Non-Urban Land".

⁶ Railway Act, Article 1-

The construction, administration, supervision, transportation, and safety of railways shall be provided by this Act. Matters not prescribed in this Act shall be provided by other relevant laws.

⁷ Railway Act, Article 3-

In principle, railways shall be nationally owned and managed. The construction, extension, transfer, or management of local, private, and special railways, shall be ratified by the Ministry of Transportation and Communications (hereinafter, "MOTC").

⁸ Electricity Act, Article 1-

This Act is enacted for the purpose of developing effectively managing the national electric power resources, regulating electricity supply, facilitating the transformation of energy production, reducing the carbon emission, promoting the supply diversification of the electricity industry, fair competition and reasonable business practice, protecting the interest of the users, and improving the welfare of the society, so as to fulfill the goal of sustainable development of the country

यस ऐनमा उल्लेख गरिएका सक्षम अधिकारीहरू केन्द्रीय स्तरमा आर्थिक मामिला मन्त्रालय, नगरपालिका स्तरमा नगरपालिका सरकारहरू र काउन्टी (शहर) स्तरमा काउन्टी (नगर) सरकार हुन्।⁹

विद्युत उत्पादन गर्ने संस्था र विद्युत प्रसारण तथा वितरण प्रतिष्ठानले पूर्वाधार निर्माण र विस्तार गर्दा उक्त संस्थाले सम्बन्धित सरकारी अधिकारी वा नगरपालिका वा गाउँपालिकाको तहको सक्षम अधिकारीलाई निवेदन र समर्थन गर्ने कागजी दस्तावेजी प्रमाण तयार गरी पेश गर्नुपर्छ। पूर्वाधार निर्माण वा विस्तारका लागि इजाजतपत्रको लागि आवेदन दिनुपर्छ र यदि अनुमतिको लागि आवेदन, अधिल्लो अनुच्छेदमा वर्णन गरिएको, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन ऐन बमोजिम वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन आवश्यक पर्ने भएमा आवेदकले वातावरण संरक्षण सक्षम अधिकारीद्वारा अनुमोदित वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धित कागजातहरू उपलब्ध गराउनु पर्छ।¹⁰

निर्माण वा विस्तार अनुमतिपत्रको समयमा विद्युत प्रसारण तथा वितरण प्रतिष्ठानले विद्युत उद्योग नियामक निकायबाट जारी गरेको कार्य स्वीकृति लिई निर्माण कार्य थाल्नुपर्छ। श्रम स्वीकृति पाएको समयभित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ र श्रम स्वीकृतिको समय पाँच वर्षको हुन्छ। निगमले कारण देखाएको र विद्युत उद्योग नियामक निकायले म्याद थप गरेको खण्डमा यो प्रतिवन्ध लागू हुने छैन।¹¹

⁹ Electricity Act, Article 3-

The competent authorities referred to in this Act are the Ministry of Economic Affairs at the central level, and the Municipal Governments at the municipal level, and the County (City) Government at the county (city) level.

¹⁰ Electricity Act, Article 13-

The Electricity Generating Enterprise and Electricity Transmission and Distribution Enterprise, in building and expanding the infrastructure, shall prepare and submit an application and supporting documentary evidence to the government authority to which the enterprise belongs or the competent authority at the level of the Municipal Government or County (City) government for a permit to apply to build or expand the infrastructure. If the application for permit, as described in the preceding paragraph, requires an environmental impact assessment pursuant to the Environmental Impact Assessment Act, the applicant shall provide environment impact assessment documents reviewed or approved by an environmental protection competent authority. The building or expansion permit described in the first paragraph of the Article expires in three years, but an application for extension of the time of the permit with due reasons may be submitted prior to the expiration of the current permit. The extension period shall not exceed two years.

¹¹ Electricity Act, Article 15-

विद्युत उद्योग नियामक प्राधिकरणले जारी गरेको मितिदेखि विद्युत उद्यम अनुमतिपत्रको प्रभावकारी अवधि बीस वर्षको हुन्छ। विद्युत उत्पादन गर्ने उद्यमले इजाजतपत्रको म्याद समाप्त हुनुभन्दा एक वर्ष अघि विद्युत उद्योग नियामक प्राधिकरणमा म्याद थपको लागि फाइल गर्न सक्छ। प्रत्येक विस्तार अवधि १० वर्ष भन्दा बढी हुनु हुँदैन।¹²

(घ) Government Procurement Act

यो ऐन निष्पक्ष र खुला खरिद प्रक्रिया भएको सरकारी खरिद प्रणाली स्थापना गर्न, सरकारी खरिद सञ्चालनको दक्षता र प्रभावकारितालाई प्रवर्द्धन गर्न र खरिदको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न बनाइएको हो।¹³ खरिदका लागि टेन्डर प्रक्रियामा खुला टेन्डर प्रक्रिया, छनौट टेन्डर प्रक्रिया, र सीमित टेन्डर प्रक्रियाहरू समावेश छन्।¹⁴

३.३ भुटान:

(क) सडक:

During the time of the building or expansion permit, the Electricity Transmission and Distribution Enterprise shall obtain work permits issued by the electricity industry regulatory authority and begin the construction. The construction shall be completed within the time of the work permit. The time of the work permit described in the previous paragraph is five years. The restriction does not apply if the corporations have due reasons and the electricity industry regulatory authority approves the extension thereof.

¹² Electricity Act, Article 17

The effective period of an Electricity Enterprise license is twenty years starting from the date of issuance by the electricity industry regulatory authority. The Electricity Generating Enterprise may file for an extension with electricity industry regulatory authority one year prior to the expiration of the license. Every extension period shall be no longer than 10 years.

¹³ Government Procurement Act, Article 1-

This Act is enacted to establish a government procurement system that has fair and open procurement procedures, promotes the efficiency and effectiveness of government procurement operation, and ensures the quality of procurement.

¹⁴ Government Procurement Act, Article 18-

The tendering procedures for procurement include open tendering procedures, selective tendering procedures, and limited tendering procedures. The term "open tendering procedures" referred to in this Act means the procedures under which a public notice is given to invite all interested suppliers to submit their tenders. The term "selective tendering procedures" referred to in this Act means the procedures under which a public notice is given to invite all interested suppliers to submit their qualification documents for pre-qualification evaluation basing upon specific qualification requirements and, after such evaluation, the qualified suppliers are invited to tender. The term "limited tendering procedures" referred to in this Act means the procedures under which, where no public notice is given, two or more suppliers are invited to compete or only one supplier is invited for tendering.

सडक यातायातसँग सम्बन्धित भूटानको कानून **The Road Act of the Kingdom of Bhutan, 2004** हो। भूटान राज्यका जनताको सन्तुलित सामाजिक-आर्थिक विकास सुनिश्चित गर्न, सामाजिक समानता, न्याय र सामान्य कल्याणको प्रवर्द्धन गर्न, सडक सञ्जालको प्रभावकारी प्रणाली परिभाषित र स्थापना गर्न र सडकको सम्बन्धमा सरकारका सबै तहमा विशिष्ट सरकारी निकायहरूको जिम्मेवारी, राष्ट्रिय विकासको प्रक्रियालाई सहयोग गर्नुको लागि यो ऐन लागू भएको हो।¹⁵

(१) सडक र पुल निर्माणका लागि सामान्य अवस्था र कानूनी निकायहरू र व्यक्तिहरूको स्वामित्व जुनसुकै भए तापनि, पुल लगायतका सडकहरूको निर्माण र मर्मत कार्यहरू गर्न सक्छन्। विशेष प्रकारका उद्यमहरूले गर्ने कार्यहरूको प्रकार आवश्यक इजाजतपत्र र सम्झौताको आधारमा मन्त्रालयले निर्धारण गर्छ।¹⁶

(२) कानूनी निकायहरू, सडक र पुलहरूको निर्माण, सुधार र मर्मतसम्भारको प्रक्रियामा रहेका व्यक्तिहरूले मानक र गुणस्तर नियन्त्रण प्राधिकरणले तोकेको प्राविधिक मापदण्डहरूको पालना गर्नुपर्दछ र व्यावसायिक स्वास्थ्य र सुरक्षा मापदण्डहरूको पालना गर्नुपर्छ।¹⁷

(३) कानूनी निकाय वा सडक निर्माण, सुधार र मर्मतसम्भार कार्य गर्ने व्यक्तिले उक्त सडकमा सवारी साधनको सुरक्षित र समस्या रहित आवतजावत सुनिश्चित गर्न, मर्मत र संरक्षणको लागि सडकको समयमै निरीक्षण गर्नुपर्छ।¹⁸

¹⁵ The Road Act of the Kingdom of Bhutan, 2004, Preamble

Whereas, we the people of the Kingdom of Bhutan, in order to, ensure balanced socio-economic development, promote social equity, justice and general welfare, define and establish an efficient system of road network and the responsibilities of specific governmental bodies at all levels of the government with regard to roads, assist the process of national development, do hereby, give to ourselves and enact the Road Act of the Kingdom of Bhutan.

¹⁶ The Road Act of the Kingdom of Bhutan, 2004, Chapter 4

(1) Legal entities, persons regardless of their type of ownership, may carry out construction and maintenance works for roads including bridges. The type of works that may be carried out by specific types of enterprises shall be set by the Ministry in accordance with required licenses and on a contract basis

¹⁷ (2) Legal entities, persons in the process of construction, improvement, and maintenance of roads and bridges shall comply with the technical standards set by the Standard and Quality Control Authority and follow occupational health and safety standards.

¹⁸ (3) A legal entity or persons carrying out road construction, improvement and maintenance works shall ensure a safe and trouble-free passage of vehicles on that road, carry out timely inspection of the road for its repairs and protection.

(४) सडक तथा पुलको निर्माण तथा मर्मतसम्भार कार्य सञ्चालन गर्दा सडक सुरक्षा तथा यातायात ऐन, १९९९ ले तोकेको ट्राफिक सुरक्षाका मापदण्डहरू विभाग र सडकसँग सम्बन्धित अन्य सडक निकायले पालना गर्नुपर्छ।¹⁹

(ख) वातावरण:

(१) भूटानमा वातावरण सम्बन्धी Forest and nature conservation act of Bhutan, 2017 रहेको छ। सरकारले कुनै पनि निजी दर्ता गरिएको जग्गालाई सरकारी घोषणा गर्न सक्छ। १९७९ को भूमि ऐनको दफा ६.८ र ६.९ बमोजिम आरक्षित वन, जहाँ यसले सार्वजनिक स्वास्थ्य र सुरक्षाको रक्षा गर्न राजमार्गहरूमा ल्यान्डस्लाईडहरू रोक्न, महत्वपूर्ण जलाधारहरू कायम राख्न, जंगली संरक्षण गर्न जनावर र बिरुवाहरू, प्राकृतिक क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्न र सम्बन्धित उद्देश्यहरूको लागि यस्तो कार्य आवश्यक ठानेमा लागू गर्न सक्छ। यस्तै सबैमा सरकारले मौद्रिक क्षतिपूर्ति वा वैकल्पिक भूमि अधिकार प्रदान गर्नेछ।²⁰

(२) Environmental Assessment Act, 2000 अनुसार अनियन्त्रित आर्थिक विकासले निम्त्याउन सक्ने समस्याहरू बारे सचेतना र भूटानको कमजोर पहाडी इकोसिस्टम र जैविक विविधताको अत्यन्त उच्च स्तरको साथ दिगो विकासको महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै, शाही सरकारले दिगो विकासको "मध्यम मार्ग" रोजेको छ। यसले देशको सांस्कृतिक अखण्डता, ऐतिहासिक सम्पदा वा भावी पुस्ताका लागि जीवनको गुणस्तरमा सम्झौता नगरी वर्तमान जनसङ्ख्याको जीवनस्तर उकास्ने आवश्यकतालाई मान्यता दिन्छ। परिच्छेद २ Environmental Clearance अनुसार विकास स्वीकृति जारी गर्न

¹⁹ During the execution of construction and maintenance works of roads and bridges, standards for traffic safety, as set by the Road Safety and Transport Act, 1999, shall be followed by the Department and other road agencies responsible for the road concerned.

²⁰ Forest and Nature Conservation Act of Bhutan, 2017 Chapter 9. Compensation and Alternative Land Rights

The Royal Government may declare any private registered land to be Government Reserved Forest, in accordance with sections 6.8 and 6.9 of the Land Act of 1979, where it considers such action necessary to protect public health and safety, to prevent landslides on highways, to maintain critical watersheds, to conserve wild animals and plants, to preserve scenic areas and for related purposes. In all such cases of a declaration, the Royal Government shall provide monetary compensation or alternative land rights.

वातावरणीय स्वीकृति जारी गर्नु पूर्व शर्त हुनेछ।²¹विकास स्वीकृति नपर्ने शाही सरकारको आयोजना सचिवालयबाट वातावरणीय स्वीकृति प्राप्त गरेपछि मात्र सुरु गर्न सकिनेछ।²²वातावरणीय क्लियरेन्सले परियोजनाको लागि वातावरणीय सर्तहरू माझुपर्नेछ। जब विकास स्वीकृति आवश्यक पर्छ, यसको अभिन्न अंगको रूपमा वातावरणीय क्लियरेन्स संलग्न हुन्छ।²³

(ग) भूमि:

भूटानमा भूमि सम्बन्धी The Land Act of Bhutan, 2007 रहेको छ। यस ऐनमा कुनै पनि जग्गामा पाइने कुनै पनि खनिज स्रोतहरू पाइएमा सो भूमि राज्यको हुन्छ।²⁴ खनिज स्रोतहरू निकासी गर्दा र निकासीको प्रक्रियामा भूमि उपयोगिता बिग्रेमा सरकारले जग्गा अधिग्रहण गरी यस ऐनमा उल्लेख भए अनुसार मुआब्जा दिन्छ।²⁵

दर्ता गरिएको जग्गा अधिग्रहण सम्बन्धी परिच्छेदको दफा १४२ मा सार्वजनिक हितका लागि सरकारले दर्ता गरिएको जग्गा अधिग्रहण गर्न सक्छ भन्ने व्यवस्था छ।²⁶दफा १४३ अनुसार सरकारले प्रतिस्थापन जग्गा वा नगद भुक्तानी, वा दुबै, क्षतिपूर्तिको रूपमा उपलब्ध गराउन सक्ने।²⁷दफा १४४ मा जग्गा अधिग्रहण गर्दा उचित मुआब्जा दिनुपर्ने।²⁸दफा १४५ असार दर्ता जग्गा प्राप्ति प्रक्रिया अनुसार अधिग्रहण गर्ने।²⁹दफा १४६ धार्मिक सम्पदाको कब्जामा रहेको जग्गा अधिग्रहण गर्नबाट रोक्ने।³⁰दफा १४७ मा ग्रामीण क्षेत्रबाट प्राप्त

²¹ The issuance of an environmental clearance shall be prerequisite to the issuance of a development consent.

²² A project of the Royal Government that does not require a development consent may commence only after receiving an environmental clearance from the Secretariat.

²³ The environmental clearance shall set out environmental terms for the project. When a development consent is required, the environmental clearance shall be attached to and be an integral part of it.

²⁴ The Land Act of Bhutan, 2007-

69. Any mineral resources found in any registered land shall belong to the State and shall be governed by the prevailing Mines and Minerals Management Act or any other law that shall govern their use and management.

²⁵ 70 In the event the mineral resources are extracted and the process of extraction lessens or deteriorates the land utility, the Government shall acquire the land and provide compensation as provided in this Act.

²⁶ CHAPTER 7 Acquisition of registered land-

142 The Government may acquire a registered land for public interests.

²⁷ 143 The Government may provide substitute land or cash payment, or both, as compensation.

²⁸ 144 Acquisition of land shall entail a fair compensation.

²⁹ 145 Acquisition shall be in accordance to the procedure on acquisition of registered land.

³⁰ 146 Acquisition of the land occupied by religious monuments shall be avoided.

जग्गाको हकमा सरकारले उपलब्ध गराएको नगद मुआब्जा वा प्रतिस्थापनको जग्गा छनोट गर्ने अधिकार जग्गाधनीलाई हुनेछ।³¹ दफा १४८ अनुसार अधिग्रहण गरिएको जग्गाको हकमा जग्गाधनीलाई नगद मुआब्जा दिइनेछ। यदि अधिग्रहण गरिने जग्गा जग्गाधनीको स्वामित्वमा रहेको जग्गा मात्र हो भने सरकारले वैकल्पिक जग्गामा विचार गर्नेछ, यदि प्रतिस्थापन जग्गाको मूल्य अपर्याप्त छ भने थप नगद क्षतिपूर्ति दिनसक्छ।³² दफा १४९ मा अधिग्रहण गरिएको जग्गाको अचल सम्पत्तिको मुआब्जा दिइनेछ,³³ भनी उल्लेख गरिएको छ।

परिच्छेद-४

विकाससँग सम्बन्धित नेपाल कानूनहरू

मानवीय तथा भौतिक पूर्वाधार विकासमा कानूनको अतुलनीय योगदान रहेको हुन्छ। नेपालले पछिल्लो समयमा अवलम्बन गरेको औद्योगिक नीति, वाणिज्य नीति, विदेशी लगानी तथा एकद्वार नीति जस्ता विभिन्न नीतिहरू अपनाएको नेपालले आर्थिक उदारीकरणतर्फ लम्कँदै विकासमा निजी क्षेत्रको समेत संलग्नतालाई स्वीकार गरी अगाडी बढी रहेको छ। संवैधानिक व्यवस्था, विभिन्न नीति तथा ऐन कानूनका आधार विकासका रणनीति र योजना निर्माण भईरहेका छन्। हाल नेपालमा विकास आयोजना सञ्चालन गर्ने प्राथमिक कानूनहरू निम्न रहेका छन् :-

१. विद्युत ऐन, २०४९

विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणलाई नियमित गरी विद्युत शक्तिको विकास र विद्युत सेवाको लागि विद्युत ऐन, २०४९ जारी भएको छ।

२. विद्युत नियमन आयोग ऐन, २०७४

³¹ 147 The landowner shall have the discretion to opt for substitute land or cash compensation offered by the Government in case of the land acquired from rural areas.

³² 148 In case of the land acquired in Thromde, the landowner shall be provided cash compensation. If the land to be acquired is the only plot owned by the landowner in the Thromde, the Government shall consider a substitute land in the same Thromde. If the value of substitute land is inadequate additional cash compensation shall be provided subject to the value of land.

³³ 149 Compensation shall be provided for the immovable property on the acquired land.

विद्युत उत्पादन, प्रसारण, वितरण वा व्यापारलाई सरल, नियमित, व्यवस्थित तथा पारदर्शी बनाई विद्युतको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन कायम राख्न, विद्युत महसुल नियमन गर्न, विद्युत उपभोक्ताको हक र हित संरक्षण गर्न, विद्युतको बजारलाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन तथा विद्युत सेवालाई भरपर्दो, सर्वसुलभ, गुणस्तरयुक्त तथा सुरक्षित बनाउन विद्युत नियमन आयोग ऐन, २०७४ जारी भएको पाइन्छ।

३. सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५

यस ऐनले पूर्वाधार संरचना तथा सेवा क्षेत्रमा स्वदेशी वा विदेशी निजी क्षेत्र समेतको लगानीको माध्यमबाट मुलुकको आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउन, सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा सञ्चालन हुने परियोजनाहरूलाई व्यवस्थित गर्न तथा लगानी सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

४. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८

यस ऐनमा दिगो विकासमा सहयोग पुग्ने गरी मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता तथा समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्नको लागि आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ।

५. विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५

मुलुकको आर्थिक समृद्धिको लागि उपलब्ध स्रोतसाधनको अधिकतम परिचालन गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी, सुदृढ तथा रोजगारउन्मुख बनाउन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन, निऱ्यात प्रवर्द्धन र पूर्वाधार विकास तथा वस्तु वा सेवाको उत्पादनको क्षेत्रमा विदेशी पूँजी, प्रविधि र लगानीलाई आकर्षित गर्न लगानी मैत्री वातावरण सृजना गर्दै औद्योगिकीकरण मार्फत दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नको लागि यो ऐन जारी भएको देखिन्छ।

६. कम्पनी ऐन, २०६३

मुनाफाको उद्देश्य लिई कुनै उद्यम गर्न चाहने व्यक्तिले एकलै वा अरुसँग समूहबद्ध भई प्रबन्धपत्रमा उल्लेख भए बमोजिम एक वा एक भन्दा बढी उद्देश्य प्राप्तीको लागि कम्पनी संस्थापना गर्नको लागि यस ऐनमा कानूनी व्यवस्थाहरू गरिएको देखिन्छ।

७. क्षतिपूर्ति ऐन, २०१९

यस ऐनले कानून बमोजिम नेपाल सरकारले प्राप्त गरेको वा प्राप्त गरिने सम्पत्तिको क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ।

द. अध्यागमन ऐन, २०४९

यस ऐनले नेपालमा लगानीकर्ता र व्यवसायी महिलाहरूका लागि लगानी गर्ने र व्यवसाय गर्नका लागि व्यवसाय भिषाको व्यवस्थाको गरेको देखिन्छ।

९. श्रम ऐन, २०७४

श्रमिकको हक, हित तथा सुविधाको व्यवस्था गर्न श्रमिक र रोजगारदाताको अधिकार तथा कर्तव्यको स्पष्ट व्यवस्था गरी असल श्रम सम्बन्धको विकास गर्न, श्रम शोषणको सबै अवस्थालाई अन्त्य उपादकत्व वृद्धि गर्नको लागि यो ऐन आएको देखिन्छ।

१०. निजी लगानी सम्बन्धी ऐन, २०६३

पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालनमा पूर्वाधार वित्तिय सम्बन्धी विद्यमान नेपाली कानूनहरू मध्येको प्राथमिक कानून हो जसले जनतालाई आधारभूत पूर्वाधार सेवाहरू सस्तो र भरपर्दो ढङ्गले पूर्वाधार निर्माण, सञ्चालन र हस्तान्तरणमा निजी क्षेत्रको संलग्नता प्रबर्द्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

११. लगानी बोर्ड ऐन, २०६८

यस ऐनले विकासका लागि लगानी गर्ने सम्बन्धमा देहायका व्यवस्था गरेको छ:-

१. ५०० मेगावाट भन्दा बढी क्षमताको जलविद्युत उत्पादन परियोजनामा हुने लगानीको लागि निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ। निवेदन प्राप्त भएकोमा लगानी बोर्डको कार्यकारी प्रमुखले सात दिनभित्र प्रारम्भिक जाँचबुझ तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया सुरु गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

२. कार्यालयले ३० दिनभित्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी परियोजना लगानी स्विकृत गर्ने नगर्ने विषयमा बोर्ड समक्ष लगानी बोर्ड कार्यालयले सिफारिस गर्नुपर्ने हुन्छ।

३. लगानी सिफारिस परेको ७ दिन भित्र बोर्डले परियोजनाको परियोजना लगानी स्वीकृत गर्ने वा नगर्ने निर्णय गरी सोको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्छ।
४. निवेदकलाई जानकारी दिनुअघि सम्बन्धित निवेदकसँग वार्ता गर्नुपर्ने भएमा बोर्डको निर्णय भएको ७ दिन भित्र कार्यालयले वार्ताको स्थान र समय तोकी सम्बन्धित निवेदकलाई वार्ताको लागि आमन्त्रण गर्छ।
५. परियोजना लगानी स्वीकृत भएको जानकारी प्राप्त भएको १५ दिन भित्र आवश्यक शर्तहरू पूरा गरी निवेदकले अनुमतिपत्र लिइसक्नुपर्नेछ र यसरी अनुमति प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र लगानीकर्ताले प्रचलित कानून बमोजिम परियोजना दर्ता तथा कम्पनि दर्ताको कार्य पूरा गरिसक्नुपर्छ।
६. अनुमति दिईएको परियोजनाको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन वा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भएमा सोको लागि प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि परियोजनाको प्रकृती हेरी बोर्डले ३ महिनाको समय दिनेछ र सो अवधिमा अध्ययन सम्पन्न गरी लगानीकर्ताले प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ। ३ महिनाभित्र लगानीकर्ताले अध्ययन पूरा नभएको कारणले म्याद थप्न लिखित निवेदन दिएमा बोर्डले बढीमा ३ महिनासम्मको म्याद थप गर्नसक्छ।
७. लगानीकर्ताबाट प्राप्त भएको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन उपर सम्बन्धित निकायले आफ्नो अध्ययन पूरा गरी २१ दिनभित्र निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

१२. जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४

यस ऐनमा विकासका लागि देहायका व्यवस्था गरेको छ:-

१. नेपाल सरकारले कुनै सार्वजनिक कामको निमित्त कुनै जग्गा प्राप्त गर्न आवश्यक ठहराएमा वा कुनै संस्थाले यस ऐन बमोजिम मुआब्जा वा अन्य कुनै खर्च व्यहोर्ने गरी कुनै जग्गा प्राप्त गराइदिन नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरेमा नेपाल सरकारले अनुमति दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ।
२. सरोकारवाला व्यक्तिको जानकारीको लागि सूचना टाँस गर्नुपर्ने हुन्छ। सूचना जारी भएको ३ दिन पछि प्रारम्भिक काम कारबाही गर्नको निमित्त सम्बन्धित

जग्गामा प्रवेश गर्नछ। प्रारम्भिक कार्बाही गर्दा नोक्सानी भएमा सो वापत क्षतिपूर्ति दिइनेछ। क्षतिपूर्तिमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले त्यस्तो क्षतिपूर्ति निर्धारण भएको कुराको जानकारी प्राप्त गरेको मितिले १५ दिन भित्र प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष उजुर गर्न सक्नेछ र त्यस्तोमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको निर्णय अन्तिम हुने कुरा उल्लेख छ।

३. प्रारम्भिक कार्बाही चलाएको मितिले १५ दिनभित्र प्रारम्भिक कार्बाही चलाउने अधिकारीले सो कार्बाही पूरा गरी प्राप्त गर्न उपयुक्त देखिएको जग्गा यकिन गरी सो सम्बन्धी अन्य आवश्यक विवरण सहितको प्रतिवेदन यथाशीघ्र स्थानीय अधिकारी समक्ष पठाउनु पर्ने हुन्छ।
४. प्रारम्भिक कार्बाहीको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि प्राप्त गरिने जग्गाको सम्बन्धमा स्थानीय अधिकारीले सूचना जारी गर्नसक्छ।
५. जग्गा प्राप्त गर्ने सूचनामा सरोकारवाला व्यक्तिले मुआब्जामा दाबी गर्न आफ्नो हकदैया वा भोग चलन सम्बन्धी निस्सा प्रमाण सहित निवेदन गर्नको लागि कम्तिमा १५ दिनको म्याद खुलाउनुपर्ने हुन्छ।
६. जग्गा प्राप्त गर्नेको सूचना प्राप्त भएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक सात दिनभित्र आफ्नो जग्गा प्राप्त नगर्नु पर्ने कुनै कारण भए त्यस्को कारण खोली सम्बन्धित जग्गावालाले स्थानीय अधिकारीको कार्यालय माफत नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयमा उजुर गर्न सक्छ। उजुरी परेको निर्णय त्यस्तो उजुरी परेको मितिले साधारणतया १५ दिन भित्र गर्नुपर्ने हुन्छ।
७. प्राप्त गरिने जग्गाको मुआब्जा निर्धारण गरी तोकिएको म्याद भित्र प्राप्त भएका निवेदनहरूबाट मुआब्जा पाउने ठहरिएका व्यक्तिहरूको नामावली तयार पारी सरोकारवाला व्यक्तिहरूको जानकारीको लागि स्थानीय अधिकारीले सूचना टाँस गर्नेछ। नामावलीमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले त्यस्तो सूचना जारी भएको मितिले १५ दिनभित्र नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयमा उजुर गर्नसक्छ।
८. नेपाल सरकार वा संस्थाको स्वामित्वमा आएको जग्गा नेपाल सरकारको लागि प्राप्त गरिएकोमा मालपोत लगतकट्टा गरी नेपाल सरकारको नाममा नामसारी गर्न र संस्थाको लागि प्राप्त गरिएकोमा त्यस्तो नामसारी गर्न र संस्थाको लागि

प्राप्त गरिएकोमा त्यस्तो संस्थाको नाममा नामसारी र दाखिल खारेज गर्न स्थानीय अधिकारीले जग्गा कब्जामा लिएको १५ दिनभित्र त्स्तो जग्गाको दर्ताको लागत रहेको कार्यालय पनि सो बमोजिमको कार्य यथाशिघ्र सम्पन्न गरी त्यस्को जानकारी स्थानीय अधिकारी र साबिक जग्गावालालाई दिनुपर्छ।

१३. वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

कुनै आयोजना सञ्चालन गर्नुपूर्व वातावरण संरक्षण ऐनको दफा ३ अनुसार प्रस्तावकको वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। आयोजनाको प्रस्तावकले देहाय बमोजिमका विषयमा देहाय बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था यस ऐनले गरेको छः-

१. विद्युत लाईन निर्माण अन्तर्गतः

(क) १३२ के.भी. सो भन्दा बढी क्षमताको विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण गर्ने।

(ख) विद्यमान २२० के.भि. वा सो भन्दा बढी क्षमताको विद्युत प्रसारण लाइनबाट ट्याप गरी नयाँ outdoor substation निर्माण गर्ने।

(ग) विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण गर्दा जतिसुकै वन क्षेत्र उपयोग गर्नुपर्ने भए तापनि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण मात्र पर्याप्त हुनेछ। तर यसरी विद्वत् प्रसारण लाइन निर्माण गर्दा रूख कटान गर्नु परेमा एक रूख कटान भएकोमा त्यसको न्यूनतम पच्चीसको अनुपातमा रूख रोपेर हुर्काएको हुनुपर्छ।

२. विद्युत उत्पादन अन्तर्गतः

एक मेगावाटदेखि पचास मेगावाट मतासम्मको जलविद्युत उत्पादन आयोजना आयोजना निर्माण गर्ने र एक मेगावाटदेखि पाँच मेगावाट क्षमतासम्मको खनिज तेल वा ग्याँसबाट विद्युत उत्पादन आयोजना सञ्चालन गर्ने।

३. २५ जना देखि १०० जनासम्म स्थायी बसोबास भएका जनसङ्ख्या विस्थापित गर्ने कुनै जलस्रोत विकास कार्य गर्ने।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रस्तावहरू:-

१. ५० मेगावाटभन्दा बढी क्षमताको जलविद्युत उत्पादन आयोजना निर्माण गर्ने।

२. विद्युत उत्पादन अन्तर्गत:

(क) १ मेगावाट भन्दा बढीको कोइला वा आणविक विद्युत उत्पादन आयोजना सञ्चालन गर्ने,

(ख) ५ मेगावाटभन्दा बढीको खनिज तेल वा ग्याँसबाट विद्युत उत्पादन आयोजना सञ्चालन गर्ने।

३. १०० जनाभन्दा बढी स्थायी बसोबास भएका जनसङ्ख्या विस्थापित गर्ने कुनै पनि जलस्रोत विकास कार्य गर्ने।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको लागि क्षेत्र निर्धारण (स्कोपिङ्ग) गर्नुपर्ने:-

क. वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने कुनै प्रस्तावकको सम्बन्धमा प्रस्तावकले प्रस्ताव कार्यान्वयन हुने गाँउ विकास समिति वा नगरपालिका तथा त्यस क्षेत्रका विद्यालय, अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी तथा सरोकारवाला व्यक्ति वा संस्थालाई सो प्रस्तावकको कार्यान्वयनबाट वातावरणमा पर्न सक्ने प्रभावको सम्बन्धमा लिखित सुझाव दिनको लागि १५ दिनको अवधि तोकी राष्ट्रिय स्तरको कुनै एक दैनिक समाचारपत्रमा सूचना प्रकाशन गर्नुपर्छ।

ख. सूचना प्रकाशित भएपछि सो सम्बन्धमा कसैको राय सुझाव भए त्यसरी सूचना प्रकाशन भएको मितिले १५ दिनभित्र सम्बन्धित प्रस्तावकलाई आफ्नो राय सुभाव दिनसक्ने व्यवस्था छ।

ग. प्राप्त भएको राय सुझाव समेत संलग्न गरी प्रस्तावकले सो प्रस्तावको कार्यान्वयनबाट वातावरणको के कस्तो क्षेत्रमा कस्तो प्रभाव पर्दछ सो उल्लेख गरी क्षेत्र निर्धारणको लागि सम्बन्धित निकाय समक्ष निवेदन दिनुपर्छ। निवेदन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित निकायले निवेदनसाथ संलग्न कागजात जाचँबुझ गरी क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धमा आफ्नो राय सहित सो निवेदन मन्त्रालयमा पठाउनु पर्छ।

घ. क्षेत्र निर्धारणको लागि कुनै निवेदन प्राप्त भएमा मन्त्रालयले सो निवेदनसाथ संलग्न कागजात जाँचबुझ गरी प्रस्तावित वा संशोधित रूपमा क्षेत्र निर्धारण गरी दिनु पर्छ।

ड. प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको लागि कार्यसूची स्वीकृत गर्नुपर्ने:

१. प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नुपर्ने प्रस्तावको हकमा प्रस्तावकले सोको प्रतिवेदनको लागि वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को अनुसूची ३ अनुसार कार्यसूची बनाई सो कार्यसूची सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृत गराउनु पर्छ।

२. वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रस्तावको हकमा प्रस्तावकले सोको प्रतिवेदनको लागि मन्त्रालयले क्षेत्र निर्धारण गरेको क्षेत्र समेतको आधारमा वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को अनुसूची ४ अनुसार कार्यसूची बनाई सो कार्यसूची मन्त्रालयबाट स्वीकृत गराउनु पर्छ।

च. प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको लागि प्रतिवेदन तयार गर्ने:

१. प्रस्तावकले कार्यसूची स्वीकृत भएको आधारमा अनुसूची ५ बमोजिमको ढाँचामा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र अनुसूची-६ बमोजिमको ढाँचामा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ।

२. प्रतिवेदनको तयारीको सिलसिलामा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नुपर्ने प्रस्तावको सम्बन्धमा प्रस्तावकले प्रस्ताव कार्यान्वयन हुने गाँउ विकास समिति वा नगरपालिकातथा जिल्ला विकास समिति वा सरोकार राख्ने व्यक्ति वा संस्थालाई प्रस्तावको कार्यान्वयनबाट वातावरणमा पर्न सक्ने प्रभावको सम्बन्धमा १५ दिन भित्र लिखित राय सुझाव दिनको लागि सम्बन्धित गाँउ विकास समिति वा नगरपालिका, जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, विद्यालय, अस्पताल र स्वास्थ्य केन्द्रमा सूचना टाँस गरी मुचुल्का तयार गर्ने र सोही बमोजिमको १५ दिने सूचना राष्ट्रिय स्तरको कुनै एक दैनिक समाचारपत्रमा समेत प्रकाशन गर्नुपर्नेछ।

तर, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धी प्रतिवेदन तयारीको सिलसिलामा प्रस्तावकले प्रस्ताव कार्यान्वयन हुने गाँउ विकास समिति वा नगरपालिकाको ईलाकामा एक पटक प्रस्ताव बारेमा सार्वजनिक सुनुवाईको आयोजना गरी राय सुझाव सङ्कलन गर्नुपर्छ।

छ. प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न स्वीकृति दिन सक्ने:

१. प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको लागि प्रतिवेदनको प्रस्ताव सम्बन्धित निकायले सो प्रस्ताव साथ संलग्न प्रतिवेदन जाँचबुझ गर्नेछ र जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो प्रस्तावले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकुल पार्ने नदेखिएमा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण मात्र गरे हुने प्रस्तावको सम्बन्धमा सो प्रस्ताव प्राप्त भएको मितिले २१ दिन भित्र आफैले स्वीकृति दिनेछ र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रस्तावको सम्बन्धमा आफ्नो राय र प्रतिवेदनको दश प्रति संलग्न गरी प्रस्ताव प्राप्त भएको २१ दिन भित्र मन्त्रालयमा पठाउनु पर्छ।
२. प्रस्ताव प्राप्त भएमा सो प्रस्ताव साथ प्राप्त प्रतिवेदनको सम्बन्धमा राय सुझाव दिनको लागि मन्त्रालयले राष्ट्रिय स्तरको कुनै एक दैनिक समाचारपत्रमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी सो प्रतिवेदन आफैले उतार गरी लैजान वा अध्ययन गर्नका लागि सर्वसाधारणलाई ३० दिनको समय दिन्छ।
३. प्रतिवेदनको सम्बन्धमा सर्वसाधारण व्यक्ति वा संस्थाको कुनै राय सुझाव भएमा त्यसरी प्रतिवेदन पहिलो पटक प्रकाशन गरेको मितिले ३० दिन भित्र सम्बन्धित व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो राय सुझाव मन्त्रालयमा पठाईसक्नु पर्छ।
४. कुनै राय सुझाव प्राप्त भएको आधारमा प्रतिवेदन जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो प्रस्तावले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकुल असर पार्ने नदेखिएमा मन्त्रालयले ६० दिन भित्र प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न स्वीकृति दिन्छ।

५. विशेष कारण परी ६० दिन भित्र स्वीकृति दिन नसकेमा मन्त्रालयले उक्त समय समाप्त भएको मितिले ३० दिन भित्र प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न स्वीकृति दिन्छ।

१४. वन ऐन, २०७६

राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना, लगानी बोर्डबाट लगानी स्वीकृत भएको योजना, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना सञ्चालन गर्न वनक्षेत्रको प्रयोग गर्नु बाहेक अन्य कुनै पनि विकल्प नभएमा र प्रचलित कानून बमोजिमको वातावरणीय परिक्षणबाट त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्दा वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर नपर्ने देखिएमा नेपाल सरकारले त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्नको निमित्त राष्ट्रिय वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको देखिन्छ।

योजना सञ्चालनको लागि वनक्षेत्र उपलब्ध गराउँदा जति वनक्षेत्र प्रयोग गर्नुपर्ने हो कम्तीमा त्यति नै क्षेत्र रूख रोपनको लागि सम्भव भएसम्म आयोजनास्थलको नजिक पर्ने राष्ट्रिय वनक्षेत्रसँग जोडिएको र समान भौगोलिक र पारिस्थितिकीय क्षेत्रमा पर्ने तथा वनको विकास गर्न सकिने भू-बनोट भएको जग्गा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ।

१५. औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६

उद्योग स्थापना गर्न चाहने व्यक्ति, फर्म वा कम्पनीले आवश्यक विवरण र कागजात सहित दर्ताको लागि उद्योग विभाग समक्ष निवेदन दिनुपर्छ। निवेदन जाँचबुझ गर्दा आवश्यक विवरण वा कागजात पूरा भएको देखिएमा त्यस्तो विवरण वा कागजात प्राप्त भएको ५ दिन भित्र उद्योग दर्ता गर्ने निकायले निवेदकको माग बमोजिमको उद्योग दर्ता गरी उद्योग दर्ताको प्रमाणपत्र दिनु पर्ने व्यवस्था यस ऐनमा गरिएको छ। यस ऐनमा विकाससँग सम्बन्धित अन्य व्यवस्था देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

(क) दर्ता भएको उद्योगले प्रचलित कानून बमोजिम वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन वा प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण गर्नुपर्ने भएमा सो सम्बन्धी प्रतिवेदन स्वीकृत भएपछि मात्र त्यस्तो उद्योग स्थापना, सञ्चालन, ब्यवसायिक उत्पादन र कारोबार प्रारम्भ गर्नुपर्छ।

- (ख) यस ऐन बमोजिम दर्ता भएको उद्योगले उद्योग दएता प्रमाणपत्रमा उल्लिखित अवधिभित्र उद्योग सञ्चालन, आफ्नो ब्यवसायिक उत्पादन वा कारोबार प्रारम्भ गर्नुपर्छ र सोको जानकारी ३० दिनभित्र उद्योग दर्ता गर्ने निकायलाई गराउनु पर्छ।
- (ग) कुनै उद्योगले उद्योग सञ्चालन वा आफ्नो ब्यवसायिक उत्पादन वा कारोबार प्रारम्भ गर्न नसकेमा सोको कारण खुलाई उद्योग दर्ता प्रमाणपत्रमा उल्लिखित अवधि समाप्त हुनुभन्दा कम्तीमा ३० दिन अगावै त्यस्तो अवधी थपको लागि उद्योग दर्ता गर्ने निकाय समक्ष तोकिए बमोजिम निवेदन दिनसक्छ।
- (घ) त्यसरी प्राप्त निवेदन जाँचबुझ गर्दा व्यहोरा मनासिब देखिएमा उद्योग स्थापनाको लागि गर्नुपर्ने निर्माण कार्य लगायतको कामको प्रगति र उद्योगको प्रकृति हेरी उद्योग दर्ता गर्ने निकायले त्यस्तो उद्योगको सञ्चालन वा ब्यवसायिक उत्पादन वा कारोबार प्रारम्भ गर्ने अवधि थप गर्न सक्छ।

परिच्छेद-५

विकास निर्माणमा क्षतिपूर्ति निर्धारण सम्बन्धी

विकास प्रेरित विस्थापन:

जुन प्रायः सडक मार्ग, रेलमार्ग, ठूलो स्तरको जलविद्युत परियोजना, सिँचाइ, बाँध, विमानस्थल, स्टेडियम, योजनाबद्ध शहरहरूका साथै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षण स्थलहरूको निर्माणद्वारा देशको विकास लक्ष्यलाई अघि बढाउन राज्यहरूको निश्चित नीति र रणनीतिको परिणाम स्वरूप विकास प्रेरित विस्थापन उत्पन्न हुन्छ।

सामान्यतया, सरकारले आफ्ना नागरिकहरूबाट जग्गा अधिग्रहण या त पूर्वाधार परियोजनाहरूको निर्माणका लागि वा संरक्षण उद्देश्यका लागि गर्दछ। यसो गर्दा सरकारले आफ्नो हालको आवास र आसपासबाट ठूलो संख्यामा स्थानीय बासिन्दाहरूलाई विस्थापित गर्छ। अन्य प्रकारका विस्थापन जस्तो नभई विकास प्रेरित विस्थापन स्थायी प्रकृतिको हुन्छ।

सरकार वा परियोजना लगानीकर्ताहरूले सामान्यतया विस्थापितहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्छन्। त्यस्तो क्षतिपूर्ति (क) नगद, (ख) नगद र भूमि, (ग) नगद, भूमि र घर, (घ) नगद, भूमि र घर साथै अन्य लाभ समेत हुन सक्छ। सरकार तथा परियोजना विकासकर्ताहरूले

गरेका यी प्रयासहरूको बावजुद अधिकांश विकास विस्थापितहरूको जीवनस्तर विस्थापनपछि खराब हुँदै गइरहेको छ।

यी परियोजनाहरूले जीविकोपार्जन, वातावरणीय र सामाजिक आधारमा असर गर्छ। नेपालमा अनैच्छिक विस्थापन सम्बन्धी कानूनहरू अनैच्छिक विस्थापन सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न पर्याप्त नभएको पनि गुनासो छ। नेपाल सरकारले विकास निर्माणका आयोजनाका प्रभावित र विस्थापितलाई सुरक्षित राख्न कुनै ठोस नीति बनाएको छैन। विद्युत ऐन २०४९ को दफा अनुसार नेपाल सरकारले विकासको निम्ति लिएको जग्गा, भवन, उपकरण तथा संरचना वापत नेपाल सरकारले सम्बन्धित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था राखिएको छ। कानून बमोजिम नेपाल सरकारले प्राप्त गरेको वा प्राप्त गरिने सम्पत्तिको क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति ऐन, २०१९, जग्गा प्राप्ति ऐन मा पनि व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल १४ सेप्टेम्बर २००७ मा आदिवासी जनजाति अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी, १९८९ (नं १६९) को सदस्य राष्ट्र भइसकेको छ।^{३४}यो महासन्धीको धारा २ को उपधारा (१) अनुसार जनताको अधिकारको रक्षा र उनीहरूको इमान्दारिताको सम्मानको प्रत्याभूति दिलाउन सम्बन्धित जनताको सहभागिता, सहजीकरण र व्यवस्थित कार्य गर्दै विकास गर्ने जिम्मेवारी सरकारको छ। उपधारा (२) मा यस्तो कार्यमा निम्न उपायहरू समावेश छन्।

(क) जनसंख्याका सबै सदस्यहरूलाई प्रदान गर्ने अधिकार र अवसरबाट सदस्यहरूलाई समेत समान आधारमा लाभ उठाउन सुनिश्चित गर्ने,^{३५}

(ख) सदस्यहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचान, उनीहरूको रीतिरिवाज, परम्परा र तिनका संस्थाहरूको सम्मानका साथ सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारको पूर्ण साकारतालाई बढावा दिने,^{३६}

^{३४} [Ratifications by country \(ilo.org\)](http://ilo.org)

^{३५} C169 - Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169)-

Article 2 (2) (a) ensuring that members of these peoples benefit on an equal footing from the rights and opportunities which national laws and regulations grant to other members of the population,

^{३६} Article 2 (2) (b) promoting the full realisation of the social, economic and cultural rights of these peoples with respect for their social and cultural identity, their customs and traditions and their institutions

(ग) राष्ट्रिय समुदायका आदिवासी र अन्य सदस्यबिच हुनसक्ने सामाजिक-आर्थिक अन्तरलाई हटाउन सम्बद्ध जनताका सदस्यहरूलाई उनीहरूको आकांक्षा र जीवन शैलीसँग मिल्ने ढंगले सहयोग गर्ने।³⁷

धारा ७ मा निम्न व्यवस्था गरिएको छः

(क) सम्बन्धित जनतालाई विकासको प्रक्रियाका लागि आफ्नै प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्ने अधिकार हुनेछ किनभने यसले उनीहरूको जीवन, विश्वास, संस्था र आध्यात्मिक कल्याणलाई असर गर्छ र उनीहरूले प्रयोग गरेको वा अन्यथा प्रयोग गर्ने भूमिहरू आफ्नै आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासको प्रयोग गर्ने अधिकार हुन्छ। थप रूपमा, उनीहरूले राष्ट्रिय र क्षेत्रीय विकासका लागि योजना र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा भाग लिन्छन् जसले उनीहरूलाई प्रत्यक्ष असर पार्न सक्छ।³⁸

(ख) बसोबास गर्ने क्षेत्रहरूको समग्र आर्थिक विकासका लागि योजनाहरूमा उनीहरूको सहभागिता र सहकार्यमा सम्बन्धित जनताको जीवन र कामको अवस्था र स्वास्थ्य र शिक्षाको स्तरको सुधारलाई प्राथमिकता दिने। विवादित क्षेत्रहरूको विकासका लागि विशेष परियोजनाहरू पनि त्यस्ता सुधारहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने गरी डिजाइन गर्ने।³⁹

(ग) सरकारले योजनाबद्ध विकास गतिविधिहरूको सामाजिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न सम्बन्धित जनतासँगको सहकार्यमा उपयुक्त भएमा अध्ययनहरू गरिन्छ भनी सुनिश्चित गर्नेछ। यी अध्ययनहरूको

³⁷ Article 2 (2) (c) assisting the members of the peoples concerned to eliminate socio-economic gaps that may exist between indigenous and other members of the national community, in a manner compatible with their aspirations and ways of life

³⁸ ibid.

Article 2 (1) The peoples concerned shall have the right to decide their own priorities for the process of development as it affects their lives, beliefs, institutions and spiritual well-being and the lands they occupy or otherwise use, and to exercise control, to the extent possible, over their own economic, social and cultural development. In addition, they shall participate in the formulation, implementation and evaluation of plans and programmes for national and regional development which may affect them directly.

³⁹ (2) The improvement of the conditions of life and work and levels of health and education of the peoples concerned, with their participation and co-operation, shall be a matter of priority in plans for the overall economic development of areas they inhabit. Special projects for development of the areas in question shall also be so designed as to promote such improvement.

नतिजालाई यी गतिविधिहरूको कार्यान्वयनको लागि आधारभूत मापदण्डको रूपमा मानिनेछ।⁴⁰

धारा १५ को उपधारा (२) बमोजिम राज्यले खनिज वा उप-सतह स्रोतहरूको स्वामित्व वा भूमिसँग सम्बन्धित अन्य स्रोतहरूमा अधिकार कायम राख्ने अवस्थामा, सरकारले ती मानिसहरूसँग आफ्नो भूमिसँग सम्बन्धित त्यस्ता स्रोतहरूको अन्वेषण वा शोषणको लागि कुनै कार्यक्रम सञ्चालन वा अनुमति दिनु अघि तिनीहरूको हित पूर्वाग्रही हुनेछ वा छैन भनी परामर्श गर्नुपर्छ। सम्बन्धित जनताले सम्भव भएसम्म त्यस्ता गतिविधिहरूको फाइदामा भाग लिनेछन् र त्यस्ता गतिविधिहरूको परिणाम स्वरूप उनीहरूले भोग्न सक्ने कुनै पनि क्षतिको उचित क्षतिपूर्ति पाउनेछन्।⁴¹

हाल, विकास परियोजनाका विस्थापितहरूका लागि पुनर्स्थापना र पुनर्वास कार्यक्रमहरू समावेश गर्नु धेरै हदसम्म ती परियोजनाहरूमा मात्र सीमित छ जुन उनीहरूको कोष निकायहरूले निर्धारित सशर्तताद्वारा यस्ता कार्यक्रमहरू बोक्न बाध्य छन्। नेपाल सरकारले १०० जनासम्मलाई विस्थापन गर्न प्रेरित गर्ने परियोजनाहरूका लागि IEE र यो संख्या भन्दा बढी विस्थापित गर्ने आयोजनाहरूका लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) अनिवार्य गरेको छ।

नागरिक समाज र परियोजना प्रभावित समूहले विकास आयोजनाहरूको प्रतिकूल असरमाथि प्रश्न उठाउँदै आफ्नो निर्माणको निरन्तर विरोध गर्दै आएका छन्। यो विषयसँग सम्बन्धित विभिन्न नजिरहरूसमेत स्थापना भइसकेका छन् :-

⁴⁰ (3) Governments shall ensure that, whenever appropriate, studies are carried out, in co-operation with the peoples concerned, to assess the social, spiritual, cultural and environmental impact on them of planned development activities. The results of these studies shall be considered as fundamental criteria for the implementation of these activities.

⁴¹ 2. In cases in which the State retains the ownership of mineral or sub-surface resources or rights to other resources pertaining to lands, governments shall establish or maintain procedures through which they shall consult these peoples, with a view to ascertaining whether and to what degree their interests would be prejudiced, before undertaking or permitting any programmes for the exploration or exploitation of such resources pertaining to their lands. The peoples concerned shall wherever possible participate in the benefits of such activities, and shall receive fair compensation for any damages which they may sustain as a result of such activities

१. काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणका विकास आयुक्त डा. भाईकाजी तिवारी विरूद्ध चतुर्भुज समेत भएको मुद्दामा "काठमाडौं सडक विस्तार गर्दा किनाराका घरहरू भत्काउने कार्य विरूद्ध निषेधाज्ञा माग भएकोमा विकास निर्माण नागरिकहरूको हित र सुविधाकै निमित्त गरिने हुँदा बृहत्तर सामाजिक स्वार्थ वा हितका लागि व्यक्ति विशेषले योगदान पुऱ्याउनु पर्ने अवस्था सृजना हुन सक्छ। राज्यले सञ्चालन गर्ने विकासका कार्यक्रमहरूमा व्यक्तिगत स्वार्थ वा हितभन्दा सामूहिक हित वा स्वार्थ सर्वोपरी हुन्छ"⁴² भनी सर्वेच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

२. सानु क्षेत्र समेत विरूद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं समेत

कलंकी थानकोट सडक विस्तार सम्बन्धमा नेपाल सरकारले पहिले सोही सडक विस्तार गर्दा क्षतिपूर्ति दिएको देखिएको हाल सोही क्षेत्रको सडक विस्तार गर्नको लागि प्राप्त गर्नुपर्ने थप ३/३ मिटर जग्गाको क्षतिपूर्ति दिनु नपर्ने भन्ने नेपाल सरकारको निर्णय समानताको सिद्धान्तविपरीत देखिएको। व्यक्तिको सम्पत्ति बृहत्तर राष्ट्रिय हितका लागि राज्यले नियन्त्रण, नियमन र अंकुश लगाउन सक्ने तर राज्यलाई सार्वजनिक हितका लागि नागरिकको सम्पत्ति आवश्यक परी अधिग्रहण गरी विकास निर्माण कार्य अगाडी बढाउनुपर्ने भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।⁴³

सडक, जलविद्युत आयोजना, सिँचाई योजना, विमानस्थलजस्ता पूर्वाधार निर्माणका कारण नेपालका हजारौं जनता आफ्नो मौलिक स्थानबाट निकालिएका छन्। यसबाहेक राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण क्षेत्रजस्ता संरक्षण स्थलको घोषणाले नेपालमा पनि धेरै परिवार विस्थापित भएका छन्। आयोजना निर्माण क्षेत्रमा पर्ने बासिन्दाले क्षतिपूर्ति र राहतको माग गर्दै अहिले दैनिकजसो प्रदर्शन गरिएरहेका छन्। जसले गर्दा आयोजना निर्माणमा अवरोध सृजना गरिएको छ। आर्थिक कार्यविधि नियमावली अनुसार स्थानीय जनताको आवश्यकता तथा मागको अध्ययन गरेपछि आयोजना छनोट हुनुपर्छ। सरोकारवालाको सहमति र सहकार्यबीना आयोजना व्यवस्थापन सफल नहुने भएकोले यस्तो अध्ययन तलबाट माथिल्लो तहसम्म गर्नुपर्ने हुन्छ।

⁴² ने.का.प. २०७, अंक १२ नि.नं. ९५०८

⁴³ ने.का.प., २०७५, अंक ४, नि.नं. ९९८६

जग्गा अधिग्रहण गर्ने प्रक्रियामा हुने राजनीतिक-प्रशासनिक चलखेल र भूमाफियाको मिलेमतोमा चलनचल्तीभन्दा अत्यधिक महँगो मुआब्जा दिनुपर्ने गरी हुने अवरोधका कारण समस्या बढेको छ। यसरी घरजग्गा अधिग्रहणमा हुने किचलोले आयोजना निर्माणमा ढिलाइ त भएको छ नै लागत बढेर कतिपय अवस्थामा आयोजना नै असम्भव बनेका उदाहरणहरू पनि छन्। कार्यान्वयन क्षमताको अभाव, स्थानीयस्तरमा विभिन्न माग राखी दिइने दबाव, जग्गा प्राप्तिमा कठिनाइ, निर्माण व्यवसायीको कमजोर व्यवस्थापन, अन्तर निकाय समन्वयको अभाव र समयमै कार्यान्वयन पद्धति स्पष्ट नहुँदा प्रगति पछाडि परेको अवस्था छ।

आयोजनाभिन्न पर्ने घरजग्गाको उचित मुआब्जा पाउनु न्यूनतम कानूनी तथा मानवीय शर्त हो। त्यसका लागि सरकारले जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी ऐन लागू गरेको छ। सोही प्रक्रिया-पद्धतिबाट जग्गा अधिग्रहण गर्ने गरिएको छ। जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी ऐनमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा रहेको समितिले प्रचलित दरभाउ हेरेर जग्गाको प्रकृति र विशेषताअनुसार मुआब्जा तोक्ने व्यवस्था छ। कतिपय आयोजनामा त्यस्तो भाउ निर्धारणकै बेला पनि विभिन्न प्रभाव र दबावमा अनुचित मूल्य निर्धारण हुने गरेको छ।

जग्गाको मुआब्जा, क्षतिपूर्ति, बस्ती स्थानान्तरण र पुर्नवाससम्बन्धी विषयलाई व्यवस्थित गर्ने विषयमा आवश्यक कार्य योजना बनाइ नीति र कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ। तत्कालीन समयमा समेत जलविद्युत आयोजना, राष्ट्रिय निकुञ्ज र विमानस्थलबाहेक विकास निर्माणका आयोजनाका कारण विस्थापनको विषयलाई लिएर सीमित अध्ययन भएको छ।

परिच्छेद-६

जलविद्युत विकास आयोजना निर्माण गर्दा लागू हुने कानून र प्रकृया

यो परिच्छेदमा कुनै जलविद्युत आयोजना निर्माण गर्नुपरेमा आवश्यक पर्ने कानून तथा प्रकृयाको विषयमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा सामान्यतयः जलविद्युत परियोजना विकासको मोडेल र लाइसेन्स, नेपालमा जलविद्युत आयोजनाको लागि प्रोत्साहन र सो परियोजना सुरू गर्दा हुने समस्या आदिका विषयमा विश्लेषण गरिनेछ। जलविद्युत आयोजनाका लागि नेपाल सरकारको प्रत्यक्ष उर्जा, जलस्रोत तथा सिचाई मन्त्रालय हो। यो जलविद्युत क्षेत्रको नीति, योजना र नियमनको निरीक्षण गर्ने मन्त्रालय हो।

मन्त्रालयभित्र विद्युत नियमहरू कार्यान्वयन गर्ने र विभिन्न लाइसेन्स र अनुमतिपत्र जारी गर्ने जिम्मेवारी विद्युत विकास विभाग स्थापना भएको छ। नेपाल सरकारका तर्फबाट निजी लगानीकर्ताहरूसँग आयोजना विकास सम्झौता र कार्यान्वयन गर्ने अधिकार पाएका, पाँचसय मेगावाट वा सोभन्दा बढी क्षमताका जलविद्युत आयोजनाहरूको विकास तथा लाइसेन्स प्रक्रियामा नेपाल लगानी बोर्डको संलग्नता रहन्छ।

६.१ जलविद्युत आयोजनाको विकासका मोडलहरू

नेपालमा BUILD-OWN-OPERATE-TRANSFER ("BOOT") मोडलमा जलविद्युत आयोजनाहरू विकास गरिएका छन्। नेपालमा जलविद्युत आयोजनाको विकासका तीन वटा विधा छन्:-

१. विद्युत ऐन, २०४९ को दफा ३ बमोजिम विद्युतको सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको लागि अनुमति पत्र प्राप्त गर्ने।

सामान्यतया, नेपालमा जलविद्युत आयोजनाका लागि लाइसेन्सिङ गर्ने व्यवस्थाले दुई चरणको लाइसेन्स प्रक्रिया तोकेको छ:

(क) अनुमतिपत्रको लागि दफा ४ बमोजिम जलविद्युत आयोजनाको सर्वेक्षण, निर्माण, उत्पादन, प्रसारण तथा वितरण गर्न चाहने व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले सम्बन्धित विषयको आर्थिक प्राविधिक र वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन बनाई आवश्यक विवरणहरू खुलाई विद्युत विकास विभागको महानिर्देशक समक्ष तीन प्रति दरखास्त फारम बुझाउनु पर्छ। जलविद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरण तथा बिक्री-वितरण गर्नको लागि छुट्टा छुट्टै अनुमतिपत्र आवश्यक पर्छ।

(ख) दरखास्त फारम उपर महानिर्देशकले आवश्यक कागजात, विवरण वा प्रतिवेदन पेश गरे नगरेको जाँचबुझ गर्दछ र दरखास्त परेको मितिले विद्युतको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको हकमा तीस दिनभित्र र विद्युतको उत्पादन, प्रसारण र वितरण अनुमतिपत्रको हकमा एकसय बीस दिनभित्र दरखास्तवालालाई अनुमतिपत्र दिनुपर्छ।

(ग) विद्युत सर्वेक्षणको लागि दिइने अनुमतिपत्रको अवधि बढीमा पाँच वर्षसम्मको हुन्छ। विद्युत उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको लागि दिइने अनुमतिपत्रको अवधि बढीमा पचाँस वर्षसम्मको हुन्छ।

२. नेपाल सरकारले सिधै विद्युत उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्न गराउन सक्ने:-

विद्युत ऐनको दफा ३५ बमोजिम नेपाल सरकारले कुनै व्यक्ति वा संस्थासँग करार गरी विद्युत उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्न गराउन सक्दछ। नेपाल सरकारले करारमा उल्लिखित शर्तहरूको आधारमा सम्झौता गर्नसक्छ। तर, दफा ३५ ले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको आफ्नो कार्यक्षेत्र र प्रयोगको सन्दर्भमा विद्युत ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था छैन। व्यवहारमा नेपाल सरकारले परियोजनाको लागि प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्र आह्वान गरी कम्पनीलाई छान्दछ, जसले सम्झौताको शर्त र शर्तको अधीनमा परियोजना सञ्चालन गर्दछ।

३. प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रको प्रक्रिया:

आयोजना सञ्चालनको जिम्मा पाएको कम्पनीले प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रको प्रक्रियाद्वारा परियोजना प्राप्त गर्न सक्छ। प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्र प्रक्रिया देहायका अवस्थामा लागू हुन्छ:-

(क) नेपाल सरकारद्वारा अध्ययन गरेको परियोजना वा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको कुनै संस्था।

(ख) विभिन्न कारणले इजाजतपत्र रद्द भएका परियोजनाहरू।

सरकारले परियोजनाहरूको माग गर्न सक्छ। सूचनाको आधारमा विद्युत विकास विभाग मार्फत ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयमा आवेदन फाराम पेश गर्नु पर्ने हुन्छ। आवेदनको पुनरावलोकन पछि, प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्रको आधारमा परियोजनाको लागि अनुमति प्रदान गरिन्छ।

६.२ जलविद्युत आयोजनाको विकासका चरणहरू:

(क) विद्युतको सर्वेक्षणको अनुमतिपत्रको लागि अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ। सम्बन्धित विषयको आर्थिक प्राविधिक र वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन बनाई आवश्यक विवरणहरू खुलाई विद्युत विकास विभागको महानिर्देशक समक्ष तीन प्रति दरखास्त फारम बुझाउनुपर्छ। विद्युत उत्पादनका लागि छुट्टै,

- विद्युत प्रसारण गर्ने र विद्युत वितरण/बिक्री वितरण गर्नेको लागि छुट्टा छुट्टै अनुमतिपत्र आवश्यक पर्छ।
- (ख) अनुमतिपत्रको अवधि समाप्त: विद्युतको सर्वेक्षणको अनुमतिपत्रको लागि अनुमतिपत्रको अवधि ५ वर्षसम्मको हुन्छ।
- (ग) विद्युत आयोजनाको उत्पादन, प्रसारण र वितरणको लागि दिइने अधिकतम लाइसेन्स अवधि ५० वर्ष रहेको छ । तथापि अभ्यासको सन्दर्भमा, विद्युत विकास विभागले ३५ वर्षको लागि मात्र अनुमति पत्र प्रदान गर्छ। अनुमतिपत्र थप गर्ने वा नगर्ने विषयमा विद्युत विकास विभागमा निहित हुन्छ।
- (घ) जम्मा लगानीको ५० प्रतिशत भन्दा बढी विदेशी व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाको लगानीमा स्थापना गरिएको विद्युत उत्पादन केन्द्र वा प्रसारण तथा वितरण लाइनसित सम्बन्धित जग्गा, भवन, उपकरण तथा संरचनामा अनुमतिपत्रमा तोकिएको अवधि समाप्त भएपछि नेपाल सरकारको स्वामित्वमा हुन्छ।
- (ङ) नेपाल सरकारको स्वामित्वमा आएको सम्पत्ति विद्युत उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्नको लागि पूर्व अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिले नेपाल सरकारले गठन गरेको समितिले निर्धारण गरेको मूल्यमा लिन सक्नेछ र त्यसरी सम्पत्ति प्राप्त गरे पछि निजले नेपाल सरकारसँग सम्झौता गरी सो सम्झौता बमोजिम विद्युतको उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्नु पर्ने हुन्छ।
- (च) जम्मा लगानीको ५० प्रतिशतसम्म विदेशी व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाको लगानीमा वा विदेशी लगानी विना स्थापना गरिएको विद्युत उत्पादन केन्द्र वा प्रसारण तथा वितरण लाइनको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन अनुमतिपत्रमा तोकिएको अवधि समाप्त भएपछि पूर्व अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिले नेपाल सरकारसँग सम्झौता गरी सो सम्झौता बमोजिम गर्नु पर्ने हुन्छ।
- (छ) सरकारले अनुमतिपत्र अवधिसम्म विद्युत उत्पादन, प्रसारण वा वितरण सम्बन्धी जग्गा, भवन, उपकरण तथा संरचनाको राष्ट्रियकरण गर्नेछैन।

६.३ जलविद्युत क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी:

नेपालमा वैदेशिक लगानी स्वीकृतिको लागि वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५, विदेशी विनियम (नियमित) गर्ने ऐन, २०१९ र

सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ बाट निर्धारित हुन्छ। विदेशी लगानीकर्ताले नेपालमा जलविद्युत क्षेत्रमा १००% लगानी गर्न सक्छन् ।

१. जलविद्युत क्षेत्रमा वैदेशीक लगानीको स्वीकृतिका लागि चरणहरू:

- (क) वैदेशिक लगानी गर्न चाहने विदेशी लगानी कर्ताले नेपालमा विदेशी लगानी भित्र्याउने समय तालिका तथा उद्योगमा लगानीको कार्ययोजना सहितको विवरण खुलाई विदेशी लगानी गर्ने स्वीकृतिको लागि विवरणहरू खुलाई उद्योग विभागमा निवेदन दिनुपर्छ। अधिकतम ३० दिनमा उद्योग विभागबाट स्वीकृति प्राप्त हुन्छ। विभागमा निश्चित सम्पत्तिको अनुमानित स्तरको आधारमा रु. २०,०००।- सम्म अधिकतम रकम जम्मा गर्नुपर्छ र त्यो जम्मा भएको रकम फिर्ता हुन्छ।
- (ख) उद्योग विभागबाट स्वीकृति प्राप्त पश्चात कम्पनी स्थापना गर्न निवेदन कम्पनी दर्ता कार्यालयमा परेमा कार्यालयले आवश्यक जाँचबुझ गरी निवेदन परेको मितिले ७ दिन भित्र दस्तुर लिई कम्पनि दर्ता गरी निवेदकलाई कम्पनि दर्ताको प्रमाणपत्र दिन्छ।
- (ग) कम्पनी रजिष्ट्रेसन पछि उद्योग विभागमा उद्योग दर्ताको लागि निवेदन दिनुपर्छ। निवेदन जाँचबुझ गर्दा ऐन बमोजिम कागजात पूरा भएको देखिएमा निवेदन प्राप्त भएको मितिले ७ दिन भित्र विदेशी लगानीको लागि स्वीकृति दिन्छ।
- (घ) प्यान/ भ्याट दर्ताको लागि राजस्व कार्यालयमा निवेदन दिने र निवेदन परेको मितिले ३ दिन भित्र स्वीकृति प्राप्त हुन्छ।
- (ङ) स्थानीय सरकारमा उद्योग दर्ताको लागि वडा कार्यालयमा निवेदन दिने र निवेदन परेको मितिले २ दिनमा स्वीकृति प्राप्त हुन्छ।
- (च) विदेशी लगानीको लागि स्वीकृति प्राप्त गरपछि विदेशी लगानीकर्ताले त्यस्तो लगानीको रकम वैध स्रोतबाट आर्जित भएको रकम स्वः घोषणा सहितको लिखित जानकारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई गराउनुपर्छ।
- (छ) उद्योग विकास विभागमा जलविद्युत आयोजनाको सर्वेक्षण अनुमतिको लागि आवश्यक विवरणहरू खुलाई विद्युत विकास विभागको महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिनुपर्छ। निवेदन परेको ४५ दिन भित्र अनुमतिपत्र प्राप्त हुन्छ।

- (ज) जलविद्युत आयोजनाको निर्माण तथा उत्पादन, प्रसारण, वितरण गर्न चाहने व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले सम्बन्धित विषयको आर्थिक प्राविधिक र वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन बनाई आवश्यक विवरणहरू खुलाई विद्युत विकास विभागको महानिर्देशक समक्ष तीन प्रति दरखास्त फारम बुझाउनुपर्छ।
- (झ) ६ अर्बसम्मको विदेशी लगानीको स्वीकृती विद्युत विकास विभागले गर्छ। ६ अर्ब रूपैयाँभन्दा बढीको विदेशी लगानी, लगानी बोर्ड ऐन, २०६८ अन्तर्ग लगानी बोर्डले गर्दछ।
- (ञ) विदेशी लगानीकर्ताले ऊर्जा परियोजनामा १००% सम्म लगानी गर्न सक्ने भए पनि लगानीमा स्थानीयको सहभागिता आवश्यक ठानेर धेरै आयोजनाले स्थानीय समुदाय र अन्य सर्वसाधारणलाई शेयर जारी गर्न थालेका छन्। यद्यपि स्थानीय मानिसहरूलाई शेयर दिन कुनै बाध्यता छैन।

२. भिषा सम्बन्धी व्यवस्था:

(क) व्यवसायिक भिषा:

नेपालमा लगानीकर्ता र व्यवसायी महिलाहरूले लगानी गर्ने र व्यवसाय गर्नका लागि व्यवसाय भिषाको व्यवस्था गरिएको छ। आवेदकबाट निम्न कागजातहरू प्राप्त गरेपछि विद्युत विकास विभाग (DOI) द्वारा भिषा जारी गरिन्छ। अन्य गैर-पर्यटक भिषाको विपरीत, व्यापार भिषा कम्तिमा एक महिना सम्म १ वर्ष वा एक पटकमा पूरा पाँच वर्षको लागि जारी गरिन्छ। विदेशीले अनलाइनबाट आवेदन गर्न सक्छन्। यस सम्बन्धी विवरण दस्तुर, प्रकृया र आवश्यक कागजात सम्बन्धी व्यवस्था देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ:-

क्र. सं.	भिषाको प्रकार र विवरण	दस्तुर	आवश्यक कागजात
----------	-----------------------	--------	---------------

१	व्यवसायिक भिषा-	<p>१.१ करोड रूपैया भन्दा बढी व्यक्तिगत लगानी गर्ने विदेशी र तिनका आश्रित परिवार वा संस्थाका अधिकृत प्रतिनिधिलाई एक वर्ष भन्दा कम अवधिको भिषा जारी हुने अवस्थामा बहुप्रवेशी व्यवसायिक भिषा जारी गर्दा मासिक दश अमेरिकी डलर बराबरको नेपाली मुद्रा, वार्षिक रूपमा बहुप्रवेशी व्यावसायिक भिषा जारी गर्दा एक सय अमेरिकी डलर बराबरको नेपाली मुद्रा र पाँच वर्षको बहुप्रवेशी व्यावसायिक भिषा लिन चाहेमा तीन सय अमेरिकी डलर बराबरको नेपाली मुद्रा।</p> <p>२. एक करोड रूपैया र सो भन्दा कम व्यक्तिगत लगानी गर्ने विदेशी र तिनका आश्रित परिवार वा संस्थाका अधिकृत प्रतिनिधिलाई एक वर्षभन्दा कम अवधिको भिषा जारी हुने अवस्थामा बहु प्रवेशी व्यवसायिक भिषा जारी गर्दा मासिक ३० अमेरिकी डलर बराबरको नेपाली मुद्रा, वार्षिक रूपमा बहुप्रवेशी व्यवसायिक भिषा लिन चाहेमा एक हजार अमेरिकी डलर बराबरको नेपाली मुद्रा।</p> <p>३. नेपालमा उत्पादित मालसामान खरिद गरी निकासी गर्ने वा निकासीको लागि खरिद आदेश दिने</p>	<p>१. उद्योग विभाग वा सरकारको सम्बन्धित लाइन एजेन्सीबाट सिफारिस पत्र</p> <p>२. बायो डाटा (पहिलो पटक आवेदकहरूको लागि)</p> <p>३. उद्योग विभागबाट विदेशी लगानी स्वीकृति पत्र</p> <p>४. कम्पनी दर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि</p> <p>५. PAN/VAT प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि</p> <p>६. शेयर प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि</p> <p>७. उद्योग दर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि</p> <p>८. राहदानी र भर्खरको भिषाको प्रतिलिपि</p> <p>९. पछिल्लो कर निकासी प्रमाणपत्र उद्योग अनुगमन तथा पर्यवेक्षण प्रतिवेदन</p>
---	------------------------	---	---

	विदेशीहरूलाई क्रम सङ्ख्या ५ को खण्ड (क) बमोजिमको भिषा दस्तुर लाग्नेछ।	उद्योग कम्पनीको प्रगति प्रतिवेदन (नविकरणका लागि)
	४. दश करोड रूपैया वा सो भन्दा बढी व्यक्तिगत लगानी गर्ने विदेशी र तिनका आश्रित परिवार वा संस्थाका अधिकृत प्रतिनिधिलाई बहुप्रवेशी व्यवसायी भिषा जारी गर्दा भिषा दस्तुर लाग्नेछैन।	मान्य राहदानी
	५. प्रविधि हस्तान्तरण प्रयोजनका लागि आउने विशेषज्ञ र निजको आश्रित परिवारलाई क्रम सङ्ख्या ५ को खण्ड (ख) मा उल्लेख भए बमोजिम भिषा दस्तुर लाग्नेछ।	

२. विद्युत विकास विभाग (DOED) बाट स्वीकृति पत्र प्राप्त गरेपछि प्रस्तावकले गर्नुपर्ने कार्यहरू:

(क) यदि DOED को स्वीकृति पत्र सर्वेक्षणको लागि मात्र हो भने, प्रस्तावकले सर्वेक्षण गर्न थाल्छ, र छवटा मासिक प्रगति प्रतिवेदन र feasibility अध्ययन प्रतिवेदन DOED मा पेश गर्नु पर्दछ।

(ख) यदि DOED बाट स्वीकृति पत्र सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण र वितरणको लागि हो भने प्रस्तावकले: सर्वेक्षण पूरा गर्दछ, DOED मा व्यवहार्यता अध्ययन प्रस्तुत गर्दछ र निर्माण कार्य पूरा नभएसम्म DOED मा छ मासिक प्रगति प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्दछ।

(ग) विदेशी लगानी पाँच सय करोडसम्मको हो भने उद्योग विभागको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ वा विदेशी लगानीले दुई अर्ब रूपैयाँभन्दा बढीको सम्पत्ति आवश्यक पर्ने उद्योगका लागि प्रस्ताव गरेमा औद्योगिक प्रवर्द्धन बोर्डको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ।

३. १०० कि.वा. भन्दा कम स्थापित क्षमता भएका जलविद्युत आयोजनाहरूका लागि आवेदन प्रक्रिया:

- (क) परियोजना प्रस्तावक (जो नागरिक वा संस्थागत निकाय हुन सक्छन्) १०० किलोवाट भन्दा कम स्थापित क्षमता भएको जलविद्युत आयोजनाको उत्पादन, प्रसारण, वितरणको सर्वेक्षण, निर्माण वा सञ्चालनका लागि अनुमतिपत्र आवश्यक पर्दैन। तर, प्रस्तावकले उत्पादन, प्रसारण वा वितरण सुविधाको सर्वेक्षण, निर्माण र सञ्चालन शुरु हुनु पूर्व नै जिल्ला जलस्रोत समितिबाट अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ।
- (ख) परियोजना प्रस्तावकले परामर्श गरेर परियोजनाबाट उत्पादित बिजुलीको बिक्री मूल्य स्वतन्त्र रूपमा तय गर्नु पर्दछ।

४. १०० कि.वा. देखि १००० कि.वा. सम्मको इन्स्टल क्षमता भएको जलविद्युत आयोजनाको लागि आवेदन प्रक्रिया:

परियोजना प्रस्तावकलाई १०० कि.वा. देखि १००० कि.वा. सम्मको स्थापित क्षमता भएको जलविद्युत आयोजनाको सर्वेक्षण, निर्माण र उत्पादन/ प्रसारण/ वितरणको लागि अनुमतिपत्रको आवश्यकता पर्दैन। तर, प्रस्तावकले विद्युत नियमन, २०५५ को नियम ३ को अनुसूची १ मा तोकिएको ढाँचामा आयोजनाको काम शुरु गर्नु पूर्व निम्न सूचना विद्युत विकास विभागमार्फत जलस्रोत मन्त्रालयका सचिव समक्ष पेश गर्नु पर्छ।

५. सर्वेक्षणका लागि मात्र भए प्रस्तावकले देहाय बमोजिम कागज समावेश गरी DOED मा पेश गर्नु पर्छ:-

- (क) प्रस्तावित परियोजनाको डेस्क स्टडी (Desk study) जस्मा मुख्य विशेषताहरू, कामको दायरा र कार्य तालिका,
- (ख) परियोजनाको सबै मुख्य घटक (component) देखाउने भौगोलिक नक्शा (Topographical map),
- (ग) विद्युत वितरण क्षेत्र र ग्राहकहरूको अनुमानित लाभ लिने संख्या छ भने त्यस्तो संख्या,

- (घ) सम्बन्धित क्षेत्रको पानीको अन्य प्रयोग गरेको छ भने सो सम्बन्धी सूचना,
- (ङ) जिल्ला जलस्रोत समितिलाई सम्बोधन गरिएको प्रति सहित सम्बन्धित गाउँ विकास समिति (VDC)/Municipality) बाट परियोजना विकास (सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण र वितरण) को लागि DOED लाई सम्बोधन गरिएको सिफारिस पत्र।
- (च) Boundaries of the survey area with latitudes and longitudes including VDC/Municipalities.

६. सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण र वितरणको लागि देहायका अतिरिक्त विषयहरू समेत पेश गर्नु पर्छ:-

- (क) Feasibility Study प्रतिवेदन सम्पन्न गर्ने कार्यतालिका,
- (ख) निर्माण कार्यतालिका,
- (ग) विकासको लागत,
- (घ) युटिलिटीलाई बल्कमा बेचेको खण्डमा विद्युत खरिद सम्झौता सम्बन्धी आशय पत्र वा राष्ट्रिय ग्रिडबाट अलगगै रहेका उपभोक्ताहरूलाई बेचेको खण्डमा त्यस्ता उपभोक्ताहरूको प्रकार र सङ्ख्याको जानकारी प्रदान गरी विद्युत बिक्री व्यवस्था सम्बन्धी आशय पत्र।
- (ङ) परियोजनाको निर्माणलाई समर्थन गर्न वित्तीय प्रमाण।

३. १ हजार कि.वा. भन्दा बढी क्षमता भएका जलविद्युत आयोजनाका लागि अनुमति पत्र आवेदन प्रक्रिया:

१,००० कि.वा. भन्दा बढी स्थापित क्षमता भएको जलविद्युत आयोजनाको विकास गर्न चार प्रकारका अनुमति पत्रहरू आवश्यक पर्न सक्छन्:

- क. सर्वेक्षण अनुमतिपत्र (परियोजना अध्ययन गर्न)
- ख. उत्पादन अनुमतिपत्र (उत्पादन सुविधा निर्माण तथा सञ्चालनका लागि)

ग. ट्रान्समिसन लाइसेन्स (प्रसारण सुविधा निर्माण तथा सञ्चालनका लागि)

घ. वितरण अनुमतिपत्र (वितरण सुविधा निर्माण तथा सञ्चालनका लागि)

सर्वेक्षण अनुमतिपत्र अन्तर्गत अध्ययन पूरा भएपछि मात्र भवन निर्माण र सञ्चालनका लागि अनुमतिपत्र आवश्यक पर्छ । प्रस्तावकलाई प्रस्तावित परियोजनाको भाग हुने प्रत्येक प्रकारको सुविधाको लागि अनुमति पत्र चाहिन्छ ।

सर्वेक्षण अनुमतिपत्र:

क. IEE/EIA को सम्भाव्यता र तयारीको मूल्यांकन गर्न कुनै परियोजना स्थलमा छानविन गर्न सर्वेक्षण अनुमतिपत्र आवश्यक हुन्छ । उत्पादन, प्रसारण र वितरण सुविधाहरूको अध्ययन गर्न सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको आवश्यकता पर्दछ र यी अनुमतिपत्रलाई क्रमशः उत्पादन सर्वेक्षण अनुमतिपत्र, प्रसारण सर्वेक्षण अनुमतिपत्र र वितरण सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको अधिकतम अवधि ५ वर्ष हुन्छ ।

ख. प्रस्तावकले विद्युत नियमन को नियम ४,५,६ को अनुसूची २,३,४ को क्रमशः उत्पादन सर्वेक्षण अनुमतिपत्र, प्रसारण सर्वेक्षण अनुमतिपत्र र वितरण सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको अनुसूची २,३,४ मा उल्लेख भए बमोजिम DOED मार्फत जलस्रोत मन्त्रालयका सचिवलाई तीन प्रति आवेदन पेश गर्नेछ । प्रस्तावकले अनुमतिपत्र शुल्कको पन्ध्र प्रतिशत बराबरको रकमको आवेदन शुल्क पनि विद्युत नियमावली, २०५० को नियम २४ को अनुसूची ११ मा देखाए बमोजिम DOED मा पेश गर्नु पर्नेछ ।

ग. पूर्ण र पर्याप्त आवेदन प्राप्त गरेको ३० दिनभित्र सर्वेक्षण अनुमतिपत्र जारी गरिन्छ ।

उत्पादन/ प्रसारण/वितरण सर्वेक्षण अनुमतिपत्रका लागि आवेदन प्रक्रिया:

उत्पादन सर्वेक्षण अनुमतिपत्र

आवेदकले आवेदनसँगै निम्न समर्थन कागजातहरू पेश गर्नेछः

- क. परियोजनाको सबै मुख्य विशेषताहरू देखाउने Topographical map
 ख. Boundaries of the survey area with latitudes and longitudes including VDC/Municipalities
 ग. परियोजनाको अनुमानित लागत र सर्वेक्षणको लागत with cost break-down

अन्य आवश्यकताहरू

- क. कम्पनीको अवस्थामा — कम्पनी दर्ताको प्रमाणपत्र
 ख. Memorandum of Association, Memorandum of Articles, Permanent Account Number (PAN)
 ग. व्यक्तिको अवस्थामा - आवेदकको नागरिकता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि
 घ. कामको विस्तृत कार्यक्षेत्र सहितको desk study प्रतिवेदन
 ङ. कार्य तालिका
 च. सर्वेक्षण गतिविधिलाई समर्थन गर्ने वित्तीय प्रमाण
 छ. आवेदन सम्बन्धमा पत्राचार गर्न DOED को लागि कम्पनीमा सम्पर्क व्यक्ति नियुक्त गर्ने प्राधिकरण पत्र।
 ज. आवेदकको सम्पर्क ठेगाना
 झ. माग गरिएको सर्वेक्षण क्षेत्रमा पानीको आपूर्ति, सिँचाइ लगायतका अन्य पानी प्रयोगको विवरण वा त्यस्ता प्रयोगका सम्बन्धमा जिल्ला जलस्रोत समितिले जारी गरेको इजाजतपत्रको विवरण।

विद्युत उत्पादनको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको लागि

क्र.सं.	जडान क्षमता	अनुमतिपत्र दस्तुर	अनुमतिपत्र नवीकरण दस्तुर
०१	एक मेगावाटभन्दा माथि पाँच मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट दश लाख रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०२	पाँच मेगावाटभन्दा माथि दश मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट बीस लाख रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०३	दश मेगावाटभन्दा माथि पच्चीस मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट तीस लाख रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०४	पच्चीस मेगावाटभन्दा	प्रति वर्ष एकमुष्ट	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र

	माथि मेगावाटसम्म	एकसय	चालीस लाख रुपैयाँ	दस्तुर सरह
०५	एकसय माथि मेगावाटसम्म	मेगावाटभन्दा पाँचसय	प्रति वर्ष एकमुष्ट पचास लाख रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०६	पाँच सय माथि	मेगावाटभन्दा	प्रति वर्ष एकमुष्ट साठी लाख रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह

प्रसारण सर्वेक्षण अनुमतिपत्र

- क. छ मासिक प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्दछ (Electricity Regulation, 2050)
- ख. सर्वेक्षण पूरा गरी; Feasibility अध्ययन प्रतिवेदन सहित निम्न प्रतिवेदन पेश गर्दछः
- ग. IEE (यदि परियोजनाको प्रसारण भोल्टेज स्तर ३३-६६ किलोभोल्ट (kV) को बिचमा छ वा यदि परियोजना वातावरण संरक्षण नियम, २०५४ को अनुसूची १ मा उल्लिखि सूचिहरू मा पर्छ भने।)
- घ. EIA (यदि आयोजनाको प्रसारण भोल्टेज स्तर 66 kV भन्दा बढी छ वा यदि परियोजना वातावरण संरक्षण नियम, 2054 को अनुसूची 2 मा उल्लिखित सूचिहरू अन्तर्गत पर्दछ।)
- ङ. वैकल्पिक मार्गसहित रुट सर्वेक्षण, Geotechnical Survey, संरचनाको डिजाइन, Project Optimization, वित्तीय र आर्थिक विश्लेषण
- च. Feasible भयो भने, प्रसारण अनुमतिपत्रको लागि आवेदन दिन्छ

वितरण सर्वेक्षण अनुमतिपत्र

- क. DOED मा त्रैमासिक प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्दछ (Environment Protection Rules, 2054)
- ख. सर्वेक्षण पूरा गरी; Feasibility अध्ययन प्रतिवेदन सहित निम्न प्रतिवेदन पेश गर्दछः

- ग. IEE (यदि आयोजनाको वितरण क्षमता 1-6 MW बिचमा छ वा यदि परियोजना वातावरण संरक्षण नियम, 2054 को अनुसूची 1 मा उल्लिखित सूचीहरूमा पर्दछ भने)
- घ. EIA (यदि आयोजनाको वितरण क्षमता ६ MW भन्दा बढी छ वा यदि परियोजना वातावरण संरक्षण नियम, २०५४ को अनुसूची २ मा उल्लिखित सूचीहरू अन्तर्गत पर्दछ)
- ङ. वैकल्पिक मार्गसहित रुट सर्वेक्षण, संरचनाको डिजाइन, Project Optimization, वित्तीय र आर्थिक विश्लेषण
- च. Feasible भयो भने, वितरण अनुमतिपत्रका लागि आवेदन दिन्छ
- छ. फाइनान्सको विधा (विवरण वित्त योजना)
परियोजनाको अनुमानित लागत
आयोजनाका लगानीकर्ताको वित्तीय क्षमता
आयोजनामा प्रत्यक्ष संलग्न हुने वित्तीय संस्थाको प्रतिबद्धता
लगानीकर्ताको दायित्व प्रतिशत
इक्विटी र ऋण अनुपात
विद्युतको बिक्री र खरिद सम्बन्धी सम्झौता

अन्य आवश्यकताहरू:

- क. दर्ताको प्रमाणपत्र, MOA, औद्योगिक दर्ता प्रमाणपत्र, PAN
- ख. निर्माण कार्यहरू कार्यान्वयन गर्न आवेदकको घरभित्रको प्राविधिक क्षमताको विवरण वा ठेकेदार/निर्माण कम्पनीको निर्माण कार्यको लागि भाडामा लिएको अवस्थामा ठेकेदार/निर्माण कम्पनीको प्राविधिक क्षमता को विवरण ।

विद्युत प्रसारण तथा वितरणको सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको लागि

क्र.सं.	जडान क्षमता	अनुमतिपत्र दस्तुर	अनुमतिपत्र नवीकरण दस्तुर
०१	एक मेगावाटभन्दा माथि पाँच मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट दश हजार रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०२	पाँच मेगावाटभन्दा माथि	प्रति वर्ष एकमुष्ट बीस	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र

	दश मेगावाटसम्म	हजार रुपैयाँ	दस्तुर सरह
०३	दश मेगावाटभन्दा माथि पच्चीस मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट तीस हजार रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०४	पच्चीस मेगावाटभन्दा माथि एकसय मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट चालीस हजार रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०५	एकसय मेगावाटभन्दा माथि पाँचसय मेगावाटसम्म	प्रति वर्ष एकमुष्ट पचास हजार रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह
०६	पाँच सय मेगावाटभन्दा माथि	प्रति वर्ष एकमुष्ट साठी हजार रुपैयाँ	प्रति वर्ष अनुमतिपत्र दस्तुर सरह

प्रसारण अनुमतिपत्र

क. सर्वेक्षण सम्पन्न भएपछि प्रसारण सुविधा निर्माण र सञ्चालन गर्न ट्रान्समिसन लाइसेन्स आवश्यक पर्छ ।

ख. प्रस्तावकले विद्युत विकास विभागमार्फत जलस्रोत मन्त्रालयका सचिवलाई प्रसारण अनुमतिपत्र आवेदनको तीन प्रति र विद्युत नियमावली, २०७५ मा तोकिएको आवेदनसँगै विद्युत विकास विभागमा ३३.३३ प्रतिशत बराबरको आवेदन शुल्क पेश गर्नेछ ।

ग. प्रसारण अनुमतिपत्रको अधिकतम अवधि ५० वर्ष (विद्युत ऐन, २०४९) हो । पूर्ण र पर्याप्त आवेदन प्याकेज प्राप्त गरेको १२० दिनभित्र प्रसारण अनुमतिपत्र जारी गरिन्छ ।

प्रस्तावकले आवेदनसँगै निम्न समर्थन कागजातहरू पेश गर्नु पर्नेछ :

(क) Feasibility अध्ययन प्रतिवेदन सहित: परियोजनाको विस्तृत वर्णन, प्रसारण भोल्टेज र क्षमता, सम्बन्धित मन्त्रालयबाट स्वीकृत IEE/EIA प्रतिवेदन । परियोजना र तिनीहरूको प्रकार, व्यक्ति वा संस्थागत निकाय र

यसका निर्देशकहरूको पूरा नाम र ठेगाना, जससँग परियोजनाको स्वामित्व निहित हुनेछ।

(ख) फाइनेन्सको विधा (Details Finance Scheme)

परियोजनाको अनुमानित लागत

आयोजनाका लगानीकर्ताको वित्तीय क्षमता

आयोजनामा प्रत्यक्ष संलग्न हुने वित्तीय संस्थाको प्रतिबद्धता

लगानीकर्ताको दायित्वको प्रतिशत

इक्विटी र ऋण अनुपात

(ग) विद्युतको बिक्री र खरिद सम्बन्धी सम्झौता (PPA)

(घ) अन्य आवश्यकताहरू: दर्ताको प्रमाणपत्र, कम्पनीको इजाजतपत्र, औद्योगिक दर्ता प्रमाणपत्र, PAN

वितरण अनुमतिपत्र

क. सर्वेक्षण सम्पन्न भएपछि वितरण सुविधा निर्माण तथा सञ्चालन गर्न वितरण अनुमतिपत्र आवश्यक छ । प्रस्तावकले विद्युत विकास विभागमार्फत जलस्रोत मन्त्रालयका सचिवलाई वितरण अनुमतिपत्र आवेदनको तीन प्रति र आवेदनसँगै DOEDमा ३३.३३ प्रतिशत बराबरको रकमको आवेदन शुल्क पेश गर्नेछ । वितरण अनुमतिपत्रको अधिकतम अवधि ५० वर्षको हुन्छ ।

ख. पूर्ण र पर्याप्त आवेदन प्याकेज प्राप्त गरेको १२० दिनभित्र वितरण अनुमतिपत्र जारी गरिन्छ । प्रस्तावकले आवेदनसँगै निम्न समर्थन दस्तावेहरू पेश गर्नु पर्नेछ :

ग. Feasibility अध्ययन प्रतिवेदन सहित: परियोजनाको विस्तृत वर्णन, बाँडफाँट क्षेत्रको म्याप, वितरण भोल्टेज र क्षमता, सम्बन्धित मन्त्रालयबाट स्वीकृत IEE/EIA प्रतिवेदन ।

घ. परियोजना र संघको प्रकार, व्यक्ति वा संस्थागत निकाय र यसका निर्देशकहरूको पूरा नाम र ठेगाना, जससँग परियोजनाको स्वामित्व निहित हुन्छ ।

ङ. फाइनेन्सको modes (विस्तृत वित्त योजना)

च. परियोजनाको अनुमानित लागत

छ. आयोजनाका लगानीकर्ताको वित्तीय क्षमता

- ज. आयोजनामा प्रत्यक्ष संलग्न हुने वित्तीय संस्थाको प्रतिबद्धता
 झ. लगानीकर्ताको दायित्व प्रतिशत
 ज. इक्विटी र ऋण अनुपात
 ट. विद्युतको बिक्री र खरिद सम्बन्धि सम्झौता (PPA)
 ठ. अन्य आवश्यकताहरू: दर्ताको प्रमाणपत्र, कम्पनीको इजाजतपत्र, औद्योगिक दर्ता प्रमाणपत्र, प्यान

विद्युत उत्पादन, प्रसारण तथा वितरणको अनुमतिपत्रको लागि

क्र.सं.	जडान क्षमता	अनुमति पत्र (विद्युत उत्पादन)
०१	एक मेगावाटभन्दा माथि पाँच मेगावाटसम्म	एकमुष्ट पाँच लाख रुपैयाँ
०२	पाँच मेगावाटभन्दा माथि दश मेगावाटसम्म	एकमुष्ट सात लाख रुपैयाँ
०३	दश मेगावाटभन्दा माथि पच्चीस मेगावाटसम्म	एकमुष्ट दश लाख रुपैयाँ
०४	पच्चीस मेगावाटभन्दा माथि एकसय मेगावाटसम्म	एकमुष्ट तीस लाख रुपैयाँ
०५	एकसय मेगावाटभन्दा माथि पाँचसय मेगावाटसम्म	एकमुष्ट चालीस लाख रुपैयाँ
०६	पाँच सय मेगावाटभन्दा माथि	एकमुष्ट पचास लाख रुपैयाँ

DOED बाट उत्पादन/प्रसारण/वितरण अनुमतिपत्र प्राप्त गरेपछि प्रस्तावकले गर्नुपर्ने कदमहरू :

(क) उत्पादन अनुमतिपत्र:

१. १ वर्षभित्र निर्माणको काम सुरु
२. लाइसेन्स जारी भएको मितिले १ वर्षभित्र financial closure
३. निर्माण सम्पन्न नभएसम्मको लागि bi-annual प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्दछ

४. परीक्षण र कमिश्निङ्ग
५. व्यावसायिक सञ्चालन सुरु
६. रोयल्टी तिर्नुपर्ने

रोयल्टी तालिका

रोयल्टी	१५ वर्ष सम्म	१५ वर्ष पछि
वार्षिक क्षमता रोयल्टी	रु.१००/कि.वा	रु.१०००/कि.वा
वार्षिक ऊर्जा रोयल्टी	औसत ट्यारिफको २% /कि.वा उत्पादीत	औसत ट्यारिफको २% /कि.वा उत्पादीत

(ख) प्रसारण अनुमतिपत्र:

१. १ वर्षभित्र निर्माणको काम सुरु
२. लाइसेन्स जारी भएको मितिले १ वर्षभित्र Financial Closure
३. निर्माण सम्पन्न नभएसम्मको लागि bi-annual प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्दछ
४. परीक्षण र कमिश्निङ्ग
५. व्यावसायिक प्रसारण सुरु

(ग) वितरण अनुमतिपत्र

१. १ वर्षभित्र निर्माणको काम सुरु गर्ने
२. लाइसेन्स जारी भएको मितिले १ वर्षभित्र Financial Closure
३. निर्माण सम्पन्न नभएसम्मको लागि bi-annual प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्दछ
४. परीक्षण र कमिश्निङ्ग
५. व्यावसायिक वितरण सुरु गर्दछ

विदेशी लगानी पाँच सय करोडसम्मको भने उद्योग विभागको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ वा विदेशी लगानीले दुई अर्ब रुपैयाँभन्दा बढीको सम्पत्ति आवश्यक पर्ने उद्योगका लागि प्रस्ताव गरेमा औद्योगिक प्रवर्द्धन बोर्डको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ ।

६.४ जलविद्युतसँग सम्बन्धित आयोजना निर्माण गर्दा कानूनले पारेको प्रभाव

क. जग्गा प्राप्ती ऐन अनुसार जग्गा प्राप्त गर्न कम्तिमा पनि १५० दिन लाग्ने हाम्रो ऐनमा प्रावधान छ। तर जग्गा प्राप्त गर्दा सम्बन्धी ठाँउको स्थानिय तहसँग समन्वय गरेर जग्गा प्राप्त गर्न १५० दिन भन्दा पनि बढी समय लाग्ने समस्या छ।

- ख. लगानी बोर्ड ऐन अनुसार अनुमति दिईएको परियोजनाको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन वा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भएमा सोको लागि प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि परियोजनाको प्रकृती हेरी बोर्डले ३ महिनाको समय दिनेछ र सो अवधिमा अध्ययन सम्पन्न गरी लगानीकर्ताले प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ। ३ महिनाभित्र लगानीकर्ताले अध्ययन पूरा नभएको कारणले म्याद थप्न लिखित निवेदन दिएमा बोर्डले बढीमा ३ महिनासम्मको म्याद थप गर्नसक्छ।
- ग. तर वातावरण संरक्षण ऐन अनुसार वातावरणीय अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नु नै ६ महिना भन्दा बढी समय लाग्ने देखिन्छ।
- घ. वातावरण संरक्षण ऐन अनुसार विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण गर्दा रूख कटान गर्नु परेमा एक रूख कटान भएकोमा त्यसको न्यूनतम पच्चीसको अनुपातमा रूख रोपेर हुर्काएको हुनुपर्छ भन्ने व्यवस्था छ। प्रत्येक रूख कटान भएको क्षतिपूर्ति स्वरूप बिरूवा लगाउनुपर्ने र नर्सरी तयार गरेर वृक्षरोपण र रूख हुर्काउन जग्गाको उपलब्धता नभएको।
- ङ. EIA स्वीकृति पश्चात पनि वन क्षेत्रमा काम गर्न भोगाधिकार तथा रूख कटानी स्वीकृति सम्बन्धी लामो र झन्झटिलो प्रक्रिया रहेको छ।
- च. सर्वेक्षण अनुमति प्राप्त भएसकेपछि सर्वेक्षणको काम नगरी सो अनुमति होल्डमा राखेर पछि बेच्ने प्रचलन समेत रहेको छ।
- छ. निर्माणाधीन वा पूरा भइसकेका झण्डै आधा दर्जन जलविद्युत आयोजना प्रसारण लाइन नहुँदा अलपत्र परेका छन्। सरकारी स्वामित्वमा रहेको नेपाल विद्युत प्राधिकरणले तोकिएको समयसीमाभित्र प्रसारण लाइन र सबस्टेसन निर्माण गर्न सकेको छैन। कर छुटका प्रावधान र वातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदनबारे विभिन्न निकायबाट फरकफरक व्याख्या हुने गरेको छ।
- ज. नेपाल राष्ट्र बैंक एकीकृत निर्देशन अनुसार जलविद्युत आयोजनाहरूमा बैंकहरूले ५०% कोर पुँजी मात्रै राख्न पाउँछन्। जसका कारण सबै नेपाली बैंकहरूले संयुक्त रूपमा जलविद्युत आयोजनाहरूलाई दिइएको ऋण परिपक्वता अवधिमा ४५० मिलियन अमेरिकी डलर मात्र ऋण दिन सक्छन्। प्रति मेगावाट जलविद्युतको औसत निर्माण लागत US\$१.८ मिलियन हुने अनुमान गर्दै नेपाली बैंकहरूले ८-१० वर्ष (सामान्य ऋण परिपक्वता अवधि) अवधिमा अधिकतम २५० मेगावाटसम्मको जलविद्युत आयोजनामा मात्रै लगानी गर्न सक्छन्। तर, व्यवहारमा धेरै बैंकहरूले जलविद्युत

आयोजनामा विज्ञता र जोखिम विविधिकरण रणनीतिको अभावका कारण योभन्दा कम कर्जा दिएका छन् ।

झ. financial closure को विषयमा अनुमति प्राप्त व्यक्ति वा संस्थाले लागत बढाएर गएर finance गर्ने जस्मा ७०% बैकले लागत दिदा १००% नै काम हुने गरी गर्छन्। यो प्रवृत्तिले प्रोजेक्टको लागत बढन जान्छ र सरकारको खर्च बढी हुन्छ।

परिच्छेद-७

कानूनको कमजोरीका कारण विकास निर्माणका आयोजनामा देखिएका समस्या

पूर्वाधार निर्माण आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा भइरहेको ढिलाइले देश विकासमा अपेक्षित गति लिन नसकेको गुनासो सबैतिरबाट सुनिने गरेको छ। हुन पनि धेरै विकास निर्माणका आयोजनाहरू पूर्व निर्धारित समयमा सम्पन्न हुन नसकेका उदाहरणहरू धेरै छन्। विकास निर्माणका यस्ता आयोजनाहरू पूर्व निर्धारित समयमा सम्पन्न हुन नसक्नुमा विभिन्न कारणहरू रहेका छन्। ती मध्ये प्रमुख रूपमा निम्न लिखित विषयहरूमा रहेका कमी कमजोरीलाई उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

७.१ सामान्य समस्या:

क. खरिद गुरुयोजना संशोधनका कारण उत्पन्न समस्या

नेपाल सरकारले तय गरेको राष्ट्रिय गौरव आयोजनाहरूको समष्टिगत भौतिक एवम् वित्तीय प्रगतिको प्रस्तुतीकरणमा सम्बन्धित आयोजनाहरूको खरिद गुरुयोजना संशोधनले नकरात्मक प्रभाव पारेको छ। यस्ता संशोधनहरू मूलतः आयोजना सम्पन्न हुने म्याद थप गर्न र कुल लागत वृद्धि गर्नमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ भने केही आयोजनालाई चरणगत रूपमा विभाजन गर्ने, नयाँ कम्पोनेन्ट थप गर्ने र आयोजनाको कुल लागत वृद्धि हुँदा खरिद गुरुयोजनाको संशोधनपछिको समष्टिगत भौतिक एवम् वित्तीय प्रगति न्यून हुन पुगेको छ। उदाहरणको लागि बबई सिचाई आयोजनामा वि.सं. २०६८, २०६९ र २०७० सालमा प्रत्येक वर्ष खरिद गुरुयोजना संशोधन भएको छ। त्यसपछि पुनः २०७४ र २०७६ सालमा पनि खरिद गुरुयोजनालाई संशोधन गरिएको छ। यसरी वर्ष (दुई वर्ष) मा हुने गुरुयोजना संशोधनले करोडौं रूपैया थप खर्च गर्दा पनि समष्टिगत प्रगति घटेको देखिएको हुनाले एकातिर प्रगति विश्लेषणमा अन्योलता र अर्कोतिर आयोजना कार्यान्वयन प्रक्रियामा अविश्वास पैदा भएको देखिन्छ।

ख. बजेट तयारीमा कमजोरी

खरिद व्यवस्थापन पूर्व जति राम्रोसँग आयोजना तयारी गर्न सकियो त्यति नै सहज ढङ्गले कार्य सम्पादन हुन्छ। समयमा नै ऐन, नियममा भएको व्यवस्था अनुरूप बजेट तयारी गर्दा पर्याप्त गृहकार्य गर्नु पर्ने भएता पनि त्यसतर्फ कमै ध्यान दिने, औपचारिकताका लागि मात्र तथ्याङ्क भर्ने, कार्यालयमा सामूहिक समीक्षा नगर्ने, चाहिने भन्दा बढी नै बजेट माग गर्नु पर्छ भन्ने मानसिकता रहनुले पनि बजेट कम खर्च भएको देखिन्छ। बजेट तर्जुमा प्रक्रियालाई बढी यथार्थपरक र वस्तुनिष्ठ बनाउन, आगामी दिनमा आउने दायित्वको पूर्वानुमान गर्न, स्रोतको अग्रिम पहिचान गर्न, आवधिक योजना र वार्षिक बजेट बिच तादात्म्यता कायम गर्न, आवधिक योजनाले लिएका उद्देश्य र लक्ष्य हासिल हुने गरी स्रोत साधनको सदुपयोग गर्न आवश्यक छ। अत्यावश्यक, रणनीतिक तथा निर्माणाधीन योजनामा बजेट अभाव हुने तथा अनावश्यक तथा कामै नभएको योजनामा स्रोत छर्किँदा बजेट खर्च कम भएको देखिन्छ।

ग. पूर्व तयारीको चरण पूरा नहुँदै कार्यान्वयनमा जानु

पूर्वाधार निर्माण आयोजनाहरू स्थलगत रूपमा कार्यान्वयन गर्नु अगाडि धेरै तयारीका कामहरू सम्पन्न भएको हुनुपर्छ। जसमा डिजाइन वा नक्सामा कुनै पुनरावलोकन, वातावरणीय तथा सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदनको स्वीकृति, आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा प्राप्ति, आयोजना स्थलमा पर्ने कुनै घरटहरा वा अन्य कुनै संरचना भए तिनीहरूको हटाउने काम, खानेपानी, विद्युत, टेलिफोन जस्ता सेवाहरूका कुनै संरचना भए सोको स्थानान्तरण, रुखबिरुवा पर्ने भए सो हटाउने काम जस्ता कार्यहरू ठेक्का भई कार्यस्थल निर्माण व्यवसायीलाई हस्तान्तरण गर्नुभन्दा अगाडि नै पूरा भइसकेको हुनुपर्छ।

अन्यथा ती कामहरूको कारणले निर्माण अवधि बढ्न जाने हुन्छ र निर्माण कार्य पूर्वनिर्धारित समयमा सम्पन्न हुन सक्दैन। हाम्रो परिप्रेक्ष्यमा विगतमा कतिपय आयोजनाहरू पूर्व तयारी राम्रोसँग नभई निर्माण चरणमा गएको हुनाले समयमा काम सम्पन्न हुन नसकेका उदाहरणहरू छन्। उदाहरणका लागि समयमा जग्गा प्राप्त हुन नसक्नु, वर्षौंसम्म घर टहरा हटाउन नसकिनु, विद्युतका पोल-तार स्थानान्तरण हुन नसक्नु जस्ता कुराहरू लिन सकिन्छ।

घ. निर्माण उद्योगको क्षमता

नेपालको निर्माण क्षेत्र अझै पनि व्यवसायिक भइसकेको देखिदैन। यसले गर्दा आयोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्ने वास्तविक कार्यान्वयनकर्ता निर्माण व्यवसायीहरूको आर्थिक, प्राविधिक र व्यवस्थापकीय क्षमता देशको निर्माण क्षेत्रको आवश्यकता पूरा गर्ने स्तरमा विकास हुन सकेको देखिदैन।

यसैगरी आयोजना कार्यान्वयनको सिलसिलामा कुनै जटिल प्राविधिक समस्या आइपरेमा सोको विश्लेषण र समाधानका लागि विषय विज्ञहरूको उपलब्धताको कमी देखिन्छ। यसको अलावा निर्माण व्यवसायीहरूले आफ्नो कम्पनीको वास्तविक क्षमताभन्दा धेरै काम लिने र यस कारणबाट समयमा काम सम्पन्न नहुने अवस्था पनि विद्यमान छ।

ड. दक्ष प्राविधिक र श्रमिकको उपलब्धता

विकसित देशहरूमा दक्ष विशेषज्ञहरू पेसागत स्वतन्त्रता, रचनात्मकता र नवीनताको उपभोग गर्ने अवसर एवं तलब सुविधा पनि बढी हुने हुँदा निर्माण क्षेत्र तर्फ बढी आकर्षित भएको पाइन्छ। तर हाम्रो देशमा निर्माण कम्पनीहरूमा दक्ष प्राविधिकहरू लामो समय काम गर्ने गरेको पाइँदैन। कामका लागि विदेशिने प्रवृत्तिले देशको जनशंख्याको ठूलो हिस्सा युवा भएको हालको अवस्थामा समेत निर्माण क्षेत्रमा अर्धदक्ष र अदक्ष श्रमिकको समेत कमि हुन थालेको छ। यस कारणबाट समेत आयोजना सम्पन्न हुन ढिलाइ हुने अवस्था आउन थालेको पाइन्छ।

च. जग्गा अधिग्रहण र क्षतिपूर्तिमा अड्को

सार्वजनिक खरिद नियमावली अनुसार आयोजना कार्यान्वयनको एक महत्वपूर्ण चरण जग्गा प्राप्ति हो। सोही कारण निर्माणस्थलको व्यवस्था नभई कुनै पनि आयोजनाले खरिद कार्य गर्नु हुँदैन। नेपालमा भने आयोजना अगाडि बढाएर जग्गाको खोजी गर्न थालिन्छ। पछिल्लो समय पूर्वाधार आयोजनाको जग्गा प्राप्तिमा दोहोरो समस्या सृजना हुनथालेको छ। पहिलो स्थानीय जनता तथा वन लगायत सरकारी निकायको अवरोधका कारण जग्गा प्राप्ति असाध्यै कठिन बन्दै आएको छ। त्यस्माथी निजी जग्गाको मूल्य उच्च हुँदा आयोजनाको लागत नै अस्वाभाविक रूपमा बढ्ने गरेको छ। निर्माण कार्य थाल्नु अघि नै आयोजनास्थलको जग्गा आयोजना मातहत आइसकेको हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ। तर जग्गा प्राप्तिमा बढी समय लाग्ने देखिँदा देखिँदै पनि कतिपय आयोजनाले जग्गा

प्राप्त नगरी ठेक्का प्रक्रिया अगाडी बढाउने गरेको पनि पाइन्छ। विद्युत, सडक, विमानस्थल, रेल जस्ता आयोजना समेत जग्गा प्राप्तीका कारण प्रभावित बनिरहेका छन्।

पूर्जा नभएका तर जग्गा हक भोग गरिरहेका परिवारको घर जग्गा लगायतका क्षतिपूर्ति निर्धारण सम्बन्धी समस्या साथै जग्गाको मुआब्जा र घर टहराको मुल्याङ्कनका विषयमा स्थानीय तहबाट उच्च रकम माग गरि अवरोध गर्ने गरेका छन्। प्रचलित कानून बमोजिम मुआब्जा दिन नमिल्ने तर स्थानीयहरूले पुस्तौदेखी भोगचलन गर्दै आएको जग्गाहरू भएको कारण जग्गा प्राप्तिमा, अधिग्रहणमा समस्या हुने देखिन्छ। फिल्डबुकमा कायम भएको तर लालपूर्जा नभएका जग्गाहरूको मुआब्जा वितरणमा पनि समस्या छ ।

छ. वनक्षेत्रसँग सम्बन्धी समस्या

वन क्षेत्र/राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्र भित्र आयोजना पर्दा निर्माण कार्य सञ्चालन गर्न निकै समस्या परेको छ। वन क्षेत्र तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र नदीजन्य निर्माण सामग्रीको आपूर्तिमा बन्देज लगाएको, रूख कटान गर्न र राष्ट्रिय निकुञ्जसँगको समन्वयमा कठिनाई देखिएको छ। EIA स्वीकृति पश्चात वन क्षेत्रमा काम गर्न भोगाधिकार तथा रूख कटानी स्वीकृति सम्बन्धी लामो र झन्झटिलो प्रक्रिया हुने। शहरी क्षेत्र (Built-up Area) मा सडक सीमा एवम मुआब्जाको विवाद छ।

ज. स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या

नेपाल सरकारबाट विनियोजन भएको बजेट न्यून हुने तथा बैदेशिक स्रोतबाट प्राप्त हुने बजेट समयमा प्राप्त नभई आर्थिक वर्षको अन्त्यमा मात्र प्राप्त हुँदा आयोजनाहरूको कार्य प्रगतिमा प्रभाव पर्ने गरेको देखिन्छ।

झ. अन्तर निकाय समन्वय—सहकार्य अभाव

आयोजना व्यवस्थापनमा अन्तर निकाय समन्वय र सहकार्य महत्वपूर्ण पक्ष हो । तर, नसरकारी निकायबिच पर्याप्त समन्वय छैन। एउटा सडकमा टेलिकम, विद्युत, सडक विभाग, खानेपानी तथा सरसफाइ, सिञ्चाइजस्ता निकायका काम एकै ठाँउबाट भए विकास सम्भव हुन्छ ।

ञ. निर्माण क्षमता मापन

एउटा निर्माण कम्पनीले कति क्षमतामा कति वटासम्म आयोजनाको लिन पाउने भन्ने स्पष्ट प्रावधान छैन। यसले गर्दा आफ्नो क्षमताभन्दा बढी आयोजनाहरूको ठेक्का लिएर अलपत्र पार्ने प्रवृत्ति बढेको छ। यता सरकारले त्यसको अभिलेखसमेत राख्न सकेको छैन। कुनै आयोजनाको जिम्मेवारी लिन योग्यता पनि तोकिएको छैन। जसले जुन आयोजनाको जिम्मेवारी लिन पनि पाउँछन्। यसले गर्दा पनि आयोजना कार्यान्वयनमा समस्या देखिने गरेको छ।

पूर्व तयारी र भौगर्भिक अध्ययन तथा क्षेत्रीय सन्तुलनको विश्लेषण गरी विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन टुङ्गे लागेपछि मात्र आयोजनाको काम सुरु गर्नुपर्ने हुन्छ। विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन नभई परियोजना थालनी हुनु, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र वन क्षेत्रको स्वीकृति प्राप्त नभई परियोजना थालनी गर्नु, स्थानीय बासिन्दालाई समयमै परियोजना सञ्चालनबारे आश्वासन नपार्नु र समयमै परामर्शदाताको छनोट नहुनुजस्ता समस्या देखिएका छन्।

ट. अन्य

पूर्वाधार आयोजनाको जग्गा प्राप्तिमा दोहोरो समस्या सृजना हुन थालेको छ। पहिलो स्थानीय जनता तथा वनलगायत सरकारी निकायकै अवरोधका कारण आयोजना सञ्चालनमा समस्या छ। त्यसमाथि निजि जग्गाको मूल्य उच्च हुँदा आयोजनाको लागत नै अस्वभाविक रूपमा बढ्ने गरेको छ।

विभिन्न राजनीतिक दल, संघ संस्थाबाट हुने बाधा अवरोध र बन्द हडतालले गर्दा समेत विकास निर्माण आयोजनामा समस्या देखिन्छ। समय समयमा अदालत र अख्तियारबाट काम रोक लगाउने आदेशहरू समेत गरेको पाइन्छ। अदालत र अख्तियारबाट रोक लगाएको, राजनीतिक दलको बन्द हडतालको प्रभावले विकास आयोजनामा समस्या छ। आयोजनाको सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेको सामाजिक र राजनीतिक पक्ष हो किनकी बन्द, हडताल गर्ने र अनावश्यक माग राखी अत्यधिक क्षतिपूर्तिको दाबी गर्ने गरिएको छ। समयसमयमा राजनीतिक हस्तक्षेप भएकोले समेत सार्वजनिक क्षेत्रको कार्यान्वयन क्षमता र निर्णय क्षमता पनि कमजोर रहेको छ।

७.२ कानूनी समस्या

विकास र कानून एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भएकोले समाजको विकासले पनि कानूनलाई प्रभावित गरेको हुन्छ। समाजको विकाससँगै समाजको मूल्य मान्यता र आवश्यकताहरू पनि परिवर्तन हुँदै जान्छन् र त्यसले कानून तथा समग्र कानून प्रणालीलाई नै प्रभावित पार्न पुग्छ। विकास गतिशील अवधारणा हो र यसले सकारात्मक परिवर्तन र वृद्धिलाई जनाउँछ। समाजको विकाससँगै यसले कानूनमा बहुआयामिक प्रभाव पार्ने देखिन्छ। विकासले केवल कानूनको विषयवस्तुमा मात्र प्रभाव नपारी कानून निर्माण प्रक्रिया, कानून निर्माण कार्यमा नागरिकको सार्थक सहभागिता तथा कानूनको कार्यान्वयनलाई समेत प्रभाव पार्दछ।

विकास निर्माणका लागि कानून अनिवार्य सर्त हो। कानून र समुदाय एक अर्काका परिपूरक हुन्छन्। कानून विनाको समुदाय वा विकास र समुदाय वा विकास विनाको कानूनी प्रावधान कल्पनाबाहिरका कुराहरू हुन। समानता र न्यायोचित विकासका लागि कानून, उचित प्रक्रियागत विकासका लागि कानून, विकास निर्माणका चरणहरूको सहयोगी कानून, विकासको अधिकार र कर्तव्यका लागि कानून एउटा साधन हो। विकासका लागि कानूनले सदैव प्रोत्साहन गरिरहनुका साथै साथ दिइरहनु पर्दछ।

राज्यले लिएको समृद्धिको लक्ष्य पूर्वाधारको विकास विना हासिल हुन नसक्ने हुँदा पूर्वाधार विकासलाई राज्यले उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ। तथापि कानूनबाट उत्पन्न समस्याका कारणहरूले गर्दा पनि पूर्वाधार विकासमा चुनौति देखिएका छन्। ती मध्ये प्रमुख रूपमा निम्न लिखित विषयहरूमा रहेका समस्यालाई उल्लेख गर्न सकिन्छ।

क. विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५

अनुसार विदेशी लगानी स्वीकृति लिने प्रयासको दोहोरो प्रक्रिया रहेको प्रस्ट देखिन्छ। विदेशी प्रविधि हस्तान्तरण ऐन अनुसार नेपालमा २ अर्ब रुपैयाँसम्मको विदेशी लगानीका लागि उद्योग विभाग (“DOI”) को स्वीकृति आवश्यक छ। २ अर्ब रुपैयाँभन्दा माथिका आयोजनाका लागि १० अर्ब रुपैयाँसम्मको उद्योग तथा लगानी प्रवर्द्धनले लगानी स्वीकृति दिन्छ र १० अर्ब रुपैयाँभन्दा माथिको स्थिर सम्पत्ति लगानी भएका आयोजनाहरूको लागि लगानी बोर्डले स्वीकृति दिने अधिकारी हो। लगानी बोर्डबाट स्वीकृति प्राप्त गरी आवेदन र फलोअप प्रक्रियामा गएपछि, उही लगानी पहिले नै पहिलो प्राधिकरण द्वारा स्वीकृत भएको लगानी नेपाल राष्ट्र बैंक

("NRB") भित्र ल्याउनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंक, २०५८ अनुसार स्वीकृति प्राप्त गर्नको लागि सोही प्रक्रियामा पुनः जानु पर्ने हुन्छ।

ख. जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४

यो ऐनमा व्यवस्था भए अनुसार मुआब्जा दिन नसक्नु, जग्गा प्राप्त गर्न कम्तिमा पनि १५० दिन लाग्ने हाम्रो ऐनमा प्रावधान छ। तर जग्गा प्राप्त गर्दा सम्बन्धी ठाँउको स्थानिय तहसँग समन्वय गरेर जग्गा प्राप्त गर्न १५० दिन भन्दा पनि बढी समय लाग्ने समस्या छ।

ग. वन ऐन, २०७६

यो ऐन अनुसार सट्टा जग्गा व्यवस्थापनका लागि बजेट व्यवस्थापन नहुनु, वन क्षेत्रको जग्गा प्राप्ति तथा रुख कटानमा जटिलता हुनु र यी विषयलाई सम्बोधन नगरी ठेक्का प्रक्रियामा जाँदा निर्माण कार्यमा अवरोध आउने र निर्माण व्यवसायीले यसै विषयलाई कार्यालयको कमजोरीको रूपमा लिई अतिरिक्त आर्थिक दाबी सहित कामबाट पन्छिने समेत गरेका छन्। यस्ता विषयहरू समेत विकास निर्माणका बाधक बनिरहेका छन्। सरकारी आयोजनालाई पनि वन क्षेत्र उपयोगको क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था रहेकोले काम रोकिने गरेको छ। उक्त ऐनले राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त आयोजना, लगानी बोर्डबाट लगानी स्वीकृत भएको योजना, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाबाहेकका आयोजनालाई वन प्रयोग गर्न स्वीकृति लिनुपर्ने, वन विकासको लागि जग्गा उपलब्ध गराउनुपर्ने अन्यथा सोको लागि आवश्यक रकम उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ। कतिपय अवस्थामा रुख काट्ने स्वीकृति र वातावरण मूल्याङ्कनको स्वीकृति समयमा नहुँदा आयोजनाका काम, कारबाही प्रभावित हुने गरेका छन्।

घ. विद्युत ऐन, २०४९

हालको विद्युत् ऐन र नियमावली अनुसार प्राधिकरणले रु.५० करोडभन्दा माथिको निर्णय गर्न पाउँदैन। जबकि, प्राधिकरणसँग एउटा पनि त्यस्तो आयोजना छैन, जसको मूल्य ५० करोडभन्दा कम होस्। विद्युत् ऐन र नियमावलीका कारण प्राधिकरणले हरेक ठेक्का सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत गराउनुपर्छ जसले गर्दा काममा ढिलो हुने गरेको छ।

ड. सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र नियमावली २०६४

अनुसार सार्वजनिक निकायले खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सो अनुसार खरिद विधि छनौट, बोलपत्र निष्काशन, बोलपत्रका शर्त, बोलपत्रको छनौटका विषयमा विवाद आइराखेको हुन्छ। साथै ऐनको दफा ८ (२) मा खरिद गर्दा प्रतिस्पर्धा सिमित हुने गरी टुक्रा टुक्रा पारी खरिद कार्य नगर्ने भनी उल्लेख छ तर व्यवहारमा भने विभिन्न निर्माण लगायत संरचनामा, मालसामान खरिद, परामर्श सेवा खरिद आदीमा सोझै खरिद गरेको पाइन्छ। दफा २९ मा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा उपलब्ध जनशक्तिबाट कुनै काम हुनसक्ने भएमा परामर्श सेवा खरिद सेवा खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था भएपनि कार्यालयको मौजुदा जनशक्तिबाट गर्न सक्ने काम समेत परामर्शदाताबाट गराएको छ। भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात, शहरी विकास, ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिचाई र खानेपानी लगायत १० मन्त्रालय र निकाय मातहतका ईकाइले रू २ अर्ब ६० करोड ५९ हजार परामर्श सेवा लिई खर्च गरेका छन्। विभागीय जनशक्तिबाट गराउन सकिने काम समेत परामर्शदाता राखी खर्च गरेकोले आयोजनाको लागत बढ्न गएको छ। सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ८५(१)(क) मा पाँच लाख रूपैयासम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य, माल सामान र परामर्श सेवा मात्रै सोझै खरिद गर्न सकिने व्यवस्था रहेकोमा काठमाडौं नगरपालिकाले जारी गरेको सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०७४ नियम ९५(१) मा दश लाख रूपैयासम्मको लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य, माल सामान र परामर्श सेवा मात्रै सोझै खरिद गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। कानूनमा एकरूपताको कमि देखिन्छ। सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली अनुसार सार्वजनिक निकायले खरिद गर्नु पर्ने हुन्छ। सो अनुसार खरिद विधि छनौट, बोलपत्र निष्काशन, बोलपत्रका शर्त, बोलपत्र छनौटका विषयमा बेलाबेलामा विवाद हुने गरेको देखिन्छ। खरिद विधि छनौट गर्दा प्रतिस्पर्धा सिमित हुने किसिमले गर्ने गरेको, बोलपत्रका शर्तहरू अस्वभाविक बनाई सिमित व्यवसायीलाई मात्र प्रतिस्पर्धामा भाग लिन मिल्ने बनाईएको खरिद सम्झौता, कार्य सम्पादन जमानत, पेशकी, म्याद थप, पूव निर्धारित क्षतिपूर्ति लगायतका विषयमा विवाद आइरहेका हुन्छन।

च. ठेक्का व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४

यो नियमावली बमोजिम प्रथम चौमासिकमा नै ठेक्का स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था भए पनि ठेक्का स्वीकृत नै ढिला हुने प्रचलन छ। महालेखा परीक्षकको ५८ औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८ अनुसार सङ्घिय सरकारी निकाय मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायमा रू

६७ अर्ब ९८ करोड ८१ लाखको २ हजार ९८९ ठेक्का बन्दोबस्त गरेको मध्ये रू ५२ अर्ब ८१ करोड ४० लाख (७७.६८ प्रतिशत) को २ हजार ३९४ ठेक्का (८०.०९ प्रतिशत) दोस्रो र तेस्रो चौमासिकमा गरेको पाइयो। तेस्रो चौमासिकमा गरेको ठेक्का बन्दोबस्त मध्ये रू १६ अर्ब ८० करोड २१ लाखको ६२३ ठेक्का अषाढ महिनामा रहेको छ।

छ. लगानी बोर्ड ऐन, २०६८

यो ऐनको व्यवस्था अनुसार अनुमति दिईएको परियोजनाको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन वा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भएमा सोको लागि प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि परियोजनाको प्रकृती हेरी बोर्डले ३ महिनाको समय दिनेछ र सो अवधिमा अध्ययन सम्पन्न गरी लगानीकर्ताले प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्छ। ३ महिनाभित्र लगानीकर्ताले अध्ययन पूरा नभएको कारणले म्याद थप्न लिखित निवेदन दिएमा बोर्डले बढीमा ३ महिनासम्मको म्याद थप गर्नसक्छ। तर वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ अनुसार वातावरणीय अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नु नै ६ महिना भन्दा बढी समय लाग्ने देखिन्छ।

ज. वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६

विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण गर्दा रूख कटान गर्नु परेमा एक रूख कटान भएकोमा त्यसको न्यूनतम पच्चीसको अनुपातमा रूख रोपेर हुर्काएको हुनुपर्छ भन्ने व्यवस्था छ। प्रत्येक रूख कटान भएको क्षतिपूर्ति स्वरूप बिरूवा लगाउनुपर्ने र नर्सरी तयार गरेर वृक्षरोपण र रूख हुर्काउन जग्गाको उपलब्धता नभएको।

झ. वन ऐन, २०७६

योजना सञ्चालनको लागि वनक्षेत्र उपलब्ध गराउँदा स्वीकृति पश्चात पनि वन क्षेत्रमा काम गर्न भोगाधिकार तथा रूख कटानी स्वीकृति सम्बन्धी लामो र झन्झटिलो प्रक्रिया रहेको छ।

ञ. कम्पनी ऐन, २०६३

कम्पनी ऐन अनुसार कम्पनी स्थापना गर्न निवेदन कम्पनी दर्ता कार्यालयमा परेमा कार्यालयले आवश्यक जाँचबुझ गरी निवेदन परेको मितिले ७ दिन भित्र दस्तुर लिई कम्पनि दर्ता गरी निवेदकलाई कम्पनि दर्ताको प्रमाणपत्र दिन्छ भन्ने कानूनमा स्पष्ट उल्लेख भए तापनि व्यवहारमा कानूनमा उल्लेख भएको भन्दा बढी समय लाग्ने गरेको छ।

ट. क्षतिपूर्ति ऐन, २०१९

कानून बमोजिम नेपाल सरकारले प्राप्त गरेको वा प्राप्त गरिने सम्पत्तिको क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा ठोस कानून पनि जग्गा प्राप्तीको समयमा निकै समस्या भोगनु परेको छ।

ठ. कानून संशोधनले समस्या

खरिद कानूनलाई समयानुकूल बनाउन सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६३ मा २०७६/१/३० देखि २०७७/१/१५ सम्म चार पटक संशोधन भएको र चारै पटक नियम १२० मा रहेको म्याद थप सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन भएको छ। संशोधन पूर्व विभागीय प्रमुखलाई खरिदको म्याद थप गर्ने अधिकार असिमित रहेकोमा २०७६/१/३० मा सम्झौताको २५ प्रतिशतसम्म विभागीय प्रमुखले र सो भन्दा बढी शुरू सम्झौताको पचास प्रतिशत नबढ्ने गरी सचिवले म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। छैठौं संशोधन भएको एक महिना नबित्दै २०७६/२/२३ मा भएको सातौं संशोधनले शुरू सम्झौताको २५ प्रतिशत म्याद थप भई कार्य सम्पन्न नभएका सम्झौताको हकमा मन्त्रालयको सचिवले एक वर्षको म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसै गरी २०७६/४/१६ मा भएको आठौं संशोधनले २०७६/२/२३ अघि खरिद सम्झौता भई कार्य सम्पन्न हुन नसकी मन्त्रालय वा निकायका विशिष्ट श्रेणीका अधिकारीले एक वर्ष म्याद थप गरेको अवधिमा समेत कार्यसम्पन्न नभएमा कार्य सम्पादन जमानत वा धरौटी जफत गरिने र त्यसरी काम कार्य सम्पन्न नभएका कारण हानी नोक्सानी समेत असुल उपर गरी कालो सूचिमा राख्न कारबाही गरिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। पुनः २०७६/९/१४ मा नवौं संशोधन गरी आठौं संशोधनको आधारमा गरेको म्याद थपको अवधि समेत विशेष परिस्थिति वा अन्य मनासिब कारणले सम्झौता बमोजिमको काम सम्पन्न हुन नसकेमा सार्वजनिक निकायलाई थप आर्थिक भार नपर्ने गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले आवश्यक म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था छ। त्यसैगरी २०७७/१/१५ मा दशौं संशोधन गरी संशोधन मितिभन्दा अगाडी म्याद समाप्त भई समयमा नै म्याद थपको लागि निवेदन दिन नसकेको निर्माण व्यवसायीलाई एक्काईस दिनभित्र म्याद थपको निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था छ। यसरी छोटो समयमै नियमावलीको एउटै प्रवधानमा पटक पटक संशोधन गरेको

देखिँदा पर्याप्त अध्ययन विश्लेषण नगरी कानून संशोधनमा मात्र जोड दिएको देखिन्छ।

सार्वजनिक खरिद ऐन नियम, वातावरण, जग्गा सम्बन्धी ऐन नियम जस्ता विभिन्न कानूनहरू तथा तिनीहरूका मापदण्डहरूलाई विकास मैत्री बनाउनु आवश्यक छ। सूचना प्रविधिको युगमा सानो कामका लागि पनि महिनौं लाग्ने गरी बनाइएका सार्वजनिक खरिद ऐन नियमका प्रावधानहरूलाई आधा समयले घटाउन सकिन्छ। कानूनहरूको राम्रोसँग अध्ययन नगरि कानून निर्माण हुने, विषय विज्ञको राय चाहिने टेक्निकल विषयवस्तुमा समेत कसैको राय सुझाव नलिई हतार हतार कानून निर्माण गर्ने प्रचलनले गर्दा आवश्यकता अनुसारको कानून निर्माण हुन सकेको छैन।

परिच्छेद-८

सुझाव र निष्कर्ष

८.१ सुझावहरू:

सरकारका विकासका लक्ष्य पूरा गर्न समाधान गर्नुपर्ने नितिगत, सैद्धान्तिक एवम् ब्यवहारिक समस्याहरू तथा चुनौतीहरूको समाधानका लागि निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ:-

(क) हाल विकास निर्माणका कानूनी प्रकृया पूरा गर्न वा सुविधा लिन विभिन्न कानूनमा विभिन्न निकायमा जानु पर्ने अवस्था रहेकोले one window policy बाट एउटै निकायबाट सबै प्रकारका कानूनी प्रकृया पूरा गर्न र सुविधा लिन सकिने एकिकृत कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेमा सेवा दिन र लिन सहजता हुने देखिन्छ।

(ख) विकास परियोजना सुरु गर्दा License को विषय देखि लिएर Repatriation को विषय हेर्ने एउटै निकाय बनाउन आवश्यक छ।

(ग) कुनै परियोजनाको लागि बोलपत्र आवहान गर्दा आयोजनालाई आकर्षक देखाउन शुरुमा कम लागत र छोटो समय राखेर भेरिएसनमा जाने प्रवृत्ति छ। त्यसैगरी लागत इस्टिमेट नै अवास्तविक गर्ने र लागत इस्टिमेट भन्दा न्यून मूल्याङ्कित बोलपत्र छनौट हुन गई ठेक्का नै छोडी निर्माण कार्यलाई अलपत्र पार्ने, स्रोत व्यवस्थापन, site clearance नभई बोलपत्र आवहान गर्दा परियोजनाको समय र लागत बढ्ने जस्ता समस्या रहेको देखिन्छ। Project Site clearance लाई

- अत्यावश्यक सेवाको परिभाषा भित्र पार्नु पर्ने हुन्छ। त्यसका लागि सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रचलित कानूनमा आवश्यक संशोधन गर्न जरूरी देखिन्छ।
- (घ) बोलपत्र आह्वान गर्दा नै परियोजना सुरु गर्ने देखि अन्त्य गर्दा सम्म कति जनशक्ति आवश्यक पर्छ सो विषयमा पूर्वानुमान गरेर सम्बोधन गरी कर्मचारी व्यवस्थापन हुनुपर्ने देखिन्छ। साथै आयोजनामा कार्यरत कर्मचारीले कार्य सम्पादन सम्झौता बमोजिम काम गर्न नसकेको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो कर्मचारीको छिटो छिटो सरुवा गर्ने वा अन्यत्र खटाउने परिपाटिको अन्त्यका लागि कानूनी सुनिश्चता गर्न आवश्यक छ।
- (ङ) बोलपत्र आह्वान गर्नु भन्दा पहिला नै सम्भाव्यता अध्ययन गरेर कस्तो विषय सम्बोधन गर्दा सम्बन्धित स्थानीय क्षेत्रमा लाभ पुग्छ र स्थानीयको अवरोध आउँदैन भन्ने विषयमा स्पष्ट भई परियोजना अगाडी बढाइयो भने मात्र पछि सो परियोजना सञ्चालन गर्दा स्थानीय नागरिक देखि अन्य निकायले बन्द हडताल, आयोजनामा अवरोध सृजना गर्ने समस्या उत्पन्न हुँदैन। यसका लागि Corporate Social Responsibility को विषयमा पहिले स्पष्ट भएर मात्र बोलपत्र आह्वान गर्ने कानूनी व्यवस्था हुन आवश्यक छ।
- (च) विकास आयोजनामा संलग्न निर्माण व्यवसायीलाई समयमा नै काम सम्पन्न गरेमा पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था भए पनि सो परियोजनामा कार्यरत कर्मचारीको कार्यसम्पादनको आधारमा दण्डित वा पुरस्कृत गर्ने व्यवस्थाको अभाव छ। यसबाट कर्मचारीमा काम नगर्ने प्रवृत्ति हावी रहेको छ। आयोजनामा खटिएका प्रशासनिक नेतृत्वलाई आयोजना अवधिभरका लागि स्पष्ट कार्य विवरण तोकी जिम्मेवार र जबाफदेही बनाउन अनिवार्य रूपमा कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्छ। सार्वजनिक निकायमा कार्यरत कर्मचारी वा पदाधिकारीले उच्च सदाचारिता कायम गरी आफ्नो अख्तियारको पूर्ण रूपमा सदुपयोग गर्दै समयमा नै कार्य नगर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न अग्रसर हुनु पर्दछ। प्रचलित कानून बमोजिम तोकेको समयावधी भित्र काम नगर्ने वा निर्णय नगर्ने कर्मचारी वा पदाधिकारीको कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन घटाउने कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ।
- (छ) विकास निर्माणमा विवाद सृजना भएपछि तत्काल अदालत प्रवेश गर्ने र अदालतको आदेशबाट त्यस्तो निर्माण रोकिई कतिपय परियोजनाहरू समयमा सम्पन्न नभई लागत समेत बढ्न गएको अवस्था हुँदा तत्काल वातावरणमा असर

- पर्ने देखिएको बाहेक अन्य सामान्य विषयमा अदालतले अन्तिम फैसलामा मात्र रोक लगाउन आदेश दिन सक्ने खालको कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।
- (ज) आफूले ठेक्का नपाएको कारणले अदालत वा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगमा प्रवेश गरी फाइल रोकाइदिने अभ्यास देखिएको छ। त्यसरी ठेक्का नपाएको कारणले अदालत वा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले आयोजनालाई नै रोक्ने गरी फाइल रोक्न नहुने विषयमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। अनावश्यक रूपमा फाइल मगाइ रोकी आयोजनाको काम ढिलाइ गरेमा त्यस्तो गर्ने दाधिकारीहरूलाई जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था समेत गर्नु पर्ने देखिन्छ।
- (झ) आयोजनाका लागि जग्गा प्राप्ति देखी, वातावरणी परीक्षण, स्थानीयको अवरोध लगायतका समस्या समाधान गर्ने वा त्यस्तो बाधा अड्चन फुकाइदिने एउटा ठोस निकाय तोकी त्यस्तो निकायलाई त्यसको जिम्मेवारी प्रदान गर्न आवश्यक छ।
- (ञ) विकास निर्माणसँग सम्बन्धित आयोजनाहरूको कार्यप्रगति तथा गुणस्तर मापन, अनुगमन, प्राविधिक परीक्षण एवं सम्बन्धित विज्ञहरूको सहयोगमा सूक्ष्म अध्ययन मार्फत प्रभावकारिता बढाउनुपर्ने हुन्छ। सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको दायरा दिन प्रतिदिन फराकिलो बन्दै गइरहेको सन्दर्भमा अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी यस क्षेत्रको सामाजिक र व्यक्तिगत माग सम्बोधन गर्न विद्यमान कानूनहरूमा सामयिक रूपमा संशोधन गर्ने वा नयाँ कानून बनाउनु पर्ने देखिएको छ।
- (ट) विकासमैत्री कानून नहुँदा पूर्वाधार निर्माणका धेरै काम सहजरूपमा गर्न सकिदैन। भौतिक पूर्वाधारको क्षेत्रमा व्यवसायी मैत्री ऐन कानून बनाएर तिनको कार्यान्वयन गरिएमा मात्र समृद्धि हासिल हुन्छ। कानूनले प्रदान गरेका अधिकारहरूको प्रयोग सही रूपमा हुन सकेमा मात्र विकासको परीक्षण हुने हो। कानून बन्दैमा विकास भइहाल्छ भन्ने होइन तर समयसापेक्ष कानूनको निर्माण र समुचित कार्यान्वयनले नै विकास सम्भव छ।
- (ठ) विकास निर्माणका आयोजना सम्बन्धी बजेट तर्जुमा गर्दा नागरिकको संविधान प्रदत्त हक अधिकारको सुनिश्चितता, राज्यको नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तको पालना तथा संविधानको परिकल्पनालाई मुख्य आधार बनाउनु पर्दछ। अर्को तर्फ जनताको बढ्दो अपेक्षाको सम्बोधन गर्न र सम्बृद्ध तथा समुन्नत राष्ट्रको रूपमा

नेपाललाई विकास गर्न अल्पकालीन, मध्यम कालीन र दीर्घकालीन योजना अनुसार बजेट वितरण र सोही अनुसार कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ।

- (ड) केन्द्र, प्रदेश र स्थानिय सरकारबिच आपसी सुदृढ समन्वय र स्पष्ट कार्यक्षेत्रको अभावमा भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण तथा स्तरोन्नती लगायतका कार्य प्रभावकारी एवं दिगो नहुने देखिन्छ। तसर्थ प्रभावकारी समन्वय गर्ने र सोको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्न र कार्यक्षेत्रमा स्पष्टता कायम गर्न आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गर्नु पर्ने देखिन्छ।
- (ढ) शहरी बस्ती व्यवस्थापन अन्तर्गत परम्परागत बस्तीहरूको स्तरोन्नती, जोखिमपूर्ण बस्ती स्थानान्तरण गर्ने कार्य, शहरी विकास कार्यक्रम एवम् नयाँ शहर निर्माण लगायतका कार्य पर्दछ। नयाँ शहरी विकासको कार्यलाई व्यवस्थित गर्न सघन सहर लगायत विभिन्न किसिममा विभाजन गर्न र सोको लागि निश्चित मापदण्ड तर्जुमा गर्न आवश्यक देखिन्छ।
- (ण) संघ र प्रदेश सरकारका बजेट कार्यक्रममा दोहोरोपना नहुने गरी बजेट कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रदेशको सामर्थ्यले नभ्याउने आयोजनाहरू संघले नै सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट सम्पादन हुने सिँचाइ तथा नदी नियन्त्रण कार्यको कार्यस्थल सम्बन्धमा ३ तहको सरकारबिच स्पष्ट कार्यक्षेत्र तय भएको छैन। तीन तहका सरकारबाट यउटै प्रकृतिको कार्य भैरहेको छ। कानूनी प्रबन्धद्वारा कार्यक्षेत्र स्पष्ट गरी दोहोरो नपर्ने सम्बन्धमा सुनिश्चित हुनु पर्दछ।
- (त) नीति नियम र प्रक्रियामा सरलीकरण आयोजना व्यवस्थापन वा विकास व्यवस्थापन सामान्य व्यवस्थापन वा प्रशासनिक व्यवस्थापन भन्दा अलि फरक हुन्छ। यसमा निर्णय गर्ने तह जति कम गर्न सकियो त्यति नै प्रभावकारी हुन्छ। लागत अनुमान र डिजाइन स्वीकृति जस्ता कुराहरू निश्चित उच्च तहमा राखेर कार्यान्वयनको क्रममा सामान्य डिजाइन परिवर्तन र निश्चित सीमासम्मको भेरिएसन स्वीकृतिको अधिकार कार्यान्वयन तहमै विकेन्द्रित गर्ने, बरु उच्च तहबाट त्यस्ता अधिकार प्रयोग कसरी भइरहेको छ भनेर प्रभावकारी अनुगमन गरी दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गरिने हो भने आयोजना व्यवस्थापन प्रभावकारी र समयमा पनि मितव्ययिता कायम हुन सक्छ।

८.२ निस्कर्षः

समाजको विकासमा कानूनको महत्त्वपूर्ण प्रभाव रहेको छ। कानूनले सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक बृद्धि, जीवनस्तरमा उन्नति लगायत विकासका हरेक क्षेत्र र आयामहरूमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। संघीय शासन प्रणालीको स्थापना भएबाट स्थानीय आवश्यकताको आधारमा विकासको पहिचान र छनोट स्थानीय जनताकै प्रत्यक्ष सहभागीता हुने अवसर सृजना हुने आधारहरू तय भएको हुँदा अब हुने विकासले जनभावनालाई समेट्ने र दिगो विकासको समेत मार्ग खोल्न सक्ने संभावना पर्याप्त छ। संविधान बमोजिम निर्दिष्ट भएका स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई हेर्ने हो भने धेरै नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ। उक्त कानूनको तर्जुमाको अधिकारले पनि स्थानीय तहको विकासको थप सम्भावनाको ढोका खोलेको छ।

तथापि हाम्रो विकास व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू मध्ये एकीकृत कानून नभएको, जटिल कानूनी संरचना, आयोजनाको पहिचान र छनौटमा त्रुटि, त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आएको कमी तथा समय व्यवस्थापनमा देखिएको चुनौती हो। कुनै पनि साना ठूला आयोजनाहरू समयमा सम्पन्न हुन सकेका छैनन्, यदि भए पनि परिमाणमा कमि छ। परिमाण पूरा भए पनि दिगोपना र गुणस्तर खस्कंदो छ। स्रोत र साधनको न्यूनता आफैमा समस्या होइन। समस्या उक्त स्रोत र साधनको परिचालन कसरी र कहाँबाट गरिन्छ भन्ने हो।

हामीले विकासोन्मुख देशबाट मध्यम आय भएको मुलुकमा प्रगति गर्ने परिकल्पना गरे पनि पूर्वाधार विकासको वर्तमान गति सन्तोषजनक छैन। एकातिर ठूला पूर्वाधारका आयोजना कार्यान्वयन गर्न पुँजीको अभाव छ, सरकारले पूर्वाधार विकासका लागि छुट्याएको बजेट प्रभावकारी रूपमा खर्च गर्न सकेको छैन भने अर्कोतिर जटिल कानूनी प्रक्रिया र अव्यवस्थित कानूनले गर्दा समस्या झन थपिएको छ।

विदेशी र स्थानीय लगानीकर्ताहरूले कुनै पनि लगानी निर्णय गर्नु अघि पूर्वाधार क्षेत्रको विकास र विशेष पूर्वाधार बजारहरूमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्न सरकारको प्रतिबद्धतालाई हेर्छन् र सरकारको प्रतिबद्धता प्रायः स्पष्ट र अनुमानित कानूनी प्रणालीमा प्रतिबिम्बित

हुन्छ। ठूला पूर्वाधार परियोजनाहरू प्रायः निजी सार्वजनिक साझेदारी मोडेल अन्तर्गत लागू हुन्छन्। तर, अस्तव्यस्त, जटिल कानूनी संरचनाका कारण विदेशी लगानीकर्ता नेपालमा ठूला पूर्वाधार आयोजनामा लगानी गर्न पन्छिन थालेका छन्। यसले one-window स्वीकृति र इजाजतपत्र प्रणालीको साथमा पूर्वाधार परियोजनाहरूको वित्तपोषण र विकासका सबै पक्षहरूलाई समेट्ने एकीकृत पूर्वाधारसम्बन्धी कानून तत्काल निर्माणको खाँचो छ।

पूँजीगत खर्च बढाउनका लागि विकास प्रशासन तथा प्राविधिक जनशक्तिको यथोचित व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ र सो सङ्ग सम्बन्धित सबै पक्षलाई सक्षम र जबाफदेही बनाउनु पर्दछ। हामीले हाम्रो समग्र प्रणालीमा सुधार गर्दै सक्षम कार्यशैलीका माध्यमबाट अन्य देशले विकासमा फड्को मारेको अनुभवलाई आत्मसात् तथा अनुसरण गरी हालसम्मका आवधिक योजना तथा बजेटका सबल तथा दुर्बल पक्षको विश्लेषण गरी नेपालको संविधान, आवधिक योजना, दिगो विकास लक्ष्य, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप निर्देशित गर्नु पर्दछ।

देशको आर्थिक विकासको लागि कानूनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ र कानून विकासमैत्री भएको अवस्थामा मात्र आर्थिक विकास सम्भव हुन सक्छ। परम्परागत रूपमा आर्थिक विकासलाई मात्र विकासको परिभाषाभित्र समेटिए तापनि विकासको नविनतम अवधारणामा मुलुकको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र प्रशासनिक विकास पनि यस भित्र समेटिएको छ।

विकासका लागि विश्वमा विभिन्न तरिका वा मोडेल अवलम्बन हुँदै आइरहेको सन्दर्भमा विकासका लागि कानूनको अन्योन्याश्रीत सम्बन्ध र अपरिहार्यता समेत महसुस गरिएको छ। सकारात्मक कानून विना र उपयुक्त न्याय प्रणाली विना न विकास सम्भव छ न जनताले प्राप्त र न्यायको अनुभूति गर्दछन्। एकातिर विकासका लागि सकारात्मक कानून अभिन्न तत्त्व हो भने अर्कोतिर कानून कार्यान्वयन र सो सम्बन्धी विवादलाई न्यायसंगत तरिकाबाट निरूपण गर्नु अर्को अति नै महत्त्वपूर्ण शर्त हो। विकासका क्रियाकलापहरूलाई समतामूलक ढंगले सञ्चालन गर्न, विकासका सम्भावनाहरूको खोजी गरी समस्याको उचित समाधान गर्नका लागि उचीत कानूनको संरचना र सजिलो प्रक्रिया आवश्यक रहेको छ। नेपालको पूर्वाधार विकास क्षेत्र माथि उल्लिखित कानूनी अवरोधहरूले गम्भीर रूपमा बाधा पुऱ्याएको छ। यी कानूनी बाधाहरूलाई सम्बोधन

गरिएन भने देशको समग्र विकास र आर्थिक उन्नति दूरदृष्टि मात्र हो। तसर्थ, जटिल कानूनी ढाँचालाई परिमार्जन गर्न र पूर्वाधार आयोजनाहरूमा लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सृजना गर्ने खालको कानून तर्जुमा गर्न र भइरहेका कानूनमा सो बमोजिम संशोधन गर्न समेत आवश्यक छ।

नेपाल कानून आयोग

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान

२. ऐन

- क्षतिपूर्ति ऐन, २०१९
- जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४
- विद्युत ऐन, २०४९
- नेपाल अध्यागमन ऐन, २०४९
- नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८
- निजी लगानी सम्बन्धी ऐन, २०६३
- कम्पनी ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३
- लगानी बोर्ड ऐन, २०६८
- श्रम ऐन, २०७४
- विद्युत नियमन आयोग ऐन, २०७४
- सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५
- विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६
- वन ऐन, २०७६
- औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६

३. नियम

- ठेक्का व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४

४. नजीर

- ने.का.प. २०७, अंक १२ नि.नं. ९५०८
- ने.का.प., २०७५, अंक ४, नि.नं. ९९८६

५. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू (International Instruments)

- Ratifications of C169 - Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169)

६. अन्तर्राष्ट्रिय कानून

India

- विद्युत ऐन, २००३
- राष्ट्रिय जल नीति, २००२
- विमानस्थल पूर्वाधार सम्बन्धी नीति, १९९७
- Airports Authority of India Act, 1994
- The Aircraft Act, 1934
- The Aircraft Rules, 1937
- National Highways Act 1956
- The National Highways Authority of India Act, 1988
- The Railway Act, 1989

China

- Highway law of the people's republic of China
- Railway law of the people's republic of China
- Electricity law of the people's republic of China
- The Government Procurement Act

Bhutan

- The Road Act of the Kingdom of Bhutan, 2004
- Forest and nature conservation act of Bhutan, 2017
- Environmental Assessment Act, 2000
- The Land Act of Bhutan, 2007

७. किताब

- महान्यायधिवक्ताको कार्यालय, भूमि सम्बन्धी कानूनी स्रोत सामग्री।
- ed. Devendra Raj Pandey, Looking at Development and Donors Essays from Nepal, first edition, Martin Chautari, 2011
- ed. Fioze Manzi, Development and Rights, Rawat Publications.
- उदय राना मगर, सार्वजनिक व्यवस्थापन, पाँचौ संस्करण, पैरवी प्रकाशन, २०७७

द. वेबसाइट

- (PDF) Investment Prospects and Challenges for Hydropower Development in Nepal | Pramod Rijal - Academia.edu
- Microsoft PowerPoint - Public Private Initiatives in Hydropower Projects in Nepal- Opportunities and Challenges [Compatibility M (bpc.com.np)
- Current state, Challenges & opportunities in hydro power investment in Nepal (edcnepal.org)
- Ratifications of ILO conventions: Ratifications by Convention
- https://npc.gov.np/images/category/15th plan English Version.pdf
- Mitigating the current energy crisis in Nepal with renewable energy sources | Elsevier Enhanced Reader
- https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=K0030001
- https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcod_____e=J0030011
- http://www.asianlii.org/bt/legis/laws/raotkob2004249/
- http://www.asianlii.org/bt/legis/laws/eaar000298/
- https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00SVPX.pdf
- https://www.nepalitimes.com/opinion/displacement-and-defiance/
- https://ourarchive.otago.ac.nz/bitstream/handle/10223/6989/KoiralaSanju२०१६PhD.pdf;sequence=३
- Indian investment in Nepal: Challenges and opportunities - The Himalayan Times - Nepal's No.1 English Daily Newspaper | Nepal News, Latest Politics, Business, World, Sports, Entertainment, Travel, Life Style News
- https://www.imnepal.com/nepalese-people-infrastructures-development/

अनुसूची-१२

इन्टर्नसिप सम्पन्न गर्ने विद्यार्थीहरूको नामावली

(३.२.७ सँग सम्बन्धित)

क्र.सं.	नाम	विद्यालय	समयावधि
१.	अधिराज मल्ल	नेशनल ल कलेज	२०७८ साल असोज महिनादेखि २०७८ चैत महिनासम्म
२.	सृष्टिका गौतम	काठमाडौं स्कूल अफ ल	२०७८ साल कात्तिक महिनादेखि २०७८ चैत महिनासम्म
३.	सपना भण्डारी	नेपाल ल क्याम्पस	२०७८ साल माघ महिनादेखि २०७९ असार महिनासम्म
४.	समीक्षा अधिकारी		
५.	आदर्श कुमार साहनी	नेपाल ल क्याम्पस	२०७८ साल फागुन महिनादेखि २०७९ असार महिनासम्म
६.	मिथिलेश कुमार यादव		

अनुसूची— १३

आयोगको वेबसाइटमा रहेका कानूनहरूको विवरण

(३.२.८ सँग सम्बन्धित)

सामग्रीको विवरण	नेपाली			अङ्ग्रेजी			कुल जम्मा
	मौजुदा	अभिलेख	जम्मा	मौजुदा	अभिलेख	जम्मा	
संविधान	१	७	८	१	०	१	९
ऐन	३४७	३३	३८०	४३	०	४३	४२३
नियम	३०१	३१	३३२	२	०	२	३३४
सन्धी र महासन्धी	२७	०	२७	९९	०	९९	१२६
गठन आदेश	६	०	६	०	०	०	६
नीति	१	०	१	३	०	३	४
अध्यादेश	१६	२०	३६	०	०	०	३६
ऐतिहासिक दस्तावेज	०	१७	१७	०	०	०	१७
जम्मा	६९९	१०८	८०७	१४८	०	१४८	९५५

अनुसूची— १४

आयोगले स्थापना कालदेखि हालसम्म गरेका विधेयक मस्यौदाको सूची

(३.२.१० सँग सम्बन्धित)

(क) आ.व. २०६३/६४

१. न्याय प्रशासन सम्बन्धी तथा अन्य केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
२. हदम्याद सम्बन्धी विधेयक, २०६४
३. सूचना दाताको संरक्षण (हुस्टिल ब्लोअर प्रोटेक्सन) सम्बन्धी विधेयक, २०६४
४. महिला विरुद्ध कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (नियन्त्रण र सजाय) विधेयक, २०६४

(ख) आ.व. २०६४/६५

१. यौनजन्य दुर्व्यवहार नियन्त्रण विधेयक, २०६४
२. जाँचबुझ आयोग विधेयक, २०६४
३. संक्षिप्त कार्यविधि विधेयक, २०६५
४. अदातलको अपहेलना सम्बन्धी विधेयक, २०६५

(ग) आ.व. २०६५/६६

१. नेपाल एन्क्रिडिटेसन परिषद् विधेयक, २०६६
२. झुठ्ठा अभिव्यक्ति नियन्त्रण विधेयक, २०६६
३. नेपाल गुणस्तर विधेयक, २०६६

(घ) आ.व. २०६६/६७

१. सर्पुदगी सम्बन्धी विधेयक, २०६६
२. पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी विधेयक, २०६६
३. जुवा नियन्त्रण विधेयक, २०६६
४. नागरिक अधिकार विधेयक, २०६६
५. धरौट जमानत हिरासतसम्बन्धी विधेयक, २०६६

(ड) आ.व. २०६७/६८ (मस्यौदा तयार भएको तर सम्बन्धित मन्त्रालयमा पेश नभएको)

१. जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी विधेयक, २०६८
२. साक्षी संरक्षण विधेयक, २०६८
३. कसूर पीडित संरक्षण विधेयक, २०६८
४. सामाजिक सुधार विधेयक, २०६८

(च) आ.व. २०६८/६९

१. राष्ट्रिय सतर्कता आयोग सम्बन्धी विधेयक, २०६९
२. साक्षी संरक्षण सम्बन्धी विधेयक, २०६९
३. कसूर पीडित सम्बन्धी विधेयक, २०६९

(छ) आ.व. २०६९/७० (यस आ.व.मा देहायका ऐन संशोधनका लागि तथा विधेयक मस्यौदा गर्ने सम्बन्धमा अन्तरक्रिया र छलफलमात्र सम्पन्न भएको)

१. राष्ट्रिय सतर्कता आयोग सम्बन्धी विधेयक
२. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ सम्बन्धी संशोधन विधेयक
३. नोटरी पब्लिक ऐन, २०६३ को संशोधन विधेयक
४. भूमिगत जलविद्युत सम्बन्धी विधेयक
५. कसूर पीडित संरक्षण विधेयक
६. साक्षी संरक्षण विधेयक

(ज) आ. व. २०७०/७१ (मस्यौदा तयार भएको तर सम्बन्धित मन्त्रालयमा पेश नभएको)

१. भूमिगत पानीको उपयोग तथा संरक्षण सम्बन्धी विधेयक, २०७०
२. साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७०
३. पारमाणविक पदार्थ र सो सम्बन्धी संयन्त्रको प्रयोगलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न बनेको विधेयक, २०७०

(झ) आ.व. २०७१/७२ (प्रशासकिय अधिकारीले मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि सम्बन्धी विधेयक, खेलकुद विकास सम्बन्धी विधेयकको मस्यौदा तयारी सम्बन्धी कार्य भएको।)

(ज) आ.व. २०७२/७३

१. प्रशासकीय अधिकारीले मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. महाअभियोग सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
३. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
४. विज्ञापन नियमन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक

(ट) आ.व. २०७३/७४

१. झुठ्ठा अभिव्यक्ति निवारणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. संक्षिप्त कार्यविधि ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
३. उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी विधेयक
४. प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
५. खाद्य अधिकारका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
६. कारागार सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक

(ठ) आ.व. २०७४/७५

१. प्राणी उद्यान प्राधिकरणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. पेट्रोलियम पदार्थ तथा ग्यासको कारोबार सम्बन्धी विधेयक
३. शिक्षाको अधिकारका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
४. शिक्षा सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन तथा एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
५. वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी विधेयक

(ड) आ.व. २०७५/७६

१. राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त केही पूर्वाधार संरचना आयोजनाको द्रुततर निर्माण तथा विकासका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७५
२. प्रमाण ऐन, २०३१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक, २०७५
३. कम्पनी ऐन, २०६३ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
४. साझेदारी ऐन, २०२० लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
५. सामाजिक संस्थाको स्थापना, दर्ता तथा संचालन सम्बन्धी कानूनको संशोधन तथा एकीकरण गर्न बनेको विधेयक

६. नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
७. जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक

(ढ) आ.व. २०७६/७७

१. राष्ट्रिय सुरक्षाका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. विभूषण सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
३. नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक

(ण) आ.व. २०७७/०७८

१. तेजाब तथा अन्य घातक रासायनिक पदार्थको नियमनका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. फौजदारी कसूर तथा फौजदारी कार्यविधि सम्बन्धी केही ऐन संशोधन गर्न बनेको विधेयक
३. विद्युतीय व्यापारका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
४. गैरआवासीय नेपाली सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
५. नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
६. मुलुकी अपराध संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
७. केही फौजदारी कसूर सम्बन्धी केही ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
८. कृषि व्यवसायको प्रवर्द्धन तथा व्यवसायीकरणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक

(त) आ.व. २०७८/७९

१. संसदीय सुनुवाई सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
२. कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक
३. मुलुकी देवानी संहिता तथा त्यस सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक